ISSN 1563-0269; eISSN 2617-8893
Индекс 75871; 25871

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ХАБАРШЫ

Тарих сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК

Серия историческая

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

JOURNAL

of history

№1 (92)

Алматы
«Қазақ университеті»
2019

ISSN 1563-0269; eISSN 2617-8893
Индекс 75871; 25871

ХАБАРШЫ

ТАРИХ СЕРИЯСЫ № 1 (92)

25.11.1999 ж. Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде тіркелген

Куәлік №956-Ж.

Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ
Қартаева Т.Е., профессор т.ғ.к. *(Қазақстан)*
Телефон: +727-377 33 38 (1288)

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Кәрібаев Б.Б., профессор, т.ғ.д. – ғылыми редактор *(Қазақстан)*
Ноғайбаева М.С., т.ғ.к., доцент – ғылыми редактордың орынбасары *(Қазақстан)*
Әлімғазинов Қ.Ш., т.ғ.д., профессор *(Қазақстан)*
Сұлтанғалиева Г.С., т.ғ.д., профессор *(Қазақстан)*
Омаров Ғ.Қ., т.ғ.д., доцент *(Қазақстан)*
Омарбеков Т.О., т.ғ.д., профессор *(Қазақстан)*
Жұмағұлов Қ.Т., т.ғ.д., профессор *(Қазақстан)*
Қалыш А.Б., т.ғ.д., профессор *(Қазақстан)*
Миша Майер – Эберхард Карл атындағы Тюбинген университеті Ежелгі тарих институты директоры, профессор *(Германия)*
Юлай Шамильоглу, Висконсин университетінің профессоры *(АҚШ)*
Уямо Томохико, Хоккайдо университеті славян-еуразиялық зерттеу орталығының жетекші ғылыми қызметкері, профессор *(Жапония)*
Ожал Огуз, Түркия Республикасының ЮНЕСКО ұлттық комиссиясының президенті, академик *(Түркия)*
Мехмет Шахингоз, Гази университеті, профессор *(Түркия)*
Гзавье Аллез, әлеуметтік ғылымдар институтының профессоры *(Франция)*
Тишкин А.А., Алтай мемлекеттік университетінің профессоры *(Ресей)*
Петер Финкель, Цюрих университетінің профессоры, Этнология институтының директоры, профессор *(Швейцария)*

ТЕХНИКАЛЫҚ ХАТШЫ
Дүйсенбекова Ж.Қ., *оқытушы (Қазақстан)*

Тарих сериясы Отан тарихы, Дүниежүзі тарихы, деректану, тарихнама, археология, этнология, түрік халықтарының тарихы, тарихи тұлғалар, мұражай ісі, мұрағаттану бағыттарын қамтиды.

ҚАЗАҚ УНИВЕРСИТЕТІ БАСПА ҮЙІ

Ғылыми басылымдар бөлімінің басшысы
Гульмира Шаккозова
Телефон: +7 747 125 6790
E-mail: Gulmira.Shakkozova@kaznu.kz

Редакторлары:
Гульмира Бекбердиева
Ағила Хасанқызы

Компьютерде беттеген
Айгүл Алдашева

ИБ № 12615

Пішімі 60x84 $^{1}/_{8}$. Көлемі 19б.т. Офсетті қағаз.
Сандық басылыс. Тапсырыс № 1002. Таралымы 500 дана.
Бағасы келісімді.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.
«Қазақ университеті» баспа үйінің баспаханасында басылды.

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2019

ТАРИХ СЕРИЯСЫ

СЕРИЯ ИСТОРИЧЕСКАЯ

JOURNAL OF HISTORY

IRSTI 03.21.00

Karatayev O.

Professor, Doctor, University of Kastamonu,
Turkey, Kastamonu, e-mail: okaratayev@gmail.com

KYRGYZ FROM HEILONGJIANG (FU-YU) OF THE PEOPLE'S REPUBLIC OF CHINA

The ethnonym «kyrgyz» is widely spread on the Eurasian space. This ethnonym is often found both in toponymy, and in hydronyms, oronyms. Nomadic Kyrgyz have long been migrating, especially in the Middle Ages, and at the same time, they made a significant contribution to the historical and cultural appearance of other people of Central, Middle Asia and adjacent territories in the process of ethnic and cultural relations. As a result of the centuries-old migration processes and ethno-cultural relations in Northeast China (Heilongjiang province), Fuyu Kyrgyz people appeared. The original culture of the most Oriental representatives of the Turkic-speaking people of the world since the middle of the twentieth century has found a keen interest on the part of historians and ethnographers. In the scientific literature, this nationality is compactly residing in the county of Fu-yu (Heilongjiang province, China), known as fu-u or fu-yu. In the total number of not more than 1500 people, the Fu-Yun Kyrgyz people call themselves «Kyrgyz», «Hergase» or «Tirtiz» only. According to the anthropological type, the Fuyui Kyrgyz – unlike the neighboring people of the manjurs, Mongols, daurs, Evenks – are light-skinned and with European features. However, among them there are white-faced Kyrgyz with red or light chestnut hair (shatens). As for the economic order, the Fu-yu Kyrgyz are primarily cattlemen (large and small cattle). It has been proved by science that the language of the Fuyui Kyrgyz people entering the Turkic branch of languages has common roots with the modern languages of the Khakas and Shorians. In addition, it is very similar to the languages of sarahugur and lobnowortsev (Baskakov, 1980:199-208). The Kyrgyz of Fuyuu County are divided into six genera: Tabhyn, Tabindyr, Chigdyr, Sandyrdyr, Byltirdy, Kurtyr or Kargaster (Kyrgyz). Initially, the resettlement of the Yenisei Kyrgyz people to the modern territory of Mongolia, and further to Manchuria began in the Yuan era during the reign of Khubilai Khan. In between the war of Chingizids (mid-Asiatic Hajdu Khan and the Chinese Khubilai Khan) in the bloody struggle in the open spaces of Kara-Corum from both sides participated and Kyrgyz. Furrier cattle breeding was a traditional type of Fui-kyi farm. They kept horses, sheep, and cows. They engaged in hunting, on which they went on horseback accompanied by dogs. From the oral traditions it is known that the Fuyu kyrgyz began to grow grain since the middle of the 19th century. The dwelling of Fuyu Kyrgyz people in the past was a yurt, but approximately in the middle of the first half of the XIX century. began to move to stationary buildings. In the past, the Fyuju Kyrgyz people wore loose clothing with long sleeves and a belt. Women wore clothes with members of Kyrgyz society wearing fox hats. The winter wardrobe consisted mainly of leather clothes, mostly of sheepskin, while rich Kyrgyz wore fox fur coats. Traditional musical instruments are similar to Khakassian homys (stringed instrument) and hobrah (kind of flute).

Key words: county Fu-yui, Kyrgyz, People's Republic of China, ethnic culture, Yenisei Kyrgyz.

Каратаев О.

Кастомону университетінің докторы, профессор,
Түркия, Кастомону қ., e-mail okaratayev@gmail.com

Қытай Халық Республикасының Хэйлунцзян (фу-юй) провинциясындағы қырғыздар

«Қырғыз» этнонимі еуразиялық кеңістікте кеңінен таралған. Бұл этноним топонимикада да, гидронимдер мен оронимдерде де жиі кездеседі. Көшпелі қырғыздар ежелден, әсіресе, орта ғасырларда белсенді түрде қоныс аударған, сонымен бірге олар этномәдени қарым-қатынастар барысында Орталық және Орта Азиямен шектес аумақтардың халықтарының тарихи-мәдени

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

келбетіне елеулі үлес қосты. Солтүстік-Шығыс Қытайдағы (Хэйлуньцзян шет аймағы) ғасырлық көші-қон процестері мен этномәдени қарым-қатынастары нәтижесінде Фую қырғыздары пайда болды. ХХ ғасырдың орта кезеңінен бастап, әлемнің түркітілдес халықтарының ішіндегі ең шығыстық өкілдерінің өзіндік мәдениеті, тарихшы-этнографтар тарапынан үлкен қызығушылық тудыруда. Ғылыми әдебиетте, Фу-ю уезінде (Хэйлуньцзян шет аймағы, ҚХР) тығыз орналасқан бұл этникалық топ, «фу-ю» немесе «фу-юй» атымен белгілі. Жалпы саны 1500-ден астам адамнан тұратын фу-ю қырғыздары өздерін «қырғыз», «хэргэз» немесе «тиртиз» деп атайды. Антропологиялық типке сай, фую қырғыздары – манжур, моңғол, даур, эвенктер секілді көрші халықтардан айырмашылығы – ақсары және еуропеоидтік бет әлпетімен ерекшеленеді. Бірақ олардың арасында жирен немесе ашық-қоңыр шашты аққұба қырғыздар да бар. Шаруашылық құрылымына келетін болсақ, фую қырғыздары – ең алдымен малшылар (мүйізді ірі және ұсақ қара мал). Түркі тілдер тармағының бір бөлігі болып табылатын фую қырғыздарының тілі, хакас пен шор халықтарының қазіргі тілдерімен ортақ тамыры бар екендігі ғылымда дәлелденді. Сонымен бірге, ол сары ұйғыр мен лобнор халықтары тілдірімен де өте ұқсас келеді. Фую уезінің қырғыздары алты руға бөлінеді: Табхын, Табындыр, Чигдыр, Сандырдыр, Былтырды, Өрттыр немесе Кэргэстер (қырғыздар). Бастапқы кезде, Енисей қырғыздарының қазіргі Моңғолия аумағына, кейін Маньчжурияға қоныс аударуы Юань дәуірінде Құбылай ханның билігі кезінде басталды. Шыңғыс хан ұрпақтары арасындағы (ортаазиялық Қайду хан мен қытайлық Құбылай хан) өзара соғыстарында қырғыздар екі тараптан да Қарақорымның ашық кеңістігінде қанды күреске қатысты. Фую қырғыздарының дәстүрлі шаруашылық түрі отарлы мал шаруашылығы болды. Жылқы, қой, сиыр ұстаған. Ат пен итті бірге ілестіріп, аңшылықпен айналысқан. Ел аузындағы әңгімелерден, фую қырғыздарының бидай дәндерін ХІХ ғасырдың ортасынан бастап өсіре бастағаны белгілі болды. Ерте кезде фую қырғыздарының тұрғын үйлері киіз үй болды, бірақ шамамен ХІХ ғасырдың бірінші жартысының орта кезінен бастап тұрақты құрылыс үйлеріне көшуге кірісті. Бұрынғы кезде фую қырғыздары ұзын жеңді, белдеуі бар бос киім киетін болған. Әйелдер кестеленген гүлді киім киетін. Әйелдер де, ер адамдар да жазда масадан қорғайтын, ақ матадан жасалған бас киім, ал қыста қозы жүнінен жасалған қалпақ киетін болған. Қырғыз қоғамының бай мүшелері түлкі терісінен бөрік киген. Қысқы киім-кешек негізінен былғары киімдерден және көбінесе қой терісінен тігілді, ал қырғыздардың байлары түлкі терісінен ішік киетін. Дәстүрлі музыкалық аспаптары хакастардың хомызы (ішекті аспап) мен хобраға (сыбызғы тәрізді) ұқсас болған.

Түйін сөздер: Фу-юй уезі, қырғыз, Қытай Халық Республикасы, этникалық мәдениет, енисейлік қырғыздар.

Каратаев О.

профессор, доктор, Университет Кастомону,
Турция, г. Кастомону, e-mail: okaratayev@gmail.com

Киргизы из провинции Хэйлунцзян (фу-юй) Китайской Народной Республики

Этноним «кыргыз» широко распространен на евразийском пространстве. Данный этноним часто встречается как в топонимике, так и в гидронимах, оронимах. Кочевые кыргызы издавна, а в особенности в средние века, активно мигрировали, и в то же время они в процессе этнических и культурных взаимоотношений внесли существенный вклад в историко-культурный облик других народов Центральной, Средней Азии и сопредельных территорий. В результате многовековых миграционных процессов и этнокультурных взаимоотношений на Северо-Восточном Китае (провинция Хэйлуньцзян) появились фуюйские кыргызы. Самобытная культура самых восточных представителей тюркоязычных народов мира с середины ХХ века находит живой интерес со стороны историков-этнографов. В научной литературе данная народность, компактно проживающая в уезде Фу-ю (провинция Хэйлуньцзянь, КНР), известна под именем «фу-ю» или же «фу-юй». В общей численности не более 1500 человек фу-юские кыргызы называют себя не иначе как «кыргыз»,»хэргэз» или «тиртиз». По антропологическому типу фуюйские кыргызы – в отличие от соседних народностей манжуров, монголов, дауров, эвенков – светлокожие и с европеоидными чертами лица. Однако среди них также встречаются белолицые кыргызы с рыжими или светло-каштановыми волосами (шатены). Что касается хозяйственного уклада, то фуюйские кыргызы прежде всего скотоводы (крупный и мелкий рогатый скот). Наукой доказано, что язык фуюйских кыргызов, входящий в тюркскую ветвь языков, имеет общие корни с современными языками хакасов и шорцев. Помимо этого, он очень схож с языками сары угуров и лобнорцев. Кыргызы уезда Фуюй делятся на шесть родов: Табхын, Табындыр, Чигдыр, Сандырдыр, Былтырды, Өрттыр или Кэргэстер (кыргызы). Изначально, переселение енисейских кыргызов на современную территорию Монголии и далее в Маньчжурию началось в эпоху

Юань, в период правления Хубилай-хана. В междоусобной войне чингизидов (среднеазиатского Хайду-хана и китайского Хубилай-хана), в кровопролитной борьбе на просторах Кара-Корума с двух сторон участвовали и кыргызы. Традиционным видом хозяйства фуюйских кыргызов было отгонное скотоводство. Они держали лошадей, овец, коров, занимались охотой, на которую выезжали на лошадях в сопровождении собак. Из устных преданий известно, что выращивать зерно фуюйские кыргызы стали с середины XIX в. Жилищем фуюских кыргызов в прошлом была юрта, но примерно в середине первой половины XIX в. они стали переходить к стационарным постройкам. В прошлом фуюйские кыргызы носили свободную одежду с длинными рукавами и поясом. Женщины носили одежду с цветочными вышивками. И женщины, и мужчины носили шапку из белой ткани, защищавшую летом от комаров, а зимой шапку из меха ягнят. Богатые члены кыргызского общества носили лисьи шапки. Зимний гардероб состоял главным образом из кожаной одежды, преимущественно из овчины, в то время как богатые кыргызы носили лисьи шубы. Традиционные музыкальные инструменты аналогичны хакасскому хомысу (струнный инструмент) и хобрах (вид флейты).

Ключевые слова: уезд Фу-юй, кыргыз, Китайская Народная Республика, этническая культура, енисейские кыргызы.

It is common knowledge that the ethnonym «Kyrgyz» is widely spread on the Eurasian space. This ethnonym is often found both in toponymy and in hydronyms. This means that the Kyrgyz have long been migrating, especially in the Middle Ages, that is, they led a nomadic way of life, and at the same time, they made a significant contribution to the historical and cultural appearance of many other peoples in the process of assimilation, metisation and ethno-cultural relations Central and Central Asia. Thus, one of the fragments of numerous and centuries-old migrations was the Fuyui Kyrgyz. The life and culture of the most oriental representatives of the Turkic-speaking peoples of the world from the middle of the twentieth century find a keen interest on the part of ethnographic historians (Butanaev, 1990:45-37).

In August 1945, the Soviet troops defeated the Japanese imperial Kwantung Army entered the occupied territories of Manchuria (1931-1945). At the same time, reports were received from Soviet officers of Kyrgyz nationality to the headquarters of the Soviet Army about the discovery among the local population of people who called themselves «Kyrgyz» and speak a language they understood, which was subsequently reported to the Chinese side. This fact is considered one of the first references to fuyui Kyrgyz.

In academic circles, this ethnic group concentrated in the county Fu-yu, (Heyluntszyan Province, China) is known under the name «Fu-yu» or «Fu-yu.» Not exceeding in the number of 1500 fu yui Kyrgyz refer to themselves only as «Kyrgyz», «hergez» or «tirtiz». One of the first explorers of Fuyu Kyrgyz people along with other neighboring nationalities (solons, daurs, Evens) was the Polish ethnographer Gundula Salk and the Chinese scientist Mambetakun Mambetturdu (Kyrgyz by nationality). Their joint work was published in 1998 (Turdu, Mambet // Gundula, Salk: 1998). Earlier in 1943, a trio of Japanese scientists: Tiansun, a military doctor, He Hanging and Wu Tianhao, employees of the Dalian (Far) library, during their expedition to the occupied counties of Fuyu and Wujiazi, examined the indigenous Mongols and at the same time they gave information about local Kyrgyz. A year later, in iyule1944 g.yaponets Kiu Yuan Zengren (Qiu Yuan Zhengren) specially fitted out in Vutszyatsy to study Kyrgyz. Based on the information of his predecessors who visited the county of 1943, he carried out a number of studies, thereby enriching the information about the Fuyui Kyrgyz. His research in 1986 was reissued under the title «Journey to the Kyrgyz». Probably the Kyrgyz in Huilongjiang would never have been mentioned without the first step taken in 1952 by Yu Yifu's article «Ji-er-ji-si Nenjiang Grassland» which prompted subsequently to ask for recognition of the status of a national minority for Kyrgyz. His article, reprinted in 1985, contains the main material on history, migration, social and political situation, culture and people's memory, language, economics, traditions and everyday life.

An invaluable contribution to the study of the Fuyui Kyrgyz was made by the Chinese Kyrgyz scholar, Professor of the Peking University of National Minorities Muhamed Hu Jenghuan (Dunganin by nationality) who, starting from 1957, produces a number of field and theoretical studies on the history, religious situation, family and domestic traditions of the Fuui Kyrgyz . Also, they have been carefully analyzed lexical, phonetic and morphological features of the language on the basis of them the collected linguistic material fuyuyskih Kyrgyz (Karataev 2003: 65).

In 1967, the famous turkologist E.R. Tenishev suggested that the language of the Fuyuan Kyrgyz

is the relict remnant of the Yenisei Kyrgyz language, which has links with the language of the Tien Shan Kyrgyz and the languages of the Sayano-Altai region. Some information is contained in a short article of the team of authors – S.G. Skobelev, Zhang Taijiang, A.A. Shamaev, who in the 90s of the XX century. visited Heilongjiang. This article is devoted to the generic composition of the Fuyui Kyrgyz (Zhang Taixiang, Shamaev, Skobelev, 1994: 227-233). Especially noteworthy article Khakas scientist M.A.Chertykova dedicated to fuyuyskim Kyrgyz Manchuria, China (Chertykov, 2005:12-14).

The scientific expedition to the Fuyi Kyrgyz in 2006 was headed by the Khakass professor V.Ya. Butanayev, who, with the involvement of historical and ethnographic material, published a monograph(Butanayev 2006: 88). He conducted a linguistic analysis, involving historical and ethnographic material, showed the ethnogenetic continuity of the Fuyui Kyrgyz and Khakass from the Yenisei Kyrgyz.

Figure

Fuyuyu County is located 300 km north-west of Harbin, on the left bank of the Nenjiang River in Heilongjiang Province, which occupies the northeastern part of the PRC. In the east, the county is bordered by Ian County, in the south – with Lingdian County and Qiqihar, in the west – with the outskirts of Qiqihar and is separated from the Gangan River by the river, in the north it borders on the Fanghe County. The population of the county is 270,000 people, among them: 95% Han (Chinese), the remaining 5% (16 thousand total) minorities – Manchus, Mongols, Dungans, Koreans, Daurians, Kyrgyz, Evenki, Cibo, Miao, Chuang and 11 other ethnic groups. The older generation of Fuyui Kyrgyz identify themselves as «Kyrgyz» or «Kyrgyz», the younger generation in the Chinese dialect refers to themselves as «tirtiz» or «jilji» (Tenishev 1966: 88). Professor M. Hu Zhenhua notes that this ethnonym is translated into Chinese as «Keerkezi».

In 1947, the power of the communists was strengthened in the district; 1948 in the course of the land and water reform, the Fuyui Kyrgyz people – the native cattlemen, were forced to master land. The Fuyuy Kyrgyz are divided into several genera. The most numerous villages are in Wujiazi («five yards»). Another large settlement is located in Qi Jiaazi («seven yards»). In the process of land and water reform (1920-1930), a large number of Kyrgyz citizens of Wujiazi underwent resettlement in Tsitsizyazzy. According to the official census in 1952, 455 Kyrgyz were registered in the county of Fuyui, and in 1979 the census showed 614 people. The 1982 census indicates that 788 Kyrgyz lived in the District of Fuyuy County, 65 Kyrgyz lived in Qiqihar and about 21 Fuyui Kyrgyz were scattered outside of Manchuria. In 1990, there were 1,450 Kyrgyz in Heilongjiang. And in 2000 the number of Kyrgyz was about 1500 people (Butanaev, 2006:88)

The indigenous inhabitants of the Mongols call the Fuyui Kyrgyz «Darno Oirat» or «Western Oirot», while the Kyrgyz call the Mongols «jun Oirat» – «Western Oirots». Despite the distance of the Kyrgyz from Manchuria from the «Turkic world», they were not subjected to the process of assimilation; moreover, they were able to preserve their ethnocultural identity. As for the language, the Fuyui Kyrgyz are bilingual. In addition, many Kyrgyz people besides the Chinese speak the Mongolian language. Obviously, this is explained by the close neighborhood and frequent mixed marriages of Kyrgyz

According to the anthropological type, the Fuyui Kyrgyz – unlike the neighboring peoples of the manjurs, Mongols, daurs, Evenks – are light-skinned and with European features. However, among them there are white-faced Kyrgyz with red or light chestnut hair (shatens). As for the economic order, the Fuhuyk Kyrgyz are primarily cattlemen (large and small cattle). As a result, meat and dairy products predominate in their diet. Especially valuable are ayran, kurut and etc (Zhang Taixiang, Shamaev, Skobolev 1994: 229).

For a long time scientific interest raises a number of questions: where is the historical homeland of the Fewy Kyrgyz people and at what time were they relocated to Manchuria? The problem of the reliability (more precisely the scientific value) of previously put forward hypotheses and theories of scientists regarding the above issues remains open.

The overwhelming majority of researchers tend to believe that the Fuyui Kyrgyz migrated to the Heilongjiang province in the eighteenth century. succumbing to political and military events. At the same time, researchers rely on historical written sources and linguistic comparisons. Some researchers believe that the catalyst for migration was the Yuan era, following the Mongol yoke, with its political decision to resettle (deport) Kyrgyz from their historic homeland.

As you know, the historical events of the Soyan-Altai and Central Asia XIII century. are associated with the names of the founder of the Mongol Yuan dynasty in China, Khubilai Khan (and his heirs) and the Central Asian Chingizid Haidu Khan (and his supporters) who had a long-standing armed enmity between themselves. It is known that in the armies of each of these feuding dynasties there were Kyrgyz.

At the same time has the right to life and the second version. XVII-XVIII centuries. was one of the most dramatic historical milestones for the Yenisei and Tien Shan Kyrgyz. These are punitive expeditions of tsarist (Russian) troops to the Yenisey «Kyrgyz state»; struggle for survival from attacks by Altan Khans; oppression of the Oirot-Kalmyks; and finally, the forced resettlement of Kyrgyz in 1708 to Zhungaria.

It has been proved by historical science that the language of the Fuyui Kyrgyz who is part of the Turkic group of languages has common roots with the modern languages of Khakas and Shorians. In addition, it is very similar to the languages of sarahugur and lobnowortsev. Thus, the Khakass linguist DI Chankov made comparisons with the commonality of the linguistic group of these ethnic groups with the Khakas-Kachin people. Khakass scientists V.Ya. Butanayev and M.A. Chertykov unanimously expressed the opinion of the similarity of the language of the Fuyui Kyrgyz with the dialects of Khakas-Sagays and Khakas-Beltirs. Earlier, the famous Turkologist Erik Tenishev noted the significant similarity of the language of the Fuyui Kyrgyz with the languages (dialects) of the Sagays, Kachins, Beltirs and Shorians (Tenishev 1966: 91). At the same time, he noted that probably the language of the Fuyui Kyrgyz was the everyday language of the Yenisei Kyrgyz in the 16th-17th centuries (Tenishev, 1997:57).

It is known that the Kyrgyz of Fuyuy County are divided into six genera: Tabhyn, Tabindyr, Chigdyr, Sandyrdyr, Byltirdy, Kurtyr or Kargaster (Kyrgyz). Recall that the names of the families of the Fuyui Kyrgyz have parallels with toponyms of the valley Mönü-Suu (Minusinsk, Khakassia), as well as a number of places in Kyrgyzstan. Thisn can be observed in the ethnonym of modern Kyrgyz. Initially, the resettlement of the Yenisei Kyrgyz people to the modern territory of Mongolia, and further to Manchuria began in the Yuan era during the reign of Khubilai Khan. In between the war of Chingizids (the Middle Asiatic Haidu-khan and the Chinese Khubilai Khan)

In the bloody struggle on the expanses of Kara-Corum, the Kyrgyz also participated from both sides. Up to now, information has come that the troops of Hajdu Khan have been lodged for two years in the Minusinsk Basin. This event has led to an outbreak of epidemics of various diseases and to the moraine (famine) among the indigenous people – Kyrgyz and their kyshtym, and as a consequence to the reduction in their numbers due to increased deaths.

Historical data on the forced resettlement of Kyrgyz people to Manchuria have been preserved. In 1286, Hajdu-khan organized a large campaign in Mongolia. The prince of the Kyrgyz is not able to expose troops against the governor, he has gone through diplomacy. Finding himself in a desperate

situation, Liu Hao-li «then bribed the thousands of a rebellious prince with clothes,» who missed the governor with a thousand people «footpaths in the mountains of Teby-Shan,» and he was able to reach China. Probably one of the reasons for the transfer of the Kyrgyz nobility to the side of Haidu was the mobilization of the Kyrgyz population and the deployment of Kyrgyz as military settlers in various regions of the empire, which threatened the dissolution of the ethnos. The situation of the military settlers was often disastrous. «In 1283 it was indicated to transfer 600 bulls, given to the rich inhabitants of Tula-Tu, the poor from the Kirghiz» (Butanaev, Khudyakov, 1999: 157).

«In 1292, Tutuha (the Kypchak commander who served Khubilai) ravaged the lands of the Altai Mountains ... He turned back on Halinga (Kara-Corum). Here he (Tutuha) was given the right to rule the Kyrgyz (jilizisis – the so-called Kyrgyz in the Yuan era). In the spring of 1293, his troops, after walking a few days along the frozen river of Qianhe, reached the Kyrgyz possessions. The army of Tutuha settled down to manage these five genera. The achievements of Tutuha are the fact that the government of the property saved him from promotion ... Khaydu sent his troops to the Qianhe River (Yenisei) to rescue the Kyrgyz (Karaev, 1983:8-99). However, Tutuha defeated his troops, and Boloch captured the commander (Kychanov, 1963: 63).

Thus, the Kyrgyz lands were again returned to the fold of the Mongolian empire Yuan. Some of the Kyrgyz from the Minusinsk Basin and from Tuva were relocated to Manzhury in the possession of the rebellious Noyan Noyon. In 1293 the genus «Usuhan, khanas, jilji (Kyrgyz)» was moved here. Under a special order, Khubilai Kyrgyz and other families were stationed in Zhaozhou as a military settlement. In 1293, addressing the Khara-batyr, Emperor Shitszu (Khubilai) said this: «the ancient lands belonging to Noyangu are named Abalha, and they will supply us with fish.» Now I built a city there, and placed the people there in three sorts. These are jun-suhani, haphanasy and jilizi (Kyrgyz). Now this city is called Zhaozhou. You now go there, and take the position of hsiangweisi (management of the region)». Another part of the Kyrgyz was placed in the «Zemetse Hasyyhe», which is also in Manchuria. In 1293, according to the order of Shih Tzu (Khubilai-khan), 700 families of the Zhirhaehusota cirrus (Kyrgyz) were placed in the lands of Hasıhe as a military settlement. « In 1295, the Kyrgyz inhabiting the Jin-Shan (Altai) mountains were resettled in the Shandong region. They were allocated land, bulls and seeds (Kychanov 1963: 62).

These actions were undertaken with the aim of undermining the forces of the insurgents by transferring them to another ethnic environment and thereby controlling them. Such a policy continued even after the death of the Yuan emperor Khubilai. Historical written sources indicate that the initial stage of the forcible migration of Kyrgyz to Manchuria was the 13th century.

According to another version: it is known that in 1703 and subsequent years the Kalmyks (Dzhungary) forcibly resettled the Kyrgyz in Zhungaria. And in 1733-1736, and the subsequent 1756-1757 years. the empire of Qin (the state founded in China by the Manchus in 1644-1911) produced two migrations of Kyrgyz. The second migration of Kyrgyz was more extensive. Legends of this migration to Heilongjiang have been preserved in the folklore of the Fuyuan Kyrgyz. According to the researchers, after the Ch'ing Empire was defeated by the Zhungar Khanate, the Kyrgyz along with the Mongols moved to the present territories of Heilongjiang Province. Probably, even before this migration, the Kyrgyz already lived in the Altai-Khangai Mountains. The Kyrgyz were subjected to resettlement (deportation) and were settled in five villages of the Manchu people: Aihui, Bukui, Hailar, Bayansu and Hulan. Six kinds of Kyrgyz are specified. These are: Daben, Ekiqe, Gapuhan, Sader, Boleter, Ger'esi. Modern Fuyui Kyrgyz took the Chinese names Wu, Hang, Chang. After that, the Kyrgyz were subordinated to the military corps with red, blue, white and orange banners.

In the historical memory of Fuhuyk Kyrgyz people the following information was preserved: «Heilongjiang Kyrgyz people originally lived in Xinjiang. When the Qin (Manchu) troops began the offensive the Kyrgyz found refuge in the cave «one hundred sacred pesher» in the Altai. They got the news that a lot of Kyrgyz soldiers were taken prisoner to the hands of the Manchus (the Qin Empire), together with the Zhungar Khan of Davatzi. After a lapse of 49 days from Emperor Qianlundang, a special letter came in which indicated that the families in which the men were captured would be united with the solos (the solons are an ethnic group). Thus, these Kyrgyz united with families moved to Heilunjiang (Chertykov, 2005: 29).

The Kyrgyz discussed above were formerly in the Zhungar «Kyrgyz Otogu» («Otok» – the name of the administrative unit of the Zhungar Khanate). «Kyrgyz Otogu» in those days was near the city of Kulzh (Inin), along the Ili river basin.

However, the Kyrgyz did not have a special social status; but, given the excellent possession of

military art, they were enrolled in special military regiments. In addition, they were also forbidden to marry with representatives of other nations and nationalities, which eventually led to a quantitative and qualitative reduction of the Kyrgyz population. In 1949, after the communist power was established in China and the land-economic reforms began, the social situation of ethnic minorities, including number and Kyrgyz, began to improve.

According to the tribal composition, the Fuyui Kyrgyz are divided into the following genus: Tabhyns, Tabindyr, Chigdyr, Sandyrdyr, Byltirdy, Kurtyr or Kargaster (Kyrgyz). The enumerated ethnonyms common in the Khakassko-Minusinsk Basin are direct descendants of the Yenisei Kyrgyz, and are closely interconnected with modern Khakases. In 1616, the ataman of the Russian Cossacks Vasily Tyumentsev, heading for the ambassadorial service to the Altyn Khan of Mongolia, passed along the land of Tabyn, which is located in the upper reaches of Abakan. In the embassys order «Land Tabyn» – «Kirgizskaya Zemlyatsa» (Russian in the XVII-XVIII the possession of the Yenisei Kyrgyz people was called «Kyrgyz land, land») it was noted that they (Kyrgyz) pay taxes to Altyn-khanam. Today, tobaccos (among the Fuyuan Kyrgyz – «tabindyr») in the modern Beltai Khakass are known as a large clan (in Khakassia). The place where the ancestors of the tabacs lived long ago is called Taban-Chul (Taban pond). The place where they had long hunted is called «Taban-taiga» (along the river Mamur), and the place where they spent the winter – «Taban-Chul» (Butanaev, 1995: 117).

The genus of the Fuyui Kyrgyz «wasted» is completely in tune with the Khakass tribal group Beltir (Piltir). This ethnonym is found in the Kyrgyz generic bugu group in the form of a «bildir». Naturally this fact could not be created from scratch. Khakass historical folklore testifies that in 1703 the Khakassbeltirs (hack pilasters) were forcibly relocated to Zhungaria, thus reuniting with the ancestors of the Kyrgyz (Butanaev, 1990: 48).

The Beltirsky district of the «Kyrgyz earth» of the Altyrsky ulus in Russian written sources is known since 1635, and the genus Beltir residing there are divided into two groups «akpilatir» and «karpilattir». The generic groups Beltir are known at least since the XVII century. As a part of the Kyrgyz tribe, the bugu meets a genus named «bildir». A scientifically grounded fact, the fact that the ethnonyms of the «Piltir» style were found in remote from each other three regions testifies: Kyrgyz, Khakass and Fuhuyk Kyrgyz have common ethnogenetic origins. For example, as part of modern Khakas-Sagays, there is an ethnonym «Piltir», which in the Buryat-Mongolian language conveys the meaning «mixed», «heterogeneous» or «different». After a lapse of time, the ethnonym «Piltir» passes into the category of exoethonyms. It is known that today the Tuvans call the neighboring Khakass «Beldir». At the same time, the word «beltir» in the Khakas and Altaians denotes the place where the aryks, rivers and canyons merge (Baskakov, 1980: 107).

Thus, it can be understood that this ethnonymy in the language of the Yenisei Kyrgyz appeared as a designation of the tribe that appeared as a result of the fusion or unification of several genera – «a tribe created from different unified genera. «Some researchers tend to believe that the ethnonym «chigdyr» Kyrgyz is interconnected with ulus «chic», which was located in the XVII century. in the Khakassko-Minusinsk Basin, the historical homeland of the Yenisei Kyrgyz. By name with this ulus has similar parallels of a large genus «shykmat» from the Kyrgyz Sayak tribe. It has ethnical parallels and a large modern family among the Turkmen «shig». Khakass ethnographer, professor V.Ya. Butanayev notes that the name of the Sagayseok «ihege» is consonant with the name of medieval chicks – the people who lived in Tuva on the river. To the kemchik. The members of the seok lived on the river. Bai in the valley of the river. A sketch, at the foot of the tribal mountain Sakhchakh (Butanaev, 1994: 14).

According to legend, seok «ichege» has been preserved in Khakassia since the time of the Flood. His representatives attributed themselves to the part of seok «as Khasha.» They received their name during the temporary stay in Tuva. Folklore data do not exclude the possible connection of the aforementioned seok (genus) with chicks.

Indeed, the «chik» according to the ancient runes are known as an independent people. Places where the chicks dwelt presumably were in the upper reaches of the Yenisei, and in the territory of modern Tuva. Tuva and adjacent territories in the IX. for the «Kyrgyz Kaganate» were considered a strategic springboard. Researchers note that Kyrgyz in the 9th century. lived in the neighborhood with Tannu-Olami (Petrov, 1963: 13).

Tannu-Ola was a very convenient place to rate Kyrgyz kagans. Tannu-Ola, now located in the south of modern Tuva, provided excellent opportunities for direct access to the vast expanses of Central Asia (Mongolia and adjacent territories). On the monument of Mogilyan (Bilge) kagan it is said: «When I was twenty-six, the people together with the Kyrgyz turned out to be my enemies.

«According to this message it becomes clear that the chiki were an independent and independent people (tribe). At one time, chicks lived in the north-western territories of modern Mongolia. On the monument dedicated to the Uighur Khayan Moyun-Chur (745-759) it is said: «He sent the messengers (Karluk khan) to the Kyrgyz, calling for the rebellion of the chicks...». This historic event occurred in 751. The Uighur kahan Moyun-Chur gathered troops attacking the chicks, and he (kagan) managed to force them out to help the mounted Kyrgyz. As for the Karluks of the Kara Irtysh who lived in the east, they were completely defeated (Karataev, 2013: 132).

Chicks are constantly mentioned together with Kyrgyz. The scientist-encyclopedist Mahmud Kashgari: «the languages of Kyrgyz, Kyfchak (Kypchak), Oguz, Tukhsi, Yagma, Igrok, Charuk and Chigilei are originally Turkic languages» (Koshgarii Mahmud, 1960: 66). The Kyrgyz historian O. Karaev, referring to Arabic written sources («Khudud al-Alam» – «Borders of the Universe») noted: «Hirgiz, Chigil, Hifchak, Kimak is an independent state» (Karaev, 1983: 41-42). Until the middle of the twentieth century. Among the Fuyuan Kyrgyz people, ancient pagan beliefs persisted, which were pressed with the implementation of land and water reform in China, as well as the introduction of a new communist ideology. In the historical past, there is no doubt that the Fuyui Kyrgyz came under the influence of Lamaism, but remained pagan. In the past, the Fuyui Kyrgyz had shamans («kam»). The Kyrgyz people performed rituals of worshiping ancestors and some deities, accompanied by sacrifices, especially when one of the Kyrgyz community was sick. One of the main deities was the God of the Serpent, in honor of which to the land-water reform (in Fuyu County, the land-water reform was held from 1947 to 1948). Each household usually had images, or puppet-like symbols made of cloth, many of which were serpentine and hung on the walls. In addition, the Kyrgyz every year after the New Year in mid-January performed a ritual of burning two piles of cattle excrement, which was called «traces of wolf's smoke.» In the past, burning «traces of wolf smoke» meant, according to the testimony of the Fuyui Kyrgyz, a signal of danger, for alerting the soldiers who saw the smoke, gathered in the designated place, and has historical roots in the combat life of the Fuhuyk Kyrgyz and Dzungar Khanate. However, after the land reform, this tradition was interrupted. In addition, there is information about the prevailing view of the prevailing «Sky-Universe» – the inexplicable heavenly universe, responsible for the eternal life of nature. The Kyrgyz understood themselves as part of the forces of nature, addressed all their hopes to the Sky-Universe. The sky-universe in the understanding of the Fuyuan Kyrgyz acted as the reason for the inexplicable and, at the same time, as the deliverer of human pain and longing, acting as the guarantor of eternity, the deliverer of eschatological fears. At the same time, the symbol of the tree with the souls of ancestors placed in it in the form of birds, acted as a symbolic link with this omnipotent authority. The funeral ceremony was accompanied by dances and singing of a shaman who, according to the views of the Fuhuyk Kyrgyz, helped the dead in a dangerous way to the afterlife.

The family-marriage tradition of the Fuyui Kyrgyz included generic exogamy, combined with ethnic endogamy. Endogamy was also supported by the Qin prohibition to marry other ethnic groups, which had a negative effect on the number of descendants, but, at the same time, it did not allow it to dissolve in an alien environment. However, a small number of Kyrgyz families did not allow full respect for the endogamous prohibitions, which was expressed in the spread of marriages between Kyrgyz and neighboring Mongolian ethnic groups (mainly with flying). There was a levirate. The marriage was arranged by the parents of the bride and groom, while they did not take into consideration the opinion of the young. Divorce was condemned as a public disgrace. For the bride the groom's side paid a ransom. Furrier cattle breeding was a traditional type of Fui-kyi farm. They kept horses, sheep, cows. They engaged in hunting, on which they went on horseback accompanied by dogs. From the oral traditions it is known that the Fuhuyk Kyrgyz began to grow grain since the middle of the 19th century (Karataev, 2013: 123). The dwelling of Fuyu Kyrgyz people in the past was a yurt, but approximately in the middle of the first half of the XIX century began to move to stationary buildings. In the past, the Fyuju Kyrgyz people wore loose clothing with long sleeves and a belt. Women wore clothes with floral embroideries. Both women and men wore a hat made of white material, which protected the summer from mosquitoes, and in the winter hat made of lamb. Rich members of the Kyrgyz society wore fox hats. The winter wardrobe consisted mainly of leather clothes, mostly of sheepskin, while rich Kyrgyz wore fox fur coats. Traditional musical instruments, apparently, are similar to Khakasshomys (stringed instrument) and hobrah (kind of flute).

Table – Lexical parallels between the Fuyuan Kyrgyz, Kazakhs and Kyrgyz of Kyrgyzstan

Fuhuyk Kyrgyz	Khakassians	Kyrgyz	Translating to Russian language
Aal	Aal	Ayil	village
Aar	Aar	Oor	heavy
Aaz	Aaz	Ooz	mouth
Aba	Aba	Aba, ava, ata	older brother
Aba-iye	Aba-iche	Ata-ene	parents
Agar	Agar	Agar, agaruu	whiten
Agash	Agas	Zhygach, darak	tree
Agyr	Agyr	Oruu	disease
Agyrych	Aryg	Oruu	disease
Ada	Ada	Ata	father
Azakh	Azakh	Ayak,but	leg
Ay	Ay	Ay	month
Ayikh	Ayakh	Ayak, idish-ayak	dishes
Aky	Acha	Aga, ake, uluuagasy	brother
Al	Al	Al, alypkeluu	fetch
Alakhan	Aya	Alakan	palm
Ald	Aldy	Aldy, aldyga	ahead of
Alton	Alton	Altymysh	sixty
Anda	Anda	Anda, osholjakta	there
Ang	Ang	Ang, anguloo	hunting
Arbyn	Arbyn	Arbyn	more
Arsylyng	Aesylan	Arstan	a lion
Art	Art	Art	pass
Artykh	Artykh	Artyk	superfluous
Arshang	Arachang	Arashan, bulak	a source
As	As	Az	few
At	At	At	area
Akhsakh	Akhsakh	Aksak	lame
Achyk	Achykh	Achuu	bitter
Ash	As	Ash, tamak	food
Ash	As	Ach, achkakaluu	stay hungry
Batyr	Matyr	Baatyr	hero
Bakhshy	Ugretchy	Bashchy	Shaman
Bachzha	Pacha	Bazha	brother-in-law
Bashga	Pashkha	Bashka	Other
Byy	Pyy	Bee	Mare
Bil	Pil	Bel	Back
Birge	Pirge	Birge	Together
Bolot	Molat	Bolot	cast iron
Bos	Pos	Bosh, erkin	Free

Table continuation

Fuhuyk Kyrgyz	Khakassians	Kyrgyz	Translating to Russian language
Burun	Purun	Murun	Nose
Byltyr	Pyltyr	byltyr	last year
Gabyrga	Khabyrga	Kabyrga	Ribs
Gaychy	Kypty	Kaychi	Scissors
Ganat	Kanat	Kanat	Wings
Garool	Karool	Karool	Guard
Gartchyga	Khartyga	Karchyga	Sacrum
Gelerchyl	Kilerchyl	Kelerkizhyl	next year
Gindik	Kindik	Kindik	umbilical cord
Goy	Khoy	Koy	Ram
Gulun	Khulun	Kulun	Foal
Gymys	Khymys	Kymyz	Koumiss
Gyr	Khyr	Kyr	Pass
Gumush	Kumus	kumush	Silver
Kysyr	Khyzyr	Kysyr	Barren
Daa	Taa	Tayi	Uncle
Dala	Charyn	Daly	Shoulder
Denge	Tenge	Tenge, kumushzhasalga	Silverware
Ib	Ib	Uy	House
Ini, iyi	Tungma	Ini	little brother
It	Aday	It	Dog
Kam	Kham	Shaman	Shaman
Kiik	Kiik	Kiyik	Deer
Kilin	Kilin	Kelin	daughter in law
Kirte	Kirt	Kerte	Cut
Mal	Mal	Mal	Animal
Nomurtkha	Nymyrkha	Zhumurtka	Egg
Nomok	Nymakh	Zhomok	fairy tale
Obaa	Obaa	Obootash	stone chest
Ong	Ong	On	Ten
Paltyr	Paltyr	Baltyr	Heel
Pyshyr	Pyzyr	Byshyr	Cook
Tayi	Tay	Tayi	Uncle
Tarakh	Targak	Tarak	Combs
Tugan	Tugan	Tuugan	Relative
Uzun	Uzun	Uzun	a long
Chastykh	Chastykh	zhazdyk	Pillow

Photo 1 – Teachers of Chang and Suo, Wujiazi village. Photo by V.Ya. Butanayev

Photo 2 – Children of the Fui-Kui Kyrgyz. Photo by V.Ya. Butanayev

Photo 3 – The economy of the Fuyui Kyrgyz. Photo by V.Ya. Butanayev

Photo 4 – The professor from Khakassia V.Ya. Butanayev in work

Photo 5 – Children of Fuyu Kyrgyz during the lesson at school. Photo by V.Ya. Butanaev

References

Baskakov N.A. (1980). Models of Turkic ethnonyms and their typological classification // Onomastics of the East. Moscow.

ButanaevV.Ya. (1990)Ethnic history of Khakas XVII-XIX centuries. Moscow. 272 p.

ButanaevV.Ya. (2006) Khakases from Heilongjiang Province. Abakan. 88 p.

Chertkov MA (2005) Fuyuyu Kyrgyz people (historical and ethnographic essay). Abakan. 29 p.

Karaev O. (1983) Researchers on the Relations of the Yenisei and Tien Shan Kirghiz // VEIKN (Issues of the Ethnic History of the Kirghiz People). Frunze: p. 8-99.

Karataev, O.K. (2003) Kyrgyzdardyn ethnomadany bailanyshtarynyn tarykhynan. Bişkek: «Biyiktik» 267 p.

Karataev, O.K. (2013) Kyrgyzdardyn tags, kelip chygyshy, ethnostuk-madaniy alakalary. Bişkek, KTMU. 298 p.

Koshgariy Mahmud. (1967)Ivoretlugat it-turk. Index-dictionary. Tashkent. 456 p.

Kychanov E. I (1963) Information on the «Yuan-Shi» about the migrations of Kirghiz in the 13th century // Izvestiya AN Kirgiz. A series of commonly. sciences. V.V.-V.I. p. 59-64.

Petrov K.I. (1963) Essays on the origin of the Kirghiz people. Frunze, «Science». 147 p.

Skobelev SG, Jian Taixiang., Shamaev A. (1998) The species of Fuyuyu Kyrgyz people // Russia and Khakassia. 290 years of joint development. Abakan. p. 76-78.

Tenishev E.R. (1997) Ancient Kyrgyz language. Bişkek: «Kyrgyzstan». 52 p.

Tenishev E.R. (1966) On the language of the Kyrgyz of the Fuyu county (PRC) // Questions of linguistics. Moscow. № 1. FROM. p.89-95.

Turdu, Mambet (1998) GundulaSalk. The Fu-Yu Gïrgïz and their past Three stories collected in Manchuria during the Period of the Establishment of the People's Republic of China. Urumchu. –234 p.

IRSTI 03.81.00

Kumekov B.E.[1], Kartova Z.K.[2]

[1]Academician of the National Academy of Sciences of Kazakhstan, Doctor of Historical Sciences,
al-Farabi Kazakh National University, International Institute of Kipchak Studies,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: bkumek@mail.ru
[2]Candidate of Historical Sciences, M. Kozybaev North Kazakhstan State University,
Kazakhstan, Petropavlovsk, e-mail:kartov_m@mail.ru

THE SOURCE STUDY ANALYSIS AND CLASSIFICATION OF THE TARKHAN TYPE KHAN YARLYKS

The classification and systematization of the medieval act sourcesis the undeveloped direction in the domestic source studies. The article contains the source study analysis of a special type of act sources, also known in the scientific community as «tarkhanyarlyks». The tarkhanyarlyksare divided into three different subspecies. Moreover, the article provides a lot of scientific facts, that enable the identification of a social group known as «tarkhans». Theirpopulation size, assignment, position and status in the medieval society could be traced in the text of the tarkhanyarlyks. The classification of the tarkhanyarlykson types and subtypes is also of the high importance as it will constitute the expansion of the medieval history sources.

Key words: tarkhan, yarlyks, source studies, medieval source, source classification.

Көмеков Б.Е.[1], Картова З.К.[2]

[1]ҚР ҰҒА академигі, т.ғ.д., әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Халықаралық Қыпшақтану институты, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: bkumek@mail.ru
[2]т.ғ.к., М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
Қазақстан, Петропавл қ., e-mail: kartov_m@mail.ru

Хан жарлықтарының тархандық түрлерін деректанулық талдау және сыныптау

Отандық деректануда ортағасырлық акт деректерін жүйелеу және сыныптау мәселелері аз зерттелген бағыт. Мақалада ғылыми айналымда «тархан жарлықтары» деп аталатын акт деректердің ерекше тобына деректанулық сын жүргізілген. Тархан жарлықтары үш жеке топқа жіктелген. Сонымен қатар мақалада «тархан» деп аталатын әлеуметтік топты айқындайтын тарихи фактілер келтірілген. Тархан жарлықтарының мәтіндерінде сақталған мәліметтер бойынша тархандардың сандық құрамын, ортағасырлық қоғамдағы алатын орны мен статусын анықтауға болады. Тархан жарлықтарын топ пен түрлерге жіктеу ортағасырлық тарих бойынша дереккөздердің табиғатын анықтауға септігін тигізеді.

Түйін сөздер: тархан, жарлық, деректану, ортағасырлық деректер, деректерді жүйелеу, деректанулық сын.

Кумеков Б.Е.[1], Картова З.К.[2]

[1]академик НАН РК, д.и.н., Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Международный институт кипчаковедения, Казахстан, г. Алматы, e-mail: bkumek@mail.ru
[2]к.и.н., Северо-Казахстанский государственный университет имени М. Козыбаева,
Казахстан, г. Петропавловск, e-mail: kartov_m@mail.ru

Источниковедческий анализ и классификация тарханного вида ханских ярлыков

В отечественном источниковедении неразработанным направлением является классификация и систематизация актовых источников средневековья. В статье проведен источниковедческий анализ особого вида актовых источников, известных в науке как «тарханные ярлыки». Тарханные

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

ярлыки разделены на три отдельных подвида. Вместе с тем в статье приводятся научные факты, позволяющие выявить социальную группу людей, именуемых «тарханами». Их численный состав, формы произведения в тарханство, статус и положение тарханов в средневековом обществе можно проследить по тексту тарханных ярлыков. Важным также является классификация тарханных ярлыков по типам и видам с целью выявления характера источников по средневековой истории.

Ключевые слова: тархан, ярлык, источниковедение, средневековый источник, классификация источников, источниковедческая критика.

Tarkhanyarlyks were the first act sources that attracted the attention of the learned community. Sufficiently good coverage in the works of historians, philologists, orientalists received questions relating to the reconstruction of the contents of the text of the Tarkhanyarlyks. Their translation into Russian, a generalization of the material and an attempt to analyze the texts of yarlyks available in scientific round, were done in the works of I.N. Berezina, S.M. Shapshala, S.E. Malova, A.K. Borovkova, V.V. Velyaminov-Zernov, A.P. Grigoriev.

Studying tarkhanyarlyks, which were written throughout the Golden Horde during the XIV-XVI centuries, allows us to conclude that they were not homogeneous. In fact, we can talk about the existence of several subspecies of tarkhanyarlyks: tarkhanyarlyks issued to specific individuals and exempting them from taxes and duties; tarkhanyarlyks issued to Russian metropolitans, giving them tax and tax immunity; tarkhanyarlyks issued to individual cities and localities, while they were exempt from taxes and duties, etc.

The first group of tarkhanyarlyks was given to individuals for specific services to the ruler and the state. The Tarkhans, without the right to direct government, were exempted from numerous duties and taxes. Therefore, yarlyks were an official exemption of their owner from payment of all or major taxes. An example is Tarkhan literacy (to a specific person) – the yarlykof Timur-Kutlug to Hadji Mohammed and Mahmud (1398): «Duty from vineyards, ... barn duties, payment for barn, yasak from irrigation ditches, collected from citizens on the layout, and the expenses, called the sea otter, are not charged; if they come to the Crimea and to Cafu or they leave again, and if they do not buy or sell anything there, they do not take any (heraldic duty) duties or weight from them, they do not demand from them either a road charge due from the Tarkhans and ministers, nor fees on guard. Let them not take cattle from the cattle, they do not appoint a standing, and do not require any food or fodder from them, but they will be free and protected from all oppression, expropriation and extraordinary taxes» (Radlov, 1888: 38). In the Tarkhanyarlyk of Timur-Kutluk from 1398, this exemption is from 11 species, in the Sahib-Gireyyarlyk from 1523 – from 13 types of taxes (Muhamedyarov, 1967: 106). The content of benefits in yarlyks will vary depending on changes in real economic life. This most likely explained the fact that the yarlyks had to be constantly confirmed.

As for the quantitative ratio of tarkhanyarlyks in the total mass, it should be noted that there are significantly fewer than soyurgalicyarlyks, but they prevail in the family of preferential yarlyks. V. Ginz has counted only 14 complained tarkhanacts, but it is quite possible that there are a few more.

The Golden Tordanyarlyks in the original language (the Turkic language in the letters of the Uygur alphabet) have been preserved a little, the earliest of them dates back to 1381. Of the three yarlyks of the Golden Horde, two are tarkhanic, one diplomatic (bitik). These are the yarlyks of the khans of the Golden Horde of Timur-Kutluq Muhammad, dated April 1398, and Toktamysh Bek-Khadzhiy, issued in 1381 (Borovkov, 1966: 15).

In these yarlyks, a new form of legal relations is fixed and a new phenomenon – Tarkhanism, inherent in a nomadic society. Exemption from taxes and taxes provided an opportunity to move freely throughout the entire empire, which is very important for a nomadic society. And this rule of law is the main in the yarlyks of the period XIII-XV centuries. For example, in the yarlykof Timur-Kutluk: «if they come to the Crimea or Caffa or again leave», «they do not require a road toll from them» [Radlov 1888: 35]. In the Sahib-Girayayarlyk, the Tarkhans are exempted from taxes «on the roads and parking lots, on the way and at the place of stay, while finding them (somewhere) and departing» (Mukhamedyarov, 1967: 106). These yarlyks, in which these rights are fixed, can be considered as tarkhanic. Other varieties of yarlyks (soyurgalic, local, controlled, etc.) appear later and indicate a real change in the field of agrarian legal and other relationships.

Tarkhanyarlyks have a very important historical significance. I.N. Berezin notes the value of these yarlyks in the fact that «the names of different officials and estates listed in them make it possible

to reconstruct the hierarchy of the feudal estate, and the calculation of duties from which the tarkhans are exempt are indicative of public obligations towards the state. In the tarkhanicyarlyks we find a full or approximately full calculation of taxes and duties, taxes that were in the course of the Golden Horde» (Berezin, 1874: 301). Important information can be obtained from the Tarkhanyarlyks on the financial and tax system of the Golden Horde.

First discovering the yarlyks of the scientific community, I.N. Berezin calls them «tarkhanic». With regard to the Tarkhans themselves, he suggests that «judging by the fact that the calculation of duties in all yarlyks is the same, one can assume that the Tarkhans were of equal dignity and were equally exempt from numerous taxes. To the Tarkhans belonged privileged or free people (European missionaries are called barons). They fully owned all the prey that he got in battles and campaigns, had free access to the Khan's bid. Moreover, they were indulged in court only on the commission of nine crimes» (Berezin, 1851: 36).

However, this interpretation of the term «tarkhan» caused disagreement with him of many researchers. For example, V.D. Smirnov believed that the term «tarkhan» was borrowed «without any criticism and reasoning from his (I.N. Berezin-Z.K.), some incongruous Mongolian legends about the origin and meaning of the name of the tarkhan are taken for indisputable data that would satisfied academic curiosity as a scientific material or scientific argument. Hence it is necessary to sum up the facts and judgments by which the value of the Tatar Khan's yarlyks, commonly referred to as «tarkhanic», is determined, not limited to the generally accepted, so to say cognate, understanding of this word «[Smirnov 1913: 2]. In our opinion, the term «tarkhanic» is most consistent with this group of yarlyks, as it follows from the very content of the text and corresponds to the form of the document.

The term «tarkhan» was used in Turkic speaking tribes in a certain sense. In the inscription of Tonyukuk, the term «tarkhan» is found in the sense of a noble and honorable post. In the Uighur language, the «tarkhan» indicated the nobility of origin, in Chaghatay language it meant «the chosen person», i.e. enjoying a special honor and correspondingly significant privileges and privileges. In the etymological dictionary of Klausson the word «tarkhan» meant a post. In the Chinese sources, «tarkhan» is derived from «shan-yuy», «dan-ivai» – darkhan, tarkhan. Approximately the same value had this word among the ancient Mongols – darkhan, a person exempt from paying taxes (Belyaev, 1850: 100).

In the manuscript book «Notes from the military fortress» Miran» a list of military and civil ranks is given. In the list next to the name is a rank, position or military rank, for example: apa-tarkhan (commander-in-chief), apa (commander), sanguine (commander), chur or shor (one of the highest titles of the ruler of ale), etc.» (Kuzembaev, 2001: 38). Later, the term «tarkhan» was used to refer to a certain category of persons who had written confirmation from the khanate government in the form of yarlyks on granting them special privileges. Ibn Fadlan, who visited the nomad camp of the Oguzes in 921-922, points out that the military leaders always had a certain circle of proxies in subjection. On the occasion of his arrival at the rate of the Arab Embassy, the leader «sent for him directly to the subordinate leaders, and they are the following: tarkhan, yinal .... and baglyz. And the Tarkhan was the most notable of them and the most outstanding of them» (Kuzembaev, 2001: 31).

Concerning this, Muhammad Haydar writes in more detail the following: «When he commits nine crimes, let him be brought to the court seat on horseback on a white horse-two-year-old, under the horse's feet let them throw nine white koshmas for exaltation (rider). His words let the khan (emir) pass the barlas. And the words of the khan brings to him from the eminence (where the Khan is sitting) another emir of barlas. When the interrogation is carried out in this way and his crime proves to be worthy of death, then after confirming the nine crimes let them make bleeding from the veins ...» (Pishchilina, 1977: 168).

A comparatively full description of the concept of «tarkhan» as a title is given by Abul-Ghazi, according to which the tarkhans possessed, in addition to exemption from taxes and duties, many other privileges. «Tarkhan means such a person,» Abul-Gazi wrote, «from which tribute is not taken; when he comes to the Khan's house, no one can stop him; enters and leaves at will. If he makes a crime, then up to nine guilts are not collected from him; after the ninth he is already recovered. This right also passes to his offspring up to the ninth kind» (Pishchilina, 1977: 167). The author does not call these rights tarshanic, but, in essence, they are such.

V.V. Barthold noted that «the granting of an individual to Tarkhanism was the exception of this person from the subordinate class and its elevation to the nobility.» V.V. Barthold considered the land and property exempt from taxes to be a tarkhan and pointed out that the title «tarkhan» was very

common among the Turkic peoples (Barthold 1993: 180-182). A.N. Bernshtam pointed to another feature, which is apparent in the monuments of ancient Turkic writing, namely the prefix «beg» to the title of «Tarkhan»: «... we are dealing with individuals who have the right to gather in this case natural duties» (Kuzembaev, 2001: 37).

In the social differentiation of Kazakh society up to the first half of the XVIII century, the Tarkhans took priority place and played a significant role in the socio-political life of the society. Tarkhans in the nomadic society enjoyed greater political rights, even compared to biys and batyrs. On the importance of Tarkhanism in the Kazakh society Rychkov wrote: «Tarkhanism is in all the steppe peoples and there is a certain degree of the principality. In the people if they do not exceed, then they are not inferior to the power of the khan.»Here N.P. Rychkov is referring to Daut-tarkhan, the son of the first tarkhan, Zhanybek-batyr. In August 1742, in Orsk fortress, with the reception of the khan, sultans, biys and batyrs of the Younger Zhuz, the head of the Orenburg expedition I.I. Neplyuev appropriated the title of the first tarkhan, Zhanybek-batyr.In the decree on conferring the Tarkhan title Zhanibek it was said: «For the faithful service and the true loyalty of Abulkhair Khan and between the Kirghiz-Kaisak people the first tarkhan and descendants who will serve faithfully and will be the Tarkhans in the camp at Orsk fortress on August 30, 1742» [Pischulina 1969: 75].This was not the only time when the tsarist government began to appropriate the Tarkhan title to Kazakh biyas and batyrs in the 50s of the XVIII century. But if in the period of the Golden Horde the Tarkhans were granted tax-paying immunity, then it had a completely different social significance in the Kazakh society.

The second subspecies of Tarkhanyarlyks XIII-XVI centuries. is best known in the scientific world as khan's yarlyks issued to Russian metropolitans in the period from 1267 to 1379. These khan's yarlyks are Russian translations of Golden Horde letters. All of them are given by Tatar hansha and khans and provided immunity and various privileges for the Russian Orthodox Church. Their study is justified, since the benefits from taxes and dues, determined in immunity letters, were necessary to preserve the inviolability of church land ownership. Some of these yarlyks, which were kept in the archives of the Russian Metropolitans, were translated from the Uighur language into Russian in the late 14th and early 15th centuries and provided with an afterword. So there was a short collection of yarlyks, which includes:

1. The yarlyk of Khan Muhammad Byulek (Tulunbek), issued in February 1379 to Metropolitan Michael.

3. Yarlyk of Mengu-Timur to Metropolitan Kirill, issued on August 10, 1267goda.

4 . Passing the charter of hanishi Taiduly, issued on February 10, 1354 to Metropolitan Alexy.

5 . The yarlyk of Khan Berdibek to Metropolitan Alexy, issued in November 1357.

6. The gratuitous charter of Tayduly, issued on February 4, 1351 to Metropolitan Theognostus.

7. Conclusion from the originator of the meeting (Grigoriev, 2004: 5-7).

High-quality translation of these documents testifies to the development of practical diplomacy in Russia in the 14th-15th centuries. A short collection of yarlyks was first published in 1792 as part of the Lvov Chronicle (Priselkov, 1916: 57). However, the researchers were not interested in this edition of the yarlyks and preferred to use a lengthy collection of these documents, known since 1788 by N.I. Novikova (Grigoriev, 2004: 29). Taking as a basis the publication of N.I. Novikova, V.V. Grigoryev devoted a special study of the authenticity of Khan's yarlyks issued to the Russian clergy.

A classic example of this subspecies of Tarkhan letters is the yarlyk of Mengu-Timur, which contains a list of taxes and fees levied in favor of the Golden Horde treasury, and the payment of which freed the servants of the Orthodox Church: «... they do not need to pay tribute to the tamga and the cavity food ... some tsar's toll neither the tsarina nor the princes nor the row of either the ambassador or the road, nor the ambassador, nor any customs, nor any income ...» (Veselovsky, 1917: 122).

According to the content of the texts, the construction of the form they are similar to the tarkhanic, which were given to specific individuals, at the same time have their own textual features. So, for example, only in this subset of yarlyks can you find a complete list of princely degrees. Since in the texts of yarlyks the ranks of the clergy stand in a conspicuous place, it means that they have an important role in the state. In addition, according to the content of the texts of yarlyks, we can judge about the spiritual hierarchy of the Russian church. With the development of statehood, the authority of the church increased, as we find evidence in the Khan's yarlyks. Russian Metropolitans also made a lot of efforts to get privileges from the Khans of the Golden Horde. It is not for nothing that in the forged yarlyk of Uzbek Khan Metropolitan Peter added that «Metropolitan Peter himself rules his people and judges them in all matters, not excluding criminal

ones, that all ecclesiastical lands must obey him» [Priselkov 1916: 36-38].

The third subspecies of Tarkhanyarlyks appeared in connection with the change in land relations. Both the farmers and the nomads of the Mongolian possessions were well aware of the Tarkhan institution of entire cities and localities. Among the large feudal landowners in the Timurid state of the second half of the 15th century, a very prominent group was occupied by a group of so-called «tarkhans». They enjoyed their privileges by inheritance and concentrated in their hands together with the rights of a large landowner – the rights of the ruler. Some of the most influential Tarkhans controlled very significant areas (Miankal, Tashkent, Bukhara, etc.), using almost complete independence (Pischulina, 1969: 40). The legal basis for the emergence of this form of land ownership was the same Khan's yarlyks, which provided for great benefits. As a rule, recipients of yarlyks along with special political privileges possessed many property and land rights.

The land, owned by the Tarkhans, was almost always exempt from taxes and duties brought in favor of the khan's treasury. In this respect, the yarlyks of the Khans of the Golden Horde, issued to vassals, are characteristic, both in nomadic and in sedentary areas.In the Tokhtamysh-Khan yarlyk, issued in 1381 to the feudal Bek-hodzhe, the leader of the Shurakul steppe tribe, we are dealing with the grant of predominantly pasture land.In the yarlykitself it is indicated that the Shurakulnomad tribe headed by Bek-hodja paid a tax every year and received other duties in favor of the khan's treasury.]. Since the receipt of the yarlyk, it has been exempted from them, as the yarlyk was instructed: «From the houses of the Shurakul tribe, taxes are not collected, there is no compulsion to pursue the chase, no charges are demanded on grain stores, no officials, whoever they are for the Shurakult, will whether they wander inside or outside the Crimea, as free from the head of the region, it is not necessary to have any business, with the general migration of the taxation, it is not only to harm but to protect and guard the evil, and to all of them to roam along with Khodzhi-bek» (Pishchulina, 1969: 46). Apparently, the same was the «decree on Tarkhanism» issued by Emir Timur to one of the opponents of Tokhtamysh named Kunge-oglan. Moreover, the right of Tarkhanship was also enjoyed by his tribe (il) (Barthold, 1963: 565).

If we take into account that Tarkhanism complained not only to individuals, but also to the population of entire localities, it is possible to single out a group of yarlyks – legal acts that exempt entire cities or areas from taxes. There are many evidences to that. For example, Ibn Battuta, who visited the Golden Horde in the first half of the fourteenth century, describing the city of Astrakhan (Haji-Tarkhan), explains that «the sultan Uzbek Khan, out of respect for one pious Turkic Haji, exempted his village from all taxes and taxes» (Shapshal 1953: 310). «Tarkhan means a place taken from taxes. This city received its name from the Turkic Haji (pilgrim), one of the pious who settled in this place. The Sultan gave this place to him duty-free, and it became a village; then it increased and became a cityë (Shapshal, 1953: 311).

The information of Ibn Battuta is valuable in that they speak of the presence of feudal land relations and private ownership of land among nomads who inhabited the region of the future Astrakhan. If Uzbek khan took the areas of Astrakhan hodge, got the rank of tarkhan, having freed his land from taxes and duties, apparently, in other cases he did not release from feudal duties in favor of the khan, the owner of the land. Otherwise there would be no need to give out yarlyks.Thus, Ibn-Battuta pointed out that the entire city of Astrakhan was in this case a tarkhan. This explains, perhaps, the word «tarkhan» that often occurs in the names of localities. In Turkestan, a place called Tarkhan-Sayad is known, in the Penza region there is a village of Tarkhany, in the Crimea there are frequent localities with the names of Tarkhan-Kut, Tarkhan-Skrygel, Alma-Tarkhan, etc. All these areas with khans used tarkhan law (Shapshal, 1953: 309). The right of Tarkhanism was given to entire monasteries in Rus (this can be judged by the metropolitan yarlyks) or to the local population (Veselovsky, 1917: 119-120).

There are many yarlyks issued by khans to the residents of the Kryk-Yer area. Obviously, the basis was the desire to accustom the nomads to sedentary life or to populate this uninhabited, but strategically important valley, in which the capital of the Khanate was later built. The granted Tarkhanism extended to everyone who wished to «settle in Kryk-Ere» (Shapshal, 1953: 315). Thus, only for the «Crimean period» we have several yarlyks to the population of Kryk-Yer (Hadji-Giray, November 1469, Mengli-Girey, July 1468, he also, April-March 1479, Muhammad-Girey, May 1515) (Barthold, 1993: 33-35). Being, as a matter of fact and content, tarkhanicyarlyks, they represent some kind of them, since in essence they open a new institute of nomadic law. This is confirmed in the studies of Academician V.V. Barthold, who reported the following: «Massive Tarkhanism of

the inhabitants of the whole city, of course, was originally not meant, but this way of liberation from taxes and duties of the residents of the capital was subsequently applied to Uzbeks. At the end of the XVIII century. Shah Murad and Emir Malsum, zealous adherents of the Sharia, at the beginning of their reigns, declared the Tarkhans for their release from taxes and duties, that is, they resorted not to the norm of Sharia, but to the norm of nomadic law» (Barthold, 1993: 38).

In scientific round there is another subspecies of Tarkhanyarlyks, which were issued by khans or Crimean governors of the Golden Horde to the Black Sea Italian cities of Kafa and Tana (Azak). The original of these yarlyks were lost and preserved only in modern Latin and Italian translations of documents of the 14th century. Modern Latin and Italian translations of Turkic-speaking yarlyks, issued by the rulers of the Golden Horde to the Genoese of the city of Cape and the Venetians of the city of Tana in the period 1333-1381, represent the most valuable material for the history of both the Black Sea Italian colonies and the Golden Horde.I. Vashari works on the critical edition of Latin and Italian texts with translations and comments, as well as on the issues of intensive involvement of these texts in scientific round. It is about twelve tarkhanyarlyks, translations of four of them are preserved in Latin, eight – in Italian (Va: 2002: 195-196).

Thus it should be noted that the Tarkhanyarlyks are valuable sources on the history of socio-economic relations. Firstly, on the basis of their study, a new type of nomadic law will be revealed – the Tarkhan Institute. Secondly, it will be possible to trace the origins and continuity in the evolution of the sources of act sources. It is also important to classify tarkhanyarlyks according to kinds and types, which will serve as an extension of sources according to medieval history.

References

Bartold V.V. (1993) Tyurki: Dvenadtsat lektsiy po istori i turetskikh narodov Sredney Azii. Almaty

Bartol'd V.V. Toktamysh. T.5. S. 564-567.

Berezin I.N. (1874) Ocherki vnutrennego ustroystva Ulusa Dzhuchiyeva. Sankt Peterburg.

Berezin I.N. (1851) Khanskiye yarlyki II. Tarkhannyye yarlyki Tokhtamysha, Timur-Kutluka i Saadet-Gireya. Kazan.

BorovkovA.K.(1966) Opyt filologicheskogo analiza tarkhanny khyarlykov, vydannykh russkim mitropolitam. // IAN SSSR. Seriya literaturyi y azyka. T. 25. Moskva. s.13-24.

Grigor'yev A.P. (2004) Sbornik khanskikh arlykov russkim mitropolitam. Sankt Peterburg.

Kuzembayev N.Ye. (2001) Analiz sotsial'noy titulatury drevnikh tyurkov. // Kazakstan tarikhy men etnologiyasynyң məseleleri. Karaganda, s. 35-39.

Mukhamed'yarov Sh.F. (1967) Tarkhannyy yarlyk kazanskogo khana Sakhib-Gireya 1523g. // Novoy o proshlom nashey strany. Pamyati akademika M.N. Tikhomirova. Moskva. s.104-109

Pishchulina K.A. (1977) Yugo-Vostochnyy Kazakhstan v seredine XIV–nachale XVI vv. Alma-Ata, Priselkov M.D. (1916) Khanskiye yarlyki russkim mitropolitam. Sankt Peterburg.

Veselovskiy N.I. (1917) Rets.na kn.: Priselkov M.D. Khanskiye yarlyki russkim mitropolitam. // ZHMNP. Novaya seriya. CH. 68.№3-4.S. 118-130.

Pishchulina K.A. (1969) Prisyr'dar'inskiye goroda i ikh znacheniye v istorii kazakhskik hkhanstv v XV– XVII vv.// Kazakhstan v XV–XVIII vekakh (voprosy sotsial'no-politichesko yistorii). Alma-Ata,S. 5-49.

Radlov V.V. (1888) Yarlyki Tokhtamyshai Temir-Kutluka. // ZVO(I)RAO T. 3, 2.Sankt Peterburg.s.1-40.

Shapshal S.M. (1953) K voprosu o tarkhannyk hyarlykakh. // Akademiku B.A Gordlevskomu k 75-letiyu. Moskva. S. 302-316.

SmirnovV.D. (1913) Krymsko-khanskiye gramoty.Simferopol,

Belyayev I.D. (1850) O mongol'skikh chinovnikakh, upominayemykh v khanskikh yarlykakh.// Arkhiv istoriko-yuridicheskikhs-vedeniy, otnosyashchikhsya k Rossii. Kn. 1.s. 97-110.

Vashari I. (2002) Zhalovannyye gramoty Dzhuchiyeva Ulusa, dannyye ital'yanskim gorodam Kafa i Tana. // Istochnikoveden i yeistorii Ulusa Dzhuchi (Zolotoy Ordy. Ot Kalki do Astrakhani. 1223-1556.) Kazan.

Литература

Радлов В.В. (1888) Ярлыки Тохтамыша и Темир-Кутлука. // ЗВО(И)РАО. Т. 3, вып. 1-2. – Санкт-Петербург с.1 – 40.

Мухамедьяров Ш.Ф. (1967) Тарханный ярлык казанского хана Сахиб-Гирея 1523 г. // Новое о прошлом нашей страны. Памяти академика М.Н.Тихомирова. Москва. с.104-109

Боровков А.К. (1966) Опыт филологического анализа тарханных ярлыков, выданных русским митрополитам. // ИАН СССР. Серия литературы и языка. Т. 25. Москва. с. 13-24.

Березин И.Н. (1874) Очерки внутреннего устройства Улуса Джучиева. Санкт-Петербург.

Березин И.Н. (1851) Ханские ярлыки II. Тарханные ярлыки Тохтамыша, Тимур-Кутлука и Саадет-Гирея. Казань.

Смирнов В.Д. (1913) Крымско-ханские грамоты. Симферополь.

Беляев И.Д. (1850) О монгольских чиновниках, упоминаемых в ханских ярлыках. // Архив историко-юридических сведений,относящихся к России. Кн. 1. с. 97-110.

Кузембаев Н.Е. (2001) Анализ социальной титулатуры древних тюрков. // Қазақстан тарихы мен этнологиясының мәселелері. Караганда. с. 35-39.

Пищулина К.А.(1977) Юго-Восточный Казахстан в середине XIV–начале XVI вв.– Алма-Ата. – 287 с.

Бартольд В.В. (1993) Тюрки: Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии. – Алматы. –192 с.

Григорьев А.П. (2004) Сборник ханских ярлыков русским митрополитам. Санкт-Петербург 270 с.

Приселков М.Д. (1916) Ханские ярлыки русским митрополитам. Санкт-Петербург

Веселовский Н.И. (1917) Рец.на кн.: Приселков М.Д. Ханские ярлыки русским митрополитам. // ЖМНП. Новая серия. Ч. 68. № 3 – 4.– С. 118-130.

Пищулина К.А. (1969) Присырьдарьинские города и их значение в истории казахских ханств в XV– XVII вв.// Казахстан в XV–XVIII веках (вопросы социально-политической истории). Алма-Ата. С. 5-49.

Бартольд В.В. Токтамыш. – Т. 5. С. 564-567.

Шапшал С.М. (1953) К вопросу о тарханных ярлыках. // Академику Б.А Гордлевскому к 75-летию. Москва. с. 302-316.

Вашари И. (2002) Жалованные грамоты Джучиева Улуса, данные итальянским городам Кафа и Тана. // Источниковедение истории Улуса Джучи (Золотой Орды. От Калки до Астрахани. 1223-1556.) Казань 432с.

IRSTI 03.21.00

Zhumagulov K.T.[1], Sadykova R.O.[2]

[1]Doctor of historical sciences, academician, professor, Director of the Republic scientific-research center on World history studies, e-mail: kalkaman.zhumagulov@kaznu.kz
[2]Candidate of historical sciences, associate professor, e-mail: raikhan.sadykova@gmail.com
al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

PROBLEMS ON SOME THEORETICAL BASES OF EURASIAN INTEGRATION

This article focuses on the study of the theoretical works of representatives of the Eurasian movement and its understanding at the present stage. Eurasianism is a philosophical and political-ideological movement that emerged among the Russian émigrés of the 20s and 30s. XX century, interpreting Russia as Eurasia that is a special middle continent between Europe and Asia. During this period, the Eurasian movement spread to the territory of Europe. Eurasian circles originated in Prague, Berlin, Paris, Brussels and other European cities. In the 20s of the twentieth century, the political organization of Eurasians took shape. In the future, the Eurasian concept received a new sound with the ideas and writings of L. Gumilyov. In the XXI century, it received a new sound due to the initiatives of the President of Kazakhstan N. Nazarbayev in 1994 and became the basis for the creation of the Eurasian Economic Union.

Key words: Eurasianism, emigrants, Kazakhstan, neo-Eurasianism, Eurasian Union.

Жұмағұлов Қ.Т.[1], Садықова Р.О. [2]

[1]тарих ғылымдарының докторы, академик, профессор, Дүниежүзі тарихын зерттеу Республикалық ғылыми-зерттеу орталығының директоры, e-mail: kalkaman.zhumagulov@kaznu.kz
[2]тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, e-mail: raikhan.sadykova@gmail.com
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

Еуразияшылық интеграцияның теориялық негіздері жөнінде

Бұл мақалада евразияшылдық қозғалысы өкілдерінің теориялық еңбектерін зерттеуге және оның қазіргі кезеңде жүзеге асуына мән беріледі. Еуразияшылдық – бұл XX ғасырдың 20-30-шы жылдары орыс эмигранттарының ортасында пайда болған философиялық және саяси-идеологиялық қозғалыс. Олар Ресейді Еуропа мен Азия арасындағы орталық құрлық Еуразия орталығы деп қарастырды. Осы кезеңде еуразиялық қозғалыс Еуропаның аумағына да таралды. Еуразиялық үйірмелер Прага, Берлин, Париж, Брюссель мен Еуропаның басқа қалаларында пайда болды. XX ғасырдың 20-шы жылдары еуразияшылдар саяси ұйымдық тұрғыдан қалыптасты. Кейіннен еуразияшылдық тұжырымдама Л. Гумилевтің идеялары және еңбектерімен толықты. XXI ғасырда ол 1994 жылдан Қазақстан президенті Н.Ә. Назарбаевтың бастамаларымен жаңа сипатқа ие болып, Еуразиялық Экономикалық одақтың құрылуына әкелді.

Түйін сөздер: еуразияшылдық, эмигранттар, Қазақстан Республикасы, неоеуразияшылдық, Еуразиялық одақ.

Жумагулов К.Т.[1], Садыкова Р.О.[2]

[1]доктор исторических наук, академик, профессор, директор РНИЦ по изучению Всемирной истории, e-mail: kalkaman.zhumagulov@kaznu.kz
[2]кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, e-mail: raikhan.sadykova@gmail.com
Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

О некоторых теоретических основах евразийской интеграции

В данной статье уделяется внимание изучению теоретических трудов представителей евразийского движения и ее осмысления на современном этапе. Евразийство – это философское и политико-идеологическое движение, возникшее в среде русских эмигрантов 20-30-х гг. XX века,

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

трактующее Россию как Евразию, то есть особый срединный материк между Европой и Азией. В этот период евразийское движение распространилось и на территорию Европы. Евразийские кружки возникли в Праге, Берлине, Париже, Брюсселе и других городах Европы. В 20-х годах XX века оформилась политическая организация евразийцев. В дальнейшем евразийская концепция получила новое звучание с идеями и трудами Л. Гумилева. В XXI веке она получила новое звучание благодаря инициативам Президента Казахстана Н.А. Назарбаева в 1994 году и стала основой создания Евразийского Экономического Союза.

Ключевые слова: Евразийство, эмигранты, Казахстан, неоевразийство, Евразийский союз.

Introduction

The term 'Eurasia' is rooted in the classical theories and concepts of 'Geo-politics' particularly the concepts of 'pivot' and later 'heartland' defined and developed by British Geographer Sir Hartford Mackinder in 1904, where he identified the huge landmass of the east of Urals as the 'pivot' and claimed that whoever will control this vast territory control global politics. In addition, the further the definition Eurasianism considered as the philosophical and political movement that determined the uniqueness of the Eurasian continent.

President of the Republic of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev introduced and developed his own vision, policies, perceptions and values of Eurasianism, which he has been propagating and practicing on a continuous and consistent basis. In fact, the concept of Eurasianism and Eurasian policies have turned into state ideologies which are reflected in domestic, regional and foreign policies as well as in the foundation of the recent regional integration process. Kazakhstan's vision of Eurasianism and creation of the Eurasian Union based on Eurasian solidarity is an official policy (ideology) developed, launched and being implemented by Nursultan Nazarbayev, the President of the Republic of Kazakhstan that fundamentally differs from those of Russian, Turkish and others forms in terms of underlying goals, objectives, methods, directions and mechanisms of implementation (Cutler, 2010).

Since that time, domestic researchers began to pay attention to the study of the topic.

In Kazakhstan science, there are publications on theoretical and practical identity of the 'classical' Eurasianism, its transformation into a modern form of 'neo-Eurasianism', as well as the possibilities and prospects of the Eurasian project in the form of integration processes. This issue became actively investigated after the President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev had stated the Project «On creation of the Eurasian Union» in 1994. His book «Eurasian Union: Ideas, Practice and Prospects» became a strategic document of the Eurasian concept of the leadership of Kazakhstan (Danilevsky, 1991). A complex work «Nazarbayev's Eurasian Doctrine», in which all the speeches of the President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev on Eurasianism and experts' opinions can be found, was useful for considering the evolution of the Eurasian concept of N.A. Nazarbayev and its implementation in the cultural, economic cooperation (Evraziyskaya Doctrina Nursultana Nazarbayeva 2010).

The origins of Eurasianism, the role of the Eurasian idea of the President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev in the modern integration processes became a hot topic for Kazakhstani researchers and politicians. Experts as Tokaev (Tokayev 1997), Mansurov (Mansurov 2011), Laumulin (Laumulin 2009), Zhumagulov (Zhumagulov 2008), Nyssanbaev (Nyssanbayev 2009) generally consider the concept of Eurasianism and its realization by Kazakhstani leadership.

In the content of this article, the methods of analysis and synthesis, logic, and systematic method were used. Research methods are based on empirical data as works of theorists of Eurasian Movement and President of Kazakhstan N. Nazarbayev.Taking into account that the future of Eurasian continent is determined by the tendencies of the world development, the study was conducted with the use of the methods of a particular branch of knowledge, namely the internationally forecasting. For example, in the analysis of the present stage of evolution of eurasianism concept, objective and time analogy methods, the collective expert assessment and scenario, the method of possible or desirable model have also proved themselves useful. In the study, special attention will be paid to descriptive and prescriptive (normative) prognoses.

Classical eurasianism

Classical Eurasianism is a social and philosophical teaching of ideological and political movement of the Russian émigré community that manifested itself the most actively in the 1920s and 1930s of the last century. It determines the uniqueness of the Eurasian continent.

According to Russian geo-politicians, it is important to distinguish two stages in the development of the Eurasian movement.

The first one is the appearance of the Eurasian idea in the environment of post-revolutionary immigration in the early 20's. The representatives of the various sciences are considered the founders of the Eurasian movement; they are linguist and philologist Prince N.S. Trubetskoy (1890-1938), geographer and economist P.N. Savitsky (1895-1968), an Orthodox theologian, later a priest and historian of culture G.V. Florovsky (1893-1979), fine art expert P.P. Suvchinsky (1892-1985), historian G. Vernadsky, jurisprudent and political scientist N.N. Alekseev, historian of culture, literary critic and theologian V.N. Ilyin, historian Erenzhen Khara-Davan.

Eurasian movement emerged in the conditions of reforming the political system of Russia. Russian emigrants, who were expelled from Soviet Russia in the 20s of the last century, tried to understand the reasons, which led to the October Revolution of 1917. Their opinions were divided. Their findings were inconsistent too. Some of them regarded the revolution as a logic process and hoped that Russia would take the path of capitalism. They believed that it was going to become a parliamentary republic, copying the model of the Anglo-French democracy. Others rated the event as an unfortunate mistake in the historical development of the country. And more enlightened people tried to ground a model cultural and political development of Russia, which was entirely new for the world community and based on the Eurasian concept put forward by them (Sadykova 2013, p. 378). It was the N.S. Trubetskoy, P.N. Savitsky, G. Vernadsky, N. Toll, and E. Khara Davan.

In their writings, Eurasianists paid great attention to the role of Russia on the Eurasian continent. They continued the tradition of the Slavophiles, such as K. Leontiev, N. Danilevsky who emphasized the uniqueness of the Russian Empire through the prism the world history of existing empires.

According to K. Leontiev's work «Byzantinism and the Slavism», he considered the resolution of Eastern question and occupation of Constantinople to be one of the ways of salvation of Russia. It was the city, with which cherished, 'crazy dreams of that part of Russian society, which thought Russia to be the heiress of Byzantium, were associated. The pan-Slavist Konstantin Leontiev (1831-1891) was one of the first authors to introduce naturalist elements in his philosophy of history: according to him, there was one unique law that determined the development of plant, animal, and human worlds, and therefore of history. Convinced of historical fatalism, he denounced European anthropocentrism, the biological weakening of the West caused by Democratization. He called Russia to react and claim an autocracy, to refuse social leveling in the name of material well-being (Leontyev, 1996: 6-8).

The ideas of N. Danilevsky had the most significant influence on the formation of the Eurasian concept. He formulated the theory of cultural-historical types as the antithesis of universalistic conceptions of history, which were of clearly Eurocentric character. The Eurocentrism based on the rationalist theory of progress with its interpretation of history as a one-dimensional linear process.

In his writings, Danilevsky contrasted Russia and Europe from a geopolitical point of view and in a historical context, wondering, «Why is Europe hostile to Russia? »: «The fact is that Europe does not acknowledge our being its part. It reckons Russia and the Slavs in general as something foreign to it, and at the same time, as it derives them from China, India, Africa, most of America, etc. Therefore, Europe sees Russia in Rus' and reckons the Slavs as not only alien, but hostile nature» (Danilevsky, 1991: 50-51). Thus, in the major works, the Slavophiles bound up the future of Russia with the fortunes of the Orthodoxy, thereby emphasizing the uniqueness and peculiarity of Russian culture. In addition, they were opponents of Eurocentrism, considering that Eurocentric approach did not provide objective scientific explanation of the history of Russia.

The beginning of the Eurasian movement is considered to be the publication of Trubetskoys book 'Europe and Mankind' in Sofia in 1920. In this book, he, following Danilevskys tradition, opposes the uniqueness of the Roman-German European culture: «The revolution in the minds of the intellectuals of the non-Roman-Germanic peoples will inevitably be fatal to universal Europeanization .... Now, if they understand and are deeply aware that Europeanization is absolute evil, and cosmopolitanism is brazen deception, then they will stop helping the Roman-Germans.... We must always keep firmly in mind that the opposition of the Slavs to Germans or the Turans to Aryans has not given a true solution to the problem and that there is only one true opposition: the Roman-Germans – and all the other nations of the world, Europe and humanity» (Danilevsky, 1991: 50-51).

Unlike the Slavophiles, Trubetskoys main objection lay in the fact that he noted the presence of the Asian element in the Russian blood, «Uniting

itself of almost the entire territory of modern Russia under the rule of one state was first made not by the Russian Slavs, but the Turanians-Mongols. Russians' moving to the East was the result of Russification of a number of Turanian tribes; the cohabitation Russians with Turanians has threaded Russian history. If the coupling the Eastern Slavs with Turanians is the basic fact of Russian history, if it is difficult to find a Great Russian, who has not got any Turan blood, and much of the blood flows in the veins of the Little Russians, it is clear that we, Russians, need to study our brothers Turan for the right national self-knowledge» (Istoki evraziistya 2012: 76-77).

Geographer and economist P.N.Savitsky should be considered as one of those ardent theorists of the Eurasian Movement and the chief founder of the Eurasian movement. As a person interested in geopolitics, P. Savitsky reflected his views in his writings: «Turn to the East», «The assertion of the Eurasianists», «Steppe and the settled way of life», «The geographical and geopolitical foundations of Eurasianism», etc. After reviewing his main work, it is possible to define the following theses:

First, «Russia itself is neither Asia nor Europe – this is the main geopolitical thesis of Eurasianists. Therefore, there is no 'European' and 'Asian' Russia, but there are its parts that lie to the west and east of the Yenisei River, etc... Russia ... is a specific geographic world».

Secondly, Russia is the median state, which is a special form of civilization. «Russia has much more reasons to be called the 'Middle Kingdom' than China has... The force of fatal facts called the Russian world to play a unifying role within the Old World. All the totality of the diverse cultures of the Old Continent can become and is becoming an organic whole only to the extent in which Russia-Eurasia fulfills the vocation of it» (Savitsky, 2012: 114-116).

Third, Russia-Eurasia is a synthesis of world culture and history of the world, deployed in space and time. Being a special type of civilization, it has developed based on several cultures and traditions, such as the Aryan-Slavic, Turkic nomadic and Orthodox.

Fourth, P. Savitsky considers Turan as a part of the Russia-Eurasia and justifies the Mongol overlordship. He notes, «Russia is the successor of Great Khans, the successor of Genghis and Timur's deeds, the unifier of Asia .... It combines both historical «settled» and «steppe» elements». Thus, he shows Russia-Eurasia as a synthesis of the European Forest and Asian Steppe.

Fifth, P. Savitsky offers the principle of ideocracy, regarding it as a term that integrates all forms of non-democratic, non-liberal government based on non-materialistic and non-utilitarian motivations. It should be noted that Savitsky pays attention to the fact that ideocracy is inherent to the Land, while the Sea is characterized by a liberal democracy.

The Eurasian movement, which gained its actual features on the base of P. Savitskys works, began to spread in Europe. It was the second period of the Eurasian movement. Paris became its main center in Europe. Even in the 1920s, Eurasianism did not have a real common ideological platform; it was an atmosphere, an outlook on the world. The acceptance of the Soviet regime accelerated the division of the Eurasian movements into two factions. The first faction is based in Prague (Savitsky, Alekseev, Trubetskoy), kept its distance from the USSR; while the second faction (Karsavin, Suvchinsky) based in Paris, was close to the new regime. The latter published the Marxist weekly Evraziia (Eurasia) in 1928-29, and a Belgian version, Evraziets (The Eurasian) – which often limited itself to republishing articles from Pravda – from 1929 until 1934. From 1924, the Stated Political Directorate infiltrated the Eurasians movement. In 1938, with Prince N.S. Trubetskoys death, the stage of classical Eurasianism ended.

However, the clerisy of Russia did not lose interest in the Eurasian idea. It was revived in the 60s, when Eurasianism assumed a new meaning due to Lev Gumilev, a great scientist and a versatile personality, who is often cited as the founder of the Neo-Eurasianism.

In his writings, L. Gumilev combined several sciences, including natural and human sciences such as geography and history. It is his main merit. He gives an appraisal of world historical development of various ethnoses in terms of geographic terms. L.N. Gumilev advocated rapprochement between the humanities and natural sciences. He considered it necessary to take into consideration the natural and geographical factor (that is what we call habitat) in the ethnic history. He introduced the key concepts of modern ethnology into science. They are 'passionarity, 'passionary waves', 'phases of ethnogenesis', and many others. The ideas in regard to the terms were developed by him in 'Ethnogenesis and the Biosphere', 'Millennium around the Caspian Sea' and 'From Rus' to Russia', 'Rhythms of Eurasia', etc. 'Ethnogenesis and the Biosphere' is the most important of them.

Thus, the great scientist L. Gumilev, with the use of a systematic approach, carried out an in-depth analysis of the development of the global history of ethnoses. His object of study includes Alexander the Great and Napoleon as passionaries. He is the author of the deep, innovative research on the history and culture of the nomads of the Middle and Central Asia from III B.C. to AC, historical geography, he is the founder of the theory of Ethnogenesis and the Biosphere, orientalist. His work has contributed greatly to the development of world science and laid the foundations for the formation of new ideas aimed at the unification of the Eurasian peoples. The ideas of the representatives of classical Eurasianism and Gumilev have acquired a new meaning. Kazakhstan's President Nursultan Nazarbayev has paid particularly great attention to the Eurasian concept.

Kazakhstan's Eurasianism: its formation and realization

In 1991, after the collapse of the Soviet Union, new sovereign states, among which was Kazakhstan, appeared. The very first initiatives of independent Kazakhstan showed the world the peaceful nature of the foreign policy of our country. Initially, the leadership of the state that did not have access to the open sea, but had sufficient energy and mineral resources, recognized that it was irrational to close itself in the certain regional framework, on the contrary, it was crucial to actively develop relations with all countries of the world, especially with neighboring countries. As early as December 2, 1991, at a press conference on the results of the presidential elections, N.A. Nazarbayev paid an attention to the central position of Kazakhstan in the region as a bridge between Europe and Asia.

The President in his speeches at the Royal Institute of International Affairs Chatham House officially stated the Eurasian idea on March 22, 1994. He noted, «The prevailing conditions dictate the need to abandon the desire to keep all the states within the CIS. In our view, it is advisable to build a real working alliance of states based on the 'core', which can be named 'Euro-Asian Union». Other states could join it if they would fulfill certain conditions: cessation of hostilities, strict observance of international agreements, territorial integrity and inviolability of borders, refusal of any form of economic pressure (Nazarbayev, 1997: 23-24)

The idea to create a Eurasian Union was later developed by President of Kazakhstan N. Nazarbayev at the Moscow State University named after M.V. Lomonosov on March 29, 1994. The President drew attention to 'the need for a transition to a qualitatively new level of relations between our countries on the basis of intergovernmental association formed on the principles of voluntary participation and equality. The Eurasian Union (EEU) could become such an association. It should be based on the principles other than those of the CIS, for the basis of the new association should include supranational bodies to address two key issues: the formation of a single economic space and ensuring joint defense policy (Nazarbayev, 1997: 32-33).

As the real project the Eurasian concept was officially formulated by the Kazakh leadership on June 3, 1994. This document became the basis of integration, oriented for cooperation with the regional actors and world community in general.

According to the project of June 3, 1994, the following important points were:

1) Development of international relations necessitates the strengthening of intergovernmental integration processes. Taking into consideration the differences in the levels of development of the market economy, the democratization of the political process, it is proposed the formation of an additional integration structure – the Eurasian Union.

2) The Eurasian Union will be a union of equal independent states, aimed at implementing national interests of each member country and their collective integration potential.

3) The Eurasian Union is seen as a form of integration of sovereign states to strengthen stability and security, social and economic modernization in the post-Soviet space.

4) The implementation of this objective requires the creation of supra-national bodies such as the Council of Heads of State and Heads of Government of the Eurasian Union – the supreme body of the political leadership; the parliament, which shall coordinate the legislative activities of the countries included in the Eurasian Union; the Council of Ministers of Foreign Affairs, which shall coordinate foreign policy; the Council of Ministers of Defense to create a real military complex; the Interstate Executive Committee of the Eurasian Union as a permanent executive and supervisory authority .

5) A common document or citizenship for all the countries of the Eurasian Union and mandatory development of agreed programs of economic reforms are expected (Evraziyskaya Doctrina Nursultana Nazarbayeva, 2010: 5-6).

Suggesting the idea of a Eurasian Union is one of the greatest merits of N.A. Nazarbayev, who is a deeply thinking leader of our time. For

the precedent years, the President of Kazakhstan has been developing the conceptual framework of the Eurasian doctrine in his theoretical works and emphatically promoted the formation of a real and an effective structure of the Eurasian Union at all its levels and in all respects. Thus, the project of President Nazarbayev proposed in 1994 to create the Eurasian Union became the basis for the convergence of the Eurasian states through integration.

The President Nazarbayev described the principles of his vision of Eurasianism in an article in the Russian Newspaper *Izvestiya* published on October 25, 2011. According to him, the Eurasian Union should be based on and follow four basic principles; (1) it must be built on economic pragmatism, (2) it must be based on voluntary participation of member countries who must decide independently whether they want to be locked in within their own boundaries or join the globalized world; (3) it should be created on the principles of equality, mutual respect for sovereignty and not interference into domestic affairs of others; (4) each member country should create its own national institutions on the principles of consensus of all participants without giving up national sovereignty. The President also reiterated that the creation of the Eurasian Union will be, in no way, restoration or recreation of the former USSR (Nazarbayev, 2012: 37-38).

The project of Kazakhstan's Eurasianism is more realizing now in the regional economic organizations in the post-Soviet space.

The first real practical step towards the formation of the Eurasian Union was the creation of the Customs Union within Belarus, Kazakhstan and Russia in 2010. Being a form of exclusively economic integration, the Customs Union was aimed at the economic cooperation the states.

Concordance of the positions of the Member States of the Customs Union resulted in their further interaction. The three countries signed an agreement on the Common Economic Space, which entered into force in 2012. On November 18, 2011, the heads of member states of the Customs Union signed the Treaty on the Eurasian Economic Commission. The Common Economic Space (1 January 2012) launched a new supranational body – the Eurasian Economic Commission (EEC), which replaced the Commission of the Customs Union.

In accordance with Article 4 of the Treaty on EEC, the Committee consists of the Board of the Commission and the College of the Commission. The Board of the Commission provides overall control of the integration processes in the Customs Union and the Common Economic Space, as well as the general management of the Commission. The Board of the Commission shall be composed of one representative from each Party, who is the deputy head of government, vested with the necessary authority under the laws of that Party. Since the establishment of the Board, a number of important issues have been discussed.

The signing of Declaration on the establishment of the Eurasian Union by the leaders of Russia, Kazakhstan and Belarus on November 18, 2011 was considered as the main achievement of the realization of the Eurasian idea in the economic area. At meetings of the Eurasian Economic Commission, the Heads of State discuss the signing of the document on the establishment of the Eurasian Union.

Nowadays it is continuing the discussion about the perspective of the activity of the Eurasian Economic Union. For example, Regis Gente believes that the term of Eurasianism came to Kazakhstan as response to a primordial preoccupation with Russian influence in the region. In addition, internationally it shows the attempts of Kazakhstan to form the new republic's geopolitical ambitions, foreign policy objectives and its official posture on the world scene. The young Kazakh republic has adopted a «multi-dimensional» foreign policy to protect its independence, a self-defense mechanism that counterbalances Russian influence with that of other powers. The Eurasian paradigm justifies ties with China, the West (the US, the EU and other European countries), Asia (Singapore, South Korea, and Malaysia) and the Middle East. Kazakhstan wants to be seen as a bridge between Asia and Europe. It also pursues multilateral ambitions via the OSCE, the Shanghai Cooperation Organization (SCO), the Conference on Interaction and Confidence-Building Measures in Asia (CICA), the Commonwealth of Independent States (CIS) and so on. By such means, it demonstrates a real opening up to the world (Gente 2010). According to the view of M. Olcott, through an active Eurasian policy of engagement, Kazakhstan intends to turn the 'curse' of geography into strength and advantage by maintaining and balancing relations with all major actors in the world (Olcott, 2002: 78).

Conclusion

Thus, we can conclude that Eurasianism is a philosophical and political movement that determines the uniqueness of the Eurasian continent. The founders of the Eurasian movement are

considered such authors as linguist and philologist N.S. Trubetskoy (1890-1938), geographer and economist P.N. Savitsky (1895-1968), an Orthodox theologian, later priest G.V. Florovsky (1893-1979) and art historian P.P. Suvchinsky (1892-1985). In their writings, they paid great attention to projects for the reorganization of the existing social system in Russia. They continued the tradition of the Slavophiles, whose origins lie in the works of such scholars as K. Leontyev, N. Strakhov and N. Danilevsky, who focused on the central role of Russia in the Eurasian space. Further, Eurasianism acquires a new meaning with the ideas of Lev Gumilyov, whose ideas were widely spread by the beginning of the 21st century. The name Gumilev in the scientific community began to associate neo-eurasism.

The modern Kazakhstan's Eurasianism has significantly expanded its context. Thanks to the efforts of the President, sovereign Kazakhstan has become an active subject, equal and important member of the international Eurasian dialogue. It nowadays became the basis of Eurasian Economic Union.

References

Cutler, R.. (2010). Kazakhstan deepens relations with Europe. Asia Times Online. available via htpps:// www.atimes.com/atimes/Central_Asia/LJ29Ag01.htm

Danilevsky, N. (1991). Rossya i Evropa. (Moscow, Kniga Press).

Edisnstvennya forma nascionalnoy ideyi – evrazyiskaya. Interview of philosopher, the leader of all-Russia political social movement «Eurasia» A.G. Dugin with a reporter of the «Literaturnaya gazeta» A. Gaspar, (2002). Eurasia, 2.

Erickson, J. (1999). 'Russia will not be trifled with': Geopolitical facts and fantasies', Journal of Strategic Studies, 22.

Evraziyskaya Doctrina Nursultana Nazarbayeva (Nazarbayev's Eurasian Doctrine. (2010). (Almaty, Institute of Philosophy and Politology of the Committee of science of the RK).

Istoky evraziistva (Origins of Eurasianism) (on the 100th anniversary of L.N. Gumilev): Collection of selected works of the Eurasianists. (2012). (Astana: Foliant).

Gente, R. (2010). Kazakhstan or Eurasian geopolitics. In OSCE, in the of peace of Europe. Le Monde diplomatique (English edition), October 29, 2011, available via htpps:// from www.mondediplo.com/ 2010/ 11/18osce

Gleason, G. (2001). 'Inter-State Cooperation in Central Asia from the CIS to the Shanghai Forum'. Europe-Asia Studies, 53,7.

Golam, M. (2013) 'The concept of 'Eurasia': Kazakhstan's Eurasian policy and its implications', Journal of Eurasian Studies, 4, 2, July.

Koshino Go, (2009). 'Image of Empire and Asia in the Contemporary Science Fiction of Russia'. Acta Slavica Japonica, 26.

Laruelle, M. (2008). Russian Eurasianism: an ideology of empire (The Johns Hopkins University Press).

Laumullin, M. (2009). Centralnya Azya v zarubezhnoy politologyi y mirovoy geopolitike. T, V. (Almaty: KISI pri Presidente RK).

Leontyev, K.. (1996). Vostok, Rossya I slavyanstvo: Philosofskaya I poloticheskaya publiscistika (Moscow, Respublika).

Mansurov, T. (2011). Evraziiskyi proekt Nursultana Nazarbayeva voploshennya v zhizn. (Moscow, Real Press).

Nazarbayev, N.A. (1997). Evraziiskii Soyuz: ot idei k istorii budushego. 1994-1997, (Moscow, Foundation for Promotion of Social and Political Sciences).

Nazarbayev, N. (2012). 'Evraziiskii Soyuz: ot idei k istorii budushego' in Ibrashev, Zh, Barlybaeva, S. and Sarabekova. In The idea of the Eurasian Union is in the spirit of the time. The collection of articles'

Nyssanbayev A. (ed.) (2009)'Evrazyiztvo v XXI veke: problemy i perspectivy. (Almaty).

Olcott M. (2002) Kazakhstan:Unfulfilled promise. (Washington, Carnegie Endowment for International Peace

Panarin, A. (1994). 'Rossya v Evrazyi: gepolotucheskie vizovy I sivilizasionnye otvety, Problems of Philosophy, 12.

Putin, V. (2011). Novyi integracionnyi proekt dlya Evarzyi – budisheye, kotoroe rozhdaetsya segodnya (. Izvestia. Date Views 3.10.201, available via htpps:// izvestia.ru/news/502761

Savitsky, P. (2012). Geographicheskye y geopoloiticheskie osnovy. In Istoky evraziistva. Collection of selected works of the Eurasianists. (Astana: Foliant).

Shlapentokh, D. (2007). 'Dugin Eurasianism: a window on the minds of the Russian elite or an intellectual ploy?', Studies in East European Thought, 59, 3.

Tokayev, K. (1997). Pod styagom nezavisimosty: Ocherky o vneshney politike Kazakhstana (Almaty: Bilim).Sadykova, R. (2013). 'Eurasian Idea of N.A. Nazarbayev as the Basis of Modern Integration', Procedia – Social and Behavioral Sciences. 89.

Weitz, R. 2008. Kazakhstan and the new international politics of Eurasia. Silk Road Paper, available via htpps://abcnews.go.com/images/Blotter/SilkRoadStudies3.pdf

Zhumagulov, K. (2008). 'Ideya evrazyistva N.A. Nazarbayeva v svete sovremennih integrascionnih processov', in Materials of the international scientific-practical conference dedicated to the 10th anniversary of the capital.

IRSTI 03.41.91

Tishkin A.A.[1], Besetayev B.B.[2]

[1]Doctor of Historical Sciences, Professor, Altai State University,
Russia, Barnaul, e-mail: tishkin210@mail.ru
[2] Doctoral Candidate, al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: besetaev86@mail.ru

TO THE STUDY OF THE SADDLE-HORSE HARNESS FROM THE SAKA TIME ON THE TERRITORY OF KAZAKHSTAN

Studying the horse harness of the early nomads of Kazakhstan is currently an urgent task, the solution of which will complement the characterization of the culture of the Saka-Scythian time. This article is devoted to the history of studying the complex of horse harness of the Scythian-Saka era. Common cultural and chronological definitions are used. The chronological framework of the study includes a transition period from bronze to iron (IX–VIII centuries BC), the Early Saka time (VIII–VI centuries BC), Saka (VI–IV centuries BC) and the final stage of the Pazyryk culture (IV–III centuries BC), which determines the ethnic connection and intercultural relations of tribes with adjacent regions. This period is characterized by the dynamic variability of horse harness. In general, details of horse harness are widely used in the construction of chronological scales, the reconstruction of migration processes in antiquity, etc. Detailed study and various analyzes of horse harnesses will help solve common and particular problems of archaeology of the Saka-Scythian time.

Key words: Kazakhstan, Saka-Scythian time, early nomads, harness of the horse.

Тишкин А.А.[1], Бесетаев Б.Б.[2]

[1]тарих ғылымдарының докторы, профессор, Алтай мемлекеттік университеті,
Ресей, Барнаул қ., e-mail: tishkin210@mail.ru
[2]докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: besetaev86@mail.ru

Қазақстан территориясындағы сақ кезеңіндегі ат әбзелдерінің зерттелуі

Бүгінгі таңда Қазақстан территориясындағы ерте көшпелілердің ат әбзелдерін зерттеу сақ-скиф кезеңінің мәдениетінен мәлімет беретін өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Мақалада жалпы ортақ мәдени-хронологиялық негіздеріне сүйене отырып, сақ-скиф кезеңінің ат әбзелдерінің зерттелуі қарастырылған. Зерттеу жұмысының хронологиялық шеңбері көшпелі сақ тайпаларының көршілес аймақтармен өзара мәдени қарым-қатынас пен этникалық туыстастық мәселелерін анықтайтын соңғы қола дәуірінен ерте темір дәуіріне өтпелі кезең (б.з.д. IX–VIII ғғ.), ерте сақ кезеңі (б.з.д. VIII–VI ғғ.), сақ кезеңі (б.з.д. VI–IV ғғ.) және пазырық мәдениетінің соңғы кезеңі (б.з.д. IV–III ғғ.) аралығын қамтиды. Аталмыш кезең ат әбзелдердің динамикалық дамуымен ерекшеленеді. Негізінен, ат әбзелдерінің бөліктері хронологиялық мерзімдеу, ежелгі көші-қон үдерістерін қайта қалпына келтіруде және т.б. кеңінен қолданылады. Ат әбзелдерінің бөлшектерін жүйелі түрде зерттеу және әртүрлі сараптама жасау сақ-скиф кезеңінің археологиясына қатысты жалпы және жекелеген мәселелерді шешуге жол ашады.

Түйін сөздер: Қазақстан, сақ-скиф кезеңі, ерте көшпелілер, ат әбзелдер.

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

Тишкин А.А.[1], Бесетаев Б.Б.[2]
[1]доктор исторических наук, профессор, Алтайский государственный университет,
Россия, г. Барнаул, e-mail: tishkin210@mail.ru
[2]докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: besetaev86@mail.ru

Изучение снаряжения верхового коня сакского времени на территории Казахстана

Изучение конского снаряжения ранних кочевников Казахстана в настоящее время является актуальной задачей, решение которой, в свою очередь, дополнит характеристику культуры сако-скифского времени. В данной статье рассматривается история изучения комплекса конского снаряжения скифо-сакской эпохи. Используются общепринятые культурно-хронологические определения. Хронологические рамки исследования включают в себя переходный период от бронзы к железу (IX–VIII вв. до н.э.), раннесакское время (VIII–VI вв. до н.э.), сакское (VI–IV вв. до н.э.) и завершающий этап пазырыкской культуры (IV–III вв. до н. э.), что определяет этническую связь и межкультурные взаимоотношения племен с сопредельными регионами. Указанный период характеризуется динамической вариативностью конского снаряжения. В целом, детали конского убранства широко используются в построении хронологических шкал, реконструкции миграционных процессов в древности и т.д. Детальное изучение и различные анализы предметов конской упряжи помогут решению общих и частных проблем археологии сако-скифского времени.

Ключевые слова: Казахстан, сако-скифское время, ранние кочевники, снаряжение верхового коня.

Introduction

It is well known that the era of the early nomads in Kazakhstan includes the change of two chronic periods (Early Saka time – 9th – 6th centuries BC and Saka time – 5th – 3th centuries BC). Peripherals of nomadic culture The Kazakh level in relation to the sedentary agricultural society contributed to the formation of a distinctive archaeological cultural here with its specific economic structure. Despite certain differences, in the archaeological cultures of the mountain-steppe Kazakhstan in the early Iron Age appeared a whole complex of objects, demonstrating their unity. One of the key components of the «Scythian triad» – riding horse harness (Olkhovsky, 1997: 85) is an important element in the traditional culture of Saka tribes, the study of which is currently an urgent task, the solution of which, in turn, will complement the characteristics of the culture of the early nomads.

The Saka era in the steppe and mountain-steppe regions of Kazakhstan is characterized by a distinct dynamism of horse harness, which largely determines the structural cyclist in the development of cultures, the study of which is important for understanding the origins and ways of forming the Saka-Scythian-Siberian world in general. Complexes with horse harness, fixed in Saka monuments, are often used for relative chronological reference of the latter on the basis of the typological method. Due to their specificity, these products throughout the Scythian-Saka era were constantly improved and subjected to modernization, which makes it possible to trace in time the process of changing their appearance and functioning features (Besetaev, 2015: 26–27).

We consider it important to note that chronologically and geographically the harness of the horse of the Saka tribes is represented unevenly. In the central and southern regions of Kazakhstan, almost exclusively Early Saka harness of the 7th – early 6th c. BC. In some cases, dated 5th c. BC. In East Kazakhstan, the situation is different, but we will return on this later. Nevertheless, we will try to make a historiography analysis of the study of horse harness of the tribes of the Saka range.

Discussion

In the historiography aspect, the study of horse harness begins from 20-30 years XX century. M.P. Gryaznov, based on field materials A.V. Adrianov (excavated in 1911, the Mayemer burial ground near the modern village of Soldatovo, Katon-Karagai district of East Kazakhstan), created a reconstruction of the reins and harness of the horse of the Early Scythian and Pazyryk times, identified characteristic features of this region for horse harness (Gryaznov, 1947: 10). After researching M.P. Gryaznov of the royal kurgan Arzhan I, with 160 burials of trooped horses, it became clear that horse harness is the most informative and important source in studying

the culture of the early nomads (Gryaznov, Mannayool, 1973: 208–209; Gryaznov, 1980: 7).

Details of horse harness are among the most massive finds, as burials in accordance with the ritual of a trooper with a horse are a characteristic feature of the funerary monuments of the nomads of the Scythian and Saka time of East Kazakhstan. Items of horse harness are the most significant for determining the chronology of monuments of the early Scythian time. To date, the most studied monuments of nomadic nobility. The presence of both common and specific features in the «royal» kurgans of the Pazyryk culture was noticed by S.I. Rudenko. When comparing the 2nd Bashadar and Pazyryk kurgans, it distinguishes differences in the location of horse harness in graves (Rudenko, 1953: 164–167, 344–345).

From 1935 to 1971, complex archaeological research was conducted in the territory of East Kazakhstan, under the direction of S.S. Chernikov, who formulated the general picture of the «Scythian world» in this territory. S.S. Chernikov, according to the chronological framework, divided the monuments of the Scythian period of Eastern Kazakhstan into two stages. The first (VII–IVth centuries BC) is characterized by large rich kurgans (Shilikty valley, Mayemer, Berel, etc.), the domination of bronze tools and weapons (daggers, knives, arrowheads, elements of horse harness of characteristic forms), art – magnificent examples of animal style. Two ethnographic groups are clearly divided – the southern one, associated with the Saka tribal union and the northern one, which included the population that left the mounds of the Pazyryk group. The second stage (III–I centuries BC) includes monuments of Kulazhorga type (Chernikov, 1968: 63).

In 1959, a special scientific interest in the monuments of the early nomads of East Kazakhstan was shown by S.S. Sorokin, resuming the excavations of the last century (Sorokin, 1962: 70). Among the numerous monuments (Katon, Mayemer, Soldatovo, Solonechny belok, etc.), investigated by S.S. Sorokin in the territory of East Kazakhstan, the most important is the Kurt II burial ground. Ss Comparing the inventory from this repository with materials from the Bolsherechensk and Mayemer stages, Sorokin noted the differences between them. Thus, the burial of a person in a crouched position and with a horse that was also buried from the Kurtu II burial ground S.S. Sorokin referred to the time of the earlier one, having for the first time grown the chronology of early nomadic monuments before the 9th century BC (Sorokin, 1966: 45,). Later, L.S. Marsadolov, studying psalm from Altai VIII–VII centuries BC, took the finds of horse harness from the Kurt II burial ground to the arzhan-chernogor group, along with finds of horse harness from the royal kurgan Arzhan (Marsadolov, 1998: 6–7). Unfortunately, today the early stage (Kurtu-Mayemer) is little studied.

The first analytical work on horse harness Saka time is the work of M.K. Kadyrbaev, on Tasmola culture of Central Kazakhstan (Kadyrbaev, 1966: 383–388). M.K. Kadyrbaev made a typology of details of horse harness of Saka tribes. The author analyzed 23 pairs of gag-bits, of which 13 came from random finds, and 10 from excavations, and 6 psalms. M.K. Kadyrbaev singled out 4 types of bits: 1) with asymmetrical endings and an additional hole; 2) with a fast ending; 3) with a fast-rectangular end; 4) ringed. According to M.K. Kadyrbaev, the earliest types are aspirated endings with an additional hole. However, noting that on the territory of Kazakhstan I and II types are found in the same types of burials, the lower limit of which can be attributed to the VII century. BC. The appearance of ringed gag-bits, according to M.K. Kadyrbaev, can refer to the time of the second half of the VI BC. Of the 6 found psalms M.K. Kadyrbaev singled out 5 types: 1) horny or bronze three-holed; double-hooked; 3) three-holed with a central hole perpendicular to the side; 4) three-looped; 5) iron with gold inlay. Other details of horse harness were also considered – pierced, warts, pommel, plaques (Kadyrbaev, 1966: 303–433). Later, in 1968, M.K. Kadyrbayev attracting new materials, clarifies the chronology of aspirated fish with an additional hole and refers them to the beginning of the VIII century BC (Kadyrbaev, 1968: 31).

Remarkable finds of horse harness were found in the Saka burial grounds of Uigarak and South Tagisken. In the work of O.A. Vishnevskaya and M.A. Itina proposed a general chronological classification of riding horse harness (Vishnevskaya, Itina, 1971: 201–203). According to the authors, the earlier are considered to be three-horny horny hymns and aspirate bits. When clarifying the chronology, the authors refer to the materials of the Tasmola V burial mound 2 and Tasmola I kurgan 1. According to N.G. Gorbunova, there are some differences between the Tasmola and the Aral Sea (Gorbunova, 2001: 181). In the 2 barrow of Tasmola V, the psalm is slightly curved, the holes are equally equidistant. And in the 14 mound Tagisken also slightly curved horny psalm has a large central hole. The chronological framework of the line proposed by O.A. Vishnevskaya and M.A. Itina VII–VI centuries BC, except for the single-winged ones from

Uigarak, dated by the authors of the Vth century BC (Vishnevskaya, Itina, 1971: 208), which was mentioned above.

Later, O.A. Vishnevskaya, examining the horse harness from the fifteen graves of the Uigarak burial ground, notes the similarity in the forms of fished, psalm, and methods of their combination. It also suggests a gradual improvement in aspirated gag-bits, which repeat the form of soft gag-bits (Vishnevskaya, 1973: 103).

The most interesting bronze details of horse harness were published by K.A. Akishev and A.K. Akishev, found on the left bank of the river Bizhe (Akishev, Akishev, 1978: 38–40). The set includes incoming and outgoing elements (Bizhe 1 and Bizhe 2), as well as ten narrow distribution devices with narrow and vertical suspensions. Two tops, adorned with goat's heads, have traces of harmony from the belts in the rings, which was one of the reasons for interpreting the top as details of horse harness. Analyzing bridle details with Eastern European materials, the authors note that aspirated bits are used already in the pre-Scythian time, with an additional hole in the early Scythian time (VIII–VII centuries BC). Having considered a lot of similar details of horse harness, the authors find analogies from South Tagisken and Uigarak, and date the treasure of the 8th–7th centuries BC (Akishev, Akishev, 1978: 47–48).

A significant contribution to the study of archaeological monuments of the early nomads of East Kazakhstan was made by F.Kh. Arslanova. In the course of targeted reconnaissance in the Upper Irtysh, she identified and explored a number of new monuments belonging to different eras – from the late Bronze Age to the Iron Age and the middle Ages. Also of great importance were the articles of F.Kh. Arslanova dedicated to the late Andronov burials, monuments of transitional time from bronze to the Iron Age (IX–VIII centuries BC), and early Saka complexes of the VII–VI centuries BC, found in the burial grounds near the villages of Kamyshinka and Chistyi Yar. Analysis of analogies to things from the early Scythian cemeteries allowed us to trace the uniformity of the forms gag-bits, psalms, and other bronze elements of horse decoration in synchronous monuments of Kazakhstan (Arslanova, 1972: 254). Based on this, F.Kh. Arslanova comes to a common opinion with N.L. Chlenova, who developed the general typological scheme of the Tagar horse harness of the 7th–5th centuries BC, which in her opinion, originates from the territory of modern Kazakhstan.

In the course of her reasoning, she raises the question of the origin of the Early Scythian horse harness, substantiates his chronology and continuity from the decoration of the horse of the Late Bronze Age (Chlenova, 1967: 81).

Thus, the materials from these complexes allowed the researcher to restore the appearance of the culture of that time in the Upper Irtysh. Also determine the proximity of this culture to the Mayemer monuments of Altai and Tasmola kurgans of Central Kazakhstan. In this connection, the opinion of S.I. Rudenko, those pastoral tribes came to Mountain Altai with a fully developed culture from the southwestern steppes around the beginning of the 7th century BC (Rudenko, 1960: 201).

Quite interesting is the random discovery of bronze items found near the village of Ushbiik, Zharma district, published by F.Kh. Arslanova in 1981 the complex includes items of horse harness and arrowheads. Duplex bronze psalm were threaded into the outer bronze oval rings, the ends of which were decorated as gryphon heads. Among the bronze things there were other details of the bridle and saddle complex that retained the features of the early Saka time, dated by the author of the 5th century BC (Arslanova, 1981: 54–55).

Investigations in the future reservoir zone of the Shulbinsk Hydroelectric Power Station on the Irtysh, located on the border of the Semipalatinsk and East Kazakhstan regions, were essentially a continuation of previous studies and also had the main purpose of saving the archaeological monuments of the Upper Irtysh River. After exploration in 1977 of the Shulbinsk archaeological expedition of the Institute of History, Archaeology and Ethnography named after Sh.Sh. Valikhanov of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR in 1980–1983 stationary works were performed on monuments that fell into the flood zone of the Shulbinsk Hydroelectric Power Station. In 1977, 1980, 1982 the expedition was led by A.G. Maximova, in 1981, 1983 – C.M. Akhinzhanov. In different years, archaeologists F.Kh. Arslanova, A.S. Zagorodniy, N.A. Bokovenko, L.N. Ermolenko et al. The results of the research activity were soon reflected in the work «Archaeological Monuments in the Flooded Area of the Shulbinsk Hydroelectric Power Plant». Excavations by A.S. Yermolayeva at the Izmaylov burial ground was shown exponential finds gag-bits and psalms, among the things with aspirate bits were two- and three-haired bronze hymns. Three holes were shifted to the center of the product, and the double-leaved psalm imitated the shape of horny items with the loss of the central hole. The monument is dated in the framework of the IX – VII centuries BC (Yermolaeva, 1987:

135–141; Yermolaeva, 2012: 189). Thus, based on the tendency of the hole to shift to the center of the psalm, the loss of the middle hole and the appearance of two-hole psalms, the evolution of the bronze psalms proceeded in a functionally primitive direction.

In 1988–90 the Semipalatinsk archaeological expedition of Kemerovo State University, in accordance with the work plan of the scientific cooperation agreement between IAIA and KemSU, conducted archaeological research in the Novoshulba, Borodulikha and Beskaragai districts of East Kazakhstan. Among the interesting burials is a single mound, Kondratievka-21, in which elements of horse harness of the Early Scythian time were found, which gave new material on the burial rite and device of the horse harness of that time. The complex of bronze bridle accessories consisted of gag-bits with stirrup ends with heavily worn inner rings, worn with outer ends on the processes of the U-shaped psalms. Of undoubted interest are large fragments of buckle belts. The authors find analogies to things from Mashenka-1 and Gilevo-10. The monument is dated to the end of the 7th – 6th centuries. BC (Alekhin, Shulga, 2003: 62–70).

In the period from 1992 to 1998 in the areas of the Upper Irtysh area archaeological works were carried out under the direction of A.A. Tkachev, organized by the East Kazakhstan State University, together with the labor camp of local lore of Ust-Kamenogorsk and Leninogorsk. In the study of funerary monuments in the territory of the Upper Irtysh, four types of tombstone structures were distinguished, which existed throughout the Scythian era: 1) large «royal» mounds with a diameter of 20–50 m, a height of 1.5–3.5 m, surrounded by a moat up to 3–7 m wide, up to 0.3–0.5 m deep; 2) round or oval embankments with a diameter of 10–15 m, height 0.5–0.9 m; 3) flat rounded or oval mounds with a diameter of 6–10 m, height of 0.1–0.3 m; 4) fences without round or oval mounds. Interestingly, in the two excavated fences (Menovoe IV burial grounds, fence 29 and Gerasimovka, fence 22) of the fourth group, sets of horse bridles of the early Scythian time were found (Tkachev, Tkacheva, 1999: 141–142; Shulga, 2008: 244). Gag-bits are two-part, with staggered endings of links, without an additional hole. Psalms with T-shaped pegs, arcuate shape, and a rod rounded in cross section. At the ends are oval holes in the burials of VII – VI centuries BC. Noteworthy is the mutual encounter of both types of stapes holes with an additional hole and without it. They are used with three-horny, bronze psalms of various forms. Thus, the monument can be dated to the middle of VII BC.

In 2005, during the earthworks in the northern part of the village Gerasimovka were found parts of horse harness. All things, along with photos, were transferred to the secondary school teacher E. Sansyzbayev to the East Kazakhstan Regional Museum of History and Local Lore (Ust-Kamenogorsk). In 2016, these details of the horse harness of the Early Saka time were published by the author in the coauthorship of E.M. Kariyev (Besetayev, Kariyev, 2016: 72–78).

In the territory of Kazakhstan, according to K.A. Akishev, the first prototypes of gag-bits and psalms appeared together, or at least shortly after the start of the process of taming the horse (Akishev, 1973: 53). Findings of horse harness items of the 9th – 3rd centuries BC indicate the search for the best ways to control a horse and its corresponding functional optimization. In this case, it should be noted significant works N.A. Bokovenko, who in turn complements the one developed by M.K. Kadyrbaev scheme for the evolution of the development and transformation of horse harness (Bokovenko, 1981: 55–57; Bokovenko, 1986). Later, in the late 90s, an article by L.S. Marsadolov, in which the author describes in detail the morphological characteristics of the changes in the forms of gag-bits and psalms of the Altai in the Early Scythian period (Marsadolov, 1998: 5–24). Speaking about the evolution of horse harness in East Kazakhstan, we should note the transition from the early Saka to Pazyryk time (Besetayev, 2015: 25–26). However, the evolution and transformation of horse harness in Saka-Scythian time remains relevant.

The further study and analysis of horse harness of Saka-Scythian time was continued by L.T. Yablonsky, together with M.A. Itina. The authors analyze the details originating from the 22 graves of South Tagisken, suggesting a more detailed classification. Exploring the monuments of this region, and comparing them with the Savromat-Sarmatian world, they note that horse harness is the most characteristic category of funerary harness (Itina, Yablonsky, 1997: 54–62). Later, L.T. Yablonsky in his article «The animal style of the early pastoralists of Aral region in the chronological aspect» identifies two chronological horizons of the Saka cultures of the Aral region (Yablonsky, 1998: 76).

In 2009, work was resumed at Meyemer-2, close to Soldatov, Katonkaragay district of East Kazakhstan. At that time, two mounds of the Early Scythian time were investigated, which were located in the same chain consisting of five mounds stretched along the north-south line. In the second barrow with a diameter of 16 m, height of 0.6 m, elements

of horse harness were recorded. In the area of the head and neck found the remains of bronze products, representing the decoration of a horse. The horse was wedged in with bronze stirrup bits with pawn holes. Psalms are arcuate, flattened; the back side is flat, on the front side there is a longitudinal groove, with a protruding peg.

Ending psalms have stylized endings in the form of an eagle gryphon's head. Instead of holes at the edges of the psalms, protrusions are arranged in the form of a semi-oval frame.

Among the elements of harness recorded a bronze clasp of the chin strap, bridle dispensers with four holes, piercing of the bridle strap, and wrinkles of the joint belt. All of them were located on the head and under the head of the animal. Under the lower jaw, the bristling block is fixed with a stylized ring, with a flame-shaped or tuft with a protrusion (Samashev, et al., 2010).

Remarkable finds found in the past two decades in the frozen mounds of the Berel cemetery made it possible in detail to restore several versions of horse harness from the 6th – 3rd centuries BC. Among the many things (№№ 10, 11, 36 kurgans), which have come down to us in relatively good condition, there are excellent samples of horse harness, made in the artistic animal style. All images, taking into account the individual characteristics of the performance, transmit a certain graphic canon. Despite the fact that all the mounds of the Berel burial ground were robbed in antiquity, horse harness remained in good condition (Samashev, 2011; Samashev, Jumabekova, Bazarbaeva, 2010: 251).

Returning to the question of the transitional stage, one should note the finds from the Karakaba treasure, published in 2014. In the fence No. 2, the third kurgan group, bronze details of a horse harness and an iron knife are recorded (Samashev, et al., 2014: 210–211).

A great contribution to the study of riding horse harness was made by P.I. Shulga. In his writings, relying on new and early studied materials, in search of the synchronization of the monuments of early nomads, offers a more detailed classification and typology of items to the harness of a riding horse. Also, they highlighted the general characteristics of the military belt and horse harness of the early Scythian time (Shulga, 2008; Shulga, 2015; Shulga, 2016).

The most interesting materials of recent years are found in the publications of A.Z. Beysenov. The author, on the basis of materials from Central Kazakhstan, analyzes items of horse harness from Saki time, using the trasological method, and addresses issues of chronology and cultural attribution (Beisenov, 2015: 114–115; Beisenov, Shablavina, 2015: 106–110).

The recently published works of A.D. Tairov [Tairov, 2017] and N.A. Bokovenko [2018] characterize the formation, formation, and main stages of the nomadic cultures of the steppe and mountain-steppe regions of Kazakhstan, based on the extensive material have a more analytical aspect.

Conclusion

In conclusion, it is worth noting that in almost all the burial grounds of the classical Pazyryk type (Berel, Katon, Kurtu V, Kyzyl-Tu, Kondratievka I, Karakaba) horse harness is basically the same type, they have a bridle set that includes joint, forehead and muzzle belts, decorated with various pendants made in the form of zoomorphic images. Judging by the wealth and sophistication of the images presented in the decorations of horse harness, its semantics is not simplified, but becomes more diverse and rich. The bits are mostly made of iron, with large outer rings, rarely bronze. Psalms are duplex, made mostly of wood or bone (horns). However, the basic functional principles of equipping horse harness are preserved. Saddle horse was made on the left side. The saddle complex was a pillow full of wool or grass, covered with a red cloth, often decorated with applications of various creatures. The design features are similar to those of the Pazyryk saddles of the classical type: they were fastened with the help of breast and under tail tails and one cinch that was fastened with a horn buckle with a hook or a simple knot.

To date, in the steppe and mountain valleys of Kazakhstan, a large number of horse harness items belonging to the VIII–III centuries have been found BC, however, is worth noting that chronologically and territorially represented unevenly. However, many details fall into the category of unpublished «random finds». The introduction of these materials into scientific circulation is a matter of paramount importance, which maintains at the proper level the modern historiography level of archeology.

Further study and typological analysis of horse harness will help to solve general and specific problems of the archeology of the Saco-Scythian time will give impetus to new research.

References

Akishev K.A. (1973) Saki aziatskie i skify evropeiskie (obshchee i osobennoe v kul'ture) [Saka Asian and Scythians European (the general and special in culture)]. Arkheologicheskie issledovaniya v Kazakhstane [Archaeological researches in Kazakhstan]. Alma-Ata, Science the Kazakh Soviet Socialist Republic Publ., 1973, pp. 43–58.

Akishev K.A., Akishev A.K. (1978) Problema khronologii rannego etapa sakskoi kul'tury [The problem of the chronology of the early stage of the Saka culture]. Arkheologicheskie pamyatniki Kazakhstana [Archaeological monuments of Kazakhstan]. Alma-Ata, Science the Kazakh Soviet Socialist Republic Publ., 1978, pp. 38–63.

Alekhin Yu.P., Shul'ga P.I. (2003) Kurgan Kondrat'evka XXI – novyi pamyatnik ranneskifskogo vremeni na Rudnom Altae [Kurgan Kondratevka XXI – a new monument of the early Scythian epoch in Rudnyi Altai]. Drevnosti Altaya. [Antiquities of Altai]. Gorno-Altaisk, 2003, no 10, pp. 62–70.

Arslanova F.Kh. (1972) Novye materialy VII–VI vv. do n.e. iz Vostochnogo Kazakhstana [New data of VII–VI centuries BC from Eastern Kazakhstan]. Sovetskaya arkheologiya [Soviet archaeology]. Moskow, Science Publ., 1972, no 1, pp. 253–258.

Arslanova F.Kh. (1981) Sluchainaya nakhodka bronzovykh veshchei v Semipalatinskom Priirtysh'e [Accidental findings of bronze items in Priirtyshe of Semipalatinsk]. Kratkie soobshsheniya instituta arkheologii [Short messages of institute of archeology]. Moskow, Science Publ., 1981, no 163, pp. 54–58.

Beisenov A.Z. (2015) Pamyatniki verkhov'ev reki Atasu v Tsentral'nom Kazakhstane [Monuments of the upper reaches of the Atasu River in Central Kazakhstan]. Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta [Bulletin of Tomsk State University]. Series: History, 2015, vol. 35, no 3, pp. 111–122.

Beisenov A.Z., Shablavina E.A. (2015) Osobennosti lit'ya predmetov konskogo snaryazheniya tasmolinskoi kul'tury [Features of casting items of horse harness Tasmola culture]. Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta [Bulletin of Tomsk State University]. Series: History, 2015, vol. 36, no 4, pp. 105–112.

Besetayev B.B. (2015) Nekotorye voprosy evolyutsii konskogo snaryazheniya skipho-sakskogo vremeni Vostochnogo Kazakhstana [Some issues of horse harness evolution in Scythian-Saka period of Eastern Kazakhstan]. Vestnik Novosibirskogo gosudarstvennogo universiteta [Bulletin of Novosibirsk State University]. Series: History, Philology, 2015, vol. 14, no. 7: Archeology and Ethnography, pp. 24–29.

Besetayev B.B., Kariyev E.M. (2016) Novye materialy po konskomu snaryazheniyu rannesakskogo vremeni iz Vostochnogo Kazakhstana [New Evidence on the Early Saka Horse Harness from Eastern Kazakhstan]. Arkheologiya, etnologiya i antropologiya Evrazii [Archaeology, Ethnology & Anthropology of Eurasia]. Novosibirsk, Institute of Archaeology and Ethnography of the Siberian Branch of the Russian Academy of Sciences, 2016, vol. 44, no 3, pp. 72–78.

Bokovenko N.A. (1981) Dinamika razvitiya konskoi sbrui v skifskoe vremya na Altae (k probleme tsiklichnosti innovatsii) [Dynamics of development of a horse harness in Scythian epoch in Altai (the problem of recurrence of an innovation)]. Preemstvennost' i innovatsii v razvitii drevnikh kul'tur [Continuity and innovations in development of ancient cultures]. Leningrad, Science Publ., 1981, pp. 55–57.

Bokovenko N.A. (1986) Nachal'nyi etap kul'tury rannikh kochevnikov Sayano-Altaya (po materialam konskogo snaryazheniya) Avtoref. diss. kand. istor. nauk [The initial stage of the culture of early nomads Sayano-Altay (based on horse harness)]. Leningrad, 1986, 24 p.

Bokovenko N.A. Phormirovanie konskogo snaryazheniya rannikh kochevnikov Tsentral'noi Azii [The formation of horse harness of the early nomads of Central Asia]. Mir Bol'shogo Altaya [World of Great Altay]. Ust'-Kamenogorsk, 2017, no. 3 (4), pp. 8–42.

Vishnevskaya O.A., Itina M.A. (1971) Rannie saki Priaral'ya [Early Saka of the Aral Sea region]. Materialy issledovaniya po arkheologii: Problemy skiphskoi arkheologii [Materials of the study on archeology: Problems of Scythian Archeology], no 177. Moskow, Science Publ., 1971, pp. 197–208.

Vishnevskaya O.A. (1973) Kul'tura sakskikh plemen nizov'ev Syrdar'i v VII–V vv. do n.e. [Culture of the Saka tribes of the lower Syrdarya in the VII–V centuries BC]. Trudy Khorezmskoi arkheologo-etnographicheskoi ekspeditsii [Proceedings of the Khorezm archaeological and ethnographic expedition], no 8. Edited by S.P. Tolstov. Moskow, Science Publ., 1973, 160 p.

Gorbunova N.G. (2001) Konskaya upryazh' rannikh sakov Tsentral'noi Azii (Srednyaya Azia i Kazakhstan, krome Zapadnogo) [Horse trappings of early juice of Central Asia (Central Asia and Kazakhstan, except Western)]. Drevnie tsivilizatsii Evrazii. Istoriya i kultura [Ancient civilizations of Eurasia. History and culture]. Moscow, Vostochnaya literatura [Eastern Literature] Publ., 2001, pp. 179–200.

Gryaznov M.P. (1947) Pamyatniki maiemirskogo etapa epokhi rannikh kochevnikov na Altae (Doklad na sektore bronzy i rannego zheleza Instituta istorii material'noi kul'tury: 5. VII. 1945) [Monuments mayemirskii stage epoch of early nomads in Altay]. Kratkie soobshsheniya instituta istorii material'noi kul'tury [Short messages of institute of history and material culture]. Moskow-Leningrad, 1947, no 18, pp. 9–17.

Gryaznov M.P., Mannai-ool M.Kh. (1973) Raskopki kurgana Arzhan v Tuve [Excavations Arzhan mound in Tuva]. Arkheologicheskie otkrytiya 1972 goda [Archaeological Discoveries of 1972]. Moskow, 1973, pp. 207–209.

Gryaznov M.P. (1980) Arzhan. Tsarskii kurgan ranneskifskogo vremeni [Arzhan. Royal mound of early Scythian era]. Leningrad: Science Publ., 1980, 60 p.

Ermolaeva A.S. (1987) Pamyatniki perekhodnogo perioda ot bronzy k rannemu zhelezu [Monuments transition from the Bronze Age to the early iron]. Arkheologicheskie pamyatniki v zone zatopleniya Shul'binskoi hydroelectric power stations [Archaeological monuments in a zone of flooding of Shulbinsk hydroelectric power station]. Alma-Ata, Science the Kazakh Soviet Socialist Republic Publ., 1987, pp. 135–141.

Ermolaeva A.S. (2012) Pamyatniki predgornoi zony Kazakhskogo Altaya (epokha bronzy – rannee zhelezo) [Monuments foothill zone of Kazakh Altay (Bronze Age – Early Iron)]. Almaty, Institute of Archeology named after A.Kh. Margulana Publ., 2012. 238 p.

Itina M.A., Yablonskii L.T. (1997) Saki Nizhnei Syrdar'i (po materialam mogil'nika Yuzhnyi Tagisken) [Saka of the Lower Syrdarya (based on the materials of the South Tagisken cemetery)]. Moskow, Russian Political Encyclopedia Publ., 1997. 187 p.

Kadyrbaev M.K. (1966) Pamyatniki tasmolinskoi kul'tury [Monuments of Tasmola culture] Drevnyaya kul'tura Tsentral'nogo Kazakhstana [Ancient culture of Central Kazakhstan]. Alma-Ata: Science the Kazakh Soviet Socialist Republic Publ., 1966, pp. 303–433.

Kadyrbaev M.K. (1968) Nekotorye itogi i perspektivy izucheniya arkheologii rannezheleznogo veka Kazakhstana [Some results and prospects of studying of archaeology of the early Iron Age of Kazakhstan]. Novoe v arkheologii Kazakhstana [New in archaeology of Kazakhstan]. Alma-Ata, Science the Kazakh Soviet Socialist Republic Publ., 1968, pp. 21–36.

Marsadolov L.S. (1998) Osnovnye tendentsii v izmenenii form udil i psaliev i pryazhek konya na Altae v VIII–V vv. do n.e. [Major trends in forms of mouthpiece, Psalm and buckles horse in Altay VIII–V centuries BC]. Snaryazhenie verkhovogo konya na Altae v rannem zheleznom veke i srednevekov'e [Harness of a riding horse in Altai in the early Iron Age and the Middle Ages]. Barnaul, Altai State University Publ., 1998, pp. 5–24.

Ol'khovskii V.S. (1997) Skiphskaya triada [The Scythian Triad]. Materialy issledovaniya po arkheologii Rossii: Pamyatniki predskiphskogo i skiphskogo vremeni na yuge Vostochnoi Evtopy [Materials of the research on archeology of Russia: Monuments of the early Scythian and Scythian times in the south of Eastern Europe]. 1997, no 1, pp. 85–96.

Rudenko S.I. (1953) Kul'tura naseleniya Gornogo Altaya v skifskoe vremya [Culture of the population in the mountainous Altay in Scythian epoch]. Moskow-Leningrad, Academy of Sciences of the Union of Soviet Socialist Republics Publ., 1953, 402 p.

Rudenko S.I. (1960) Kul'tura naseleniya Tsentral'nogo Altaya v skifsoe vremya [Culture of the population of the Central Altay in Scythian epoch]. Moskow-Leningrad, Academy of Sciences of the Union of Soviet Socialist Republics Publ., 1960, 360 p. and 78 tables.

Samashev Z., Dzhumabekova G.S., Bazarbaeva G.A., Besetaev B.B., Alzhanov K.K., Zhuniskhanov A.S., Tolegenov E.T., Chotbaev A.E. (2010) Promezhutochnyi otchet o nauchno-issledovatel'soi rabote. Gosudarstvennaya programma «Kul'turnoe nasledie» po teme «Berel» [Interim report on the research work. The state program «Cultural Heritage» on «Berel»]. Almaty, Institute of Archeology named after A.Kh. Margulana Publ., 2010, 62 p.

Samashev Z., Dzhumabekova G.S., Bazarbaeva G.A. (2010) Konskoe snaryazhenie drevnikh skotovodov Altaya: opyt rekonstruktsii (po materialam kurgana № 10 mogil'nika Berel) [Horse harness of ancient cattle-farmers of Altai: experience of reconstruction (on burial ground barrow materials Berel)]. Arkheologicheskii al'manakh. Izobrazitel'noe iskusstvo v arkheologicheskom nasledii [Archaeological almanac. The fine arts in archaeological heritage], Donetsk, Lebed' [Swan] Publ., 2010, no. 21, pp. 251–286.

Samashev Z. Berel [Berel]. Almaty, Taimas Publ., 2011, 236 p.

Samashev Z., Chotbaev A., Zhalmagambetov Zh., Kariev E., Aitkali A., Akhmetov M. (2014) Karakaba: pervye rezul'taty issledovanii [Karakaba: first results of research]. Trudy Philiala Instituta arkheologii: Kul'turno-istoricheskie protsessy v Kazakhstansikh stepyakh v drevnosti i srednevekov'e: traditsii i novatsii [Proceedings of the Branch of the Institute of Archeology: Cultural and historical processes in the Kazakh steppes in antiquity and the Middle Ages: traditions and innovations]. Astana, Publishing group of the Branch of the Institute of Archeology named after A.Kh. Margulan in Astana, 2014, pp. 207–236.

Sorokin S.S. (1962) Dosledovanie Bol'shogo Berel'skogo kurgana [Further investigation of the Big Berel mound]. Soobshsheniya Gosudarstvennogo Ermitazha [Messages of the State Hermitage]. Leningrad, 1962, no 23, pp. 70–72.

Sorokin S.S. (1966) Pamyatniki rannikh kochevnikov v verkhov'yakh Bukhtarmy [Monuments of early nomads in the upper Buhtarma]. Arkheologicheskii sbornik [Archaeological collection]. Moskow-Leningrad, Sovetskii khudozhnik [Soviet artist] Publ., 1966, no 8, pp. 39–60.

Tairov A.D. Rannie kochevniki Zhaiyk-Irtyshskogo mezhdurech'ya v VIII–VI vv. do n.e. [Early nomads of the Zhaiyk-Irtysh interfluve in VIII–VI cc. BC]. Astana, Kazakh science research institute of culture Publ., 392 p.

Tkachev A.A., Tkacheva N.A. (1999) Itogi issledovaniya arkheologicheskikh pamyatnikov Ust'-Kamenogorskogo mikroraiona (1994–1998 гг.) [Results of the study of archaeological sites of Ust-Kamenogorsk district (1994–1998 years)]. Vestnik arkheologii, antropologii i etnografii [Messenger of archeology, anthropology and ethnography]. Tyumen', 1999, no 2, pp. 136–145.

Chernikov S.S. (1968) Nekotorye zakonomernosti istoricheskogo razvitiya rannikh kochevnikov (po arkheologicheskim materialam Zapadnogo Altaya) [Some regularities of the historical development of early nomads (according to archaeological materials of Western Altay)]. Tezisy dokladov i soobshchenii sovetsikh uchenykh: mezhd. konf. po istorii, arkheologii i kul'ture Tsentral'noi

Azii v Kushanskuyu epokhu [Theses of reports and message of the Soviet scientists: the international conference on history, archeology and culture of Central Asia during the Kushansky era]. Dushanbe, 1968, pp. 62–64.

Chlenova N.L. (1967) Proiskhozhdenie i ranyaya istoriya plemen Tagarskoi kul'tury [The origin and early history of the tribes of the Tagar culture]. Moskow, Science Publ., 1967, 300 p.

Shul'ga P.I. (2008) Snaryazhenie verkhovoi loshadi i voinskie poyasa na Altae. Ch. I: Ranneskifskoe vremya [Saddle horse harness and military zones in the Altay. Part I: Early Scythian Time]. Barnaul, Azbuka [ABC] Publ., 2008, 276 p.

Shul'ga P.I. (2015) Snaryazhenie verkhovoi loshadi v Gornom Altae i Verkhnem Priob'e Ch. II: (VI–III vv. do n.e.) [Equestrian harness in the Altai Mountains and Upper Ob River. Part II: (VI–III centuries BC)]. Novosibirsk, Editorial and Publishing Center of Novosibirsk State University, 2015. 322 p.

Shul'ga P.I. (2016) Mogil'nik ranneskiphskogo vremeni Gilevo-10 v predgor'yakh Altaya [Imperial Era of Early Scythian Time Gilyovo-10 in the foothills of Altai]. Novosibirsk, Publishing Polygraphic Center of Novosibirsk State University, 2016. 258 p.

Yablonskii L.T. (1998) Zverinyi stil' rannikh skotovodov Priaral'ya v khronologicheskom aspekte [Animal style of the early pastoralists of the Aral Sea in the chronological aspect]. Skiphy, Khazary, Slavyane, Drevnyaya Rus' [Scythians. The Khazars. Slavs. Ancient Russia]. Sankt-Peterburg: State Hermitage Publ., 1998, pp. 73–76.

IRSTI 03.81.00

Ksenzhik G.N.

d.h.s., Professor, Kazakh National Agrarian University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: mig kz@ya.ru

HISTORY OF DEVELOPMENT OF THE CONVENTIONAL SIGNS «OLD MAPS» (XVIII – the early XX centuries)

Consideration of cartographic materials as historical evidence on the history of Kazakhstan XVIII – early XX centuries relies primarily on a comprehensive source study analysis, which is impossible without knowledge of the conventional symbols of the «old maps» of the period. The conventional signs of cartographic materials of the XVIII – early XX centuries have their own history of development and improvement. Cartographic signs include all types of signatures. The set of conventional signs and explanations to the map is called a map legend. In order to effectively source the analysis of cartographic material, it is necessary to know all the symbols, the number of which was large and varied for each specific period of cartographic development. At the same time, quite often on the maps of a given period in the fields of maps, conventional symbols were not placed or there were no explanations of their meanings. This article provides the researchers of the «old maps» with comprehensive knowledge of the conventional signs of cartographic materials of the XVIII – early XX centuries without knowledge of which a qualified interpretation of sources of this type is impossible and this proves its relevance.

Key words: interdisciplinary research, new time, conditional symbols of «old maps», «legend».

Ксенжик Г.Н.

т.ғ.д., Қазақ ұлттық аграрлық университетінің профессоры,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: mig kz@ya.ru

«Ескі карталар» шартты белгілерінің даму тарихы (XVIII – XX ғасырдың басы)

Картографиялық материалдарды XVIII – XX ғасырдың басындағы Қазақстан тарихының тарихи деректері ретінде қарастыру бірінші кезекте кешенді көздерден осы кезеңнің «ескі карталарының» дәстүрлі символдарын білмей жүргізілмейтін зерттеуге сүйенеді. XVIII – XX ғасырдың басындағы картографиялық материалдардың шартты белгілері өздерінің даму және жетілу тарихы бар. Картографиялық шартты белгілерге барлық қолтаңбаларды жатқызады. Шартты белгілердің жиынтығы және картаға түсіндірілуі карталардың аңызы деп аталады. Картографиялық материалдарды тиімді талдау үшін, картографиялық дамудың әрбір нақты кезеңі үшін алуан және әртүрлі болатын барлық белгілерді білу қажет. Сонымен қатар, көптеген жағдайларда осы кезең карталарының бүктеуінді шартты белгілер орналастырылмай қалады немесе олардың мағыналары туралы түсініктеме жоқ. Осы мақалада «ескі карталар» зерттеушілеріне XVIII – XX ғасырдың басындағы картографиялық материалдарының шартты белгілері жан-жақты білімдерін береді, ол білімсіз осы типтегі дереккөздерді білікті талдау жүргізу мүмкін емес және осымен оның өзектілігі түсіндіріледі.

Түйін сөздер: пәнаралық талдау, жаңа дәуір, «ескі карталар» шартты белгілері, «аңыз».

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

Ксенжик Г.Н.
д.и.н., профессор, Казахский национальный аграрный университет,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: mig kz@ya.ru

История развития условных знаков «старых карт»
(XVIII – начало XX вв.)

Рассмотрение картографических материалов как исторических свидетельств по истории Казахстана XVIII – начала XX вв. опирается прежде всего на всесторонний источниковедческий анализ, который невозможен без знания условных знаков «старых карт» данного периода. Условные знаки картографических материалов XVIII – начала XX вв. имеют свою историю развития и совершенствования. К картографическим условным знакам относят все виды подписей. Совокупность условных знаков и пояснений к карте называется легендой карты. В целях эффективного источникового анализа картографического материала необходимо знать все условные знаки, количество которых было велико и разнообразно для каждого конкретного периода развития картографии. При этом довольно часто на полях карт данного периода условные знаки не помещались или отсутствовали объяснения их значений. Данная статья предоставляет исследователям «старых карт» всесторонние знания по условным знакам картографических материалов XVIII – начала XX вв., без знания которых невозможна квалифицированная интерпретация источников такого типа и этим доказывается её актуальность.

Ключевые слова: междисциплинарное исследование, новое время, условные знаки «старые карты», «легенда».

Introduction

The cartographic study of the Kazakh steppes is mainly related to the interest of the Russian Empire in the colonial conquest of the territory of Kazakhstan and, as a consequence, the increased demand for accurate and timely information about the terrain features. Historical and historiographic analysis of the «old maps» is impossible without knowledge of the conventional signs of the new time, the number of which was very significant and varied for each specific period of the development of cartography. The evolution of the conventional signs of cartographic materials was influenced by the improvement of the technical equipment of the army of the Russian Empire.

The beginning of the introduction of conventional symbols by the researchers of historical cartography is connected with the military department of the Russian Empire and is counted from 1797 – from the moment of the creation of the imperial map Depot, on the basis of which the Military Topographical Depot, the main cartographic office of Russia in the first half of the XIX century (Kusov, 2003: 63).

This was the beginning of the organization of the military topographic service in Russia and made a significant contribution to the study of the lands of Kazakhstan and the development of conventional signs of cartographic material.

Further improvement of the conventional symbols of the «old maps» was obtained in the framework of military topographic surveys, which is well traced under various archival documents, regulations, decrees, instructions and maps issued by the military department during this period. By the work of the military department «tied» and relied on them all the shooting work of other departments. All survey and scientific expeditions used military maps. (Bagrov, 1914:1-4).

Methods

The methodological basis of the study was the principle of interdisciplinarity, which involves the interaction of various methods.

The cartographic method is used as the main research method, which allows us to trace the improvement of conventional symbols and cartographic methods aimed at obtaining information on the qualitative and quantitative characteristics of the maps, and studying the dynamics of historical events of their interconnections.

One of the effective methods of studying the conventional symbols of the «old maps» is the method of comparison of cartographic works, which allows comparing different-time maps and analyzing the evolutionary change of conventional symbols and their explanations. The general geographic method contributes to the objective analysis and evaluation of the conventional signs of the physiographic data of cartographic materials of the new time, allows localizing certain historical events and tracing the geography of the development of historical phenomena. All of the above methods were used in combination.

Discussion

The history of the development of conventional signs of cartographic materials of the period of the XVIII – beginning of the XX century was generally covered in the studies of pre-revolutionary, Soviet, Russian and foreign authors involved in the study of cartographic history. However, the issues of the history of development and improvement of conventional symbols on the history of Kazakhstan in the XVIII – early XX century were not considered in them. The study of the history of the development of the «legend» of cartographic materials of the new time is necessary, as it contributes to the successful source study analysis of cartographic material on the history of Kazakhstan of the 18th – early 20th centuries.

Pre-revolutionary studies on the development of symbols of cartographic materials are very valuable today, including the book of the teacher of the Chuguev infantry and cadet school I. Zybin (1897), who analyzed the influence of map parameters on the choice of conventional symbols: «The type and size of conventional symbols are most influenced by the scale value of the plan or map. In general, the smaller the scale, the greater the need for large-scale signs. Therefore, the plans were dominated by contour and large-scale signs on the maps. In addition to scale, the choice of conventional symbols is influenced by: A) the purpose of the plan, indicating which items on it should be applied with more detail. Б) accuracy of shooting, as with more accurate work with contours they put on the plan such objects that, with lower accuracy, are depicted with large-scale marks. B) method of issuing a plan (map), i.e. whether it will be monochromatic or painted» (Zybin, 1897: 27).

In the unofficial edition of the captain of the corps of military topographers V.N. Andrianova made one of the first attempts to define conventional signs, theoretical research and classification of conventional signs, which were used in cartography in the early XX century. The author noted: «All designations that depict military topographic plans and maps are called conventional signs. Their general character is such that they must give the impression of the terrain itself, and therefore those objects that are of great importance are depicted by sharper lines. According to the method of transferring local objects on maps, symbols are divided into two groups. The items that are depicted with the exact preservation of their actual outlines, such as the lines of the coast, the contours of forests, swamps, meadows and others, and which are called contour conventional signs, belong to one. The other group includes objects that have an approximate or other value, but so small that with a corresponding large-scale reduction of them they could not be depicted on paper, such objects are designated by special signs called large-scale conventional signs (bridges, roads, etc.)» (Andrianov, 1905:11).

In Soviet historical scholarship, studies of source studies and the methodology of cartographic material, species peculiarities prevailed, but in their research the history of the development of conventional signs was highlighted. In this regard, the greatest interest is the work of such authors: N.V. Vinogradov (1941), L.S. Garaevskaya (1955), O.M. Medushevskaya (1957), N.M. Volkov (1961), K.A. Salishchev (1982), A.V. Postnikov (1985), etc.

In the monograph «Maps and Atlases» N.V. Vinogradov (1941) draws attention to the peculiarities of drawing conventional symbols on the map: «For elements of the natural (sea, lake, river, forest, etc.) and cultural (villages, roads, artificial structures, etc.) landscapes occupying a certain area of the earth's surface, in principle, you should always put their outer border on the map, inside which you draw any icons (for example, circles to indicate a forest or background colors are used)» (Vinogradov, 1941: 30).

In the textbook «Cartography» LS Garayevsky (1955) paid attention to the measures taken in the early twentieth century. on the creation of uniformity of conventional symbols: « A large number of conventional symbols led to the need to develop standard conventional symbols. The International Conference, held in London in November 1909, adopted the basic rules on the International Millionth Maps. The final installations were adopted in 1913 at the second international conference. The conference developed the «Basic Provisions on the International Million Map », where a certain design of the map was adopted, including the table of symbols» (Garaevskaya, 1955: 36).

Soviet and Russian historian, source scientist and theorist of science O.M. Medushevskaya in the textbook «Cartographic Sources of the XVII-XVIII Centuries» (1957) did not directly address the problems relating to conventional symbols. However, the facts cited in it make it possible to clarify the place and role of conventional symbols in the 18th century cartography system: «For the dating of authentic handwritten maps, the character of symbols can be of great help. Inscriptions and legend to the map are important in determining the author, the time and place of creation» (Medushevskaya, 1957: 25).

Soviet researcher N.M. Volkov (1961) in the book «Drawing and Editing Maps» noted the features of contour conventional symbols: «Contour symbols (signs) are used to depict such objects, which occupy a certain area on the ground, appear on the map scale with their planned contours-contours and serve to characterize the internal content of each such contour. They can be icons, designed in any order and located in a particular system, or have the form of hatching or color fill (fill), filling the entire contour. Outline icons often have a drawing that resembles the object they display to some degree or another (overgrown reeds, woods, etc.)» (Volkov, 1961: 20).

Soviet geographer-cartographer K.A. Salishchev (1982) attempted to summarize the extensive theoretical material on the development of symbols and their functional purpose: «Collections of conventional symbols perform broader functions on maps. They show combinations and interrelations of objects, form a spatial image of phenomena, allow to establish patterns of their placement and thus give new knowledge in excess of the amount of information contained in individual map signs. In addition, groupings of signs open space for the spatial characteristics of the state, differentiation and temporal change of phenomena» (Salishchev, 1982: 20).

The Soviet and Russian historian of geography and cartography A.V. Postnikov studied the issues of conventional signs more thoroughly than other authors. He particularly covered the history of the development of conventional symbols, assessed the values of the «legend of old maps» in the source analysis of cartographic materials of the new time: « With the complication of the classification of objects and phenomena being mapped, the number of signs naturally grew, and their semantic meaning deepened and changed. In the late XVIII – early XIX century. in Russia, conventional signs in the land and military departments are standardized, and their use is approved by law. As the economy develops, new historical realities emerge that need to be displayed on maps. There is a need to revise and add the tables of conventional symbols, which leads to their periodic reprinting. Unified designations of different years are known for hydrographic, forest, land-surveying, military topographical, and many other types of maps. Knowledge of all symbols used on maps in different periods is absolutely necessary to establish the date of creation of the corresponding cartographic works» (Postnikov, 1985: 20).

Interesting facts, including those directly related to the state of development of conventional signs of cartographic materials in the XIX century given in the review of the Russian researcher S.Yu. Rychkova (Rychkov, 2017).

Thus, all the above works, as a rule, are significant in their contribution to the study of historical cartography. However, from the point of view of studying the conventional signs of cartographic materials on the history of Kazakhstan in the XVIII – early XX centuries. they are just a collection of disparate information, sometimes local generalizations, that do not give a complete and logical idea of the place and role of the «legend» in the source analysis of cartographic materials of the era under study.

Results. The history of the development of conventional signs of cartographic materials of the new time.

Symbols of cartographic materials provide an opportunity to see military history plots in a different graphic dimension. They serve as the language of maps, with the help of which they designate different types of objects, their location, shapes, sizes, qualitative and quantitative characteristics that developed and improved simultaneously with the development of cartography. Historically, conventional signs on maps developed from perspective drawings of various objects of the terrain: mountains, rivers, forests, roads, settlements. Gradually, the drawings lost their external similarity with the depicted objects and became more and more arbitrary and abstract (Paromov, 2010:48).

Cartographic symbols include all types of signatures. Signatures on the cards have a special place. They enrich the content of the map and perform various functions. Symbols and explanations to the map or the «legend» of the map are the basis for reading and analyzing the content of cartographic materials. In the «legend» are required: exhaustive, ie inclusion of all signs used on the map; consistency in the grouping, placement and subordination of characters (for example, by individual elements of the content in the order of their value); unconditional clarity and, if possible, brevity of texts explaining the meaning of signs. A well-constructed «legend» reveals the contents of the map – the list of elements, classifications and indicators used for each element, as well as the degree of their generalization (Salishchev, 1990:45).

Cartographic materials of the 18th century had their own specific features. They were more detailed than the cartographic sources of the earlier period, they were expanded, contained comments

and explanations to the image. On the maps of the XVIII century. were shown: settlements, rivers, lakes, oceans and seas, bays while symbols are used relatively little, mainly for the depiction of the relief, sometimes vegetation. For clarity, or to give the map an elegant look, drawing and coloring are used. One of the first tables of conventional signs was attached to the instructions for surveyors by the head of the Orenburg expedition (1734-1737) IK. Kirilov in 1732 (RGADA F. 248. D. 1428: 184).

By the middle of the eighteenth century. in the compilation of general geographic maps, about fifty icons were used, specialized in the elements of the geographical situation. For the most part, signs were a simple collection of icons that had no logical connections. The introduction of common signs, most of them similar to the symbolism of Western European maps, brought Russian cartography to the European level. Including opened new opportunities for the inclusion of Russian cartographic materials in the European and world atlases (Sotnikova, 1990:14).

For example, the atlas «Russian consisting of nineteen maps representing the All-Russian Empire with border lands» is one of the first cartographic works where the legend legend symbol table was used.

Most often, the map legend was placed in the margins of the map, in free spaces within its frame, sometimes placed in a separate table on a sheet, as in this case. The structure of the atlas included the map «The flow of the Irtysh rivers, the Enisei with their peaks, and with them also between them lying places», which shows the «Steppe of the Cossack horde.» The cartographic language of the atlas maps is very rich and includes 46 symbols, of which 18 refer to settlements. There are no road signs in the table, but a number of maps show both large roads and smaller traditional routes in the marginal areas (Karta, 1745:15).

In the second half of the XVIII century. The «legend» of the cards becomes fairly uniform, however, the number of conventional symbols has grown (Postnikov, 1989:57).

Further development of conventional signs associated with the formation in the 60s. XVIII century departmental mapping, which initiated the emergence and wide distribution of thematic maps, and the needs of military service. The departmental regulation led to the development of a system of conventional signs in various spheres of state activity. From the first decade of the XIX century systems of conventional signs of general geographic and military maps develop independently, separate conventional signs are created. In the further development of conventional signs of cartographic materials, a tendency towards systematic development has emerged, which developed in close connection with cartography served by the sciences (mathematics, astronomy, geodesy, socio-economic sciences, etc.). At the same time, the enrichment of symbolism went both in an extensive and intensive way: along with the appearance of completely new icons, variants and modifications of existing icons and methods of imaging were developed. In addition, not only the meaning of the sign, but also the «behavior» of the icon has acquired a certain load – its distribution over the depicted area (Sotnikova, 1990: 9-13).

The unification of conventional signs is observed in two ways: «In addition to combining objects into groups according to the form of conventional signs, they are also united by the color with which these symbols are printed on the map» (Volkov, 1961:21).

This technique allows you to select at one glance a particular group of objects and thus facilitates reading the map. The choice of colors while often associated with the natural colors of objects. So the objects of hydrography assign a blue color, green vegetation, etc. The use of different colors allows you to build the content of the card as if in two plans: what is interesting and important on the map and what should catch the eye is printed on the map with bright colors, and what is less important and what is considered only when studying the map in depth is printed more pale colors. In 1757, the book of D.P. Tsitsianov «A brief mathematical explanation of land surveying,» which became the official instruction in the XVIII century. for the preparation of maps. The book made recommendations on the use of different colors in the design of maps and plans. In the 1760-1770 a textbook is being prepared in the Landowner gentry Cadet Corps (by BA Steinhel), which used 228 characters to display various natural, economic, and military objects. This manual presented a table of conventional symbols called «Drawing of various parts depicted on topographic maps and military plans», where samples of a cartographic image were presented, representing various combinations of conventional signs and an explanation of them (Postnikov, 1989: 57-160).

The new version of the legend table is prepared in 1794, where, along with the normalized signs, the signs referring to the relief, which was depicted by the method of oblique illumination, i.e. using shadow strokes (RGVIA F. 846. D.17862).

Symbols placed in them with small variations were used on topographic maps until the early 1820s.

In 1821, the «Rules for labeling maps and plans ...» developed by Major General A.I. Khatov. The «Rules» emphasized the need to identify different variants of the names of villages and tracts, and these names were required to be written one under the other – «at the top is the ordinary name and more used by the residents of that region, and at the bottom the name is not so well-known, and separate the names with a thin line». All inscriptions, except for the names of rivers, streams, navigable canals, roads and sea straits, were ordered to be located parallel to the upper frame of maps. In case of impossibility to arrange the inscription parallel to the upper frame or parallel, it was allowed to «give the inscriptions some indirect direction, if only it were convenient to read it». The names of the straits, rivers, canals and roads required to be located along them (Postnikov, 1985:117).

On June 6, 1822, developed by Major General A.I. Khatov and Lieutenant General KF Tolya's uniform «Symbols for use on topographic, geographical and flat maps and military plans ...» (RGVIA RF. F. 417. D. 223), which besides the graphic representation of various objects on maps extensive explanations, and were designed to ensure uniformity in the design and execution of cartographic materials and steel the main document that controlled the filming and mapping works until the middle of the XIX century. The document «Symbols ..» remained unchanged signs of the well, cemeteries, signs of roads, orchards and parks, ferries, underwater and surface stones, and some others.

It should be noted that the conventional signs of 1822, especially in their combination, created an impression of the terrain from a bird's-eye view, which was greatly facilitated by the obligatory shading of the contours of settlements, river banks and even individual furrows on arable land with conditional illumination from the north-west («The light is always relied upon from the left hand, in the upper corner of the frame») (Postnikov, 1985:120).

On May 21, 1822, the «Instructions for the compilation of the route map», developed by K.I. Tenner, was approved. For example, consider the colors used for coloring conventional symbols according to the instructions of 1822: a) «carmine, (red dye from carmine acid); gummigut (yellow or yellow-red color); b) azure (one of the shades of blue, the color of azurite mineral and dye is azure, the color of the sky on a clear day; yellow ocher (from light yellow to brown-yellow and dark yellow; brick or burnt ocher; c) green grass (from a mixture of azure with chrome yellow); umber (brown dye made from iron ocher); bistre (dark brown soot paint); Chinese black ink; other colors, such as: cinnabar, indigo, minium, blue, etc. are used more to cover and signify uniforms of troops « (RGVIA F. 422. Op. 1. D. 275: 120).

«Rules for guidance in drawing and inscribing topographic plans» (1831) became not only the main educational tool on cartography, but also the main instruction on the design and compilation of topographic maps. In the «Rules ...», the vegetation symbols are significantly expanded compared with the previous instructions. In 1834, in addition to the current governing documents, «Signs for displaying on maps of troops, fortresses, highways, military roads, waterways and various military land institutions» were approved, intended primarily for military maps that operated until 1917 without any significant changes (Postnikov, 1989:132-134,171).

Conclusion

Thus, a significant impact on the evolution of conventional symbols of cartographic materials on the history of Kazakhstan of the 18th – early 20th centuries. improved the technical equipment of the tsarist army and increased its offensive activity on the outskirts of the Russian Empire and, as a result, increased demand for accurate and timely information about the terrain. The unification of conditional documents was based on the principle of cartographic generalization, i.e. selection and synthesis of objects depicted on the map, highlighting of their main typical features and characteristics. In this regard, the general geographic map is updated with all the new conventional signs, first of all, according to the elements of the geographical situation, which is strategically and tactically important. By the middle of the XVIII century, about fifty icons were used in compiling general geographic maps.

In our opinion, the further development of the conventional symbols of the cartographic symbolism of Russian maps is closely connected with the formation in the 60s. XVIII century. departmental mapping, which initiated the emergence and wide distribution of thematic maps. At the same time, the symbolism of general geographical maps, which have since been prepared exclusively within the framework of the military department, continued to develop. In this regard, the general geographic map is being updated with new informational characteristics, primarily on the elements of the geographical situation, which is strategically and tactically important, and these indicators are becoming more formalized. At the same time, there is a rebounding from the general

geographical map (special maps specialized in military subjects (operational, dislocation, etc.). From the first decade of the XIX century systems of conventional geographic and military maps develop independently (separate conventional symbols are issued). In general, there is an increase in the volume of cartographic documents, as well as an increase in abstractness and formalization of the image. This circumstance stimulates the improvement of conventional signs and their number. Memorization of symbols and reading the map is facilitated by the fact that similar symbols are assigned to groups of related objects. For example, railways of various types on topographic maps have a conventional sign that distinguishes only in details; the same can be said about borders, roads, settlements, etc.

A large number of conventional symbols led to the need to develop standard conventional symbols. One of the events of this kind was initiated by the International Geographical Congresses (1909 and 1912), which established the program and conventional symbols of the so-called International Millionth Map. However, the complete uniformity of conventional signs was not achieved.

The research was carried out within the framework of the project with state funding of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (MES RK) №AP05131222 «Cartographic materials on history of Kazakhstan XVIII – early XX centuries: in the context of the formation of state borders»

References

Andrianov V.N. (1905). Uslovnye znaki voenno-topograficheskikh kart (1,2, 3 verstnykh). [Conventional signs of military topographic maps (1,2, 3 verst)]. S obraztsami i sbornymi tablitsami. Sankt Peterburg: Tipografiia Tovarishchestva Gramotnost'.

Bagrov L.S. (1914). Kartografiia Aziatskoi Rossii. [Cartography Of Asian Russia]. S.1 – 4 // Atlas Aziatskoi Rossii. Sankt-Peterburg: Pereselencheskoe upravlenie.

Garaevskaia L.S. (1955). Kartografiia. [Kartografiia].Vtoroe izdanie, ispravlennoe i dopolnennoe. Moskva. Izdatel'stvo geodezicheskoi literatury.

http:// www.borodino.ru/wp-content/uploads/2017/09/Rychkov.pdf (Data obrashcheniia: 05.10.2018).

Karta (1745). Techenie rek Irtysha, Enissei s ikh vershinami, i pri nikh takzhe i mezhdu imi lezhashchimi mestami. [Map the Flow of the rivers Irtysh, Yenisei with their tops, and with them also between them lying places]. //Atlas Rossiiskii, sostoiashchii iz deviatnadtsati kart, predstavliaiushchikh Vserossiiskuiu imperiiu s pogranichnymi zemliami. Sankt – Peterburg: Imperskaia akademiia nauk.

Kusov V.S. (2003). Pamiatniki otechestvennoi kartografii. [Monuments of Russian cartography]. Moskva. Izdatel'stvo MGU.

Medushevskaia O.M. (1957). Kartograficheskie istochniki XVII-XVIII vv. [Cartographic sources of the XVII-XVIII centuries]. M.: Moskovskii gosudarstvennyi istoriko-arkhivnyi institut.

Paromov V.V. (2010). Kartografiia s osnovami topografii. [Cartography with the basics of topography]. Chast' 2. Kartografiia: uchebno-metodicheskoe posobie. Tomsk: Izd-vo GOU VPO Tomskii gosudarstvennyi pedagogicheskii universitet.

Postnikov A. V. (1989). Razvitie krupnomasshtabnoi kartografii v Rossii. [Development of large-scale cartography in Russia]. Moskva. Nauka.

Postnikov A.V. (1985). Razvitie kartografii i voprosy ispol'zovaniia starykh kart. [The development of cartography and the use of old maps]. Moskva. Nauka.

RGADA (Rossiiskii gosudarstvennyi arkhiv drevnikh aktov, g. Moskva). [Russian state archive of ancient acts, Moscow]. F.248. D. 1428.

RGVIA (Rossiiskii gosudarstvennyi voenno-istoricheskii arkhiv, g. Moskva). [Russian state military-historical archive, Moscow] F. 846. D. 17862.

RGVIA (Rossiiskii gosudarstvennyi voenno-istoricheskii arkhiv, g. Moskva). [Russian state military-historical archive, Moscow]. F. 417. D. 223.

RGVIA (Rossiiskii gosudarstvennyi voenno-istoricheskii arkhiv, g. Moskva). [Russian state military-historical archive, Moscow]. F. 422. Op. 1. D. 275.

Rychkov S.Iu. (2017) Obzor uslovnykh znakov pri topograficheskoi s»emke i kartografirovanii mestnosti russkimi voennymi topografami v epokhu napoleonovskikh voin. [Review of conventional signs in topographic survey and mapping of Russian military surveyors in the era of the Napoleonic wars]. [Elektronnyi resurs].

Salishchev K.A. (1982) Kartografiia. [Cartography].Uchebnik dlia geograficheskikh spetsial'nostei universitetov, 3-e izdanie, pererabotannoe i dop. Moskva. Vysshaia shkola, 1982.

Salishchev K.A. (1990) Kartovedenie. [Cartography]. Uchebnik, 3-e izdanie. Moskva. Izdatel'stvo MGU, 1990.

Sotnikova S.I. (1990) Istochnikovedenie russkikh kart KhVII – nachala KhKh vv. [Source study of Russian maps of the XVII-early XX centuries]. Avtoreferat dissertatsii na soiskanie doktora istoricheskikh nauk. Moskva.

Vinogradov N.V. (1941) Karty i atlasy. [Maps and atlases]. Moskva – Leningrad: Izdatel'stvo Akademiia nauk SSSR.

Volkov N.M. (1961) Sostavlenie i redaktirovanie kart. [Preparation and editing of maps]. Moskva: Izdatel'stvo geodezicheskoi literatury.

Zybin I. (1897) Zapiski voennoi topografii. [Notes of military topography]. Khar'kov: Tipo – litografiia. Iu.A. Schastin.

Литература

Андрианов В.Н. (1905) Условные знаки военно-топографических карт (1,2, 3 верстных). С образцами и сборными таблицами. Санкт-Петербург: Типография Товарищества Грамотность.

Багров Л.С. (1914) Картография Азиатской России. С.1 – 4 // Атлас Азиатской России. Санкт-Петербург: Переселенческое управление.

Виноградов Н.В. (1941) Карты и атласы. Москва – Ленинград: Издательство Академия наук СССР.

Волков Н.М. (1961) Составление и редактирование карт. Москва: Издательство геодезической литературы.

Гараевская Л.С. (1955) Картография. Второе издание, исправленное и дополненное. Москва. Издательство геодезической литературы.

Зыбин И. (1897) Записки военной топографии. Харьков: Типо-литография. Ю.А. Счастин.

Карта (1745) Течение рек Иртыша, Енисcеи с их вершинами, и при них также и между ими лежащими местами //Атлас Российский, состоящий из девятнадцати карт, представляющих Всероссийскую империю с пограничными землями. Санкт-Петербург: Имперская академия наук.

Кусов В.С. (2003) Памятники отечественной картографии. Москва. Издательство МГУ.

Медушевская О.М. (1957) Картографические источники XVII-XVIII вв. Москва. Московский государственный историко-архивный институт.

Паромов В.В. (2010) Картография с основами топографии. Часть 2. Картография: учебно-методическое пособие. Томск: Изд-во ГОУ ВПО Томский государственный педагогический университет.

Постников А.В. (1985) Развитие картографии и вопросы использования старых карт. Москва. Наука.

Постников А. В. (1989) Развитие крупномасштабной картографии в России. М.: Наука.

РГАДА (Российский государственный архив древних актов, г. Москва) Ф.248. Д. 1428.

РГВИА (Российский государственный военно-исторический архив, г. Москва) Ф. 846. Д. 17862.

РГВИА (Российский государственный военно-исторический архив, г. Москва) Ф. 417. Д. 223.

РГВИА (Российский государственный военно-исторический архив, г. Москва) Ф. 422. Оп. 1. Д. 275.

Рычков С.Ю. (2017) Обзор условных знаков при топографической съёмке и картографировании местности русскими военными топографами в эпоху наполеоновских войн. [Электронный ресурс].

http:// www.borodino.ru/wp-content/uploads/2017/09/Rychkov.pdf (Дата обращения: 05.10.2018).

Салищев К.А. (1982) Картография. Учебник для географических специальностей университетов, 3-е издание, переработанное и доп. Москва. Высшая школа, 1982.

Салищев К.А. (1990) Картоведение. Учебник, 3-е издание. М.: Издательство МГУ, 1990.

Сотникова С.И. (1990) Источниковедение русских карт XVII – начала XX вв.: Автореферат диссертации на соискание доктора исторических наук. Москва.

IRSTI 03.61.00

Galiev A.A.[1], Batkalova K.M.[2], Yugay M.R.[3]

[1]Professor, Dr., e-mail: galiev_anuar@mail.ru
[2]Doctorate-student, e-mail: kuralai07@gmail.com
[3]Doctorate-student, e-mail: m.yugay83@hotmail.com
Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

TRADITIONAL MECHANISMS OF ETHNO-CULTURAL IDENTITY CONSTRUCTION IN JAPAN: LIFE CYCLE CUSTOMS AND RITUALS

This paper considers the mechanisms of formation of ethnocultural identity of Japanese people in the process of conducting traditional life cycle customs and rituals. Based on the analyses of basic elements and symbolic content of life-cycle rituals of Japanese people, we determine the role and functions of rites of passage in traditional Japanese culture, as well as the relation between archaic and modern elements of such rituals, including nowadays changes in its perception and interpretation. Study results showed that symbols and signs enclosed in life-cycle rituals and related customs not only enable identification of individuals with specific community, but also serve as an archiving tool for maintenance and continuity of national values and cultural-specific knowledge that have been accumulated over the historical development of the whole Japanese society.

Key words: ethnic identity, life cycle customs and rituals, national code, traditional culture.

Галиев А.А.[1], Батқалова Қ.М.[2], Югай М.Р.[3]

[1]профессор, доктор, e-mail: galievanuar@mail.ru
[2]PhD студент, e-mail: kuralai07@gmail.com
[3]PhD студент, e-mail: m.yugay83@hotmail.com
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

Жапониядағы этно-мәдени бірегейлікті қалыптастырудың дәстүрлі механизмдері: өмірлік циклге байланысты әдет-ғұрыптар мен салт-дәстүрлер

Бұл мақалада жапон халқының этномәдени бірегейлігін қалыптастыру тетіктері адамның өмірлік цикліндегі әдет-ғұрыптар мен салт-дәстүрлер негізінде қарастырылған. Өмірлік циклінің салт-жораларында кездесетін басты элементтердің символикалық мәні мен мазмұнын талдау негізінде дәстүрлі жапон мәдениетінде адам өміріндегі өтпелі кезеңге қатысты әдет-ғұрыптардың рөлі мен функциялары, сондай-ақ архаикалық және заманауи салт-дәстүрлер арасындағы байланыс, оның ішінде оларды қабылдау мен түсіндіруде орын алған өзгерістер анықталды. Зерттеу нәтижелері өмірлік циклге байланысты салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар нақты бір қауымдастық өкілдерінің өзара бірегейлігін анықтауға мүмкіндік беріп қана қоймай, сондай-ақ жапон халқының тарихи дамуы барысында жинақталған мәдени құндылықтар мен мәдени білімнің үздіксіздігін қамтамасыз ету құралы ретінде қызмет ететіндігін айғақтады.

Түйін сөздер: этномәдени бірегейлік, өмірлік цикл рәсімдері, ұлттық код, дәстүрлі мәдениет.

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

Галиев А.А.[1], Баткалова К.М.[2], Югай М.Р. [3]
[1]профессор, доктор, e-mail: galievanuar@mail.ru
[2]PhD студент, e-mail: kuralai07@gmail.com
[3]PhD студент, e-mail: m.yugay83@hotmail.com
Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

Традиционные механизмы формирования этнокультурной идентичности в Японии: обряды и ритуалы жизненного цикла

Данная статья выявляет механизмы формирования этнокультурной идентичности японского народа в процессе осуществления традиционных обрядов и ритуалов жизненного цикла. На основании анализа символического содержания обрядов жизненного цикла определены роль и функции обрядов перехода в традиционной японской культуре, а также связь между архаичными и современными элементами обрядов, включая изменения в их восприятии и интерпретации. Результаты исследования показали, что ритуалы жизненного цикла и связанные с ними обычаи не только позволяют отождествлять людей с определенным сообществом, но и служат инструментом обеспечения преемственности культурных ценностей и специфических культурных знаний, накопленных в течение всего исторического развития японского народа.

Ключевые слова: этнокультурная идентичность, обряды перехода, национальный код, традиционная культура.

Introduction

The process of ethnocultural identification of a person is carried out throughout one's life. Therefore, traditional customs and rituals of the life cycle are one of the key mechanisms for the formation of ethno-cultural identity, including the Japanese people.

The identification process acts as a socio-and psycho-cultural mechanism that forms the core of the personality and harmonizes the relationship of the person with the social environment, contributing to the immersion of the person into the world of cultural values and the organic development of the dominant type of national mentality. Identification sets anthropological priorities and norms, forms images of a person and humanity, which are recognized as acceptable and desirable within the framework of certain ethnocultural community (Chebonenko, 2007). Identification allows one to feel their belonging to a particular social group, community, which is the carrier of cultural values. The means of identification are socio-cultural patterns (values, norms, ideals, etc.).

The essence of ethnocultural identity is a synthesis of sensory-instinctive (a complex of feelings and emotional experiences about belonging to «own» ethnocultural community), rational (a set of reflexive processes unfolding in time, forming ethnic / national identity) and mental (latent, deep layer of ethnocultural identity, formed by the culture-specific vision and perception of the world) components. Self-consciousness, feelings and mentality form the behavioral aspect of ethnocultural identity (Malygina, 2005).

In order for the sensory-instinctive, rational and mental components in unity to contribute to the formation of the behavioral aspect of the ethnocultural identity of the individual (historical and cultural-conditioned forms of representation and manifestation of belonging to the ethnocultural community and its unity and integrity (Malygina, 2005), many traditional cultural means are used in the process of formation of ethnocultural identity – the national language, literature, customs, holidays, etc.

The life cycle customs and rites ritually marks a person's transition from one status (from one role, phase of life, or social status) to another. Classic parts of life cycle rituals include main three stages as: separation – the first stage of a Rite of Passage in which individuals are removed from their community or status (separation from normal life); liminal – the stage of a ritual, particularly of a Rite of Passage, in which one has passed out of an old status but not yet entered a new one (on threshold) state of between; and reincorporation – the third phase of a rite of passage during which participants are returned to their community with a new status (reincorporation into society with new status) (Van Gennep, 2004). Different cultures around the world have rites of passage, and they follow a similar patterns corresponding with important events in human life, like birth, adulthood, marriage, eldership and death.

Research Methodology

Paper examines the mechanisms of ethnocultural identity formation in the example of traditional life cycle customs and rituals in Japanese culture from the perspective of Semiotic Method. Semiotics is a study of signs, symbols and significations. The sign systems of traditional customs and rituals, including the Rites of Passage, ensure transmission of cultural values and information between and within generations. Authors distinguish three aspects of sign content of Rites of Passage: syntactic (formal relation of signs within a sign system); semantics (symbolic content of signs); and pragmatics (relations of the sign to the receiver, interpreter).

Childbirth Rites

Traditional birth related rituals and customs can be divided into the following components: pre-maternity customs and beliefs; childbirth rites and socialization ceremonies. Japanese people have its unique ritual to welcome children into the world and integrate them into the community.

Japanese birth related ceremonies are rich of magical and rational components, as praying to the souls of ancestors and the manufacture of amulets, as well as the use of traditional medical knowledge. It is believed that the child begins to live four months before actual birth, i.e. when the soul tamashii appears. That is why even nowadays the age of Japanese people often counted not from the date of their actual birth, but since the moment of the «invasion of the soul» (Bethel, 1992).

First Celebration that takes place during pregnancy is called Obi-iwai – celebration of the maternity band. During the Edo Period (1603-1867), in which infanticide was common, it was forbidden to practice abortion after the celebration of this ceremony.

Usually this ceremony is held on Dog's Day, because dogs are said to have an easy delivery. Rice cakes may also be distributed this day, as an announcement of the expected birth.

Japanese birth customs include the special rites for an easy childbirth that is conducted by praying for O-Jizō-Sama or Jizō-san and Kannon Bodhisattva, asking for an easy delivery and easy child-birth. It is believed that the Ubu-Gami, the God of Birth will bring the tama – the soul of a child at the moment of birth.

In ancient Japan, a special birthing hut – Ubu-ya was constructed within the hamlet and new mothers stayed there for 30 days after giving birth. This custom is rooted on the Folk perception of pollution.

On seventeenth day a new-born Japanese bodies are believed to embody godliness, that is why they are dressed completely white. White color symbolizes clean and untarnished state. After the 17th days in age, baby is finally believed to be actual child, rather than gods. When this happens, they make the transition from white attire for different colors.

One of the symbolic rite in Japanese culture is related to the conserving of the umbilical cord. This cord is thought to have a strong link to the well-being of the babies, that is why Japanese parents look after them so carefully.

Birth rites in Japanese culture also include the recuperation stage that constitute an important ritual following the child birth in Japan, when new Japanese mothers often return to their parents' home for a month.

Socialisation ceremonies

First rite of socialization is presented by celebration of O-Sichiya that means a naming ceremony and introduction to the community, and it takes place roughly a week after the new-born enters the world. Once the babys name is decided, the father will have it handwritten in Japanese calligraphy on the Meimeisho, a so called name certificate. The Meimeisho can be in a different form (scroll, poster and etc.) and it is usually displayed in the house.

Relatives and friends will gather around the whitely dressed newborn and present their gifts or Shugibukuro – a monetary gift in a special envelope. Then the celebratory dinner is served, which compulsorily include two symbolical dishes:

Sekihan – a red rice and Tai – sea bream. In Japan, people has been considered that color of red is a lucky color because it associates with the color of the sun, what about the sea bream, the Japanese word for sea bream, tai, sounds similar to the word «mede-tai» (happy, festive, good luck, auspicious). The color of sea bream is also red, so it has been thought fish of felicity and a necessity for dishes for happy events like naming ceremony. Thus, Naming Ceremony is one of the major celebrations in the life-cycle rites, since the name defines a status of the child in the community of people and is considered to be one of the essential symbols, that distinguish the child from the world of spirits. Therefore, in the first week of its life the child gradually receives the signs of belonging to the social community: first cloth, name and token gifts.

Then follows a Miamairi ceremony – a first Shrine visit, conducted usually a month after the birth, and this rite represents the end of a period when the mother is regarded as polluted. This ceremony is marked with distribution of small gifts of thanks to relatives and neighbors.

Approximately 100 days after the birth, Japanese families conduct a ceremony of kuizome, which means a ritual weaning, when the baby is served a taste of the food, having symbolic meaning of long-life, prosperity and well-being.

In ancient Japan people celebrated Boys' day and Girls' Day separately. The Boys' day was called Tango no Sekku, and was celebrated on the 5th day of the 5th moon in the lunar calendar or Chinese calendar. After Japan switched to the Gregorian calendar, the date was moved to May 5.

While Girls' Day called Dolls festival – Hinamatsuri was celebrated on March 3. In 1948, the government declared this day as a national holiday to celebrate the happiness of all children and to express gratitude toward mothers. Therefore, the holiday was renamed as Children's Day – Kodomo no Hi.

This days celebrations involved the raising of the carp-shaped flags called koinobori. Carp is closely related to the Japanese national identity and has a deep meaning. It signifies perseverance, due to the fish's ability to swim upstream, never stop moving, and resist simply «going with the flow» (Lebra, 1992).

Japanese families generally start to display the dolls in February and take them down immediately after the festival. According to folk beliefs leaving the dolls for a longer period after the end of festival will result in a late marriage for the daughter.

First Birthday celebration

Japanese culture pays a strong attention to the first Birthday of a child, that marks the learning to make first steps. In ancient Japan it was used to tie to the babys back a bag of rice to make it fall down, during this day Japanese families also made some predictions on babys future by making it choose certain object.

Japanese traditional culture has unique celebrations that mark the stage of children's growth and one of the brightest examples of such initiations is Shichigosan. This tradition has more than 300-year history and constitute one of the milestones when the rites of passage were performed. In modern Japan Shichigosan ceremony is officially celebrated on November 15, when children visit the Shrine in traditional kimono for rites of protection and prayers for good fortune.

One can notice that the ceremony Shichigosan, which literally means the ages of 3-5-7 years, present only the odd numbers. According to folk beliefs odd numbers have a sacred meaning and bring good luck based on the yin-yang Chinese philosophy of feminine and masculine force. This ages mark the stage of children's growth.

During the ceremony parents usually ask a nearby shrine to perform a purification rite «Ohararai» and recite a Shinto prayer «Norito» for their children's strong health. The next symbolical rite being held during celebration of Shichigosan is a giving for a child a «chitose ame» – it is a long stick candy given to children celebrating Shichigosan. «Chitose ame» literally means 1,000-year candy and it comes as a pair of white and pink sticks, with symbolical colours indicating good luck, in a paper bag with symbols of longevity and good luck (Charles Peirce,1940).

It should be noted here that the 3rd year of child is considered as particularly significant, which marks the start of new period in child's life. In middle ages, boys of aristocratic families wore hakama for the first time. Later on this ceremony was conducted at the age of 5, when Samurai children were introduced to Daimyo. The 5-year-old boy was called the Hakama-gi and wore the hakama (the male kimono).

The ceremony of Shichigosan also involved the rite of «Kamioki» – leaving hair, when boys and girls start growing out their hair. Folk belief states that diseases entered the body through the hair, and Japanese people would shave their children's hair until they reach 3 years old.

Additionally, Shichigosan ceremony include the rite of «Obotoki» when girls turned 7, parents celebrated the «obitoki» rite, in which their daughters went from using straps to secure their kimono to wearing obi.

Thus, the Shichigosan ceremony marks milestones in Japanese culture when rites of passage were performed for children.

Rite of Marriage

Shinto Wedding represent a traditional religious ceremony of Japanese culture. However, nowadays the wedding ceremony contain the elements of traditional Shinto style and western elements. In this paper we will particularly focus on traditional rite of marriage according to Shinto belief.

The current Shinto wedding ceremony is considered to be originated during in Taisho period.

Shinto style wedding ceremony is full of symbolic elements ordered by special rite series. Wedding rite starts with sanshin ceremony, which literally means procession, when ritual musicians and a Shinto maiden lead the bride and groom and the other wedding participants to the shrine. Then follows the special rite of purification – shubatsu-no-gi. At the beginning of the ceremony, a Shinto priest begins the wedding ceremony by the purification ceremony of bride and groom, and all participants; after purification rite the priest announces their marriage to the gods or spirits (*kami*) of the shrine and asks for their blessing, this rite is called as Noritosoujou.

After the announcement of the marriage, a Shinto maiden dedicates a sacred dance to the kami – Kaguramai. Wedding ceremony includes also a special symbolical act called Chikai-no-sakazuki, when the bride and groom exchanges nuptial cups of the rice wine that was placed before the kami. This Japanese ritual is known as «san-san-kudo» and has a deep meaning. The rite «san-san-kudo» should be performed by the bride and groom and their parents; each of them drinks 3 times of sake from each of 3 cups. The first 3 represent three couples, the bride and groom, and their parents. The second 3 represent three human flaws: hatred, passion, and ignorance. If we look at the semantics of the term «san-san-kudo», we can find that «ku», or 9 is a number that brings good luck according to folk belief, and «do» means deliverance from the three flaws stated above (Weddings in Japan, 20 July 2015).

Shinto style wedding ceremony then continues by seishi-soujou, when the groom reads out the marrige vow in Japanese and the bride and groom make offerings of tamagushi to the kami (Tamagushi-hairei) to vow their marriage. And finally, the young couple exchange of rings – yubiwa-no-gi and drinks the rice wine together (Shinzokuhai-no-gi) by marking a strong bond between the couple's relatives, they share the rice wine dedicated to the kami.

Another symbolical component of the wedding ceremony is a rosary with 21 beads that represent the couple, their families and the Buddha all joined on one string to symbolize the union of the families. Wedding ceremony also involves honoring the parents with offers of flowers, a toast, or a letter expressing their love and gratitude. Additionally, it is common to decorate the Shrine with origami cranes, that symbolize a longevity and prosperity and usually 1,001 gold origami cranes are folded to bring luck, good fortune, longevity, fidelity, and peace to the marriage. Moreover, the dressing style of the bride also has a rich symbolical meaning.

Traditionally Japanese bride wears two kinds of wedding outfits: the shiro, which is a white kimono worn for the ceremony and the uchikake kimono which is a patterned brocade worn at the reception. The hair of the bride is worn in a bun with colorful kanzashi hair accessories. A white wedding hook called the tsuno kakushi finalizes the hair decoration for bride. This tsuno horns symbolizes obedience. The bride also carries a tiny purse (hakoseko), a small encased sword (kaiken), and a fan that is worn in the obi belt that represents happiness and a happy future (Edwards, 1989).

The wedding ceremony is followed by a feast, where different foods are served and all have special meanings, for example lobster might be served because red is a lucky color or clams served with both shells symbolize the couple's union.

Thus, we can observe that Japanese traditional wedding ceremony is a complex system of elements that include ritual acts, material objects of culture as well as folklore. Every act and ritual of the wedding ceremony is rich of symbolical meaning and deep functional meaning devoted to symbolically protect bride and groom as well as motivate certain culturally prescribed behavior of the newly marriage couple and their relatives. Moreover, the rites of marriage are devoted to the initiation of the bride and groom to the whole society in a new status as a newly formed family unit.

In recent years, western style wedding ceremonies have replaced traditional Shinto wedding rites. Most of the contemporary Japanese weddings present a combination of «traditional Japanese» and «Western» wedding elements, and this trend is playing a significant role in constructing modern Japanese cultural identity, by «elaborating multifaceted and highly commercializes» event in the life of modern Japanese people.

Rite of Eldership

Rite of Eldership in Japanese society has a very strong traditional value since the elders represent tradition and wisdom of the past, who as such possess the highest status in all societies and act as a role models for younger generation. In Japanese folk believe it is considered that elders become Ancestors, who link human and God together, and they are often called upon in times of need.

Japanese rites of eldership and ancestor worship is comprised of several birthday celebrations and mortuary traditions. In Japan people start to celebrate rite of eldership from ages 60 to 111, where each birthday celebration series are named accordingly,

particularly 60th Birthday is a Kanreki celebration, the follows 70th Birthday – Koki, 77th – Kiju, 80th – Sanju, 88th – Beiju, 90th – Satsuju, 99th – Hakuju, 111th – Jooju.

Kanreki celebration (60th Birthday) marks first initiation to eldership. Moreover, it marks an auspicious occasion when two zodiac signs of elder's birth year – one in the 10-year cycle and the other in the 12-year cycle – converge again. According to Japanese believe, person who reaches the age of kanreki completes a full circle to attain «rebirth», and during such celebrations one may notice the elderly people's symbolical baby attire – red vest and red cup, like a new-born baby. In earlier times not many Japanese reached that age.

The series of special birthdays in Japanese tradition initiate people to different stages of old age. Therefore, it can be regarded as rites for eldership that are culturally guided by a society. We can witness how Japanese people continue to conduct Rites of Eldership even after the death of a certain family member. This is done in a tradition of Ancestor Worship.

Rite of Ancestorship

Ancestor worship is constituted of symbolic rituals as food offerings at the family altar to honor the spirit of ancestors. The offerings may include tea, rice, even flowers.

The next important component of Ancestor Worship is invitation of Priest from the family temple to chant a sutra on the monthly death anniversaries of ancestors. Where the Priest play the role of mediator between the family members and ancestors. Third element of ancestor worship is presented by the visits to a family grave, usually during the religious weeks marked by equinoxes and O-Bon festivals conducted in mid-summer. All these rites and customs are devoted to keep alive the memories of ancestors within a family. It should be noted here that memorial rituals for ancestor worship are highly integrated into Japanese daily life experience and still continues to be an important part of Japanese culture. Thus, memorial rituals play two main functions, as it helps to contribute in revealing and understanding one's origins, which constitutes a vital component of self-identity, also it helps to cope with the loss of a loved one and to realize the immortality of life as well as mitigate the pain of aging.

Japanese mortuary rites present a well-defined system of strong cultural guidance, where the perception of life is distinguished into three parts, like the life-transient state-afterlife. In Japanese tradition the nearness of death is symbolically marked by the rite of last water – Matsugo no Mizu, in which next of kin wet the lips of the dying person with water. Water symbolism is presented in almost every culture, for instance in Muslim tradition, the final debt of relatives before the dying person is to serve him/her with a drop of cold water (Holy Zam-zam water or pomegranate juice), which quenches one's thirst. Japanese mortuary tradition includes following rites: a wake, a funeral, a cremation, a bone-picking ceremony, and east flowers. In Japan mortuary rituals continue every 7 days until the 49th day after death, and again on the 100th day. The 49th day ritual is considered as a «turning point», when it is believed that the spirit of the newly deceased (niibon) becomes a new Buddha (nii-Botoke) (Smith, 1974).

This rite is accompanied by special feast. After that follows periodic memorial rituals at the 1st, 3rd, 7th, 13th, 17th, 23rd, 27th, 33rd and 50th death anniversaries. All these rites are devoted to ensure the right and smooth guidance of the deceased through different stages of spirit-new Buddha-Buddha, and consequently serve as a Rites of Passage to Ancestorhood. Social changes in modern Japanese society has its impacts on traditional ancestor worships and mortuary tradition of Japanese people as well as those who practice them, due to the fact that Japanese traditional family system has gone through many transformations.

Therefore, nowadays we can observe certain concerns in Japanese society about the possibility of diminishing the tradition of posthumous care because of great decrease of three-generation family system in Japanese society, which is considered to be the key condition for preserving an ancestral worship.

In addition, a growing number of people without patrilineal descendants also strengthen these social concerns. As it is known that the tradition of caring for the dead is closely connected to the Japanese ie system, however, we should note that the crucial role of family in ancestor worship has a political origin. Namely, the Meiji Civil Code (1898) specified the rule of succession by the eldest son, and the son stayed with his parents to form three-generation family. The Civil Code also prescribed that ancestral rites, including altar and family grave be a part of ie which should be passed from generation to generation. Despite those changes and growing concerns Japanese people continue to strongly preserve and culturally guide Rites of Ancestorship.

Conclusion

In essence, all the above-mentioned elements of life cycle customs and rituals of Japanese culture have a strong semiotic status and possess a significant place in Japanese society. In addition, initiation rites themselves possess an archetypical structure, for the same underlying patterns and procedures. The system of belief in symbolical death and re-birth is common for any culture, that share four main universal rites and rituals, including Japan: birth that signify the entrance to the life; coming of age that marks the adulthood; marriage that signify the entrance into a new life with a partner and finally, death that marks the stage when people enter the afterlife with the belief of re-birth. A sense of ethnic identity tends to increase with age and older group of society serve as main repositories of culture and cultural knowledge.

A question arises: What is the role of life cycle customs and rituals in constructing ethnic identity as a whole and why Japanese people continue to follow these rites and rituals from generation to generation?

Here would be our answer: an ethnic identity is a fundamental aspect of the self that includes a sense of membership in an ethnic group as well as attitudes and fillings with regard to that membership. We state that individuals confront their ethnicity for the first time through life cycle customs and rituals – Rites of Passage and related holidays. Moreover, symbols and signs enclosed in life cycle customs and related ceremonies not only enable identification of individuals with community, but also serve as an archiving tool for maintenance and continuity of cultural values and cultural-specific knowledge accumulated over the historical development of the whole Japanese society.

Thus, the life cycle customs, rituals and related national holidays with its culturally prescribed elements ensure a certain degree of persistence of core cultural values and beliefs of Japanese people.

References

«Weddings in Japan». Nippon.com. 20 July 2015.

Bethel, D.L. (1992). Life on Obasuteyama, or, Inside a Japanese Institution for Elderly. Lebra, T.K., ed., (1992). Japanese Social Organization. Honolulu. Hawaii: University of Hawaii Press.

Charles Peirce. (1940). The Philosphy of Peirce: Selected Writings, ed. Justus Buchler. London: Routledge and Kegan.

Chebonenko O.V. (2007). Kul'turno-simvolicheskij potencial regiona kak faktor formirovaniya kul'turnoj identichnosti molodezhi: Avtoref. diss… kand. kul'turologii. Sankt Peterburg.

Edwards, W. (1989). Modern Japan through Its Weddings: Gender, Person, and Society in Ritual Portrayal. Stanford: Stanford University Press.

Latyshev, I.A. (1985). Semeinaya zhisn yaponcev. Moscow.

Long, S.O. (2005). Final Days: Japanese Culture and Choice at the End of Life. Honolulu, Hawaii: University of Hawaii Press.

Malygina I. V. (2005). Etnokul'turnaya identichnost': Ontologiya, morfologiya, dinamika: Avtoref. di d-ra filosof. Nauka. Moskva.

Markaryan, S.B., Molodyakova, E.V. (1990). Prazdniki v Yaponii: obychai, obryady, socialnie funkcii.

Smith, R. (1974). Ancestor Worship in Contemporary Japan. Standford, Calif: Standford University Press.

Van Gennep, A. (2004) The Rites of Passage. Routledge.

IRSTI 03.81.00

Larin M.V.[1], Mukhatova O.Kh.[2]

[1]Doctor of Historical Sciences, Professor, Russian state University for the Humanities,
Russian, Mockow, e-mail: mik091947@gmail.com
[2]Doctor of Historical Sciences, Professor, Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, г. Almaty, e-mail: Orazgul7@rambler.ru

FUNCTIONAL REQUIREMENTS FOR INFORMATION SYSTEMS ELECTRONIC DOCUMENT CIRCULATION

The article deals with the emergence and improvement of functional requirements for information systems of electronic document management. The authors analyze the current requirements of international communities to the electronic document management systems. The content and requirements of ISO 15489 are disclosed. The efficiency and wide acceptance of the European specification MoReq MoReq is determined. The need for independent testing of systems will be justified. Legal documents in the Russian Federation on requirements of information systems of electronic document circulation and its practice are stated. The complex of requirements and its position to the electronic document management is shown.

Key words: electronic document, information systems, program, software, requirement, standard, management, position, method, experience.

Ларин М.В.[1], Мұхатова О.Х.[2]

[1]тарих ғылымдарының докторы, Ресей мемлекеттік гуманитарлық
университетінің профессоры, Ресей, Мәскеу қ., e-mail: mik091947@gmail.com
[2]тарих ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық
университетінің профессоры, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: Orazgul7@rambler.ru

Электронды құжат айналымының ақпараттық жүйесіне қойылатын функционалды талаптар

Мақалада электронды құжат айналымының ақпараттық жүйесіне қойылатын функционалды талаптардың пайда болуы және жетілдірілуі қарастырылады. Авторлар халықаралық қауымдастықтардың электронды құжат айналымын басқаруға қойылатын заманауи талаптарын талдайды. ИСО 15489 стандартының мазмұны және талаптары ашылады. MoReq еуропалық спецификациясының ұтымдылығы және кең танымалдығы анықталады. Тәуелсіз тестілеу жүйесінің қажеттілігі негізделеді. Электронды құжат айналымы ақпараттық жүйесінің талаптары бойынша Ресей Федерациясындағы нормативті-құқықтық құжаттар және оның тәжірибесі баяндалады. Электронды құжат айналымын басқаруға қойылатын талаптар кешені және оның ережелері көрсетіледі.

Түйін сөздер: электронды құжат, ақпараттар жүйесі, бағдарлама, қамтамасыз ету, талап, стандарт, басқару, ереже, метомәлімет, тәжірибе.

Ларин М.В.[1], Мухатова О.Х.[2]

[1]доктор исторических наук, профессор Российского государственного
гуманитарного университета, Россия, г. Москва, e-mail: mik091947@gmail.com
[2]доктор исторических наук, профессор, Казахский национальный
университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: Orazgul7@rambler.ru

Функциональные требования к информационным системам электронного документооборота

В статье рассматривается появление и совершенствование функциональных требований к информационным системам электронного документооборота. Авторы анализируют современные требования международных сообществ к системам управления электронного документооборота.

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

Раскрывается содержание и требования стандарта ИСО 15489. Определяется эффективность и широкое признание европейской спецификации MoReq MoReq. Обоснуется необходимость независимое тестирование систем. Излагаются нормативно-правовые документы в Российской Федерации по требованиям информационных систем электронного документооборота и ее практика. Показывается комплекс требований и его положения к управлению электронного документооборота.

Ключевые слова: электронный документ, информационные системы, программа, обеспечение, требование, стандарт, управление, положение, методданные, опыт.

Introduction

In the 1990s, there was a significant change in the situation in the automation of document management software. If in Soviet times, the state to a certain extent regulated these processes with the help of the appropriate bodies (the State Committee on Science and Technology, the State Standard, the Ministry of Pribor, archival bodies, etc.), creating national programs for the development and implementation of automated control systems supported by intradepartmental developments, In the post-Soviet period, new global factors have arisen that affect the processes of automation of work with documents in management.

The existing market of information technology and equipment, software, office supplies and office equipment made it possible to acquire any modern information systems and technologies. In connection with this, there was a saturation of state and other organizations with computer and copying equipment, modern means of communication, including electronic networks, e-mail, etc.

In government bodies, and especially in commercial organizations, there has been a demand for modern document management systems. The market aims managers for effective management, and real competition makes us realize the need to build information systems that provide better than a competitor's use of information for decision-making.

Requirements for electronic document systems

The development of requirements for electronic document management information systems abroad began in the 1990s. At present, internationally recognized documents that establish requirements for electronic document management systems include:

– ISO 15489-1: 2016 «Information and documentation – Records management – General» (ISO 15489-1: 2016 «Information and documentation. Document management. General provisions»)

– ISO 23081-1: 2006 «Information and documentation – Records management processes – Metadata for records – Part 1. Principles» (ISO 23081-1: 2006 «Information and documentation. Document management processes. Metadata for documents.Part 1. Principles»); The national standard identical to ISO 23081-1: 2006 is GOST R ISO 23081-1-2008 «SIBID. Document management. Document management processes. Metadata for documents «;

– Requirements for Management of Electronic Records (Standard Requirements for Electronic Document Management Systems) – a regional European standard (specification) developed for the European Commission by the British consulting firm Cornwell (www.cornwell.co.uk)

The provisions of GOST R ISO 15489-1-2007 apply to the management of documents (of all formats and on all media) created or received by a state, commercial or public organization in the course of its activities. This GOST establishes the requirements for documents created in the course of business activities: authenticity (authenticity); reliability, integrity (immutability), suitability for use. Documents must objectively reflect the content of the business to meet management needs and be accountable.

ISO 15489 states that for document management organizations use document management systems that must meet the following requirements:

– reliability; Any system used for document management must be capable of long and efficiently performing the following functions:

a) include all documents within the scope of its business activities in accordance with the established procedure;

b) organize the documents in such a way that they reflect the business processes of the creator (executor) of the documents;

c) protect documents from unauthorized alteration, removal or destruction;

d) to act as the main source of information about actions recorded in documents;

e) provide access to all relevant documents and related metadata;

– integrity; To prevent unauthorized access to documents, their destruction, alteration or movement, document control measures such as access monitoring and user verification should be used in the document management system. The destruction of documents and their classification must be authorized. With regard to electronic documents, an organization should be able to prove that any system failures, software updates or regular operation of a document management system do not affect the quality of document preservation:

– Compliance with the requirements of the regulatory environment, business activities, public expectations; the compliance of the document management system with such requirements should be regularly checked, and the documents of these checks should be kept for evidence;

– complexity; document management systems should manage documents that are the result of all types of business activities of the organization or its business unit;

- consistency; documents should be created and saved systemically; the document management system should be based on the policy adopted by the organization, provide for the distribution of responsibilities between employees and the methodology for managing documents (Metodicheskiyerecomendazii. 2013.)

The standard also establishes requirements for the design of document management systems, according to which the system must have functional characteristics that allow to perform and maintain document management processes such as documenting operations, distributed management, conversion and migration, access, search and use of documents, storage and destruction documents, etc.

EDs created in the organization and included in the system should be associated with metadata – the data necessary for managing them.

The requirements for document metadata in the document management system are established by GOST R ISO 23081-1-2008 «SIBID. Document management. Document management processes. Metadata for documents. The standard defines and describes the metadata necessary for the creation and management of documents, and also explains the principles underlying their management and establishes the structure for managing these metadata (www.peweek.ru).

Some requirements for EDS can be gleaned from ISO 22310: 2006 «Information and documentation. A guide for developers of standards setting document management requirements». This standard establishes the requirements for the creation and storage of documents, access to documents, the preservation of documents, document management systems and document management tools and procedures.

European specification MoReq

The functional requirements for the ERMS are described in great detail in the MoReq specification, which describes the functionality of document management systems. The first version of the European MoReq specification was developed in 2001, the document received wide recognition from the user community and developers of EDS in many countries in Europe and beyond as the basis for using EDMS and as a guide for the development of document management software (MoReg2 Specification, 2008) MoReq is translated into more than ten languages, including Russian.

State and commercial organizations in their activities do not always pay due attention to the functional completeness and degree of methodical study of the EDMS. In this situation, following the recommendations of MoReq can significantly reduce the risks associated with non-compliance with the retention periods of documents, ensuring legal significance and information security.

MoReq describes in detail the functional requirements that must be met by the IP in order to ensure the legal significance of the ED obtained and created in the course of the organizations' activities. Are MoReq requirements stated in this way? That they are equally and unambiguously clear to documentists and IT professionals, and therefore MoReq gained popularity as a kind of «exchange protocol» between users and developers.

In order to support and promote new effective approaches and practices, a second version of MoReq, MoReq2, was developed. The MoReq2 specification has the following features:

– it uses the terminology in the field of management of ED, unified with the ISO 15489 standard;

– it is compiled taking into account a number of national standards: UKTNA 2002, DOMEACONCEPT (Germany), NOARK (Norway), Swedishtransfer Method (Sweden), REMANO (Holland), Sahke-project (Finland), US Departmento Defense 5015.2 (USA), ISAAR (CPF);

– it includes a test system for evaluating and certifying software products, the results of their implementation and services;

– it is divided into two parts – the basic and optional modules; Testing and certification of systems are possible for each module separately.

MoReq has the following optional modules:

– Management of physical and hybrid documents;

– Information materials management and teamwork;

– Integration with business process management systems;

– Work with precedents (Casework), i.e. work on the «issue»;

– Integration with content management systems (content);

– Electronic signature, encryption and electronic watermarks;

– Distributed systems (all requirements for distributed systems will be brought together with this module)

– Work offline offline;

– Definition and description of office processes;

– Integration with fax systems;

– Security categories (or managed access).

One of the most significant innovations of MoReq2 is the system of certification of software products for compliance with the requirements of the specification.

The provisions of MoReq2 are set forth in such a way that they allow independent testing of the IC for compliance with the requirements of the specification.

Independent Testing Systems

To do this, each requirement is accompanied by a special pointer «Test». This means that this system function can be tested to meet the requirements of the specification. The text also provides possible assessments of this «testability», accompanied by examples:

Y (yes) – formally the requirement can be tested. For example, «the ERMS must contain at least three hierarchical levels in the classification scheme»;

N (no) – formally the requirement cannot be tested. For example, «the ERMS must support the organization's business classification scheme.» There is no way to test this as usual;

B (possibly) – the requirement can be tested, but the test coverage will be partial and / or it is possible that the result will show a lack of compliance. For example, «the ERMS should not limit the number of hierarchy levels.» Formally impossible to test for the absence of a limit. However, the requirement is considered to be tested with partial coverage. For example, if you test for a large number of levels, it is possible that during the test the level limitation will be noticed, and this will show the non-compliance of the ERMS with the requirement (Knyazeva T.V., 2011).

MoReq2 allows for the existence of national variants that take into account different national languages, legislation, requirements and traditions of record keeping. The MoReq2 specification makes it possible to include a so-called null chapter to allow DLMForum member states to add their unique national requirements. MoReq2 focuses on the functional requirements for managing electronic documents using automated EDS.

The specification can be applied in the public and commercial sectors of the economy, in organizations that intend to implement the EDMS or wish to evaluate the capabilities of the systems used by them.

When developing the specification, it was assumed that the number of EDMS users includes not only administrators, clerks and archivists, but also employees of structural and general administrative and functional departments that use EDMS in their daily activities to create electronic documents and to access them.

Since this specification contains typical requirements, we could assume that it is of a general nature. Issues specific to platforms or sectors of the economy are not considered. Due to the modularity of the construction, it is possible to add functional blocks reflecting one or another specific requirements.

The MoReq2 specification is intended for use:

– potential users of EDS;

– users of the EDMS (as the basis for auditing and checking existing EDMS);

– training centers – as a reference document for the preparation of training courses on electronic document circulation and as educational material;

– to academic institutions – as an educational resource;

– suppliers and developers of EDS – as a guide for product development and improvement of its functional characteristics;

– organizations providing electronic document management services, – as guidelines for developing the services they provide;

– potential users of electronic document management services, as guidelines for developing the services they provide;

– potential users of electronic document management services (on the terms of outsourcing) –

as a manual on quality control of purchased services (Bobyleva MP, 2016).

Experience of the Russian Federation

In the Russian Federation, the requirements for information systems for electronic document management of federal executive bodies (hereinafter referred to as Requirements) are established by order of the Ministry of Communications and Mass Media of Russia of 02.09.2011, No. 221. These requirements establish the rules for the organization and functioning of the EDMS, which provide for the internal electronic document management capabilities of federal executive bodies. The document defines the minimum set of functions that the ERMS must perform, as well as the conditions for managing documents, including restricted distribution service information.

Requirements are applied to the authorities when implementing the EDMS or to assess the capabilities of an already functioning EDMS. The requirements contained in the document are presented in the form of three groups:

– technical requirements;

– requirements for documentation support processes implemented in the EDMS;

– requirements for the protection of information in the EDMS;

1. The first set of requirements – the requirements for the recommended level of performance, reliability and protection of the ERMS – set the temporary parameters of access to the system, to the registration card of the document, the idle time of the electronic document management system in case of failures, the recovery time of the electronic document from the backup, etc. data for the storage of electronic documents should ensure the storage of all electronic documents processed by the authority for a period of at least five years (Knyazeva T.V. 2001).

Requirements for the documentation support processes implemented in the EDS are two groups of requirements:

A) to the structure of the system and its interaction with other systems;

B) to the functional part of the system.

It has been established that the EDMS of the federal government must ensure the management of all documents of the authority, including draft documents (except documents containing information constituting a state secret).

The EDMS should be able to interact with the system of interdepartmental electronic document management (IEDM), a unified system of interdepartmental electronic interaction (IDEI), as well as with other information systems.

2. The requirements stipulate that the processes of documentation support of management in the EDMS should include:

– a set of actions to preserve the document or information about the document in the EDS of the federal executive body, determining the place of the document in the EDS and allowing to manage it (hereinafter – document entry);

– bringing the document to the user of the EDMS;

– approval of the document;

– signing of the document;

– fixation of keeping records of actions (control information) performed in the ERMS and including both actions of users and administrators of the EDMS, as well as actions automatically initiated by the EDMS due to certain system settings and settings stored in a volume sufficient to reconstruct the control information actions performed in the EDMS; document transfer (sending); storing and recording documents in accordance with the instruction for clerical work with the federal executive body, as well as monitoring performance discipline, preparing reference materials and writing off documents to the archive.

At the same time, the ERMS must provide management of:

– incoming and outgoing documents on paper, created or received and included in the EDS by registering, scanning and creating an electronic image of documents (including documents received through postal communication);

– processing of ED, received or transmitted through the system of IEDM;

– treatment of ED, received or transmitted using IDEI;

– processing of ED, received or transmitted by e-mail;

– processing of internal documents of authorities.

The document establishes requirements for individual processes carried out with documents, such as the creation of documents, registration of documents, storage of documents, access to documents.

The requirement to manage ED

Requirements emphasize that the document in the EDMS should be created in accordance with the instruction on office work in the authority, and in general, the ERMS should support all the processes of creating and processing documents,

established by the Rules of office work in the executive branch.

It was also established that the EDS of an authority should provide the display of the following file formats: PDF, RTF, DOC, TIFF, and may also allow displaying other file formats if they are used in the activities of government bodies (Larin M.V., 2002).

The set of requirements for the management of ED includes the following provisions:

– When entering ED, consisting of several components – separate parts, which independently or together with other parts of the ED form a separate ED, the EDMS must ensure the introduction of all its components;

– When entering ED, consisting of several components, the EDS of the federal government should ensure the ability to manage these ED as a single entity, while maintaining the ability to manage these ED as a single entity, preserving the relationship between the components and maintaining the structural integrity of the ED;

– EDMS should provide users with the ability to enter ED in the absence of the software application used to create it;

– The ERMS must collect and store metadata about documents;

– The ERMS must automatically extract the value from the fields designated by an official of the authority authorized to perform administrative functions when working with the federal agency of the executive branch for certain groups of documents received from the IEDMsystem, the IDEIand other information systems, using these values to automatically enter the corresponding metadata;

– The ERMS must support filling in all the metadata elements specified during its configuration, and ensure their permanent preservation and communication with documents;

– The ERMS must record the date and time of entry of the document both in the metadata and in the control information;

– The ERMS must ensure that the metadata of each entered document is displayed on the screen;

– The ERMS must ensure that users can enter input of the required metadata of each entered document;

– The ERMS must inform users when entering a document of unfilled metadata;

Certain provisions of the requirements are aimed at ensuring the coordination and signing of documents in the EDS, ensuring the legal significance of documents through the use of electronic signature technologies, monitoring the actions of EDS users, including the composition of actions subject to control by the EDS, and the composition of information generated during the monitoring.

The document sets forth a set of requirements for the EDS to ensure the storage and accounting of documents in accordance with the nomenclature of cases. The EDS should provide for the ability to maintain and save, in a protected from changes, the history of changes in the retention period, including the date of such a change, information about the EDS user who made the change or destroyed the document (Knyazeva T.V., 2010).

At the end of the storage period of documents, the EDMS should automatically notify the user about the expiration of the storage of the document and allocate documents for destruction in the manner prescribed by the legislation in the field of active business, as well as ensure the preservation of documents with a «Permanent» expiration date and highlight documents to be transferred storage in the archive of the organization (Larin M.V., Riskov., 2008).

3. The document also establishes requirements for information security of the EDS, including in the processing of official information of limited distribution. It has been established that for the protection of proprietary information of a limited distribution, the SED should use technical and (or) software information protection tools certified in accordance with the information safety requirements. The EDMS must comply with the requirements of the national standard of the Russian Federation GOST R 51275-2006 «Information Security. The object of informatization. Factors affecting information. General position «and the requirements for the technical protection of confidential information.

Special attention is paid to the requirements of access control to the EDS and documents. The SED should provide access control to documents, for which it is necessary to log information and keep in the control information information on the provision of the access message and on other operations with documents and metadata.

In order to ensure information security, the EDMS of a federal executive body should not have a direct (unprotected) connection to the information and telecommunication Internet in accordance with Presidential Decree No. 351 of March 17, 2008 «On Measures to Ensure Information Security of the Russian Federation telecommunication networks of international information exchange «.

This section of the Requirements also establishes the main provisions on the management of access

rules provided to users of the EDS, and on the definition of user roles and their management. In particular, the Requirements states that:

– management by users of the EDMS authority should be centralized;

assigning access rights to users of the EDMS (rights management) to the resources of the EDMS is entirely implemented by the software of the EDMS authority itself;

– execution of operations on the assignment of access rights is allowed only to the administrators of the EDS, the powers of which should be recorded in the job regulations;

– access to the system functions of the ERMS should be presented only to the administrators of the ERMS by the authority.

To ensure the security of electronic documents, the EDMS authority must provide for the possibility of regular backup of electronic documents (electronic document images), metadata, recovery of electronic documents (electronic document images), and metadata from backup copies. The ERMS must have automated backup and recovery procedures that allow for regular full and selective backups of electronic documents (electronic document images), metadata, administration parameters and control information, as well as, if necessary, their restoration. The ability to restore information from backups should be provided only to the administrator of the EDMS authority. When restoring electronic documents (electronic images of documents) from backups, its integrity (including methodical, control information) should be fully ensured upon completion of the recovery process.

Conclusion

Thus, the considered legislative and other regulatory acts as a whole constitute the promotional framework in the field of electronic document management and work with electronic documents in management.

For the production of electronic document management in the company, it is necessary to carry out a number of significant measures to guarantee the proper organization of implementation, and to ensure maximum consideration of requirements, as well as minimization of risks and negative consequences during project implementation.

References

Arhivovedcheskie i documentovedcheskyie funkcionalnie trebivaniya k informacionnim systemam, obespechivaushim electrinniy documentooborot v processe vnutrenney deyatelnosty federalnih organov ispolnitelnoi vlasty. (2013)Metodicheskie recomendasii. Moskva, VNIIDAD.

Bobileva M.P. (2016). Upravlencheskiy documentooborot: ot bumazhnogo k electronnomu. Moskva: Izdatekskiy dom MEI.

Knyazeva T.V (2011). T.V. Funczionalniy analys SED po trebovaniyam specivicaziiMoReg// Sovremennie tehnologiyi deloproizvodstva i documentooborota. №8. S.16-26.

Knyazeva T.V. (2001). Rossiyskiy rinok system electronnogo documentooborota//Sovremennie tehnologiyi deloproizvodstva i documentooborota. №5. S.17-28.

Knyazeva T.V. (2010). Systemi electronnigi documentooborota: analyz i vibor: Spravochno-metodicheskoe posobie. Moskva.

Kolesov A. Rossiyskiy rinok SED v pervom polugodyi//PCWeek[Electronniyresurs]. URL:http://www.peweek.ru/ date of access 19.01.2017.

Larin M.V. Upravlenie documentaziyei v organizaziyah. Moskva: nauchnaya kniga, 2002. – 229 s.

Larin M.V., Riskov O.I (2008). Electroniyidocumenty v upravleniyi: Nauchno-metodicheskoeposobie. 2-e izdaniye, dop. Moskva.: ИРО « UNikitskih vorot».

Requirements for Management of Electronic Records [Electronic resource]. URL: http: // www.cornwell.co.uk. date of access 23.11.2016.

Specificaciya MoReg2. (2008). Tipoviyi trebovaniya k upravleniu electronnimi oficialnimi documentami. Moskva.

IRSTI 03.09.31

Abdukadyrov N.M.[1], Yerkenkyzy A.[2]

[1]Ph.D, e-mail: nurjigit.85.kanuni@gmail.com
[2]master-student, e-mail: ms.yerkenkyzy@mail.ru
al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

INTEGRATION PROCESSES IN THE FINANCIAL SPHERE BETWEEN THE OTTOMAN EMPIRE AND FRANCE (the second half of the XIX century)

One of the main indicators of the strength and power of world empires in the XIX century is the development of the economic sphere; each empire applied the prospect of development of its economy. To this end, the strengthening of foreign trade, the development of industry, the banking and financial-credit sectors were taken into account, since the search for colonies and tax collection from underdeveloped countries was no longer so important. In addition, world empires have come closer to each other in the economic sphere, and also established strong ties in other sectors of economy. Relations in the financial sector, considered one of the main areas of the economy in the second half of the XIX century, had a particularly important role in the international economy. Such ties in the financial sphere were established between the Ottoman Empire and France, which was the main player in the European economy. This scientific article discusses the history of cooperation in the financial sphere between the Ottoman Empire and France in the second half of the XIX century. A scientific analysis will be conducted regarding financial integration between the two empires, as well as its development process and directions. Also, one of the main objectives of the article is the study of economic projects implemented in the credit sector, their progress and results.

Key words: Ottoman Empire, France, Finance, Credit, Bank, Economy, Ottoman Bank.

Абдукадыров Н.М.[1], Еркенқызы Ә.[2]

[1]Ph.D, e-mail: nurjigit.85.kanuni@gmail.com
[2]2 курс магистранты, e-mail: ms.yerkenkyzy@mail.ru
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

Осман империясы мен Франция арасында қаржы саласындағы интеграциялық процестер (XIX ғасырдың екінші жартысы)

XIX ғасырда әлемдік империялардың күш-қуатын айқындайтын басты көрсеткіштердің бірі ол – экономикалық саланың дамуы болып, әр империя өз экономикасын дамыту перспективасын жасады. Ол үшін ендігі кезекте сыртқы сауданы күшейту, өндірісті өркендету, банк және қаржы-несие салаларын дамыту басшылыққа алынды, өйткені, бұрынғыдай отарлар іздеп, әлсіз халықтардан салық жинау аса маңызды болмай қалды. Сонымен қоса, әлемдік империялар бір-бірімен экономикалық салада жақындаса түсті және оның әр түрлі бағыттары бойынша тығыз байланыстар орнатты. XIX ғасырдың екінші жартысында экономиканың басты бағыттарының бірі саналған қаржы саласындағы байланыстар халықаралық экономикада аса маңызды орын иеленді. Осындай қаржы саласындағы байланыстар еуропалық экономиканың үлкен бөлігін уысында ұстаған Франция мен Осман империясының арасында да орнатылды. Ұсынылып отырған ғылыми мақалада XIX ғасырдың екінші жартысында Осман империясы мен Франция арасында қаржы саласындағы орнатылған ынтымақтастық тарихы қарастырылады. Екі империя арасындағы қаржы саласындағы интеграция мен оның даму үдерісі және бағыттарына ғылыми талдау жасалады. Сондай-ақ, кредит саласында өзара жүзеге асырған

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

экономикалық жобалары және оның барысы мен нәтижелерін зерттеу мақаланың басты міндеттерінің бірі саналады.

Түйін сөздер: Осман империясы, Франция, Қаржы, Несие, Банк, Экономика, Осман банкі.

Абдукадыров Н.М.[1], Еркенкызы А.[2]

[1]Ph.D, e-mail: nurjigit.85.kanuni@gmail.com

[2]магистрант 2 курса, e-mail: ms.yerkenkyzy@mail.ru

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

Интеграционные процессы в финансовой сфере между Османской империей и Францией (вторая половина XIX века)

Одним из главных показателей силы и мощи мировых империй в XIX веке являлось развитие экономической сферы. Каждая империя выдвинула перспективу развития своей экономики. Для этого было принято в особое внимание укрепление внешней торговли, развитие промышленности, банковской и финансово-кредитной сфер, так как поиски колоний и собирание налогов с колоний и полуколоний уже стало не так важным. Кроме этого, мировые империи сблизились друг с другом в экономической сфере и установили крепкие связи в других ее направлениях. Связи в финансовой сфере, считавшиеся одной из основных направлений экономики во второй половине XIX века, играли особенно важную роль в международной экономике. Такие связи в финансовой сфере были установлены между Францией, являвшейся главным игроком в европейской экономике, и Османской империей. В данной научной статье рассматривается история сотрудничества в финансовой сфере между Османской империей и Францией во второй половине XIX века. Был проведен научный анализ развития и направлений интеграции в финансовой сфере между двумя империями. Также, одной из основных задач статьи является изучение экономических проектов, реализованных в кредитной сфере, процесс их реализации.

Ключевые слова: Османская империя, Франция, финансы, кредит, банк, экономика, Османский банк.

Introduction

In the XIX century, the economic situation of the Ottoman Empire began to deteriorate. From the 30s to the 40s of the XIX century the Ottoman Empire began to realize that the economy of the Empire lags far behind the economies of European countries. First of all, if we consider the economic situation of the two countries, we can see that the economy of the Ottoman Empire was very different from the economy of France. In trade relations between two countries, the French one dominated. The main examples of this were that the French were selling the products to the Ottoman Empire at a high price. And the Turks traded goods in the form of raw materials, and most of the sold goods were agricultural products. Because the Ottoman Empire did not have any branch of industry to produce finished products, which were attractive for European markets. In short, the Ottoman trade could not resist French trade. On this basis, the French economy, based on industrial production, gradually developed, and the economy of the Ottoman Empire, based on the agricultural sector, conversely declined. In this regard, attention should be focused on the external and internal socio-economic factors that influenced the gradual disintegration of the Ottoman economy.

Materials and methods

Materials related to the topic are archival materials, collections of documents and research papers. The main ones are archival materials, in the Ottoman Archive in the İrade Hariciye fund (Foreign Decrees) a number of documents relating to the political and economic relations of the Ottoman Empire and France are stored (İrade Hariciye). The fund preserved the agreements concluded between European countries, including France and the Ottoman Empire, as well as the decrees of the Ottoman government concerning foreigners. Along with this, the department of Dîvân-ı Hümâyûn preserved a list of many business papers, giving the opportunity to explore the history of political and diplomatic relations between the Ottoman Empire and France. (Dîvân-ı Hümâyûn).

Moreover, one can analyze the French materials on the topic. One of the materials published in France is a four-volume collection of documents regarding the history of the foreign policy of the Ottoman Empire. Gabriel Noradounghian compiled this collection of documents (Recueil D'actes

Internationaux de L'Empire Ottoman – Acts on the International Relations of the Ottoman Empire). This collection provides information about the economic treaties concluded between the Ottoman Empire and France (Noradounghian, 1978).

In the works of French historians about the economic relations between the Ottoman Empire and France, the history of the economic relations of the empire with France are taken into particular attention. The reason for such increased interest from French scientists was the dominant role of France in the economy of the Ottoman Empire in the XIX century. The main scientific object in the research work of French historian André Autheman (Autheman, 1996) is the influence of France in resolving the financial problems encountered in the Ottoman Empire. The research work of the historian A. Du Velay (Velay, 1903) is one of the valuable scientific materials. The researcher published a voluminous work titled «Financial History of Turkey.» He explains the main reasons for the decline in the empire by the financial crisis in the country, and indicates the economic activity of French financial groups in improving the condition. The historian J.Peliise de Rausas, who studied the economic history of the Ottoman Empire, in his work drew conclusions regarding the concluded financial agreements between the Ottoman Empire and France (Rausas, 1902) , as well as their economic history. And also, there is a research paper by A. Bilotti on this topic (Bilotti, 1909). It contains scientific findings regarding the assistance of French financial groups in the establishment of the Ottoman Empire's imperial bank. Among French historians who studied the history of political and economic relations between the Ottoman Empire and France in the XIX century J.Thobie plays an important role (Thobie, 1973). The researcher devoted his main works to the study of the economic policy of France in the Ottoman Empire in the XIX century; in these works, he considers the relations of the two states in the financial sphere with the help of exact quantitative indicators. The studies of the Turkish historian Halil Inalcik deal with the Ottoman-French, Ottoman-European economy, which, in turn, are the main materials of the topic (Inalcik, 1997). In the studies of the historian E. Eldem, special attention is paid to the relations of the Ottoman Empire with France (Eldem, 1999). And also, in the studies of Ş. Pamuk and H. Kazgan the Ottoman-French financial (Pamuk, 1988) and economic relations are described (Kazgan, 2014).

In this article, the works, fundamental theories and conclusions of foreign scientists have been applied. In writing the article such methods of historical science, as historical compatibility, historical and typological, description, scientific analysis and synthesis, historical systematization were used. In addition, during the narration of historical events in the consideration of political and historical processes additional scientific methods were used. For the study of the topic modern methodology of historical sciences is taken as a basis. In the study of the economic relations of the Ottoman Empire and France, quantitative methods of historical and mathematical sciences are also used.

Results and discussion

As one of the main reasons of external economic factors we can show that the inappropriate actions of the administration in the field of trade led to the lack of foreign trade in the Ottoman Empire. The government of the Ottoman Empire believed that measures such as setting industrial production and the conversion of light industry products into agricultural products would increase exports. The Ottoman government decided that the capitulations it had made for these actions were correct. And such actions were very effective for the mercantile peoples of Europe. The capitulations were not enough for Europeans looking for a market to produce their products, so they asked for lower tariffs on free trade, as well as allowing traders to buy and sell different types of goods. In 1838-1839, the contracts concluded with England, later with France, and over the past five years with European countries were mostly resolved in favor of the European countries. Thus, the Ottoman Empire became the «common market» of the Europeans (Kasaba, 1988:20). In addition, the failure of external wars, by contrast, led to increased military spending, reduced tax revenues, capitulation, reduced customs duties and a foreign trade deficit after 1838 trade agreements with England and other European countries. In 1850, the budget deficit was £ 1 million. To control the budget deficit the Ottoman state contracted debts from the Galata bankers. However, such an economic crisis could not be prevented by borrowing funds from Galata bankers and European financial institutions in the Ottoman Empire. The Crimean war, which began with Russia in 1853, was also a burden to the Ottoman Empire, causing the country to face a number of social and economic problems. Although, the Ottoman Empire was on the side of the winner countries in the war, it was unable to make a large profit. The consequences of the Crimean war were limited by geopolitical

problems. The Crimean war (1853-1856) had a serious impact on the Ottoman state economy. The financial costs of the war reached 11 million pounds. To overcome this crisis, it was considered to incur a debt from European countries. Because there was no other choice apart from borrowing from outside (Kazgan, 2014: 70).

The internal socio-economic factors that led the Ottoman Empire to borrow from European countries: long period of the «timar» system in the Ottoman Empire and the late collection of taxes, the rise of corruption among the governors – ultimately all undermined the reputation of the government. Reduced control over Central government tax collection also led to a reduction in tax revenues. Failures in external wars weakened the economy of the state. The Ottoman government carried out military, political and economic reforms to overcome this. And these reforms led to a deficit in the state budget. In 1854, the internal debt of the Ottoman Empire reached 15 million pounds, and the problem of the budget deficit became the main problem of the state. There were other economic problems in the country. At the same time, population growth, the collapse of borders as a result of many wars, the reduction of income due to the reduction of trade routes (transit goods) increased the economic crisis in the Ottoman Empire. Such economic, political, social and military factors accelerated the countrys external borrowings (Yılmaz, 2002: 188).

These economic crises, which began in 1840-1850, forced the Ottoman Empire to borrow from European countries. One of the states that granted credit to the Ottoman Empire was France. France is characterized as the country that granted the largest loan to the Ottoman Empire from 1854 until its fall. Since credit became one of the main branches of the economy, the Ottoman Empire borrowing from France may be one of the most important topics for the economy of the Empire. The fact that the Ottoman Empire borrowed funds from France shows the high level of economic relations between two countries. In order to borrow from France and other European countries, the Ottoman Empire government needed banking services. In short, it was necessary to create an imperial state bank in the Ottoman Empire. France had a special assistance in establishing the imperial level bank in the Ottoman Empire (Biltekin 2009: 30-31). In this regard, if we take into consideration the banking in the Ottoman Empire and its development issues, banking activities in the Empire began much later than in Europe. The underdevelopment of banking in the Ottoman Empire until Tanzimat period was caused by the fact that interest rates were banned in Islam and that the people of the Empire were involved in military affairs, public administration and industry. Non-muslims were often involved in trade mediation, excessive interest rates and banking. Before that, the Ottoman merchants and merchants of Galata played a major role in the financial sphere of the Empire. These bankers mainly focused on external financing from Europe and lent to local entrepreneurs. At the same time, they were engaged in lending to the state and began to improve the living conditions of the population, but did not achieve any results. The reason was that they did not have enough money to provide the entire financial sector of the Empire. The gradual development of the banking industry in the Ottoman Empire was directly influenced by French and British bankers. They supported local merchants and gave them loan. Because in this period, namely in the second half of the XIX century, the development in foreign trade was much more extensive than in industry. Foreign trade played an important role in the recovery and disintegration of the economy. This effect of foreign trade in the economy led to the development of banking and the growth of financial centers. European trading exchanges had a great influence on the work of financial centers and banks (Takan 2001: 4).

Thus, between the beginning of the XVIII and the beginning of the XIX century economic relations between the empires were mainly focused on trade relations, since the second half of the XIX century good relations between the states in the fields of finance, banking and industry were established. During this period, various contracts for these sectors of the economy were signed between the Ottoman Empire and France. Before we consider the financial and credit relations between the Ottoman Empire and France, it should be noted that France was the first country that helped to establish a bank in the Ottoman Empire. French entrepreneurs, together with representatives of the British financial community, contributed to the creation and establishment of the first bank in the Ottoman Empire in 1847 (Bank-ı Dersaadet – Banque de Constantinople), and helped its further work. Thus was created the first state bank in the Ottoman Empire. Paris financial groups together with London businessmen deposited more than 130 million pounds of paper money at the opening period. All this was aimed at strengthening the Empire's relations with foreign countries in the field of trade and finance (Eldem, 1999: 23). Relations between French financiers and large and small banks established in the Ottoman Empire continued into the following period. And

in the 50s of the 19th century, such contacts in the banking sector were held at the interstate level. After the end of the Crimean war in 1856, the Ottoman Sultan I. Abdulmejid issued a decree «Islahat firman» calling for the establishment of a state bank in the Ottoman Empire, and requested the government to impelement it. These actions of the government were supported by Galata[1] bankers (Bayraktar, 2002: 77-78). With the financial support of British and other European financial groups, the Ottoman Bank was established in June 1856 for the first time in history. The decision to establish the Ottoman Bank was signed by diplomats led by British diplomat Henry Laird and representatives of Glane, Co financial groups.

Although the Ottoman Bank was established in the Ottoman Empire, it was unable to solve the financial problems that existed in the Empire. Financial problems in the Empire gradually escalated. The issue and circulation of paper money in the Ottoman Bank were related to foreign financial groups. Among them, in the establishment of the Ottoman Bank the dominant role was belonged to the British financial group. Due to the fact that most of the shares were concentrated in the hands of British and European capitalists, the state significance of the bank was at a low level. The Ottoman government intended to raise the state level of the Ottoman Bank, print currency and have close ties with the people. To this end, the Ottoman government preferred to change the status of the Ottoman Bank. In 1860, the Ottoman Bank was reformed and questions were raised about raising the state status, and on 15 January 1863 the Ottoman government decided to transform the «Ottoman Bank» into the «Bank of the Ottoman Empire». On February 6, 1863, the Sultan of the Ottoman Empire Abdulaziz announced a special firman about the establishment of the Bank of the Ottoman Empire. On this basis, «the Ottoman Bank», founded in 1856, was abolished seven years later. Instead, as a result of many contradictions, a new bank «La Banque Imperial Ottoman» was created, which became the state property of the Empire. France provided a lot of financial support for the restoration of the state Bank of the Ottoman Empire. French financial groups worked especially on new banking services and new reforms in lending of the imperial Bank (Autheman, 1996: 30-31). This is the main reason why the imperial Bank is mentioned in French in foreign documents. French investors regularly accepted requests from the Ottoman Empire for a loan. One of the most important economic measures provided by French financial institutions to the Ottoman Empire Bank was assistance in printing paper money in the imperial Bank of Ottoman Empire since 1862. Since then, French financial groups helped to print currency in the imperial Bank of the Ottoman Empire and recognize it as an international currency. These steps in banking became one of the most important events in the economic history of the Ottoman Empire. The attraction of capital from France to the imperial Bank of the Ottoman Empire and the assistance of French financial circles in the creation of the imperial Bank are characterized by a high level of economic relations between the Ottoman Empire and France (Velay, 1903: 260-266).

As for the borrowing of money from France by the Ottoman Empire, this is a history of separate economic relations. As we have already noted, France was the largest borrower in the Ottoman Empire in the era of destruction, which since the Crimean war of 1854 until the First World War lent to the Empire. The Bank of the Ottoman Empire had many financial funds of French financiers. That's why France provided money to the Ottoman Empire through the Ottoman Bank. The Ottoman Empire borrowed from France several times with the help of this Bank and earlier from European banks operating in Istanbul. The first debt from France was acquired in 1854, and the main reasons for this were military needs during the Crimean war of 1853-1856. The Ottoman government borrowed funds from the French financial community and entrepreneurs in accordance with an intergovernmental agreement with France. The Ottoman Empire borrowed the largest amount of debt from the French. The main reasons for contracting a debt by the Ottoman Empire from France and European countries was to prevent the above-mentioned economic crisis (Açba, 2004: 54-55).

However, borrowing of the Ottoman Empire from France was not easy for the Turks. Over time, the Ottoman Empire fell into economic dependence on France. France, like other European states, invested its capital in the Ottoman Empire, crediting the Ottoman Empire, and exported the Empire's raw materials to Europe. Europeans bought this raw material at a cheaper price, made products from it and sold to the Turks at a higher price. In the provinces of the Ottoman Empire French monopolies were opened, especially in the Near East and Africa. The role of France in the Ottoman Empire was increased. The implementation of such economic projects of

[1] Galata – Economic district of Istanbul situated in the European part of the city. The largest trade and financial centers operated here at that period.

France in the Ottoman Empire was prevented by the British. Because after the conclusion of the trade agreement Balta Limanı between the Ottoman Empire and England in 1838 Britain became the defender of the Ottoman Empire (Kütükoğlu, 1974) from foreign political actors. However, France, Russia, Great Britain and Austria did not strongly support the division of the territory of the Ottoman Empire within the «Eastern question». The main economic goal of the French in establishing economic relations with the Turks was the extraction of the ample raw materials of the Ottoman Empire at low prices. To this end, the French authorities appealed to the Ottoman government for a new trade deal.

The increase in foreign trade in the financial sector also contributed to the growth of financial ties between the countries. In short, the great trade agreement between the Ottoman Empire and France was concluded in 1740. A new major trade agreement between the two empires was concluded in 1861. The contract consisted of eighteen chapters dealing mainly with trade issues. As already mentioned in the main articles of this agreement, the third paragraph of the agreement provides various benefits for French traders, including customs tariffs, the exit of goods from ports, security. The fourth article of the agreement states that French traders have the right to sell freely in all provinces of the Ottoman Empire. The fifth article of the treaty deals with the percentage of customs duties levied on French traders in the Ottoman Empire, where the export tax is reduced to 8 percent. According to the seventeenth article of the treaty, the treaty was concluded for twenty-eight years. Upon expiry of the period, the contract could be changed according to the proposals of the parties. In accordance with article 18 of the trade agreement between the empires, goods produced in France were sold freely in all provinces of the Ottoman Empire (Önsoy, 1988: 134-135).

After this agreement, relations between the Ottoman Empire and France in all sectors of the economy rose to a high level. To stimulate foreign trade on the basis of the contract, as the first one, the French planned to send a channel to the East, through the land of Egypt to the Red Sea. These were plans for the construction of the future Suez Canal. In 1869, the French, together with other European countries, built the Suez Canal for the development of foreign trade. Through the canal, they developed foreign trade with the Ottoman Empire. However, soon the Suez Canal under the agreement of the Ottoman government and the ruler of the Egyptian provinces came under the control of Great Britain and the political significance of the canal increased in comparison with economic importance. However, in accordance with the decision of the international Convention adopted in Istanbul in 1888, the Suez Canal was used by all countries, and international trade was not stopped here. As a result, the Suez Canal remained a key economic zone for trade between the two countries.

In the 80-th of the XIX century due to the inability to timely repayment of loans borrowed from France and other European countries, their growth increased, and the Ottoman Empire underwent a major economic crisis. In this regard, the treaty between the European and French capitalists and the government of the Ottoman Empire was signed in 1881. Accordingly, the percentage of loans was reduced and the terms of repayment were changed. In addition, a governmental agency (Düyun-u Umumiye) was established to monitor the repayment of loans. There were representatives responsible for funds paid to banks in England, France, Italy, Germany, Austria and Galata. After that, the Ottoman state continued to borrow money. England, France, Germany became the largest debt holders and investors in the Ottoman Empire, and their possessions in the Ottoman Empire increased. In 1881, France invested a total of 85 million francs in this state, which increased by 292 francs in 1895, and by 1911 this figure reached 511 million (Quataert, 1983: 19). These debts drove the Ottoman Empire to a standstill. As a result, the Ottoman Empire declared bankruptcy. The Empire became politically dependent on European empires as a result of external debt and internal economic crises and various barriers in domestic and foreign policy. At that time, the British Empire thought of the East territories of the Ottoman Empire. Similarly, by the end of the nineteenth century, France began to claim possessions of the Ottomans. France did not pose a political threat to the territories of the Ottoman Empire like Russia and the British Empire through foreign policy and economic pressure. However, the policy of world imperialism, in turn, forced France to attack the territorial integrity of the Ottoman Empire. Its main example was the unopposed establishment by France of a protectorate in 1881 in Tunis province of the Ottoman Empire. Such political actions of France towards the Ottoman Empire intensified at the turn of the 20th century, and the French subsequently contributed to the fall of the Ottoman Empire.

Indicator of debts of the Ottoman Empire from France in the XIX century

Borrowed time	Amount of borrowed funds	Turkish lira-denominated debt	Annual percentage	Group of brokers and debt holders	Reasons for borrowing	Financial resources for debt settlement
1854	3,3 million francs	2,6 million turkish lira	6+1	Businessmen of lead by Goldschmidt (Paris)	During the Crimean War to buy weapons and for repaying financial losses	Charges from Egypt province
1860	2,2 million francs	1,4 million turkish lira	6+2	French banker and director of railway company Mires	To repay internal debt	From land tax
1862	8,8 million francs	5,9 million turkish lira	6+2	Ottoman bank	To repay domestic loans and issuance of paper money	From the customs duties in Istanbul
1863	8,8 million francs	6,2 million turkish lira	6+2	Ottoman bank and Credit Mobilier	Received to repay short-term loans and budget losses	Dues from silk, olive and salt
1865	6,6 million francs	4,3 million turkish lira	6+2	Ottoman bank and Credit Mobilier	Repayment of external debt and budget deficit adjustment	Dues from mining products produced in the country
1877	5,5 million francs	2,8 million turkish lira	5	Ottoman bank and Mills Klein, Co named businessmen	To spend military expenditures in the Russian-Turkish war of 1877-1878	Taxes from Egypt province
1885	1.012.000 francs		7	Through the Ottoman empire bank	Economic problems	Taxes from railways in Rumelia

Conclusion

In conclusion, in the second half of the nineteenth century, France was one of the countries that established strong ties with the Ottoman Empire. During this period, financial ties between the two countries covered most of the international economy. The Ottoman Empire was a close partner of France in the field of finance, and they became reliable partners in this field. In the Ottoman Empire, among other European countries France played a key role in the establishment of the imperial Bank, banking and financial affairs, foreign investment and the regulation of money circulation, the issuance of paper money and lending. France occupied a special place in the economic life of the Ottoman Empire. One of the main features was that France in the nineteenth century mainly developed economic relations with the Ottoman Empire, which contributed to its significant financial benefits. On this basis, French businessmen, bankers and financial circles came to the Ottoman Empire in the nineteenth century. The Ottoman government placed great trust in French financiers. France, on the other hand, became the country that provided the largest loan to the Ottoman Empire. However, since the French capitalists occupied most of the banking and financial industries in the Ottoman Empire, the Ottoman Empire did not even notice how it became economically dependent on France. The Ottoman economy was unable to cope with the French economy, which has grown much faster. The empire realised that it was unable to repay foreign loans to the French. This process continued with the economic downturn in the Ottoman Empire.

References

André Autheman. (1996). La Banque Impériale Ottomane. Paris.
A. Du Velay, (1903). Essai sur l'histoire financiére de la Turquie Paris.
BOA. Divân-ı Hümâyun Defteri DVN. NMH, 12/157
BOA. İrade Hariciye: 3647, 3784, 4974, 6736 , 6155, 6150, 6057

Biltekin Özdemir. (2009). Osmanlı Devleti Dış Borçları 1854-1954 Döneminde Yüzyıl Süren Boyunduruk. Ankara.
Biliotti A. (1909). La Banque imperiale ottomane. Paris: Jouve,
Eldem E. (1999). Osmanlı Bankası Tarihi. İstanbul: Yurt Yayınları,
Inalcik Halil. (2006). Turkey and Europe History. İstanbul: Eren,
Kasaba R. (1988). The Ottoman Empire and the World Economy: The Nineteenth Century. Albany: State University of New York.
Kaya Bayraktar (2002). Osmanlı Bankasının Kuruluşu", C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt 3, Sayı 2, S 71-88.
Kazgan Haydar. (2014). Galata Bankerleri. İstanbul, Tarihçi Kitabevi.
Kütükoğlu M. (1974). Osmanlı-İngliz iktisadi münasebetleri (1580-1838). Ankara: Türk kültürü Araştırma Enstutüsü,
Pamuk Ş. (1988). 100 soruda Osmanlı-Türkiye iktisadi tarihi. 1500-1914. İstanbul. Gerçek yayınevi,
Quataert D. (1983). Social disintegration and popular resistance in the Ottoman Empire 1881-1908. New York: New York University Press,
Rausas P. (1902). Le régime des capitulations dans l'Empire ottoman. Paris: Arthur Rousseau,
Rifat Önsoy. (1988). Tanzimat Dönemi Osmanli Sanayi ve sanayileşme politikasi. Ankara, Türkiye Iş Bankasi Kültür Yayinlari.
Recueil D'actes Internationaux de L'Empire Ottoman. Recueillis et Publies par Gabriel Effendi Noradounghian. (1978). Liechtenstein: Kraus,. T. 4
Sait Açba, (2004). "Osmanlı Devleti'nin Dış Borçlanması", Ankara.
Takan, M. (2001). Bankacılık: Teori, Uygulama ve Yönetim. Ankara. Nobel Yayın Dağıtım.
Thobie J. (1973). Les es interets économiques financiers et politiques français dans la partie asiatique de L'Empire Ottoman de 1895 a 1914 Lille: UP,
Yılmaz, B. E. (2002). Osmanlı İmparatorluğu'nu dış borçlanmaya iten nedenler ve ilk dış borç. // Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi (4): S. 186-198.

IRSTI 02.31.31

Jemeney Islam[1], Behruz Bikbabai[2], Begalieva A.K.[3]

[1]The doctor of Philological Sciences, Director of theTuran-Islam scientific-researching Institute
[2]Dr of F. Tabatabai university, Iran-Tehran
[3]Al-Farabi Kazakh National University, senior lecturer of the faculty Pre-College Education,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: aysha.1958@mail.ru

TRANSLATIONS AND MANUSCRIPTS OF THE WORK «TARIH-I-RASHIDI»

The article reviews the work of Mirza Kaidar «Tarih-i Rashidi». Tarikh-i Rashidi Mirza Muhammad Khaidar Douglat (Dulat) is a well-known essay in Oriental circles. It entered the scientific circulation in the middle of the XIX century and since then it is rightfully considered one of the main primary sources on the history and culture of the peoples of Central Asia and Northern India of the fourteenth and sixteenth centuries.The authors analyze the translations of «Tarih-i Rashidi» into various languages, show the role of work in the history of Kazakhstan. The original of the work is written in Persian. Mirza Kaidar's work can be used as a source in research work on geography, philosophy, language, etc. Also, the authors of the article characterize the variants of the manuscript «Tarih-i Rashidi». Based on the information of Tarih-i Rashidi by Muhammad Khaydar, the authors come to the conclusion that the process of the adoption of Islam by the Moguls occurred in the XIV-XVth centuries.

Key words: Mirza Kaidar Dulati, «Tarih-i Rashidi», moslim, source, British museum.

Жеменей И.[1], Бекруз Бикбабай.[2], Бигалиева А.К.[3]

[1]филология ғылымдарының докторы, Туран-Ислам ғылыми-зерттеу институтының директоры
[2]Ф. Табатабай университетінің докторы, Иран, Тегеран қ.
[3]әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің аға оқытушысы, Қазақстан, Алматы қ.

«Тарихи-Рашиди» еңбегінің аудармалары және қолжазбасы

Мақалада Мырза Қайдар Дұғлаттың «Тарих-и Рашиди» еңбегінің аудармаларына сипаттама жасалып, оның қазақ тарихында алатын орны көрсетілген. Мырза Мұхаммад Қайдар Дұглаттың (Дулат) «Тарих-и Рашиди» шығармасы шығыстанушылар ортасында белгілі шығарма. Ол XIX ғ. ортасында ғылыми айналымға еніп, қазіргі уақытқа және XIV–XVI ғғ. дейін Орталық Азия мен Солтүстік Үндістан халқының тарихы мен мәдениеті туралы басты дерек болып табылады. «Тарих-и Рашиди» еңбегі парсы тілінде жазылып, дүние жүзінде бірнеше тілдерге аударылды. Еңбектен тек тарих бойынша ғана емес, география, философия, тілдік жағынан да деректік мәліметтер алуға болады. Авторлар бұл деректік еңбектің қолжазба нұсқаларына да талдау жасаған. Мұхаммад Қайдардың «Тарих-и Рашиди» еңбегіндегі мәліметтер бойынша авторлар XIV–XV ғғ. Моғұлдардың исламды қабылдау үдерісі болған деген қорытындыға келеді.

Түйін сөздер: Мырза Қайдар Дұғлат, «Тарих-и Рашиди», мұсылман, дерек, Британ музейі.

Жеменей И.[1], Бекруз Бикбабай[2], Бигалиева А.К.[3]

[1]доктор филологических наук, директор Научно-исследовательского центра «Туран-Ислам»
[2]доктор, Университет Табатабай, Иран, г. Тегеран
[3]старший преподаватель, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

Переводы и рукописи труда «Тарихи-Рашиди»

В статье рассматривается работа Мирзы Кайдара «Тарих-и Рашиди». «Тарих-и Рашиди» Мирза Мухаммад Хайдара Дуглата (Дулата) – широко известное в востоковедческих кругах сочинение. Оно вошло в научный оборот еще в середине XIX века и с тех пор по праву считается одним

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

из главных первоисточников по истории и культуре народов Центральной Азии и Северной Индии XIV–XVI веков. Авторы анализируют переводы «Тарих-и Рашиди» на различные языки, показывают роль работы в истории Казахстана. Подлинник труда написан на персидском языке. Эту работу Мирзы Кайдара можно использовать как источник в исследовательских работах по географии, философии, языка и др. Также авторы статьи характеризуют варианты рукописи «Тарих-и Рашиди». На основе сведений «Тарих-и Рашиди» Мухаммад Хайдара авторы приходят к выводу, что процесс принятия ислама могулами произошел в XIV–XV вв.

Ключевые слова: Мирза Хайдар Дулати, «Тарих-и Рашиди», мусульман, источник, Британский музей.

Introduction

Mirza Kaidar was born in 1499 in the village Oretobe near Tashkent and was died in the land Kashmir in India in 1551. Despite of his political and social life, he wrote two works and left a great legacy in world culture . One of them is the poem «Zhahannama» which was published in the Turkic language. The second is «Tarih-i Rashidi», which was published in Persian in 1542-1546. «Tarih-i Rashidi» work is in great demand among the historians and researchers. The main reason for this is the political and social fate of their descendants by the power of Chingiz Khan Chagatai and Jochi's sons in Turkistan. It is also a book that can be a valuable reference book for the development and spread of Islamic religion in Turkic countries. As well as geographically, linguistic, disciplinary subject and other aspects are highly valued work. All these features are the basis of the book usefulness to the modern world.

Tarih-i Rashidi work is a complex piece covering a multitude of themes. Researching themes in the work Tarih-i Rashidi include: Mongols, Turks, Islam, Iran, Afganistan, India, Tibet, Central Asia and Kazakh history. It is also to explore the linguistic peculiarities, religious movements, Islamic philosophy, Sufism and Persian-Turkic historical and literary relations. That is why this work is a common source for Kazakhs and Turks. From this view «Tarih-I Rashidi» work should be considered as the common historical and literary of Turks. In this regard, the work can be classified on four themes in general.

They:

1. Turkish political history
2.Turkish literature.
3.Turkish culture.
4. Turkish history sources.

The work «Tarikh-i Rashidi» is very valuable for Kazakh history. Because this is the only work where it was written that the Kazak Khanate was built in 1465. In six stories containig of two notebooks is talking about the Kazakh. In this article our goal is to present handwritten versions of the work, literature, translations, textology and other related issues to other books.

The manuscripts of «Tarikh-i Rashidi» in Persian: In Britain Museum. Add 24090. 342 sheets. It is written in the inscription «Nastahlik». Each contains of two pages. Each page contains of 19 lines, sometimes of 18 lines. Page volume 18/11. In writing 14/7.5cm. In the full version.

– Iran, Tehran University, central library № 3218. Photographed version. 185 sheets of two pages. Each page contains 15 lines, of writing 14/7cm. Nach (Həcx) graphic. Incomplete, about half of the main volume, that is, the size before the beginning of the biography of Alaeddin Attars , but there are no source pages of the manuscript.

– Uzbekistan, Tashkent Institute of Oriental Studies named after Abu Rayhan Biruni, fund of Persian manuscripts. № 1430.321 sheets. 23/13.5 cm. Masterpieces graphics. In the full version.

– Tajikistan, Dushanbe, the Manuscripts Fund of the Institute of Record Data. № 475. In the full version.

Note: Persian manuscripts are available in the Russian St. Petersburg fund, Kashmir and other countries manuscript funds. In my personal fund there is a copy of textual variants of St. Petersburg and London. There are also copies of manuscripts in Uzbekistan, Tajikistan and Iran funds. A copy of the photo from the Iranian fund was brought to me as a gift from the scientist orientalist scholar Sheikh Absattar Haji Derbisali from Tehran. I am very grateful with our brother and thanks him very much. (I. Jamaney).

Methodology

The article is based on general scientific methods of study, including the principles of historical knowledge: history, objectivity, and others. To achieve the purpose, such methods of research of the historical process as historical-comparative, historical reconstruction are used.

In addition, the study uses a comparative method, applies causal and system analysis.

Translations and manuscripts of the work «Tarih-i-Rashidi»

Works using as the manuscript «Tarih-I-Rashidi» as source material:

The manuscript version «Tarih-i Rashidi» which was written by Mirza Kaidar was used for the first by the authors of the book «The Millennium History», they are: Kazi Ahmet Tautavi and Asfhan Kazvini. This book was being written in 1585 under the order by Jalaleddin Muhammad Akbar (1556-1605). As it has been noticed in the book, it is a study of the whole millennial history of the Islamic world, which covers the period between the time of the Prophet Muhammad death and tothe time of Akhbar Shah. The authors of this book for the frist time to distinguish from other names have added the nickname «duglat» to Mirza Kaidar because he was from the «Duglat» tribe. Then Amin Al-Ahmed Razi used in the book «Hafa al-Iqlim» which he has written for six years in 1593-1594 used Mirza Kaidar's work. Both two books were written in Persian language that's why it was not difficult to use «Tarih-i Rashidi» manuscripts which was in Persian. Mirza Kaidar's manuscripts were used throughout the centuries in muslim east countries by Persian-speaking reseachers and readers.

«Tarih-i Rashidi» has repeatedly used by English scientists as a historical data until Rashidi was completely translated into English. In particular, Dr. I.W Bellew in 1873, became a member of the group of Kashgar led by D. Forsyth in 1873. As a result of the trip he wrote his work titled «East Turkestan History» and in part of which he used Mirza Kaidar's manuscripts. Also R.B. Shaw when he was on a business trip to Zharkent and Kashgar he translated one part of «Tarih-i Rashidi» and published it in the journal «Geographical Society» in 1876. After that, Elliot using the translation of Professor Dowson introduced in his research « History of India » a small part of «Tarih-i Rashidi». Moorcroft «Saparnama» also names Mirza-Kaidar. He was aquainted with the manuscript the first Englishman who used manuscript of M.Kaidar in 1822, if he used it, is the first Englishman who used the manuscript «Tarikh-i Rashidi». English scientist William Erskin for the first time in his researching book «History of India», published in London in 1854, translated into English a part of Mirza-Kaidar's «Tarih-i Rashidi, used it in his researching work« History of India».Who felt that this is a particularly important historical work, adviced quickly to translate and to publish the work of the great historian Mirza Kaidar's «Tarih-i Rashidi». Erskin also considers Mirza Kaidar as a prestigious, authoritative and talented scientist. A copy of the two-volume book « History of India» in English was given to me by academician, statesman Adil Akhmetov at a special reception in 2008. This work is a lifelong spiritual thing for me in my research work. Here I express my deep gratitude to our dearly honest brother Adil. Thank you Allahu ta ala (I. Jamaney). The French in the middle of the 19th century was being used the work «Tarikh-i Rashidi» as a history data. According to our information the French historian Rene Grousset (1885-1952) has published his research work «Nomads empire-Attila, Chingis Khan Amir Temir in 1939. Rene used Mirza Kaidar's inscriptions in his book.

Russian scientist V.V. Vel'yaminov-Zernov (1830-1904) widely used the work «Tarikh-i Rashidi» as a data in his research about Kazakhs. It was used by the German scientist V.V Barthold (1869-1931) in the study «The History of Central Asia Turks». Other Russian scientists also used the work of Mirza Kaidar. But his work was not being completely translated into Russian. At the base of the work «Tarikh-i Rashidi» were appeared such researching works «Literary world», «Historical world» and «Encyclopedic world».

The translation of the work «Tarih-i Rashidi» from Persian into other languages:

The frist translation into Turkic language was made by the historian scientist Mohammad Sadyq Kashgari (1725-1849). This translation was initiated by the order of Koshkar akim, UNESK Tazhibek ibn Iskanderbek ibn Amin Kazhi. Although this translation was not complete, it was the first Turkic translation. Handwritten version of the translation: It is in the manuscript fund of the Oriental Literature section of the Institute of Asian People in Moscow «Tarih-i Rashidi» C569 (590O).

Another Turkish translation of the work Wang Mohammad Niyaz Akhund Niyazi was made by the akim of the region, Mohammad Aziz Wang, in 1253 Hijri (1837-1838). His manuscripts is deposited in the abovementoned manuscript stock № D 0192.

Mohammad Niyaz Ibn Abdigafur has written his first book «Tarih-i Rashidi» in 1837-1838 by scholars of the Hotan, Mohammad Aziz Wang, in the Turkic language and poetry. This version is not complete as the others. Version:№ 120 (590). One more version of the translation of Mohammad Niyaz into Turkic language № D121 (590) reserved at number. Another small version of the «Tarih-i Rashidi» transmitted in 1747: №570 (590). There

is a rewritten version by Ahmed Jusib ibn Molla Ashura caliph ibn Qurban Sufi ibn Daulet Sufi in the year 1322 Hijri (1904-1905).

Also in the manuscript fund of the Institute of Oriental Studies in St. Petersburg, the Russian Academy of Sciences, there is a complete and incomplete seven manuscript versions of the Turkic form «Tarih-i Rashidi». Full version translated from Persian into Turkish is kept in the manuscript fund of the Abu Rayhan Beruni Institute of Oriental Studies in Tashkent, Uzbekistan, № 10191/11. These Turkish versions of manuscripts in Russia and Uzbekistan have yet to compare with each other, their advantages and disadvantages, their differences have not been analyzed, and textology has not been developed. It should be taken into consideration that the test works of the manuscripts of «Tarikh-i Rashidi» in Persian and Turkic languages have been taken and the canonical version is a scientifically significant project.

It was first published in English in 1895. It was used three manuscripts in the British Museum, one handwritten version in the University of Cambridge fund and two translation versions in Turkish N.Elias, who translated Eduard Denison Ross and was a chief consultant in Iran's Khorasan and Sistan regions, made a great introduction to this translation, commented on the narrative of the book and expanded its scientific and educational value. He also prepared a map of Turkestan, Tibet, Kashmir and brought the historic value of labor to a high level. This work was re-published in 1988. In 1991 it was again re-published in Dehli. In this edition refers that the map was excluded. According to our available data, W.M.Thacston translated it into English completely for the second time. This translation was based on the manuscripts of Britain and Russia (St. Petersburg). Thus, in 1996, it was published by name Harvard University.

I. Jemeney translated into Kazakh for the first time the manuscript in Persian language in Uzbekistan. The translation was published in 2003 in Almaty «Turan» publishing house (Jemeney I., 2003). The second translation «Tarikh-i Rashidi» from Persian-language devoted to the «550th anniversary of the Kazakh Khanate», was published in 2015. At that time I. Jemeney used textology of the manuscripts which was made by him for translation which was published in Taraz in 2014. That's why the new translation had several advantages. For the first, the literature has increased. Secondly, to study and analyze dozens of Kazakh words. Thirdly, in this translation «Tarih-i Rashidi» in two books the entire introductions was completely translated. Fourth, for the first time the names of land, water, people, tribes were transcribed in Kazakh. Also, the author of these lines «Tarih-i Rashidi» discovered with translation from Persian into the Kazakh language for the first time that Mirza Kaidar's work is «biographical literary work», Professors: Absattar Derbisali by scientific council of Mekemtas Myrzahmetuly in 2007 of the Institute of Literature and Art successfully defended in scientific council where academician Serik Kirabayev was a chairman. This doctoral dissertation was published in the same year by name «Muhammed Haydar Dulat – historian, writer» in Almaty in «Zerde» publishing house.

Eduard Denison Ross's translation in English Ottoman Karatai translated in Turkish. The translation in 2006 in Istanbul went to the readers from the publishing house «Selenge».

In Uzbek language under the name «Muhammad Haidar Mirza (Мұхаммед Хайдар Мырза) – Mirza was published in 2010 in Sharq «Шарқ» publishing house in Tashkent through translation of Wahab Rakhmanov and Yanglish Egamova.

A translation in Turkish under the name «Mirza Mohammad Aydar Ayasy – Tarih-i Rashidi» by the preface, explanation of Amanbek Yceinbekuli Zhalilov was published in Tashkent in 2011 in the publishing house «Uzbekistan». Hagi Muhammad Sharip translated it from Persian into Turkish 1837-1838.

A version prepared for publishing house by Muhammad Turdi Mirza Akhmet in Uigur language under the name «Mirza Akhmet Aidar Koregen – «Tarih-i Rashidi» was published in Urimzhi «Xinjang haliq» in 2011. This edition of «Tarih-i Rashidi» was based on a translated version into Turkish of Molla Mohammedniaz Bennis Abdughafur. His manuscript version is keeping in the St. Petersburg Handwriting Fund by number № C 0759.

To the manuscript in Persian language of «Tarih-i Rashidi» work, the textology has been made three times:.

1. W.M. Thacrston first made a textology to the Russia manuscript version (St.Petersburg). This work was published in1996 by Harvard University. This textology also contains no index or explanation.

2. Dr.Akbaskulu Gaffarifard in London and Tehran has reviewed the manuscript and published the textology in 2004. It was given more explanation and a great deal into the human names, the names of the earth and the water, the terms and the verses of the Qur'an.

3. I. Jemeney basing on the Tajikistan manuscript with the Uzbekistan and Abbaskulu Gaffarifard

Londan's textology versions has developed a new textology. The work was published in 2014 in Taraz.

We should begin our main theme before addressing the historian's life and his works (for example, «Historical Rashidis»).

The study of the book «History Rashidi» by M. Dughlati began in the Bibliography of Kazakhstan, starting with Sh. Ualikhanov (Valikhanov Sh.). After the good work led by Shokan, historians of Kazakhstan began to pay attention to the history of the historical episode «Historical Rashidi» in the beginning of the twentieth century. For example, Professor Sanzhar Asfendiyarov, who for the first time in his 30's was writing a comprehensive history of Kazakhstan (Asfendiarov S.), paid great attention to this book. And in the 40's V. Vyatkin is in his researches

He has widely used the book «Historical Rashidi».

T. Sultanov is a correspondent member of the Russian Academy of Sciences, Doctor of Historical Sciences (Sultanov T.). Moreover, we are proud to say that one of the great scholars of Muhammad Haydar's works today is a famous Iranian man.

He is also a scientist who attaches great importance to the value of the great book of the great historian M.Haydar, and has shown so much of his flaws ... For example, M. Khadiar, in the Kassym Khan, ie, in the 1st quarter of the XVI century the Khanate of the Khanate, and the number of its population reached its milestone, tells stories of historical facts about the disappearance of this powerful state after 1537-1538.

Until 1554, this very valuable book, which gives a great deal of information on the history of Central Asia, is known only in Europe, and has written down that its manuscripts in St. Petersburg have not yet been mastered.

We have just considered a short overview of M. Haid's book, «Historical Rashidi», by Sh. Ualikhanov in his most famous works, «Essays of the Jungari», published in St. Petersburg in 1861. Let's talk about his valuable research, called The Historical Rashidi. This study consists of 22 pages, written by Shoqan. Here is a brief summary of the book «Historical Rashidis» and the authors of books brought from Kashgar. The manuscript, written by Shokan, has been in the hands of many scientists since 1860. But in this case, it is no longer published. The main reason for it was, firstly, the death of Shokan in 1865; Second, the death of KK Gutkowski in 1867.

The basis for the data was found in the book V. Vaminov-Zernov, published in 1864. That is why Valiikhanov is the «oldest researcher» of Velyaminov for those who do not know everything about his work.

In general, many scientists have been in contact with Sh.Ualikhanov in St. Petersburg. Certainly one of them is VV Vaminov-Zernov. For example, Kazakh scientist, for the first time, wrote in his extensive study «Essays of Jungariya» in his essay «Historical Rashidi», in addition to his books brought from Kashgar, brought valuable scientific findings: On the fact that Sh.Ualikhanov was a great and valuable and fruitful service in St. Petersburg in 1860: «... In Petersburg and Chokan Valikhanov, as an officer with whom he was born, only eleven years of his traveling in Kashgar, Orientalists with the new generation of znacomstvo and its own oasis of s cosmopolitan manuscripts and maps ...». At that time, he was conducting research on the five books that he had brought from «Historical Rashidi» and Kashgar. His essay, The Jungle Jungari (1861), was briefly described. And research on «Historical Rashidi» would be included in the 1904 collection, at least when Nesel Veselovsky (Vice President of the University of St. Petersburg) was in his hands.

It is clear today that Kazakh scientist Sh.Ualikhanov, who has been studying M. Haydar's works for the first time and put into scientific circulation this day. The Kazakh nation today is looking forward to the encyclopedia of works by Mohammed Haidar Duglati.

It is necessary to emphasize the majestic humorous character of the great personality, including the humorous character that makes them indecent. Describes the character and character of the person, portraits, shows the appearance – the Dulati pen is very skillful. The portraits of Babur, Kasym Khan and Said Khan are portrayed in the book as so beautiful and beautiful. Particularly in the description of the images and souls of the scholars, their spirituality, their inner world is a very significant one. Mohammed Haidar describes the mastery of the Sufi path by describing the worldview and soul of the scholars.

«Tarih-i-Rashidi» contains a detailed account of the circumstances of the meeting between Togluk-Timur-Sultan and Sheikh Jamalad-Din, father of Arsh al-Din, during which Chagataid got acquainted with a new faith for him. Sheikh's deep religiosity made a great impression on the young sultan, and he promised: «If I become a khan and get independence, you will definitely come to me, I will certainly become a Muslim» (Muhammed Haidar Dulati, 1999: 40). After some time, Sheikh Jamalad-Din died, but before his death, he told this story to

his son Arsh al-Din and bequeathed him to go to Togluk-Timur when he became khan, and convert him to Islam.

Togluk-Timur became khan in 748 gh. / 1347-1348 (Atygayev N., 2018). A lot of time passed before Arsh al-Din, having made some efforts, secured a reception from the Khan and reminded him of the story of his meeting with Sheikh Jamalad-Dean and the promise he then made to his father. «My father passed away and bequeathed this case to me», – he said to Togluk-Timur. The Mogul ruler did not renounce his promise. «Mr. Maulana offered khan ritual ablution and explained faith. Khan became a Muslim», writes Mirza Muhammad Haydar (Mirza Muhammad Khaydar, 1999: 41).

Togluk-Timur-Khan decided to use Islam as an ideological basis for strengthening the sovereignty and centralization of the state. An example for him was Mavara'n-Nahr, where Tarmashirin Khan, continuing Kebek Khan's line on strengthening the policy of drawing closer to local traditions, declared Islam the official religion of the state (Pishulina K.A., 1977: 46-47).

Islamization, as the introduction of the religious ideology of a developed society into the minds of Moguls, should have stimulated the process of strengthening the supreme power and state institutions, more clearly formalizing social relations and promoting further consolidation of the population of Mogulistan into a single nation (Yudin V.P., 2001: 171).

It should be noted that Islam among the Turkic tribes of Zhetysu and Eastern Turkestan became widespread in the 10th century, during the reign of the Karakhanids, as a result of intensive trade relations of the inhabitants of these regions with cities and agricultural centers of Mavara'n-nahra. But in the XIIIth century Moguls still remained pagans (Pishulina K.A., 1977:47). It is also known that the Kereites (Kerey), noted among the Mogul tribes, in the X-XIII centuries. professed Christian Nestorian sense. At the beginning of the thirteenth century. in Zhetysu, Kuchluk Khan and some Naiman groups, also former Christians, migrated with (Istoriya Kazahstana, 1996: 411, 415). This division of the population of Moghulistan along religious lines did not contribute to the process of its consolidation.

Conclusion

The information of Tarikh-i Rashidi by Mirza Muhammad Khaydar gives us the opportunity to trace the history of the spread of Islam among the Moghul tribes (Atygayev N., 2018). According to him, in the second half of the XIV – the first quarter of the XV century. The ruling elite of Mogulistan took effective measures to Islamize their subjects. This process, which was carried out with the mediation of religious figures of Mavara'n-nahra and the Muslim population of Eastern Turkestan, lasted for several decades.

In the context of the «History-i Rashidi» dialogue, it is almost a literary example of a medieval literary memoir artistic romance, from the point of view of its composite integrity, gallery of images, epic illustration of the epoch.

This major work of Dulati has been translated into Kazakh, Russian, English and Turkish. In his works, researchers in many branches of science find plenty of factual material on the history of China, India, Afghanistan, and Iraq. «Tarih-i Rashidi» can rightly be called the genealogy of the Turkic peoples of the XIV-XVI centuries and the chronicle of the Kazakh Khanate. The life of Mohammed Haidar Dulati and his work deserve more in-depth study, and knowledge of it is widely spread.

References

Atygayev N. (2018. №2 (10). Islamizasia mogulov (k svedeniam «Tarikhi-Rashidi» Mirza Mukhameda Khaidara) [Islamization of Moguls (to the information of the «Tarihi Rashidi»)]/ edu.e-history.kz» http://edu.e-history.kz/

Istoriya Kazahstana (1996). (s drevneishih vremen do nashih dnei). V chetyreh tomah. T. 1. [History of Kazakhstan (from ancient period to the present day)]. Almaty. Atamura.

Jemeney I. (2009). The literary world of «Tarih-i Rashidi». Almaty.

Jemeney I., Abduali. A. (2009). The literary world of Almaty.

Jemeney I., Mirza Haidar Dulat (2007) (1499-1551) – the historian – writer (monograph) Almaty: Zerde.

Jemeney I., Jemeney A. (2014). «Tarih-i Rashidi» Encyclopedic topic. Taraz.

Materialy po istorii Kazakhskikh Khanstv XV–XVIII vv. (Izvlechenie iz persidskikh i turkskikh sochinenii). Sostaviteli: S.K. Ibragimov. N.N. Mingulov, K.A. Pishulina, V.P. Udin. [Materials of the history of Kazakh Khanate in XV-XVIII yy. (Extracts from Persian and Turkic writings)]. Alma-Ata: AN RK, 1969.

Mirza Haidar Dulat (2014). «Tarih-i Rashidi» (in Persian textology). Taraz. Senim.

Mirza Haidar Dulati (2015). «Tarih-i Rashidi», I.Jemeney translated manuscripts in Persian. Almaty. Kazaqparat.

Muhammed Haidar Dulati. (1999). «Tarih-i Rashidi». Perevod s persidskogo yazyka A. Urunbaeva, R. P. Dzhalilovoi, L.M. Epifanovoi, 2-e izdanie dopolnennoe. [Muhammed Haidar Dulati. «Tarih-i Rashidi». Translation from Persian by A. Urunbaev, R.P. Dzhalilova, L. M. Epifanova]. Almaty. Sanat,

Persian. (2003) Writer and author of the book Absattar Derbisali. Almaty «Turan».

Pishulina K.A (1977). Yugo-Vostochnyi Kazahstan v seredine XIV nachale XVI vekov (voprosy politicheskoi i social'no-ekonomicheskoi istorii) [Southeast Kazakhstan in the middle of XIV-early XVI yy. (Issues of political and economical history)]. Alma-Ata.

Uteniyazov S. (04.09.2014). Shokan Ualikhanov zhane «Tarikhi Rashidi» [Shokan Ualikhanov and «Tarikhi Rashidi»]. Ana tili.

Valikhanov Ch. Sobr.soch. (1961.V. 1.) [Collected works. V.1]. Almaty.

Yudin V.P. (2001). Central'naya Aziya v XIV-XVI vekah glazami vostokoveda [Central Asia through the eyes of an orientalist]. Almaty.

IRSTI 03.20.00

Karibayev B.

Prof., Dr., al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: bereket.bk64@gmail.com

THE RELATIONSHIPS BETWEEN THE KAZAKH KHANATE DURING THE REIGN OF KHAKNAZAR KHAN AND THE SHAIBANID STATE IN MUERENNAKHR

In this article, the author examines the activities and policies of Khaknazar Khan, who ruled in the 40-80's. XVI century, at the time of the revival of the Kazakh Khanate and the personal human qualities of the Khan, the problems of Khaknazar Khan's relationship between the rulers of Muerennakhr in the 70s of the mentioned century are also considered. At this time, the political situation of Mauerannakhr was complicated, the process of power struggle divided into two political groups – the Baba Sultan group in Tashkent and the Abdallah Khan group in Bukhara. In the interests of the Kazakh people, Khaknazar Khan supported the ruler of Bukhara. He died during the struggle with Baba Sultan.

Key words: Kazakh khanate, Khaknazar khan, Shygay khan, Transoxiana, dynasty of shaibanids, Abdallah khan.

Кәрібаев Б.Б.

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры, т.ғ.д.,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: bereket.bk64@gmail.com

Хақназар хан тұсындағы Қазақ хандығы мен Мауереннахрдағы шайбанилық мемлекет арасындағы қарым-қатынастар

Автор мақаласында XVI ғасырдың 40-80-ші жылдары қазақ ханы болған Хақназар ханның жеке адами болмысындағы қасиеттері мен Қазақ хандығының қайта өрлеуі кезеңіндегі жүргізген саясатын, оның ішінде сол ғасырдың 70-ші жылдары Мауереннахр билеушілерімен жүргізген қарым-қатынастары мәселелерін қарастырады. Сол кезде Мауереннахрда қалыптасқан саяси жағдайлар күрделеніп, билік үшін күрестер барысында екі саяси топ – Ташкентте Баба сұлтан, Бұхарада – Абдаллах хан қалыптасқан болатын. Хақназар хан Қазақ елінің мүддесіне сай Бұхара билеушісін қолдайды. Баба сұлтанмен күрес барысында қаза табады.

Түйін сөздер: Қазақ хандығы, XVI ғасыр, Хақназар хан, Дешті Қыпшақ, Мауереннахр, Баба сұлтан, Абдаллах хан.

Карибаев Б.Б.

д.и.н., профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: bereket.bk64@gmail.com

Отношения между Казахским ханством при Хакназар хане и шейбанидским государством в Мавреннахре

В данной статье автор рассматривает деятельность и политику Хакназар хана, который правил в 40-80 гг. XVI века, во времена возрождения Казахского ханства и личные человеческие качества хана, также рассматриваются проблемы отношений Хакназар хана между правителями Мавераннахра в 70-х г. упомянутого века. В это время политическое положение Мавераннахра было усложнено, в процессе борьбы за власть общество разделилось на две

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

политические группы – в Ташкенте группа Баба султана, а в Бухаре группа Абдаллах хана. В интересах казахского народа Хакназар хан поддерживал правителя Бухары. Погиб во время борьбы с Баба султаном.

Ключевые слова: Казахское ханство, Хакназар хан, Шигай хан, Маверанахр, династия шайбанидов, Абдаллах хан.

Introduction

In the middle of the XV century the Kazakh Khanate, as a state of the ethnic origin of the Kazakh ethnos, lived up to the first quarter of the XIX century and had two great stages in its history. The first period is – an united stage, that is a period of one centrally managed system of control, the second – disunity, that is, the time when several khans lived and didn't obey to each other in the territory of Kazakh land.

The unified period of the Kazakh Khanate is during from the middle of the 15th century to the beginning of the 18th century. It is known that, after the death of Tauke Khan started the second phase – the period of disintegration. During the first 250 years of the Kazakh Khanate in all ruled the seventeen Khans. In the 15th century there were three khans (Kerey Khan, Zhanibek Khan and Buryndyk Khan), in the 17th century – five khans, and in the 16th century – nine khans. Only a few of the nine khans of the 16th century are mentioned in the history of Kazakhs. They are Kasim Khan, Khaknazar Khan and Tauekel Khan.

These mentioned khans have a special role in the history of the country. In the second decade of the 16th century, Khasym khan son of famous Zhanibek Khan raised the banner of the Kazakh state to the whole world and his son Khaknazar Khan in the middle and the second half of the 16th century remained as the combiner of the Kazakh people.

In this article, we set out to define the personality of Khaknazar Khan and the politics he carried out in the 70s of the 16th century on the basis of written data and historiographical materials.

Methodology

During the discovery of the personality of Khaknazar Khan and his policy in the 70s of the XVI century with the rulers of Muerennakhr, we used the basic principles and research methods used in the study of historical issues. When considering the ancestors of Khaknazar Khan, especially Kazakh ancestors, the principles of continuity was taken into consideration. During the application of these principles, it was shown that Khaknazar Khan's ancestors had remained in the Cumania territory.

To identify the historical nature of Khaknazar Khan, the data of medieval authors are compiled by the works of Kadyrgali Zhalayr's «Chronicle Collection», Hafiz Tanish's «Sharaf-Rame-i şahi», «Bahr al-asrar fi manakib al-ahar» by Mahmud bin Uali, Mashhur Jusip Koybeyuly's historiographical materials of research, the data from the Russian data describing the events of the end of the XVI century, as well as experts V. Velyaminov-Zernov, A. Isin, V.Trepavlov were used. Recent findings, new data and one of the newest materials are one of the scientific approaches – as a result of comparisons, new stories have been reached.

Main part

One of the first researchers of the history of the Kazakh Khanate, V.V. Velyaminov-Zernov, considers that, Khaknazar Khan is the main person in the history of the Khanate's «renaissance» (Velyaminov-Zernov, 1864: 333). This historic value, which was given in the 60s of the 19th century, has not lost its significance until today. In addition, Khaknazar Khan is known as the ruler, who ruled the country for a long time in the history of the unified Kazakh Khanate.

There is no monograph research, which related to history of Khaknazar Khan in history science still. The academic volumes of various periods of the history of Kazakhstan in the chapters of the history of the Kazakh Khanate are studied in close connection with each other about his life and during of the reign. (Istoriya Kazahskoi SSR, 2011: 153-157; Kazakh SSR tarihy, 1949: 123-126; Kazak SSR tarihy, 1983: 285-288; Kazakhstan tarihy, 2010: 396-403). Also in the last century, it has been described less in a dozen textbooks devoted to the history of Kazakhstan by some authors. On the contrary, books and articles of researchers of this period have a much information about Khaknazar Khan (Klyashtornyi, Sultanov, 1992: 283-289; Sultanov, 2001: 185-190; Isin, 2002; Abuseitova, 1998). In connection with celebration of the 550th anniversary of the Kazakh Khanate in 2015, separate articles devoted to Khaknazar Khan were

published in several collections (Omarbekov, 2015: 69-72; Kazakh Handary, 2015: 37-42). Let consider data of the relationship between the Kazakh state of Khaknazar Khan and the Shaibanid state in Muerennakhr, which based on medieval sources and historiography.

During the rule of Khaknazar Khan the southern and south-eastern direction was one of the main directions of the policy of the Kazakh Khanate. The lands and cities along middle and lower streams of the Syrdarya River has had an important role for the Kazakh Khanate. From the economic point of view, the winter pastures and wintering settlements of the nomadic Kazakh tribes were found on the left bank of the Syr Darya, and natural summer pastures were located in the northern part of the Cumania. The nomadic tribes of the Cumania used to use for commercial life all round of Tobol and Syrdarya. It is well-known, that before the Kazakh Khanate and during the Kazakh Khanate cuman rulers were fighting against the rulers of Muerennakhr for the Syr-Darya. This struggle continued during the reign of Khaknazar Khan.

From the middle of the XVI century started the political crisis in the Muerennakhr of shaibanid dynasty like in the Kazakh society after the Kassym Khan. Let's briefly review the political crisis in Muerennakhr. In 1539, after the death of Shibanik Uladallah Khan (1533-1539), Abdullah I (1539-1540) was sitting in the throne. Six months later, he died and at the same time in Bukhara – Abdulaziz Khan (1540-1550), in Samarkand – Abd al-Latif Khan (1540-1551) came to power (Klyastornyi, Sultanov, 2004: 327). Thus, the Shibanid rulers had a long history of political crisis. In 1552 when Nauryz -Akhmed Khan (Barak Khan) (1552-1556) – son of the Suiunishkozha khan came to power in Tashkent and the race for power between the sultans even more intensified. In theory, the race for power was between in two Shibanid groups – the Shibanids of Tashkent and andidzhans, which headed by Abdallah II.

In 1556 Nauryz-Ahmad khan passed away. From that point onward, Khaknazar Khan has been taking concrete action from the political situation in Muerennakhr. From 1556 to 1558, Khaknazar Khan threatened Tashkent for three years and threatened to deport the region. This is reported by an English trader, Jenkinsson, who visited Bukhara at the end of 1558 (Velyaminov-Zernov, 1864: 332). Khaknazar Khan was not able to get Tashkent in those years, though his attempt was the first active foreign policy of the Kazakh Khanate against the Shaibanid family in Muerennakhr after the «time of weakening».

Khaknazar Khan was active in relations with the Nogai in the 60s and 70s of the XVI century, but by the end of the 70s revived the south direction. During those years, the Abdallah II in Transoxiana became the strongest political power and gradually began to subdue the Shibanids' possessions. In 1557, he conquered Bukhara and raised his father Eskendyr in 1560/1561 in Bukhara. In 1573 he conquered Balkh, in 1574 – Hisar, and in 1578 – Samarkand (Gafurov, 1989: 274). The next city was Tashkent, where it is planted as the governor of Derbis Sultan, the eldest son of Nauryz-Akhmed Khan. Shortly after, the third son of Nauryz-Akhmed Khan, Baba Sultan, killed his brother Derbis Sultan and opposed to Abdallah II Khan. The policy and actions of Khaknazar Khan's life over the last few years are among these two Shiban rulers.

Haknazar Khan supports geopolitical Bukhara ruler in the disputes between Baba Sultan II and Abdallah Khan. After all, Tashkent's intensification was threatening the cities of Syrdarya and pasturelands. At any time by the decree of the ruler of the khanate, the Kazakh tribes of the area came to rob and plunder. Therefore, it was profitable for Haknazar Khan to enter into an alliance with a distant protector than to teach the adjacent enemy. To that end, an «oath of alliance» was made between Khaknazar Khan and Abdallah II.

In 1579 another tension began between the rulers of Tashkent and Bukhara, and Abdallah II Khan went to Tashkent. At that time Khaknazar Khan and Tarim Sultany, Sultans Sultan, Dostay Sultans and other Kazakh sultans were on the Talas River. Several Sultan of Baba sultan are being taken to Kazakhs (Materialy po istorii Kazakhskih hanstv, 1969: 246). The Baba Sultan can't produce anything when he intends to set fire to the allies in various ways. On the river Keles, Khaknazar Khan's ambassador to the Abdallah II Khan conveyed the message of the Kazakh khan. It states: «We are still loyal to the former» oath of alliance «made by the khan», says (Materialy po istorii Kazakhskih hanstv, 1969: 247). Bukhara Khan thanked the Kazakhs and introduced four settlements in the Turkestan district and asked to return the people of the Baba Sultan, who was captured by the Kazakhs.

The Baba Sultan uses some of the most arrogant ways to maintain his authority. Sometimes it means that he is subordinate to the khan of Bukhara, or he is opposed to him. He gives false information to Bukhara about politics of Kazakh rulers. Finally, in April 1580, at a meeting near the bank of the Sharapkhana River, he killed Zhalym and his two sons and two sons of Khaknazar Khan without regret

(Materialy po istorii Kazakhskih hanstv, 1969: 254), and sent the most reliable people for the death of Haknazar Khan. Thus, Khaknazar Khan died at the end of April 1580. In the events of June 10, 1580, the name of the Shygay khan began to be named (Materialy po istorii Kazakhskih hanstv, 1969: 256). More than 20 years after the death of Haknazar Khan, Kadyrgali Zhalayr wrote about this incident: «... Khaknazar was killed during the conflicts among them (Zhalaiyr, 1997: 121).

Khaknazar Khan has been in power for more than 40 years and is opening way to the revival of the history of the Kazakh Khanate. His goal was to bring the territory of the Kazakh Khanate to the same level as his father, Kassym Khan. It can be said that he has done his best to achieve this goal. The history formed him as a great statesman, a strong organizer, a masterful diplomat, a glorious commander.

In the 60s and 70s of the XVI century, it was the first to introduce the Kazakh Khanate to the strongest states, such as the Crimean Khanate, the Siberian Khanate, the Nogai Orda and the Moscow Principality, which were established on the territory of the Golden Horde. Thus, Khaknazar Khan became one of the most influential and famous figures of those years.

According to the oral literature, the Kazakhs divided into three parts was formed by Khaknazar Khan (Velyaminov-Zernov, 1864: 335). Although all the historians use this information, they do not refer to its significance. Let's express our opinion below.

There are many legends about the appearance of the faces in the Kazakh society, and there are many opinions. We will not discuss every legend. «Zhuz» – from arabic «dzhuz», it means «part», «branch» and its emergence connected with kazakh history in XVI century.

In the XVI century the territory of the Kazakh Khanate was the most widely spread and gained power, when headed by Khan Khan. At the same time, the laws of the Kassym Khan, which was born, were not limited to the legal side, but also to the massive number of million people living in the area, mainly nomadic livestock farming, which was used for the most effective management of political and administrative is a collection of laws. The death of Kasim Khan does not allow these laws to go deeper into life. And in the later period of «temporary weakening» the foundations of political and administrative reform of Kasim Khan begin to appear. In the «last years of temporary weakening» Akhmed Khan in the western part of the Kazakh land, in the central part – Togim Khan, Zhetysu – Budaqdhan khans power (Zhalaiyr, 1997: 122; Muhammed Haydar Dulati, 2003: 306). Ahmed Khan – in the war with the Nogai, Toghim khan is killed in the battle near the border. With the death of the khan, the country remains. Khaknazar was forced to unite the land that had sprung into the khan. And in the years that he was in power, he gradually began to realize his reputation. Thus, Kassym Khan began to use the political-administrative system in order to regulate the vast territory. Thus, the hundredth system was formed as a major administrative unit, established in accordance with the principle of «land and land» in the Kazakh Khanate. Thus, we believe that such sincerity lies under the legend that the Kazakhs appeared under the rule of Khaknazar Khan. And its first appearance on paper is in the beginning of the XVII century (Kazak SSR tarihy, 1983: 258)

Some information about the descendants of Haknazar Khan.

There are four sons of Khaknazar Khan. In 1580, Two sons were killed by Baba sultan (Abuseitova, 1985: 254), their names unknown. From them were the two sons, who named Munfytay Sultan and Din-Muhammaed Sultan (Abuseitova, 1985: 79). No information about their descendants. Kadyrgali Zhalayr writes: «In these days his sons lose power» (Zhalaiyr, 1997:,121).

All the researchers in the domestic historiography give a positive assessment to the historical reality and personality of Khaknazar Khan. The collector of folklore, ethnographer, historian Mashkhur Zhusip Kopeyevich (1858-1931) in his works «Kazakh khans» and «Kazakh bottom» gives the estimation of Khaknazar Khan to «keen, heroic khan». He writes that Haknazar khan is the work of the Russian authors – Aknazar Khan. Below we will listen to K. Kugeyuly's comments about Khaknazar Khan.

According to the first Kazakh version, «... Aknazar Khan became the son of Khan Aknazar, who defeated the Uzbek khan Aknazar and conquered Nogai Khan Migration and conquered it by Russians. At that time, the Russian Prince set up a fourth ambassador to Ivan Aknazar, to trade a caravan, Aknazar has brought the Kazakhs back to restored Kassym Khan « (Kopeiuly,18; Zhusipova, 2015: 206), «In the Kazakh khans» (1), «... After Kassym Khan's death, the children were thrilled with the throne, the Nogai Uzbek, the Kalmyk – three of them were enemies from three sides, and the belly of Kassym Khan Aknazar was raised by the khan and Aknazar was called a «keen, heroic khan»,

and the Uzbek khan shibanillah rattled and Nogay khan protected Kushim Khan and left the house, and then the Russian envoy to the fourth Ivan Aknazar sent an envoy, saying, «Let's fight, Aknazar Khan is the Kazakh khan at the time of Kassym Khan take the field, «as it will reinforce (Kopeiuly,126-127; Zhusipova, 2015: 206).

The well-known historian TI Sultanov summarizes the historical essence of Khaknazar Khan as follows: «Khaknazar was a great political figure like his father. ... He truly was a clever and skillful ruler, who was able to combine the requirements of the daily life of the Great Steppe nomadic with the state's policy. He was able to perceive political situations very well and effectively used his time.» (Sultanov, 2001: 188).

Conclusion

Consequently, we come to the following conclusions by summarizing the above points about the historical person and personality of one of the famous Kazakh khans of the sixteenth century – Khaknazar Khan.

Khaknazar Khan was the ruler of the state policy in the life of his people, rebuilding the flag of the Kazakh state, whose flag had fallen in the years of «temporary weakening». Due to the political situation in the territory of the Muerennakhr, the efforts of the Kazakh Khanate to actively pursue its policy in that region. The long-term foreign policy of the Kazakh people is the basis for the end of the ethnic territory.

References

Abuseitova, M.H. (1985). Kazakhskoe hanstvo vo vtoroi polovine XVI veka. [Kazakh Khanate in the second half of the XVI century]. Alma-ata: «Nauka». p. 104.

Abuseitova M.H. (1998). Hak-Nazar han zhane XVI gasyrdyn ekinshi zhartysyndagy memlekettin nygayuy [The Khan and the strengthening of the state in the second half of the XVI century].//Egemen Kazakhstan. 11 karasha.-3 b.

Velyaminov-Zernov, V.V. (1864). Isledovanie o kasimovskih caryah i carevichah. [Study on Kasimov kings and princes]. Vol.2. Sankt-Peterburg. p. 498.

Gafurov, B.G. (1989). Tadzhiki. Kniga II. Dushanbe: Irfon.

Zhalaiyr K. (1997). Shezhireler zhinagy. [Collection of chronicles] Almaty: Kazakhstan, 128 b.

Zhusipova L.K. (2015). XV-XVIII Kazakh handygy. [Zhusupova LK XV-XVIII Kazakh khanate] Pavlodar: Kereku, 375 b.

Isin A. (2002). Kazkhskoe Hanstvo I Nogaiskaya Orda vo vtoroi polovine XV-XVI v.v. [Kazakh Khanate and Nogai Horde in the second half of XV-XVI centuries]. Semipalatinsk.

Istoriya Kazahskoi SSR s drevneishih vremen do nashih dnei. (2011). [The history of the Kazakh SSR from ancient times to our days.]. 3-e izd.; pererabot. Almaty, 670 s

Kazakh SSR tarihy erte zamannan osy kunge deiin. (1943). [History of the Kazakh SSR from ancient to modern times.] Ondelip, tolyktyrylgan ekinshi basyluy. 1 tom. Almaty,

Kazak SSR tarihy (kone zamannan bugingi kunge deiin). (1983). [History of the Kazakh SSR (from ancient times to the present).] Bes tomdyk. II tom. Almaty: Kazakh SSR-inin «Gylym» baspasy, 440 b.

Kazakhstan tarihy (kone zamannan bugingi kunge deiin). (2010). [History of Kazakhstan (from antiquity to the present)]. Bes tomdyk. II tom. – Almaty: «Atamura», 640 b.

Kazakh Handary. (2015). [Kazakh khans. Encyclopedic reference collection.]. Enciklopediyalyk anyktamalyk zhinak. Zhauapty redaktorlar: t.g.d., professor Kozha M., professor Tursyn H.M. – Almaty: «Kazgurt» baspasy. 224 b.

Kopeiuly Mashhur Zhusip. Kazakh tarihy. [History of Kazakhs]. 1-kitap. http://kitap.kz.

Klyashtornyi S.G., Sultanov T.I. (1992). Kazakhstan letopis' treh tysyacheletii. [Kazakhstan is a record of three millennia]. Alma-Ata «Rauan».

Klyastornyi S.G., Sultanov T.I. (2004).Gosudarstva I narody Evraziiskih stepei. Drevnost' i srednevekovie. [States and peoples of the Eurasian steppes. Antiquity and the Middle Ages]. Saint-Petersburg, Peterburgskoe Vostokovedenie, 2-e izd., isprav. i dop. 368 s. (Orientalia).

Materialy po istorii kazakhskix hanstv XV-XVIII vekov (izvlecheniya iz persidskix i tyurkskix sochinenii). (1969). [Materials on the history of the Kazakh Khanates of the XV-XVIII centuries (Extracts from the Persian and Turkic works] / sost.: S.K.Ibragimov, N.N. Mingulov, K.A.Pishhulina, V.P. Yudin. Alma-ata. p. 652.

Muhammed Haydar Dulati. (2003). Tarih-I Rashidi. (Hak zholyndagylar tarihy).[History-i Rashidi. (The History of the True Way).]. Almaty, 2003. 616 b.

Sultanov T.I. (2001). Podnyatye na beloy koshme. Potomki Chingiz-Hana. [Raised on a white wrack. Descendants of Genghis Khan.]. Almaty: Daik-Press, 276 s.

Omarbekov T. (2015). Uly dalanyn dara tulgalary. Kazakh handary. [Individual figures of the Great Steppe. Kazakh khans]. Almaty, «Eksklyuziv KA», 180 b.

IRSTI 03.29.00

Shaimerdenova M.D.

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Professor of T.K. Zhurgenov Kazakh national academy of Arts,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: mena_ms@mail.ru

HISTORY OF THE COUNTRY WITHIN THE FRAMEWORK OF ACTIVITIES OF THE ASSEMBLY OF PEOPLE OF KAZAKHSTAN IN MODERN STUDY MATERIALS AND YOUTH EDUCATION

The article is devoted to the unique experience of the Institute of the Assembly of People of Kazakhstan, which is a great representative of a unique example for young people, in particular in teaching various school and university academic disciplines. Using the experience of this institution in the framework of integration and interaction of all ethnic groups living in Kazakhstan, deserves a special attention. The experience of the Assembly of People of Kazakhstan contributes to the establishment and adoption of Kazakhstan model of a poly-ethnic society as a structure designed to ensure unity and harmony in a multi-ethnic country. Moreover, it is also an important source of the formation and development of civic identity and patriotic education of young generation.

Key words: The Assembly of People of Kazakhstan, national idea, spiritual and moral values, «Mangylyk Yel», patriotic education, understanding of the countrys history, modern textboks, preservation of cultural traditions.

Шаймерденова М.Д.

тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор,
Т. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясының профессоры,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: mena_ms@mail.ru

Қазақстан халқы ассамблеясының қызметі, заманауи оқулықтар мен жастар тәрбиесіндегі еліміздің тарихы

Мақала жастар үшін бірегей үлгі болатын, әрі мектеп және жоғары оқу орындарында білім берудегі Қазақстан халқы Ассамблеясына институттың бірегей тәжірибесіне арналған. Қазақстан жерін мекен етіп, бірлесіп өмір сүру мен халықтардың өзара байланысы аясындағы осы институттың тәжірибесі ерекше назар аударады. Қазақстан халқы Ассамблеясының тәжірибесі полиэтникалық мемлекеттегі бірлік пен келісімді нығайта отырып, қазақстандық полиэтникалық қоғамның қалыптасуына жағдай жасайды. Сонымен қатар өскелең ұрпақтың патриоттық тәрбиесі мен азаматтық ұстанымдарының қалыптасуының қайнар көзі болып табылады.

Түйін сөздер: Қазақстан халқы Ассамблеясы, жалпыұлттық идея, рухани-адамгершілік құндылықтар, «Мәңгілік ел», патриоттық тәрбие, ел тарихын ұғыну, қазіргі заманғы оқулықтар, мәдени дәстүрлерді сақтау.

Шаймерденова М.Д.

кандидат исторических наук, ассоциированный профессор,
профессор Казахской национальной академии искусств имени Т.К. Жургенова,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: mena_ms@mail.ru

История страны в деятельности Ассамблеи народа Казахстана, современных учебниках и воспитании молодежи

Статья посвящена уникальному опыту института Ассамблеи народа Казахстана, представляющего собой образец уникального примера для молодежи, в частности в преподавании различных школьных и вузовских учебных дисциплин. Использование опыта деятельности

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

данного института в рамках интеграции и взаимодействия всех народов, проживающих в Казахстане, заслуживает особого внимания. Опыт Ассамблеи народа Казахстана способствует становлению и утверждению казахстанской модели полиэтнического общества как структуры, призванной к обеспечению единства и согласия в полиэтническом государстве, а также является важным источником формирования и развития гражданской идентичности и патриотического воспитания молодого поколения.

Ключевые слова: Ассамблея народа Казахстана, общенациональная идея, духовно-нравственные ценности, «Мәңгілік ел», патриотическое воспитание, осмысление истории страны, современные учебники, сохранение культурных традиций.

Introduction

The creation and activity of the Assembly of People of Kazakhstan testifies to the integration and interaction of all ethnicities living in Kazakhstan, and is an example of a unique experience for young people, in particular, in teaching various school and university academic disciplines. At the present stage, when various interethnic differences and conflict situations are observed in the world, it is essential to use the experience of the Assembly of People of Kazakhstan and the events held under the auspices of the Assembly.

The Assembly of People of Kazakhstan website presents interesting materials that are extremely useful for students and schoolchildren in particular, because through the activities of Assembly of People of Kazakhstan they comprehend the historical, cultural and geopolitical processes of modern Kazakhstan (The Assembly of People of Kazakhstan, 25.12.2017).

Methodology and research methods

The general scientific principles of historicism and objectivity are taken as the basis of the research methodology of the article's topic; the research methods were based on problematic, historical-systemic and comparative comparative methods. The application of these methods made it possible to consider scientific knowledge as an integral system, in which each prior approach indirectly or directly influenced the subsequent one, which together allowed for a systematic series of scientific and theoretical calculations on the history of religions, in particular Islam and its impact on society, state and youth . A thorough comparison of historical facts and phenomena in the aggregate allowed a comprehensive study of the problem posed.

Formation and development of civic identity through the new Kazakhstan patriotism as the national value of the domestic, Kazakhstan culture

The 20-year experience of the Assembly of People of Kazakhstan as a unique institution that promotes the establishment and adoption of the Kazakhstan model of a multi-ethnic society, as a structure designed to ensure unity and harmony in our multi-ethnic state is instructive. In addition, this is especially important for the younger generation of Kazakhstan, since it represents a unique source of the formation and development of civic identity.

2015 was a significant year for Kazakhstan, as it is marked by many historically important events. Within this year, many cultural and educational events were held related to such significant dates as the 550th anniversary of the Kazakh Khanate, the 70th anniversary of the Victory in the Great Patriotic War, the 20th anniversary of the Constitution of the Republic of Kazakhstan, the 20th anniversary of the Assembly of People of Kazakhstan. All these events are reflected in various cultural and educational events that took place in all cities of Kazakhstan and abroad. It is quite natural that these events are reflected in journalistic essays, monographs, scientific articles, and interviews. I think this year has given a huge interesting background that can become the object of understanding by historians, linguists, ethnographers, archaeologists, philosophers. The results of this year, as well as the results of the Assembly of People of Kazakhstan, as well as not less important events of subsequent years, the scientific research should be reflected in textbooks and study guides, which, in turn, will allow updating the materials on these dates and improving the content of programs textbooks and teaching materials on the history of Kazakhstan. In Kazakhstan educational materials for the formation and development of the civic identity of the younger generation of Kazakhstan people, it is necessary to spread the Kazakhstan model of interethnic and interfaith relations more widely. In all their diversity, Kazakhstan history textbooks should be an incentive to learn to study history of Kazakhstan, to intensify the mental activity of students, as well as to form a national identity among schoolchildren in the context of studying works relating to important dates in history of our country.

At the time of writing a textbook on the History of Kazakhstan, the author's main purpose is to develop students' skills, abilities, and desires to independently acquire, apply, and enhance the knowledge obtained during the learning process. Therefore, the textbooks are especially designed to develop the need for students to master not only the specific content of the topic, but also to make students intention to summarize and check the knowledge they acquired.

During working on textbooks, we are (authors) trying to pay great attention to its upbringing impact, in particular, patriotic education, formation of new Kazakhstan patriotism (Ayagan, Shaimerdenova, 2013: 400; Kadyrbaev, Shaimerdenova, 2012: 348; Shaimerdenova, 2015: 218), strengthening of national identity – love for the Homeland. All the mentioned above are the basic components of the textbook, which are consistently presented in all sections. All this is also implemented in the textbooks, where significant attention is paid to the contribution of prominent scholars, government officials, working people, writers, and athletes of various ethnicity living in Kazakhstan.

It should be emphasized that nowadays, the main objective is patriotic, moral and spiritual education of younger generation. Moreover, against the backdrop of what is happening in the world lately, it becomes even more urgent and relevant. School textbooks, in the first place, are designed to educate students the new Kazakhstan patriotic spirit as the national value of Russian, Kazakhstan culture, to form and develop civic identity. In order to avoid the loss of traditional national consciousness and moral disorientation, it is necessary to include materials related to the education of both patriotic feelings and the assimilation of spiritual and moral values, presented through the history of the Kazakh people, through the culture of the ethnic groups inhabiting Kazakhstan. All this expands the consciousness of the younger generation in the context of ethnic and state identity.

I would like to share my personal experience on the textbook «History of Kazakhstan» and experience in universities teaching this discipline. While writing History of Kazakhstan textbooks, we, first of all, draw attention to issues related to the spiritual unity of the people, which is the basis of political and economic stability of our society. The unity of the people of Kazakhstan is a reliable basis for strengthening the sovereignty as a key precondition for the countrys security. The process of patriotic, spiritual and moral education of students through a textbook should manifest itself throughout the presentation of all educational material, and be provided as a necessary component of a holistic educational process. The lecture courses, presenting new textbooks which held in November-December in several Kazakhstan cities, showed that school teachers, educators are interested in new material and the current update of the content of education is an opportunity to reflect on the historical and cultural processes in Kazakhstan and the world as well, as to see the role of public organizations and, most importantly, the role of the Assembly of People of Kazakhstan in the formation of state identity and the preservation of unity in diversity (On approval of the «Roadmap» program for the further implementation of the updated content of secondary education for 2018-2021.18.04.2018).

Currently, at many levels, there is a discussion of the teaching of the value of the all-Kazakhstan idea «Mangylyk Yel». The statement of Doctor of Political Sciences, Professor of the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan, Zhanylzhan Dzhunusova, that the national idea of «Mangylyk Yel», proposed by Head of State Nursultan Nazarbayev, fully corresponds to the mentality of the Kazakh people and very well «combines spiritual, purely Kazakh, Eurasian values - civil equality, hard work, honesty, the cult of scholarship, tolerance, dedication and patriotism. They embody the individuality of the country, its strengths and the best qualities of the people of Kazakhstan» (Dzhunusova, 12.06.2018). At various levels, they continue to consider various proposals as: the introduction of the subject on the national idea of «Mangylyk Yel» into the school curriculum, the introduction of either lectures or seminar lessons of «Mangylyk Yel» in universities.

As the survey showed, the creative teams, teachers and textbooks authors fully support the proposed national idea «Mangylyk Yel», which forms the basis of the system of general civil values, the spiritual imperative of society, and most importantly – it is necessary for the successful, stable development of Kazakhstan. At present, this very idea has become an important unifying factor that is necessary for stabilization not only in Kazakhstan, but also in border countries. Of course, each expressed opinion is repeatedly interpreted and aimed at modernizing the public consciousness. In our opinion, in addition to the above mentioned proposals, it is necessary to include materials on the activities of the Assembly of People of Kazakhstan on the formation and development of civic identity in training courses and educational materials, especially issues related to the national idea of

«Мәңгілік Ел», reflecting the main principles of preserving the cultural traditions of our people .

Based on the experience of teaching humanities in the Kazakh Academy of Arts named after T.K. Zhurgenov, as well as experience of writing textbooks on the History of Kazakhstan and working as a member of the Scientific expert group of the Assembly of the People of Kazakhstan in Almaty, I would like to offer the following recommendations, which could be included in various training courses and, in particular, when teaching «History of Kazakhstan». Observations show that some of these recommendations are sometimes reflected in the textbooks, however, they require a deeper reflection in the materials, and they should also be correlated with the results of the unique 23-year experience of the Assembly of People of Kazakhstan. In this respect, may be identified the following recommendations:

– increasing of the content of textbooks on the History of Kazakhstan in accordance to historical and cultural changes;

– the inclusion of issues related to the history of ethnic groups living in Kazakhstan through the demonstration of the formation of national and civil identity;

– in the glossaries (professional dictionaries) for schools and universities include educational materials and terms on civic identity from the Dictionary of ethno-political terms, adapting them to the level of reading perception of schoolchildren and students (Ethnopolitical dictionary, 2014: 400);

– to include questions concerning the national idea in the questions on the Unified National Testing (UNT);

– develop and include topics in the project activities of teachers, scholars, students and schoolchildren, that is, at all levels;

– create a separate book on the Kazakhstan idea «Мәңгілік Ел», for visitors from the countries of near and far abroad in a simplified form;

– create a guide to the historical places of Kazakhstan calling it «the Guide «Mangylyk Yel»;

– to publish materials related to the experience of the Assembly of the People of Kazakhstan on inter-ethnic harmony, the experience of the national idea of «Mangylyk Yel», in many languages in various publications;

– introduce strategic documents of the state, Annual Messages of the President of the Republic of Kazakhstan N. A. Nazarbayev to the people of Kazakhstan, as well as the annual Articles of Elbasy in school educational materials.

Conclusion

Overall, the understanding of the countrys history and the processes taking place in it, in particular, related to the formation of civic identity, is carried out primarily through the activities of the Assembly of People of Kazakhstan, modernizing the public consciousness, updating the content of modern textbooks in all areas and, in particular, in History of Kazakhstan. The work on the content of textbooks and the author's lectures conducted by the order of the MES RK, meetings in various cities of Kazakhstan provide a reliable empirical basis that created the conditions for open discussions and recommendations for improving the quality of updated textbooks (Order of the Minister of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, 10.10.2018). Moreover, in this regard, materials related to the activities of the Assembly of People of Kazakhstan, whose role is undoubtedly high, are very important.

References

Akulova O.V. i drugie (2004). Problemy formirovaniya novogo pokoleniya uchebnyh izdanii: analiticheskii doklad [Problems of formation of a new generation of educational publications: an analytical report]. Moscow: ZAO «MTO HOLDING».

Assambleya naroda Kazahstana (25.12.2017) [The Assembly of People of Kazakhstan]. Ehlektronnyj resurs [Rezhim dostupa. http://www.akorda.kz/ru/national_projects/assambleya-naroda-kazahstana. 25.12.2017

Ayagan B.G., Shaimerdenova M.D. (2013) Noveishaya istoriya Kazakhstana [The newest history of Kazakhstan]. Uchebnik dlya 9 klassa. Almaty, Atamura.

Kadyrbaev A.S., Shaimerdenova M.D. (2012) Strana izuchaemogo yazyka: Istoriya, geografiya i kultura Kazakhstana [Country of study language: History, geography and culture of Kazakhstan]. Moscow.: TEZARUS.

Shaimerdenova M.D. (1993) Istoriya Kazakhstana s drevneishih vremen do nachala XX veka [The history of Kazakhstan from ancient times to the beginning of the twentieth century]. Uchebnoe posobie. Almaty.

Shaimerdenova M.D. (1999) Istoriya Kazakhstana s drevneishih vremen do serediny XX veka [The history of Kazakhstan from ancient times to the middle of the twentieth century]. Uchebnoe posobie. Almaty, RGPO Apparata Prezidenta RK.

Shaimerdenova M.D. (2015) Istoriya Kazakhstana [History of Kazakhstan]. Uchebnoe posobie dlya studentov vysshih uchebnyh zavedenii. Almaty.

Ayagan B., Shaimerdenova M.D. (2013) Istoriya Kazakhstana [The newest history of Kazakhstan]. Uchebnik dlya 9 klassa. Almaty: Atamura.

Gelfman Eh.G., Holodnaya M.A., Demidova L.N. (1993) Psihologicheskaya osnova konstruirovaniya uchebnoj informacii (problema intellektoemkih tekhnologii prepodavaniya [Psychological basis for the design of educational information (the problem of intelligent technologies of teaching]. Psychological magazine. T.14. № 6. P. 35-45.

Danilov M.A. i drugie (1971) Problemy metodologii pedagogiki i metodiki issledovanii [Problems of pedagogy methodology and research methods]. Moscow, Pedagogy.

Dzhunusova Zh. (12.06.2015) Pochemu kazakhstancam ne nuzhny lozungi drugih gosudarstv [Why Kazakhstan people do not need slogans of other states]. Ehlektronnyi resurs [Rezhim dostupa]: http://informburo.kz/novosti/amerikanskaya-mechta-ne-podhodit-kazahstancam-politolog--6438.html. 12.06.2015.

Zuev D.D. (1974) Problemy struktury shkolnogo uchebnika [School textbook structure problems]. // Problemy shkolnogo uchebnika. Moscow: Education. Vypusk. 1. P. 28-46.

Kadyrbaev A.Sh., Shaimerdenova M.D. (2012) Strana izuchaemogo yazyka: Istoriya, geografiya i kultura Kazakhstana [Country of study language: History, geography and culture of Kazakhstan]. Moscow: TEZARUS. .

Markushevich A.I. (1974) Razmyshleniya o sudbah uchebnika [Reflections on the fate of the textbook]. // Sbornik «Problemy shkolnogo uchebnika». Moscow: Education. P. 9-18.

Nazarbaev N. (2013.12.15) Strategiya «Kazakhstan-2050»: novyi politicheskii kurs sostoyavshegosya gosudarstva. Poslanie Prezidenta Respubliki Kazakhstan – Lidera nacii N.A.Nazarbaeva narodu Kazakhstana [Strategy «Kazakhstan-2050»: a new political course of the established state. Message of the President of the Republic of Kazakhstan – Leader of the Nation N.Nazarbayev to the people of Kazakhstan]. Newspaper «Kazakhstanskaya Pravda», 2013.12.15.

Narod v potoke istorii (06.06.2013) [People in the stream of history]. Newspaper «Kazakhstanskaya Pravda». 06.06.2013.

Ob utverzhdenii Dorozhnoi karty po dalnejshei realizacii obnovlennogo soderzhaniya srednego obrazovaniya na 2018-2021 gody. Prikaz Ministra obrazovaniya i nauki Respubliki Kazakhstan ot 10 maya 2018 goda № 198 (18.04.2018) [On approval of the Roadmap for the further implementation of the updated content of secondary education for 2018-2021. Order of the Minister of Education and Science of the Republic of Kazakhstan dated May 10, 2018, No. 198]. Ehlektronnyi resurs [Rezhim dostupa]: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35681006#pos=0;514. 18.04.2018.

Poslanie Prezidenta Respubliki Kazakhstana N.Nazarbaeva narodu Kazkahstana. «Kazakhstan v novoj globalnoi realnosti: rost, reformy, razvitie» (5.12.2016) [Message of the President of the Republic of Kazakhstan N.Nazarbayev to the people of Kazakhstan. «Kazakhstan in the new global reality: growth, reform, development»]. Ehlektronnyj resurs [Rezhim dostupa]: http://www.akorda.kz/ru/addresses/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-nnazarbaeva-narodu-kazahstana-30-noyabrya-2015-g. 5.12.2016.

Prikaz Ministra obrazovaniya i nauki Respubliki Kazakhstan ot 10 maya 2018 goda № 198 Ob utverzhdenii Dorozhnoj karty po dalneishei realizacii obnovlennogo soderzhaniya srednego obrazovaniya na 2018-2021 gody (10.10.2018) [Order of the Minister of Education and Science of the Republic of Kazakhstan dated May 10, 2018 No. 198 On approving the «Roadmap» program for the further implementation of the updated content of secondary education for 2018-2021]. Ehlektronnyj resurs [Rezhim dostupa]: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35681006#pos=1;-46. 10.10.2018.

Ehtnopoliticheskii slovar: terminy i ponyatiya kazakhstanskoj politiki sotrudnichestva i mezhehtnicheskoi tolerantnosti. Redaktor E.Togzhanov (2014) [Ethnopolitical dictionary: terms and concepts of Kazakhstan's policy of cooperation and interethnic tolerance]. Astana, Printing plant.

Литература

Акулова О.В. и др. (2004) Проблемы формирования нового поколения учебных изданий: аналитический доклад. Москва. ЗАО «МТО ХОЛДИНГ».

Ассамблея народа Казахстана (25.12.2017) Электронный ресурс [Режим доступа. http://www.akorda.kz/ru/national_projects/assambleya-naroda-kazahstana. 25.12.2017

Аяган Б.Г., Шаймерденова М.Д. (2013) Новейшая история Казахстана. Учебник для 9 класса. Алматы, Атамура.

Кадырбаев А.Ш. Страна изучаемого языка: История, география и культура Казахстана (2012). Москва: ТЕЗАРУС.

Шаймерденова М.Д. История Казахстана с древнейших времен до начала XX века (1993) Учебное пособие. Алматы.

Шаймерденова М.Д. (1999) История Казахстана с древнейших времен до середины XX века. Учебное пособие. Алматы, РГПЭО АП РК.

Шаймерденова М.Д. История Казахстана (2018) Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. Алматы.

Аяган Б., Шаймерденова М.Д. (2013) Новейшая история Казахстана. Учебник для 9 класса общеобразовательной школы. Алматы: Атамура.

Гельфман Э.Г., Холодная М.А., Демидова Л.Н. (1993) Психологическая основа конструирования учебной информации (проблема интеллектоёмких технологий преподавания // Психологический журнал. Т.14. № 6. С. 35-45.

Данилов М.А. и др. (1971) Проблемы методологии педагогики и методики исследований. Москва, Педагогика.

Джунусова Ж. (12.06.2015) Почему казахстанцам не нужны лозунги других государств. Электронный ресурс [Режим доступа]: http://informburo.kz/novosti/amerikanskaya-mechta-ne-podhodit-kazahstancam-politolog--6438.html. 12.06.2015

Зуев Д.Д. (1974) Проблемы структуры школьного учебника // Проблемы школьного учебника. Москва: Просвещение, 1974. Вып. 1. С. 28-46.

Кадырбаев А.Ш., Шаймерденова М.Д. (2012) Страна изучаемого языка: История, география и культура Казахстана. Москва: ТЕЗАРУС.

Маркушевич А.И. (1974) Размышления о судьбах учебника // Сборник «Проблемы школьного учебника». Москва: Просвещение. С. 9-18.

Назарбаев Н. (2013.12.15) Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства. Послание Президента Республики Казахстан – Лидера нации Н.А.Назарбаева народу Казахстана // Казахстанская правда, 2013.12.15.

Народ в потоке истории (06.06.2013). // Казахстанская правда. 06.06.2013.

Об утверждении Дорожной карты по дальнейшей реализации обновленного содержания среднего образования на 2018-2021 годы. Приказ Министра образования и науки Республики Казахстан от 10 мая 2018 года № 198 (18.04.2018). Электронный ресурс [Режим доступа]: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35681006#pos=0;514. 18.04.2018.

Послание Президента Республики Казахстана Н.Назарбаева народу Казахстана. «Казахстан в новой глобальной реальности: рост, реформы, развитие» (5.12.2016). Электронный ресурс [Режим доступа]: http://www.akorda.kz/ru/addresses/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-nnazarbaeva-narodu-kazahstana-30-noyabrya-2015-g. 5.12.2016.

Приказ Министра образования и науки Республики Казахстан от 10 мая 2018 года № 198 Об утверждении Дорожной карты по дальнейшей реализации обновленного содержания среднего образования на 2018-2021 годы (10.10.2018). Электронный ресурс [Режим доступа]: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35681006#pos=1;-46. 10.10.2018.

Этносаяси сөздік: Қазақстанның қоғамдық келісім және этносаралық толерантылық саясаты және практикасы терминдері мен ұғымдары (2014). [Этнополитический словарь: термины и понятия казахстанской политики сотрудничества и межэтнической толерантности.]. Редактор Е.Тоғжанов. Астана; Полиграфкомбинат.

IRSTI 03.20.00

Zhanbosinova A.S.[1], Zhandybaeva S.S.[2]

[1]e-mail: sovetuk@rambler.ru
[2]PhD student, e-mail: saule_7777@mail.ru
S. Amanzholova East-Kazakhstan state University,
Kazakhstan, Ust-Kamenogorsk

REPRESSIVE POLICY OF THE SOVIET UNION DURING THE PERIOD OF ECONOMIC MODERNIZATION OF THE LATE 1920S AND EARLY 1930S OF THE LAST CENTURY

The article moots the questions of the repressive policy of the Soviet state in a period of forcible modernization of Kazakhstan economy and abolishment of traditional collective farming structure. The authors describe the realization of a forcible collectivization policy and peasant opposition. The authors explain the determination of repressive Soviet government's actions produced by the necessity of quicker building of the new industrial projects of the soviet country. The authors demonstrate an algorithm of repressive policy realization and its consequences based on archival resources and documents of the State repository of East Kazakhstan region and the after the President of the Republic of Kazakhstan. The analysis of legislative base that authorized forcible actions of power sources is presented.

Key words: collectivization, economic modernization, Kolkhoz, policy, repressions, the Soviet Union, United State Political Administration.

Жанбосынова А.С.[1], Жандыбаева С.С.[2]

[1]e-mail: sovetuk@rambler.ru
[2]PhD докторант, e-mail: saule_7777@mail.ru
С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті,
Қазақстан, Өскемен қ.

1920 ж. соңы – 1930 ж. басындағы экономикалық жаңғыру кезеңіндегі Кеңес Одағының репрессиялық саясаты

Автор мақаласында Қазақстанның экономикасын мәжбүрлеп жаңғырту және дәстүрлі колхоздық құрылымды жою кезеңіндегі Кеңестік мемлекеттің репрессиялық саясатына қатысты мәселелерді талқылайды. Автор күштеп ұжымдастыру саясаты мен шаруа оппозициясының іске асырылуын сипаттайды. Кеңес Одағының жаңа индустриялық жобаларын тезірек құру қажеттілігінен туындаған репрессивті әрекеттерін анықтайды. Автор Шығыс Қазақстан облысының мемлекеттік мұрағат қорлары мен Қазақстан Республикасы Президентінің атындағы мұрағаттық қорлар мен құжаттар негізінде репрессиялық саясатты жүзеге асыру алгоритмін және оның салдарларын көрсетеді. Энергоресурстардың мәжбүрлі іс-әрекеттеріне рұқсат берген заңнамалық базаны талдайды.

Түйін сөздер: ұжымдастыру, экономикалық жаңғыру, колхоз, полиция, репрессия, Кеңес Одағы, бірыңғай мемлекеттік саяси әкімшілік.

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

Жанбосынова А.С.[1], Жандыбаева С.С.[2]
[1]e-mail: sovetuk@rambler.ru
[2]PhD докторант, e-mail: saule_7777@mail.ru
Восточно-Казахстанский государственный университет им. С. Аманжолова,
Казахстан, г. Усть-Каменогорск

Репрессивная политика Советского Союза в период экономической модернизации конца 1920-х – начала 1930-х годов прошлого века

В статье анализируются вопросы репрессивной политики советского государства в период насильственной модернизации экономики Казахстана и упразднения традиционной структуры коллективного хозяйства. Автор описывает реализацию политики насильственной коллективизации и крестьянской оппозиции. Автор объясняет решимость репрессивных действий Советского правительства, вызванную необходимостью более быстрого строительства новых промышленных проектов Советской республики. Автор демонстрируют алгоритм реализации репрессивной политики и его последствия на основе архивных источников и документов Государственного хранилища Восточно-Казахстанской области и Архива имени Президента Республики Казахстан. Представлен анализ законодательной базы, которая санкционировала насильственное использование источников энергии.

Ключевые слова: коллективизация, экономическая модернизация, колхоз, полиция, репрессии, Советский Союз, единое государственное политическое управление.

Introduction

Repressive policy of the Soviet state is one of the most important research topics, the relevance of which is explained in the introduction to the scientific revolution of new sources and archival documents with the revaluation of certain events and with the need for a comprehensive and objective study of the problem, which has a multifaceted structure.

The Soviet state repressive policy is violence perpetrated against its own people, the constant search for a permanent internal enemy, the culprit for all the troubles and failures of the country on the economic and political arena. Repressive policy in the broadest sense is the political violence, punishment and the system measures used by the public authorities to suppress all dissent. It was typical for a totalitarian state.

Repressive Policy of the Soviet Union

Foreign authors made an indubious historical contribution of political repressions study. Some of them became the pioneers in a pointed topic theme search as far back as the Soviet period. Their scientific works were published during the Perestroika epoch. They were the first who started talking about mass repressions, mechanism and technology of Socialistic modernization. As an example, Central Asia expert Martha Brill Ollcott's tractates: 'The Kazakhs' describes the evidence that the Bolshevists' Party interests and the ideas of national periphery representatives were different resulting sore socially economic consequences and repressions and hiding real originators of Kazakhstan tragedy.' (Olkott M., 1987: 472) Such researchers as Arendt (Arendt H., 1996: 672), R. Aron (Aron R., 1993: 303), F. Hajek (Hajek F., 1990: 10-11, 11-25) envisaged the penal policy as a principle part of the whole Soviet political system paying attention to the theoretical aspects. R. Konkvest made a considerable contribution in repressive policy research (Konkvest R., 1991: 413). In his tractate he mentioned the periods of repressive policy, analyzed its directions. The represented factual material considers a real interest.

The historians from Russia, Kirgizia, Uzbekistan, Tatarstan, Belorussia and Ukraine actively discussed this topic in the post-Soviet period. At the beginning of 1990s of last century, there was a transition from conjuncture in publicity to scientific research analysis of the repression policy. In the frames of an annalistic overview, it is impossible to mention the research activity of the scientists from Russian History Museum, who publish the archive documents in a set of publications as 'Social History of Russia of the Twentieth Century'. The most interesting are 'Society and Authority: the 1930s' (Society and Authority: 1930s, 1998: 352), 'Voice of Nation' (Voice of nation, 1997: 328), 'Behind the front of Stalin' wealth' (Osokina A.Ye., 1998: 278). The genre 'Documents narration', chosen by the authors, perfectly describes historical events of that time. You can meet there letters interpolation, newspapers comments, information bulletins of the OGPU of the NKVD given in a particular historical

context, that help to understand the various aspects of the life of ordinary Soviet philistine, who turned into a cog of the repression mechanism.

Russian historians begin critical analysis of the violent methods of the Collectivization, repressive forms of expropriation and peasants' families' deportation, the legislative base that was the deepest and versatile study of the ambitious directions of the repressive state policy in the villages.

Determinant of the repressive policy in the village were food complications in the country, because the created Soviet state economic mechanism did not provide with a minimum of grain needs. In the second half of the 1920s, there was a sharp reduction in food supply from the villages. The economic situation in the country indicated clearly a complete violation of market relations, and an acute shortage of bread allowed the Government to announce the sabotage in the village by the kulak farms.

The forced industrialization was accompanied by the activation of kolkhoz construction. Mass kolkhoz movement was to destroy peasant individualistic overview, eliminate the so-called carrier of the Bourgeois ideology, to uproot such categories as 'kulak' and 'individual farmer' and to build a new Socialist village. There could not be different attitude toward the peasantry as the repressive policy was a deterministic creation of industrialized countries, independent of the external environment, and the predominance of the agricultural sector with the individualistic thinking only of the source of income prevented the use of Industrialization in full.

Complications arisen in the country of Soviets, especially in the areas of food showed the inappropriate market links. The increase of grain deficit gave the authorities the grounds to announce about the availability of grain sabotage made by kulak farms. As a result, it gave the reason to take the emergency measures against the holders of grain resources. At the request of Stalin, the order to launch retaliatory actions in grain-growing regions was made.

The period of the Cannibalization is the beginning of a new policy and formation of a new normative base in plans realization in the late 1920s and early 1930s. The main enemy of the agriculture modernization of that time was economically prosperous peasantry that was determined as the rank of kulaks and was liquidated. Judicial agencies with their methods of confiscation, departure and denouncement became the main executive instrument of the repressive policy. The system of punishment included the articles from the Penal Code of 1922 with amendments. Judicial pressure and persecution of peasants were executed according to Articles 58-8, 59-9 (assassination preparation), Article 58-10 (agitation leading to the frustration of kolkhoz operations), Article 61 (1-3) of the RSFSR Penal Code (denouncement in a non-fulfilment), Article 73-1 (denunciation in respect of the Soviet and social officers), Article 16 and 79 (investigation of confiscated assets, property damage that should be passed to the collective farm), Article 79 -1 (abetment or slaughter), Article 107 (abroachment charge).

It was especially hard for peasantry to apply Article 58 of the RSFSR Penal Code, which allowed qualifying peasants' individual actions as a treason. This article, consisting of 14 paragraphs, implied the condemnation of acts directed against the existing political system and its institutions. Of course, no state can tolerate it. However, these crimes are not the rule of public life, and, on the contrary, an excerpt of them.

Wordings of Article 58 were so expanded that allowed to offend practically any person according to the content. Regulatory documentation of the OGPU of the NKVD determined terror including murder, beatings, call for resistance, arson, assault, spreading rumors, slander etc. as a public crime.

Therefore, Article 58 contained 18 paragraphs in the Penal Code edited in 1936, whereas 14 paragraphs in 1937. Directions of the Prosecutor of the USSR dated 23 January 1935 factually allowed to present materials to the penal boards for the further criminal repressions in spite of lack of evidence in crime commitment. Particularly, it is said that group cases with an ample evidence should be passed to the special jurisdiction committees «but individual cases charged in terroristic propaganda and terroristic replies and group cases without ample documentary for judgment consideration should be considered in the special committee (*osoboie soveshchanie*)…» an extrajudicial board in other words (History of the soviet boards…, 1967: 357).

Government «headache» was concluded in traditional economic structure of the traditional Kazakh village *(aul)*[1], where bays and clan rulers ran. The government needed to eliminate them as an obstacle of the Soviet aul construction. In order to liquidate such clans, the Politburo of Kazakhstan offered the Kazakh Regional Committee *(the Kazraicom)* to audit all the cattle-breeders from local citizens, who influenced the opinion of the peasants and prevented the process of the Collectivization of the auls for their own purposes on 1 September

[1] Aul – is the traditional Kazakh name of the village.

1928. It was planned to work on the grounds of the Resolution of the Central Committee of the RSANKT PETERBURG *(Russian Communist Party [Bolsheviks])* made on 9 August 1928. According to the principles of this Resolution, the Kazraicom had to select the most uncharitable ones and send out later the lists of those to be confiscated or departed. Central and district committees were organized as an executive authority for bays' migration. The ultimate expulsion was dated for 1 November 1928. Mass migrations of the Kazakh families to China was the answer to the governmental campaign. Two hundred and sixty yurts (F. 141. op.1, d. 2067, 229-1,40.) wandered from Tarbagatay region of East-Kazakhstan oblast only during the first ten days of August.

On 20 January 1928, it was decided to establish the operational groups of three *(troikas)* in order to enhance the State grain procurement campaign and sales targets (F. 141. Art. 1. F. 1857. 549-19.). The policy of confiscation of prosperous bays' and kulaks' property was held in Semipalatinsk region, as well as throughout the country, with the use of the extraordinary measures. Afterwards F. Goloshchekin stated: 'The use of emergency measures was practiced everywhere. In Semipalatinsk krai it was used wider and further than it had been dictated by economic and political expediency ...' (F. 141, op. 1, d. 1675, 149-3-7.). Between 1 January and 1 June 1928 over 4,419 people were convicted according to the Article 60 of the Penal Code of the RSFSR at Semipalatinsk krai (Ibid., 53). Since 5 November 1929, the total quantity of all repressed kulaks according to the Article 58-8-10 of the Penal Code of the RSFSR amounted 46 people in the city, 1,394 people in the village, including 20 people from the city and 250 bays from the city of Semipalatinsk. Moreover, considering repressed kulaks of all categories, on the same date there were 300 people from the city and 2,174 from the village, including 62 city kulaks and 309 village ones from Semipalatinsk krai (F. 141, op. 1, d. 1675, 149-265.).

In spring 1928, the policy of self-taxation was pursued in Semipalatinsk province of Kazakhstan. Government authorities stated that instead of the correct realization, this process turned into the unspeakable perversion of authorities' directives and 'led cattle-breeding regions to the complete economic ruin and decline'. Despite the murrain, the local authorities forced the population to liquidate their cattle for a pittance. At the same time, local authorities created artificial accusations and judged in public with the aim to uncover sabotage and anti-government actions.

The government actively used the adoption of various laws or regulations in its repressive policy, such regulations when any peasant could automatically make a state criminal. Peasantry got a severe blow, after which it could not recover for a long time. The farmers realized one thing: the Soviet authorities did not like the individual prosperous farms in the village.

In March 1929, the Politburo made a decision about the measures to strengthen the grain procurement campaign, according to which the commitments made by the poor resolution of the meeting performance targets laid down on top of the village kulaks. The main goal was not seen in the seizure of grain resources but in the strangling economic independence of kulak farms. Then in spring 1929, the so-called 'pyatikratka' was introduced. «Pyatikratka» was a fine, within five times cost taxation of malicious saboteurs, expulsion and confiscation of their property. To implement repressive policy in the villages, there were the constant representatives of the OGPU, which were to ensure the continuity of activities of the punitive mechanism. The late 1920s are characterized by the practice of conviction on charges of counterrevolutionary sabotage acts. Geography of this practice proved itself in Katonkaragay, Markokol and Zyryanovsk regions. It should be mentioned that such active interference of powerful boards to the country economy and relations between town and village did not only disturb Lenin's solidarity between these objects and abolished market relations mechanism but became the evidence of powerful boards becoming the repressive policy instrument in the village.

Grain procurement campaign, which was carried out on the territory of Eastern Kazakhstan, could not cause the protests from the local population. In special reports of the OGPU dated 8 December 1929, it was noted that 'kulak counterrevolutionary group' was revealed in the village of Bolshaya river of Shemonaikha region. That group agitated for peasants not to pass grain and strongly opposed the implementation of the plan. In the village Alexeevka kulak group led a vicious anti-Soviet agitation, frustrating meetings about plan acceptance and, appealing to the population not to follow the plan. As a result, eight kulaks were prosecuted. In Marinogorsk village of Samarskiy region, the armed kulaks with sticks prevented the grain confiscation when the village authority tried to withdraw the grain. The kulaks who organized this operation were arrested'. Members of the OGPU believed that all the actions of the peasantry – was the result of 'the rabid anti-Soviet propaganda.'

They also noted that there was a recent increase in cases of illegal migrations to China on the border regions of East Kazakhstan oblast. Particularly since August until October, there had been 82 migrations to Bakhtin and Zaysan regions, including five armed migrations, nine group migrations and 68 individual ones (F. 141. op. 1, d. 2433, 318.). Seeing the increase of migrations the Chairman of the OGPU proposed to legalize the following list of activities:

1. To organize the expulsion of all bays and kulaks detained at the time of illegal migrations to China or convicted in such intents, outwards 100 kilometers of the borderland.

2. An immediate expulsion of bays, their families and property who had already been shipped outwards 100 kilometers of the borderland.

3. Expulsion of bays' families outwards 100 kilometers if the head of the family had already migrated to China.

4. To provide the local regional executive committees (RIKs) with the right on expulsion (F. 141, op. 1, d. 2433, 357-329.).

The result of the local RIKs' work were crippled and broken destinies, separated families. The rates of State grain procurements campaigns did not suit the authorities. The Party believed that the reason of unacceptably weak blanks was underestimation and misunderstanding of the values of grain procurements by a number of executives. Superior agencies demanded and threatened to tighten the 'knots' in respect of each regional committee on its work under the Party's directives. In the kolkhozes, which delayed the grain procurement, were used such measures as the cessation of credit issues, farm machinery renting and the most extreme measure – prosecution of unfit leaders.

The letter of peasant Alekseev from Semipalatinsk province of Kazakhstan to the 'Peasant Newspaper' dated 7 November 1929 was the evidence of what methods had been used in repressive policy execution in the country. The letter said: 'Our district (Burasinsky) has suffered from drought. Population within 4000 people are to give 60,000 poods of grain, according to the village grain procurement plan... but there is no grain, the responsibility was given to kulaks. The problem is: the quantity of kulaks is not so high whereas peasants can do nothing. The peasants could thresh only 100-200 poods, but they were obliged to pass 300-700 poods. Of course, the peasant of average means *(serednyaks)* cannot pass such quantity of grain and they are boycotted, obliged with an individual income agricultural tax, and declared to pay back within four hours. Then the local authority comes out of the village council, confiscate the grain ... the family remains homeless and without breadwinner... Nearly 50 serednyaks stayed without grain without trial and free of charge. Seven people have already been convicted... In Semipalatinsk, there are moans and cries, curses against the Soviet power ... At the meeting, the Chairman dictates, secretary writes, but the audience is silent. People cannot talk avoiding to be blamed as a kulak or a lackey....' (F. 141, op. 1, d. 2952, 474-97, 98.).

On 5 January 1930, there was a decree of the Politburo 'On the Rates of Collectivization and State Aid Measures in Kolkhoz Development', which was supposed to speed up the all-round Collectivization in the grain-growing regions. It was accepted as a large-scale attack of the kulaks. Since January 1930, the arrest dynamics of individual farmers only increased.

In early January 1930, the officials of the OGPU central agency got the task to develop the repressive administrative measures for the kulaks' elimination. Deputy Chairman of the OGPU G. Yagoda assumed that during the all-round Collectivization kulaks would provide a fierce resistance to the Party policy. In order to prevent a mass peasant resistance, the OGPU offered especially malicious instigators, i.e. to send the kulaks to the camps, and the others – to the new settlements. The Party took into consideration the development plan of the OGPU. On 30 January 1930 there was made a resolution of the Central Committee of the RCP (b) 'On Measures for the Liquidation of Kulak Farms in Regions of Wholesale Collectivization.' The main task was seen in the suppression of kulaks' counter-revolutionary movement by eliminating the kulaks and bais' farms. The following measures were offered:

– to abolish the law on the rent and use of waged labor in the region of the all-round Collectivization;

– to establish the confiscation of the kulaks' production means.

It divided the kulaks into three categories. The kulaks of the first group – 'the counterrevolutionary kulak active elements' – were to be sent to 'concentration camps'. Those who resisted were liable to capital punishment. The second category comprised the 'remaining elements of *kulak activ*': together with their families and the wives and children of the first category, they were to be resettled in the distant regions of the USSR. The last category, the 'less dangerous' kulaks were resettled within their respective regions, along with their families. The number of the affected kulak farms varied according to the total number of kulak farms in the individual districts. The Politburo recommended 3 per cent to

5 per cent of all farms as a referential number. The orders to the regional OGPU-units conducting the operation implied that not only kulaks were targeted, but also real and imagined anti-Soviet elements in the countryside, including church activists, members of religious sects, former landowners, former White officers and their families. The act content pushed local leaders to cannibalization of the serednyaks. In the four-month period between February and 19 May 1930 the OGPU units were to send sixty million people to the concentration camps and to evacuate 150,000 kulaks. Nearly five or six thousand people were directed to the concentration camp of Kazakhstan and ten or fifteen thousand people to other settlements (Ivnitskiy N.A., 1996: 288-68,69).

The OGPU was granted to pass its authority in judicial review cases of the Deputy Chairman of the OGPU for joint consideration of cases with the representatives of the Central Committee of the RCP (b) and the prosecutors for the period of the OGPU campaign. The OGPU staff increased by 800 people and 1000 troops because of the extension of the activities, i.e. the government presupposed the possibility of peasants' disaffection. The OGPU was tasked to identify kulaks' farms of the first category, whereas the executive regional committees determined the second and third one.

On 2 February 1930, there was the Executive Order №4/21 of the OGPU 'On measures for liquidation of the kulaks as a class' (№ 44/21 of the OGPU dated 2 February). It said to organize the process of the kulaks' liquidation as a class and repress of any attempts of the kulaks' activities of the Soviet power by the Socialist reconstruction of agriculture. Kulak's opposition should be, and would be strongly broken. The Order recommended developing the work in two directions:

– immediate dissolution of the counterrevolutionary kulak's asset, especially the existing staff of counter-revolutionary and guerrilla organizations, groups, and the most vicious, terry singles (the first category).

– mass expulsion (primarily from the regions of solid collectivization and frontier) of the richest kulaks (former landowners, semi landowners, local kulak's authorities and all kulaks which formed a counter-revolutionary activity) and their families to the further northern regions of the USSR with their property confiscation (the second category).

The Order divided the first category more clearly, selecting from it:

– the kulaks, who were terry and more active, and frustrated the opposing party and government activities in the Socialist reconstruction of the economy. The kulaks who ran from the regions of the permanent residence and went underground, especially with the active White Officers and bandits;

– the kulaks – White Officers, rebels, former bandits, former White officers, returnees, former active punitives and others who had shown a counterrevolutionary activity, especially in the organized manner;

– the kulaks – active members of church councils, all sorts of religious, sectarian communities and groups who actively manifested themselves;

– the kulaks – the richest, usurers, profiteers, destroying their farms, former landowners and large landowners.

As for the families of the arrested and prisoned in the concentration camps or sentenced to the supreme penalty, they should have been sent to the northern regions of the Union, along with the mass eviction campaign of the kulaks and their families, taking into account the presence of the employable and without danger family members. The local asset was responsible for the expulsion and delivering people to the assembly points. Each deportee was registered with a personal card with the surname, name, patronymic name, birth place, nationality, detailed information about the family, occupation before 1917 and after, as well as whether the person was disfranchised, i.e. deprived of electoral rights, prosecuted, and characteristic of the poor and agricultural laborers' asset to the deportee was applied. Since that moment the evictee was under control of the special agency, later he was registered again with further records about his next steps.

To accomplish all these tasks the OGPU Chairmen ordered:

1) to complete the process of elimination of all existing counter-revolutionary organizations, groups and active counterrevolutionary individuals and acting gangs as soon as possible. To ensure a prompt investigation of holding all such cases and urgent consideration of cases out of the court – in troykas. To eliminate all such cases and arising categories during the campaign to evict the kulaks without the slightest delay.

2) to deal with cases on persons having participated in these cases (the first category), to create immediately the OGPU troykas with the representatives from the Kraikom of the RCP (b) and the Prosecutor's Office. The staff of troykas must have been approved by the Collegium of the OGPU.

3) to evict the kulaks and their families (second category) – in its entirety; for concentrations of

all materials on the operation and organization of constant communication with the center and the periphery – the disposal of operational triple.

4) to organize the operative troykas to lead the operation of kulak's and their families' expulsion (the second category) for the concentration of the operation materials and steady connection with the center and frontier (Ibid).

The Order № 44/21 intensified the process of cannibalization, arrests and kulak's family expulsion. It identified the mechanism of repressive measures used to the dispossess element. Collectively, the Order dated 30 January and the Executive Order dated 2 February marked the beginning of the mass OGPU operation against peasants; operational reports reported about the amount of liquidated 'counter-revolutionary, rebel groups and organizations'. The main purpose of the Order 44/21 was complete general cleaning of all regions of the country from the kulak elements. Implementation of the Order can be compared with the military campaign, where a key role belonged to the special groups of troykas of the OGPU.

The OGPU units arrested 283,717 people of the first category from January to October 1930. The troykas sentenced 19,000 people to death, 100,000 people to different terms of imprisonment and 47,000 people to deportation. According to the second category, 332,000 people were sent to the further regions of the USSR and 163,000 people – within the region. According to the third category, about fifty thousand families were resettled within the district and the region by August 1930 (Miheyev V.V., 2005).

Therefore, that 19 percent from the total population were arrested and repressed in the frames of these orders during 1930 in East Kazakhstan oblast. The reports said about the defeat of groups engaged in anti-Soviet agitation aimed to the kolkhoz system expansion, grain procurement disrupt and government activities. As a result, all the control figures that were determined by the USSR authority executed and exceeded. Nevertheless, arrests of all categories of kulaks, including clergy, continued. The kulak dispossession campaign, pursued by the Government, resembled an amphibious attack of the village by the OGPU units. It was a legally planned robbery, looting and force psychological violence. 'Trends of repressing the kulaks in East Kazakhstan oblast', shows perfectly the statistics, the repression peak falls to 34 per cent in March.

On 4 February 1930, the Central Election Commission *(the CEC)* sent the secret instructions to all local executive committees at the national and regional levels, including the OGPU. The instructions stated that in addition to the Decree and the Resolution dated 2 February, to complete the Collectivization immediately the following mass activities should have been established:

– to prevent any opposition from the kulak ongoing activities of the Soviet authorities to evict kulak asset to the further regions of the USSR, the OGPU units were responsible for the organization of the eviction process;

– to differentiate strictly the amount of the evicted kulak farms within 3-5 per cents, without affecting in any serednyaks' farms;

– the lists of the deported kulaks were determined at general farmers' meetings and approved by the supreme boards.

The secret instructions defined the rules of kulaks' property confiscation and its assignation to the kolkhoz fund, as well as the required minimum of funds and property, which remained as kulaks' farms during the confiscation. The instructions regulated the rules of kulaks' settlement and their subsequent labor use.

On 5 February 1930 a closed meeting of Semipalatinsk Regional Committee of the RCP (b) on the resolution realization and further management of the OGPUs in kulak elimination. The Bureau decided '... to oblige the GPU to accelerate the identification and removal from all parts of the region especially from the regions of all-round Collectivization of the kulaks and bays, who were the leaders of the organization of the Party's actions frustration. According to the first paragraph, 'On implementation of the Regional Committee's resolution' dated on 2 February, and the instructions of the Central Committee dated 30 January 1930, the GPU should have provided the emergency expulsion of the kulaks and bays with the property confiscation.

To support the Party policy it was necessary to guide the advocacy talks among the population on 'the issues of the kolkhoz construction, of the counterrevolutionary essence of the kulaks' agitation against the kolkhozes, mobilizing the poor laborers' opinion on the issues of the kulaks and bays eliminating'.

'Mobilizing the party organization forces and managing the hired poor peasants and serednyaks in the regions with all-round collectivization to provide the liquidation of kulaks and bays as a class for the shortest period of time (before the sowing process) by the following actions:

– rendering of the decision about kulaks' and bays' exile outwards the region made by the hired

poor peasants and serednyaks at the village and aul meetings;

– land ownership loss in exchange for the worst allotments;

– confiscation of all means of production and property, and recovering of gold, silver, cash and securities with the transfer of the selected property into the indivisible capital of the kolkhozes as a contribution for the hired poor peasants of the village' (F. 139, op. 1, d. 22, 248-32).

The content of the OGPU activities gave us the opportunity to mention a limit congestion in the initiation and fabrication of the cases of the counterrevolutionary, anti-Soviet and kulaks' groups. From ten to one hundred people were the figurants of each case. Activation of the repressive policy in the village using the intimidating radical measures led to the destruction of the most active part of the rural population.

The 'Pre-Irtysh Truth' №7 dated 8 January 1930 stated: 'there is a turn for the better in the Kolkhoz Party policy. It means transition from the policy of the exploiting tendencies restricting to the policy of the kulaks' eliminating as a class'. The issue was about the local authorities grappled with the problem. They did not know which districts of the region should have been classified as the districts of all-round collectivization. As a result it was reflected in № 14 meeting of a closed session of Semipalatinsk Regional Committee of the RCP (b) dated 13 February 1930: 'now ... we should answer the question when and what region should be the region of the all-round Collectivization. Obviously, when the majority of the population of the given region will be collectivized, at least not less than 70-80 percent of the peasant's farms. Having the index of 30-40 percent many regions want to be the regions of all-round Collectivization without paying attention to the quality of kolkhoz maintenance. E.g., the Belagachsky region wants to be the region of all-round Collectivization but seeds socialization is only 17, 8 percent today. Besides the authorities did not know '... what policy to lead in the regions of not all-round Collectivization?' Local authorities called 'Shemonaiha, Razinsky and Zhanasemeiskiy regions as the regions of all-round Collectivization ... where Collectivization covered about 70 percent of the farms. The aim of the Party departments is to carry out the Party's policy in the elimination of bays-and-kulaks as a class ...'

The resolution banned the free movement of kulaks from one region to another one, and sale of the paraphernalia under the threat of the repressive measures use. That decree was an attempt to limit the migration outwards the country and movement within the country. On 22 February 1930, all secretaries of the Border Regional Committees of the RCP (b) and the chairpersons of the border posts received a secret message, which stated that 'there were the facts of massive cattle sell organized by bays and kulaks. There is an influx of bay-kulaks elements to the border regions…

In order to prevent such process we should:

– transmit the new comers and their families, especially aggressive and malicious kulaks, to the OGPU units and border posts.

– send all arrived kulaks outwards 50 kilometers of the border zone. Those who do not have enough evidence to initiate a criminal case should be listed and sent to the chiefs of the nearest frontier posts for the further expulsion outwards the border.

– arrest and delegate all migrating kulaks to the nearest boards of the OGPU and border posts.

– oblige all village councils not to give identity cards to the kulaks without the permission of the Regional Executive Committees (Ibid., 50).

Local authorities audited kulaks and bays' property, organizing the process of control over the accounted confiscated property by Aul-and-Village Community. Members of this community were responsible for the safety of the property and incase of stealing or loss.

The policy of '*liquidation of the kulaks as a class'* had several interrelated purposes. The official one (social) concerned the elimination of the village bourgeoisie. The second purpose (psychological) referred to the creating an atmosphere of fear in the village, demonstrating the peasants that the Cannibalization, arrest and deportation were the only alternative entry into the kolkhoz. Policy of the kulaks' eliminating turned into the main method of stimulating the collectivization process. Economic purpose applied to the creation of the minimum material base of the future kolkhozes through the confiscation of kulaks' farms. Intentions of using forced labor of the repressed peasants in problems solvation of the country economic system modernization had an implicit and ulterior motive (Dobronozhenko G.F., 2007: 323-321).

Strengthening of the repressions' scales during the forced Collectivization could not cause mass dissatisfaction of the peasants. The flow of peasants arrested in the Eastern Kazakhstan (Ziryanovski, Markakolsky, Katonkaragay and other regions) increased since March 1930. Arrested peasants were accused under Article 58-2 – armed rebellion or armed gangs' intrusion into the Soviet territory with the counterrevolutionary

purposes; Article 58-7 – sabotage; Article 58-10 – counterrevolutionary propaganda or agitation; Article 58-14 – counterrevolutionary sabotage. These penalties applied from three years to shooting. The OGPU reports indicated that the peasant protest was expressed: in the conscious destruction of the cattle before joining the kolkhoz; running from the residence regions, sometimes abroad; writing the request addressed to the leaders of the country. Peasants' uprisings became the extreme form of the protest of that time. The newsletter from 15 April to 1 May, 1930 reported that 'recently there are cases of more active and open kulaks' rebellions. The reason is the use of repression measures against kulaks' households ... The hotbeds of the strikes are Beloye village, Katonkaragay region, Shemonaiha region, Ubinskoye village, Razinskiy region, Mitrofanovskoye village ... Peasants encroach on the lives of the public employees, and set fire to cause damage, beat the authorities, etc. There are cases of public meetings of all ranks priests and religious sects in Razinskiy region (F. 139, op. 1, d. 22. 248-67). The peasants were not only against a forced Collectivization and against dispossession of the kulaks, but also the persecution of ministers of worship and indiscriminated closing churches that would be discussed in more detail in later section.

It is possible to select some directions and struggle, developed in the village, which was the result of government actions under military pressure. The first one is forced collectivization, military pressure on the peasant masses. Later studying Stalin's article 'On the Excesses of Kolkhozes Foundation,' according to the directive received from the center, and then, executing the decree of the Politburo on 10-14 March 1930 'On Combating Distortions of the Party line in the kolkhoz division', the local Party offices were admitted in the Collectivization process. These excesses were expressed as follows: the question construction at the general meetings (in five village councils). It sounded; 'The one who is against the Collectivization is against us' or 'That one who is against the Collectivization is against the Soviet authority', 'Those who do not join the kolkhoz, will get the land on the rocks.'

There was a case when the commissioner carried out 'a socialist competition between the villages in the fastest entry the kolkhoz. That village, which didn't enter on time, should pay a fine of 1,000 rubles.' 'All cows and premises were socialized in four collective farms, but chickens, ducks and others were socialized in two collective farms.' For example, at the same time, justifying itself Katonkaragay district reported that it had 50% of collectivized households by 15-20 March 1930. The party committee explained that 'this rapid growth is mainly due to collectivization by working with the poor and agricultural laborers and the kulaks' elimination made a great desire to join the kolkhoz. The third reason included the wish of the peasants of average means to join the community because of the fear being wounded (Ibid., 111).

It should be noted that the decree of the Politburo dated 10 March, was a secret one. Its content can be estimated in two ways: statement of achievements and successes facts from one hand, and the order to continue a relentless struggle against the Party's faults in the kolkhoz movement from the other one. Nevertheless, Regional Committees shifted the blame of the excesses on the local party activists.

The second fact is the struggle of the poor and day laborers with the kulaks as a class expelling them from kolkhoz as an unnecessary element of the Socialist construction. The important fact is that the poor and day laborers' activists really acted out of the best intentions of the class. The Soviet ideological machine created targeted directions, showing the reasons of grain lack and the results in the kolkhozes, etc. «…Here is the enemy and the cause of all your troubles -'Throw it out neck and crop'.» The country's leadership artificially fueled natural psychological antagonism between the former exploiting and exploited classes.

Since 1930-2, there were charges under Article 58-2 – indicating 'gangster squad member,' 'member of the armed rebel organization', 'member of an armed insurrection,' etc. in the cases of arrested people. Tolstouhovsky rebellion was the largest one. In the OGPU reports, it was called as 'sally of the kulak gangs.' Dates from 19 to 20 February can be called a rebellion reference point, when the OGPU reported that the village Krestovka, Proletarka, Pihtoviy kluch villages were swept by the 'kulak' revolt led by Tolstouhov – the follower of Bukharin's theory of 'kulak's growing into the socialism.'

The interesting fact is that, in 1929-2, the Party branch of Pihtoviy kluch village said: 'We, the Party activists of Pihtoviy kluch village stop our political work, as we disagree with the general idea of the Party. The Party leads to the ruin of the peasantry, and therefore consider ourselves as independent people, followed by the Revolutionary Conscience.'

Party documents of that time noted that the anti-Soviet and Counter-Revolutionary unit 'under Tolstouhov's strong leadership developed its mass work and carried the poor and day laborers into the kulak armed uprising against the Soviet rule

system'(F. 141, op. 1, d. 3292, 146-131,132). The unit of Pihtoviy kluch village, headed by the Secretary Bochkov, three members of the Komsomol, 2 party members and demobilized Red Army men together with the Party members of Krestovka village, took an active part in the armed kulak meeting. The term 'kulak' is hardly applicable to this meeting. Later Zyryanovskiy district was called as the place of the grossest and the most disgraceful misinterpretations of the Party's policy towards the peasants and Collectivization issues and quite tolerant bends towards the middle peasant, which escalated into the open forms of criminal abuse and nightmarish shootings. Under the nightmarish shooting, the Soviet authority implied the arbitrariness of local workers in Kutiha village, who had shot two serednyaks on 12 March 1930. The abstract of minutes of the Bureau session of Semipalatinsk Region Committee of the RCP (b) stated that 'the fact of the peasants' execution in Kutiha village is the evidence of penetration of alien kulak criminal gang members into the district (Ibid., 64-66).

Party leadership of the region did not discuss the issues of the local authority's arbitrariness. It argued about the corrupting influence of the counterrevolutionary element, accused Tolstouhov of completely 'decomposing the Party unit.'

Fyodor Tolstouhov born 1887 in Orlov province, an interesting eccentric personality, turned out to be in Buhtarminsky district by chance: he was exiled as a socialist-revolutionary *(S.R.)* in 1909. During the years of the Soviet system he became a communist, a member of the Revolutionary Committee of the county, participated in the partisan movement to protect the Soviet system, was a commissioner of the partisan unit 'Red Eagles of the Altai Mountains.' Fyodor Tolstouhov lived in Pihtoviy kluch village. The above data do not coincide with the information of one of the researchers of the peasant rebellions in the East Kazakhstan, Luhtanov Alexander. He reports that Fyodor Tolstouhov left his first wife because of his great love to another woman. What was Tolstouhov Fyodor then? A. Lukhtanov writes: 'Was he a farmer, an intellectual, a teacher, a politician or a local scale? I guess you could call him a national hero, defender of the injured people and a fighter for justice. He was like «Bukhtarma» sort of Robin Hood of the twentieth century. Moreover, it again suggests that people from the street 'ohlos' and romantics participated in the revolution of 1917.

Semipalatinsk regional department of the OGPU in its reports in February 1930 noted the activity of the counterrevolutionary organization in Ust-Kamenogorsk, Zyryanovsky, Buhtarminsky, Samarskiy and other districts of the Eastern Kazakhstan oblast. The report of the Criminal Investigation Department noted that the organization was headed by a former village teacher, a former member of the RCP (b), excluded from the Party for disagreement with its policy in the village, a former Red partisan F. Tolstouhov.

Activities of the organization was held under the slogan 'Down with the Communists, long live free labor', 'Down with the Collectivization', 'Down with the five-year plan', 'We are not against the Government and against violence', 'Long live Soviet power cleaning'. Slogans used in the rebellions of the 1930s called for the Soviet Government without the Communists, reflecting the peasants' thoughts and aspirations, they clearly expressed the mood caught by F. Tolstouhov. F. Tolstouhov' active assistants were former white officers Klinovitskiy, Zenkovsky and S.R. Pautov. The main objective of the said 'counterrevolutionary organization' was to overthrow the Soviet system, the dictatorship of the proletariat and the Communists, restoration of the peasants' system. In early February 1930 during the first operations on the territory of Zyryanovsky region against the Tolstouhov's gang, 92 people were arrested and 19 pieces of various weapons were found during searches, including 8 rifled pieces and 200 pieces of three-way ammunition, etc. The rebellion should have been started simultaneously in all districts on 16 February, but the actions of the OGPU frustrated the plans of the organized action. As a result, the subsequent armed clashes made F. Tolstouhov flee to China, and on 28 September 1930, he was ambushed and killed by the OGPU. According to the unconfirmed reports of the OGPU, about 900 people were the members of Tolstouhov's gang. As a result, 160 of them were killed, 70 were wounded, three of them committed suicide and 597 people were captured (F. 141, op. 17, d. 455, 216-43-60.).

The rising was crushed in March 1930, and its echoes continued to manifest themselves on the territory of East Kazakhstan oblast. According to the archival materials those were on trial who had, according to the opinion of the enforcement agencies, the attitude to the armed risings on the region territory, including Tolstouhov's rebellion. Fyodor Tolstouhov always maintained the contact with the anti-Soviet elements, in the Eastern Kazakhstan and Siberia.

On 3 April 1930, the SNK of the Kazakh ASSR adopted the resolution to evict all bays, kulaks and their family members from the border territory in

order to prevent the peasantry's migration. The resolution stated the following:

'To evict outwards 100 kilometers of the borderland:

a) all bays and kulaks, deferred at the time of charges for illegal migrations to China or convicted to organize migrations;

b) all bays and kulaks, whose family members or property had already immigrated abroad;

c) all family members of bays and kulaks, if the head of the family had already immigrated abroad (F. 788, op.1, d. 38a, 143-13.).

Eviction was carried out by the order of the district and executive committees by the presentation and materials of the boundary guard, with the approval of those regulations by the relevant district executive committees.

Zaysan № 50-border party in its special reports declared: 'The criminal element from our border regions hoping to escape the responsibility for his criminal acts, finds the adherents among the Kazakh population of the Chinese border zones. This criminal element attacks and commits outrages against our border population, robbing people and agitating them to immigrate to China'. The head of the 50-border party reported that 2720 families with 47,200 cattle quantity had immigrated to China. There was a whole list of immigrated people in the report but the head of the 50-border party dissembled, saying that the nomads obeyed the force of the Chinese attacking side and left with the bandits. Only in September 1931, forty-five people were sentenced for organizing a carting to China (F. 788, op. 1, d. 35, 178-107-116.).

Katonkaragay Regional Committee of the OGPU reported that according to the report dated 5 June 1931 there was an unknown gang of 60 men armed with five three-way rifles, ten four-way-rifles in Chingistausk outpost near the place of Kalguty. On 4 June, being under the lee 500 farms together with the cattle immigrated in the direction of China (F. 139, op. 1, d. 22, 248-217).

On 19 October 1930, there was a closed meeting of the Regional Committee of the Party, where a report about the political situation in the region and the liquidation of Tolstouhov's division was heard. The Bureau noted the main causes of the rebellion in the operative part of its report. They were the opposition of the kulaks and Counterrevolutionary elements from the Socialist construction; the presence of tribal relations and broad economic base of the kulaks in the region; the presence of re-immigrated 'bays' and repressed kulaks in the region from other parts of the republic. The law enforcement bodies were suggested strengthening the repressions against the kulak elements who had raised their Counterrevolutionary activities. While deciding the repression issues it was very important to think cautiously about the use of repressions against the poor and serednyaks and even the members of the Counter-revolutionary units, punishing only the leaders of those units and to increase the OGPU units at the account of the local budget (F. 139, op. 1, d. 22, 248-217).

The fourth fact is the opposition of agricultural households classified as the kulaks' ones, the opposition of kulaks' category to the policy concerning them. The letters sent from the Center to the Regional Party units, only forced and stated, 'The characteristic feature of the present period is the change of the class enemy in its familiar terrorist acts during the grain procurement into the organized armed struggle by gangs' formation and some villages' occupation (Ibid., 110).

Regional Committees repeated over and over again about the weak struggle against the kulaks, the need for their eviction and the active participation in this public matter. The instructions had the examples: 'There was a meeting on the case about the kulaks' eviction' (well, if to evict, let us evict and raise the hands for the eviction. If not to raise the hands, it will mean you are for the kulaks ...) and of course, there is a question, where the policy is, where the class struggle is, and where the evidence of the importance of kulaks' evidence is for the poor'. Regional Committees explained that the Party policy could not be carried out such way... The question about the kulaks' eviction should have been put to the whole community, so that the very poor and peonage guessed who had prevented them to build kolkhozes and prosperity based on the Collectivization process...The authority suggested also the formulated forms of the questionnaires how to register the data related to the kulaks. For example, 'we have listened about the implementation of the grain procurement or re-election campaign or running the cattle-stocks, etc. It was resolved that the plan about the kulaks had not been satisfied; the kulaks sabotage and ignore the disposal of the authorities. Let us answer the kulaks' attacks with the plan implementation, etc. We insist the Regional Executive Committee to expel the kulaks immediately (name, surname) from the village and the region, as they hinder the restructuring of our agriculture based on the Socialist principles'. The village was divided into those who were evicted, and those who evicted. The sympathizers were in both groups, as they had been evidenced by the

leaders of the villages. The letters of the Party activists noted: 'I need your instructions what to do with the families of the repressed kulaks and bays. We have removed the cattle, grain, and agricultural machinery and now they go to their relatives in the search of regret. As a result, serednyaks and even the poor change their opinion about the process of collectivization. We should hasten kulaks' eviction (Ibid., 112).

Of course, the OGPU intensified its work, especially because dispossession of the kulaks at this stage was used as a means to accelerate collectivization process and as a means of pressure on the peasantry. However, the leaders of the region forgot that the resolution of the Central Committee of the RCP (b) dated 30 January concerned mostly grain districts. Since the kulaks' elimination was held in the districts of the all-round collectivization, and Kazakhstan was the region of the all-round collectivization, the leaders could not help executing and even exceeding the center's directions. N. Ivnitskii wrote that 3123 bay-and-kulaks' households had been liquidated in 60 grain and cotton growing areas in 1930 in Kazakhstan (Ivnickiy N.A., 1996: 288-126).

In February 1930, the OGPU of Ziryanovsk became the leader having arrested 43 people by the second category. That were 23 percent of the total number of the arrested ones that month. The OGPU of Semipalatinsk arrested by the first category where 27 of 37 arrested people were sentenced to death. That was 14 percent of the total number of the arrested ones in February. From February to March 1930, Semipalatinsk district department of the OGPU arrested 79 people, accusing them according to the Articles 58-2, 58-8, and 58-10 that meant participation in the armed insurrection, acts of terrorism and anti-Soviet agitation. Twenty four percent of people were sentenced to death; the others were prisoned from one to ten years' works in the correctional labor camp *(the CLC)*. The main judicial repressions of the period of grain procurement campaign were the repressions against 'economic saboteurs'. The number of convictions on terror is considerably inferior in the convicted for undelivered grain.

Government agencies used any forms in the struggle against the kulaks. In particular, in August 1930 a full-scale operation against the kulaks, churchwardens and traders was conducted on the territory of East Kazakhstan oblast. The task of the operation led to the exemption of the hidden bargaining silver. The stocked silver to the amount of 15 rubles should have been exchanged to paper currency. The kulaks, churchwardens and traders having more than 30 silver rubles should have been arrested immediately. Together with the evidence, they were sent to the Commissioner of the Department for Combating Counter-Revolution of the OGPU of Caton Karagay bringing according to the Article 58-7 of the Penal Code – as sabotage. All non-Party activists and Communists were involved in the identification of persons who had silver in their private use. Secretary of the Party unit submitted the representative of the OGPU and the police *(Militcia)* to search the kulaks, merchants and church leaders at the center (F.139, op. 1, d. 22, 248-179).

The issue of the activity of the OGPU representative was heard at the meeting of Kazakhstan Regional Committee of the RCP (b) dated 27 September 1930. The question was not only about weak activities of the OGPU, but also about the results of the confiscation of the semi feudal lords and bays in 1928, which was held in the border zones. There was an available close relationship with higher ranks of bays with the extremely weak and often clogged alien element of the Party and Government apparatus. Those districts, by the authority's opinion, became extremely disadvantaged politically. 'It is the constant emergence of gangs, armed migrations, and strong resistance to all Soviet activities. Probably due to the recent events, Kazakhstan Regional Committee has decided to hold a withdrawal of the active bay-kulak elite and to exile them to out of Zaysan, Chingistaysk, Tarbagatay, Makanchi, Urjar, Katonkaragay and Markakol districts. To expel these people with the property confiscation, except household goods and cattle within the labor standards...' Kazakhstan Regional Committee offered the local organizations of the listed districts to evict unauthorized kulaks from Siberia border areas. While the plenipotentiary government of the OGPU instructed to arrest Kazakhstan apical ranks of the kulaks and send them to the Aral Sea fisheries. The others had an opportunity to settle in other areas with a mandatory registration in the relevant Regional Executive Committees (F. 135, op. 1, d. 59, 159).

On 22 December 1931, the OGPU made an Operative Order № 71/417 on 'Determination of the Social Situation and Social Background of Individuals Engaged by the OGPU Offices', which defined the categories of the division of the accused persons in various counterrevolutionary crimes according to their social status. The main key in their identification was the term 'former' – former

officers, former members of the privileged classes, former members of the imperial administration. The graphs 'occupation until 1917' or 'mention the line of business until 1917,' etc. were used in all questionnaires and registration forms of that time (No. 71/417 from 22 December 1930).

Resolution of the All-Russian Emergency Commission and the Sovnarkom dated 26 March 1928 changed the content of Article 28 of the Penal Code increasing the terms of punishment sentences. Articles 60 and 61 of the Penal Code were used with the peasants, criminating the dodgers for the breach of state tasks. Since 1930, the situation changed gradually. The terms of punishment for the most commonly used articles of the Penal Code defined by the courts, increased sharply. According to the secret instructions of the Supreme Court, Courts began to apply maximum sentences provided by the articles of the Penal Code, particularly Article 58. Penalty toughening and new repressive laws appearance sequenced tension of economic and social difficulties related to the Industrialization and Collectivization, the food crisis and other social deprivation of the Soviet economy forced the government to take legislative measures. The law of 1932 was the next step in the repressive policy of the Soviet state in relation to the peasants.

The law 'About the Property Protection of the State Enterprises, Kolkhozes, Cooperatives and Public (Socialist) Property Strengthening', known as the infamous statute 'about three cones' was published on 7 August 1932. According to that law, a normal theft was not punishable by a fine or a short-term imprisonment. Usually the court could give ten years under the mitigating circumstances but that moment they were sentenced to death, and the criminal offense turned into a political one.

In September 1932, the Central Committee of the RCP (b) approved the secret instructions of the statute implementation of the CEC and the Sovnarkom dated 7 August 1932 on the protection of public property. The Central Committee pointed all Party units to the instruction importance and the importance of the assistance to the judiciary prosecutors and authorities for the OGPU.

Transport and Economic Departments of the GPU of Kazakhstan were joined immediately in resolution execution. To implement the resolutions connected, the statute about «three cones' became one of the most brutal repressive statutes of Stalin era, which gave impetus to the creation of new legislative projects. In turns, it gave an opportunity to understand the characteristics of the repressive policy better. On August 22 of the same year economic difficulties encouraged the government to issue another resolution 'On the Fight Against Speculation' with tightened penalties from five to 10 years against the speculators and middlemen. A famine was one of the results of the 'sustainable modernization in agriculture'. A specified document was actively used during the starvation of 1932-1933.

A wide range of sentences was used in the enforcement of the law dated 7 August 1932. The most common form of punishment was a sentence to 10 years in the correctional labor camp. The scope of the law dated 7 August allowed interpreting the economic collapse of kolkhozes with a Counter-revolutionary act. Such as the exposure of 'counter-revolutionary group' in Chubartausskiy region, headed by the Secretary of the District Committee Kulebaev and the head of the Organizational Department Takarin. This group plundered actively the 'Soviet kolkhoz property,' contributed to the economic collapse of the kolkhoz. The headquarters was in 'Madeniet' kolkhoz. The reduction of livestock inventory was the result of the group activity. There were 473,181 beasts in 1930, 93,249 beasts in 1931 and 27,765 ones in 1932. The OGPU leaders reported that 22 people, including nine members of the RCP (b) were arrested (F. 141, op. 1, d. 5207, 77-53).

The office of the OGPU in East Kazakhstan oblast reported that 130 people were arrested and 39 cases in Beryozovka, Krasny Yar, Praporshikovo villages were sentenced by 'troykas' since the beginning of the grain procurement campaign dated 7 August. Sixteen people were arrested for stealing grain in Irtysh region while 42 people in Kokpekti and 12 in Zharminsky regin (F. 141, op. 1, d. 5208, 396-313).

Hunger was inciting people to commit illegal actions. You can see the notes of some repression commutations in relation to the certain categories of people convicted in grain stealing in the OGPU reports sent to L. Mirzoyan. The OGPU apparatus offered the repressive policy against the embezzlers according to the following directions:

– to arrest the socially alien kulak-and-bay element convicted of the embezzlement according to the law dated 7 August 1932;

– to punish only leaders, participating in group embezzlement organized by the return nomads and migrants, kolkhozniks, individual farmers and the poor;

– to punish the instigators in the case of grain embezzlement incriminated by women or children (F. 141, op. 1, d. 5827, 280-123-133).

The range of repressions against the peasantry was gaining strength, and then weakened slightly. Fighting with saboteurs, counterrevolutionaries and trimming the population allowed the Government to cultivate the fear of security agencies and maintain the fear of a sudden arrest. It made it possible to maintain a certain balance, and direct people's anger against the Socialism enemies. Search of the enemies in the villages was constant. According to the special report of the representative of the OGPU, Tarbagatay 'counterrevolutionary organization' called 'Onshil-Ultshil-Uyum' was founded in Augist 1931. As indicated in the report, the purpose of their activity was opposition to the economic and political campaigns and mass district immigration to the West of China. 'Counter-revolutionary right-nationalist organization' involved regional auls creating *SR* units on the OGPU's doorstep. Immigration of 696 farms (3663 persons) was the result of its 'counter-revolutionary activity'. However, for all that the Chairman of the OGPU did not try to find an explanation for the immigration reasons. While conducting this case during 1932-1932, 92 people were arrested. It was 52.1 percent of bays, 22.9 percent of them were candidates and members of the RCP (b), 25 percent belonged to the poor and serednyaks. (F. 1, op. 2, d. 4981, 305-79-80) If we analyze the data about the social ranks issued by the OGPU, one can say that Tarbagatay region policy on dispossession of the kulaks had no different efficiency.

In 1932, the Government implemented passport system directed against the dispossessed kulaks and bays and the special settlers, who could not have a passport. Passport system implementation of the Soviet people supposed to counter the exodus of peasants from the villages. Article 192-a, two years imprisonment for the passport lack, was added to the Penal Code of 1926.

Since mid-1935, the Government took a series of secret decrees dated 17 June and 19 December, which condemned the practice of unwarranted arrests. On 29 June 1935, kolkhozniks who had been sentenced to no more than 5 years in prison were granted an amnesty. The amnesty process was associated with a shortage of workers in the kolkhozes. Repressions 'at the village front' culminated the first months of 1933. The secret instructions dated 8 May 1933, signed by Molotov and Stalin, said: 'Kolkhoz Chairmen and Kolkhoz Members have the right to arrest. Village Council Chairmen and Party units' Secretaries have the right to arrest. Regional and Boundary Commissioners have the right to arrest, too. Everybody who could arrest arrested...' These raging arrests led to the overcrowdings of the places of confinement, as more than 800,000 people were in the places of confinement of People's Commissariat for Justice *(Narkomiust),* the OGPU, Central Administrative Police Board, designed only for 200,000 places! (History of Stalin's Gulag, 2004: 728-125)

Katon-Karagay Regional Party Committee reported that Kabinskiy region remained without blacksmiths specialists for the spring sowing campaign, due to arrests and sentencing of eviction. Having surveyed the prison cells in the center, Regional Prosecutor revealed that there were 173 arrested people in the prison. Being horrified by what he had seen, he wrote to the Regional Committee that there had been 104 people listed by the OGPU, 44 people by the police *(militia),* three by the court and six by the investigator. Such a conglomeration of detainees was unacceptable, especially in the border zones, as well as the support of the arrested persons in the improper places and conditions (barns and bathhouses), which was bordered by crime persons conducting the inquiry (F. 139, op. 1, d. 78. 52-11,18).

Experiencing Violence used in the Socialist transformation of the village virtually eliminated the legal order of the declared Soviet law. The prerogative of the punitive measures of the repressive policies formerly belonged to only one department, that time it belonged to the whole set of the Soviet organizations, including not only the security forces, but also the Party organizations and Village Councils. On 8 May 1933, Molotov and Stalin signed a secret 'Instruction to all Party and Soviet Workers and All Organs of the OGPU, the Court and the Prosecutor's Office.' It was clearly stated: '... Central Committee and the CPC says that there is a moment when the Soviet Union does not need mass repressions any more. This is the result of our success.' 'In the newspaper 'PriIrtyshskiy Kommunar' it was written that 1933 had been a year of decisive deployment of the Bolshevik self-criticism and a significant revitalization of the inner work ... fight against the kulak-bay agents in the kolkhozes (15th anniversary of Kazakh ASSR, 1935: 109).

The Government decided finally that the kolkhozes had become the dominant form in the agricultural economy. The category of the 'former', socially alien elements had disappeared, and there was no need for the very repressive policy, but nobody had cancelled a search of sporadic cases of the enemy tricks. Earlier there were a few dozen people sentenced on case, then people were

sentenced individually. Statistical review allows estimating the extent of the repressive policy in the village during the kolkhoz construction. The active use of repressive measures against the peasantry even during winning kolkhoz system was the main feature of administrative penal system in the village.

Thus,

– force modernization of agriculture and the elimination of peasant individualistic thinking through the policy of kulaks' dispossession led to real war, which the government announced a peasant village. According to the policy, it concerned a simple expropriation or seizure of a small amount of the kulaks, which led to a radical change in culture, lifestyle and psychology of the peasantry.

– the state used a wide range of measures of the repressive policy in the village to achieve results in the construction of the kolkhoz system. Administrative penal system consisted of arrests, exile, deportation, confiscation, psychological violence, prosecution, penalties, etc.

– the use of specific ways of repressive policy realization depended on the process of the Collectivization in the region, which led to the proposed periodization of the repressive policy in the villages of East Kazakhstan oblast. The first phase (1928-1929) was associated with the liquidation of the kulaks and bays. The second phase (1930-1931) was associated with the suppression of uprisings and repression against the participants and sympathizers. Whereas the third phase (1932 year) reflected the implementation of the draconian law on ears. The fourth phase (1933-1934) was associated with the activities of the Politotdels of the MTSs. The fifth one (1937) was related to the era of '*the Great Terror'*.

– in its repressive policy, the state used actively the adoption of various laws or regulations, instructions and decrees when any peasant could automatically become a state criminal. However, the main aim of the adoption of all legislative acts was to complete general cleaning of all areas of the country from the kulak elements. Peasants received a severe blow, after which they could not recover for a long time. The peasants realized one thing: 'The Soviet Government does not like the wealthy farming in the village

Conclusion

At the beginning of the kolkhoz construction, the use of the repressive measures in the village became the main instrument in the implementation of the tasks of the socialized collective economy building and social reconstruction of the village. Massive agricultural campaigns, established during the Collectivization, allowed interpreting criminal law forcibly and using all the power structures actively as an instrument of repressive policy starting directly with the power structures of the OGPU and ending with Village Councils.

Repressive policy in the country was characterized by an undulating permanent cleansing that was manifested through the mass prosecutions. Those were raids of the OGPU against prosperous population, which had the opportunity to provide moral and financial pressure on the various segments of the population of the village and the aul.

The article was written in the framework of the Project of the Science Committee Minisrty of Education and Science of the Republic of Kazakhstan IRN: AP05130870 «Memory of the victims of political repression (1920-1950s) and its fixation in the sacred landscape of Kazakhstan (on the example of East Kazakhstan)»

References

Olkott M. (1987). The Kazakhs, Hoover Institution Press. Stanford, California.

Arendt H. (1996). Istoki totalitarizma. [The origins of totalitarianism]. Moscow.

Aron R. (1993). Demokratija i totalitarizm. [Democracy and totalitarianism], Moscow.

Hajek F. (1990). Doroga k rabstvu.[Road to slavery].Voprosy filosofii, 10-11, 11-25.

R. Konkvest. (1991). Bol'shoj terror.[Big terror]. Per. s angl. L. Vladimirova. Riga.

Society and Authority: 1930 s. Documents citation. (1998), Editor A. Sokolov.Moscow.

Voice of nation. Letters and comments of the Soviet Union citizens about the events for 1918-1932.(1997). Editor A. Sokolov. Moscow: ROSSPEN.

Osokina A. (1998). Ye.Behind the front of Stalin' wealth: Distribution and market in population provision in a period of industrialization, 1927-1941, Moscow: ROSSPEN.

History of the soviet boards of state security 2d ed. (1967). Moscow: Politizdat.

Achieve of the President of the Republic of Kazakhstan F. 141. op.1, d. 2067, 229-1,40.

Achieve of the President of the Republic of Kazakhstan, F. 141. Art. 1. F. 1857. 549-19.

Achieve of the President of the Republic of Kazakhstan, F. 141, op. 1, d. 1675, 149-3-7.

Ibid., 53.
Achieve of the President of the Republic of Kazakhstan, F. 141, op. 1, d. 1675, 149-265.
Achieve of the President of the Republic of Kazakhstan, F. 141. op. 1, d. 2433, 318.
Achieve of the President of the Republic of Kazakhstan, F. 141, op. 1, d. 2433, 357-329.
Achieve of the President of the Republic of Kazakhstan, F. 141, op. 1, d. 2952, 474-97, 98.
Ivnitskiy N.A. (1996), The Collectivization and dispossession of the kulaks (early 1930s), Moscow.
Operative Order № 44/21 of the OGPU dated 2 February 1930.
Ibid.
Miheyev V.V. (2005). 'Role of special services in repressive polisy execution on the territory of the Soviet Union in the 1920s-early 1930s', Otechestvennaya istoriya, 6, 77-93, 89.
State archive of East Kazakhstan region (GAVKO), F. 139, op. 1, d. 22, 248-32.
Dobronozhenko G.F. (2007). Komi village in the 1930-ies of XX century: political repression and cannibalization. Syktyvkar.
GAVKO, F. 139, op. 1, d. 22. 248-67.
Achieve of the President of the Republic of Kazakhstan, F. 141, op. 1, d. 3292, 146-131,132.
Achieve of the President of the Republic of Kazakhstan, F. 141, op. 17, d. 455, 216-43-60.
GAVKO, F. 788, op.1, d. 38a, 143-13.
Information of Zaysan № 50-border party abot 'Gangs strikes in the boder zone of China', GAVKO, F. 788, op. 1, d. 35, 178-107-116.
GAVKO, F. 139, op. 1, d. 78, 52-26.
GAVKO, F. 139, op. 1, d. 22, 248-217.
Ivnickiy N.A. (1996). The Collectivization and dispossession (early 1930s). Moscow. GAVKO, F.139, op. 1, d. 22, 248-179.
GAVKO, F. 135, op. 1, d. 59, 159.
Operative Order of the OGPU No. 71/417 from 22 December 1930
Achieve of the President of the Republic of Kazakhstan, F. 141, op. 1, d. 5207, 77-53.
Achieve of the President of the Republic of Kazakhstan, F. 141, op. 1, d. 5208, 396-313.
Achieve of the President of the Republic of Kazakhstan, F. 141, op. 1, d. 5827, 280-123-133.
GAVKO, f. 1, op. 2, d. 4981, 305-79-80.
History of Stalin's Gulag. Late 1920s-early 1950s. (2004).Set of documents in 7 volumes. Mass repressions in the USSR, Moscow, ROSSPEN, V. 1., 728-125.
GAVKO, F. 139, op. 1, d. 78. 52-11,18.
15th anniversary of Kazakh ASSR', PriIrtyshskiy Communar. (1935)., 109 (739).

ҒТАМР 03.20.00

Кәрібаев Б.Б.

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры, т.ғ.д.,
Қазақстан, Алматы, e-mail: bereket.bk64@gmail.com

XVI ҒАСЫР СОҢЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫ МЕН ШИБАНИЛЫҚ МАУЕРЕННАХР АРАСЫНДАҒЫ САЯСИ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Автор бұл мақаласында XVI ғасыр соңындағы Қазақ хандығы мен шибанилық әулет билеген Мауереннахр арасындағы саяси қарым-қатынастар мәселелерін ғылыми айналымдағы ортағасырлық парсы тіліндегі тарихи шығармалар мен кеңестік және отандық тарихнамалық материалдар негізінде қарастырады. Сол тұстағы екі елдің жалпы саяси жағдайларына қысқаша шолу жасай келе, екі мемлекет арасындағы саяси қарым-қатынастардың негізгі себептерін анықтайды. Қазақ хандығы шибанилық әулеттің басты қарсыласы Ирандағы сефевилік әулетпен байланыстар орнатуға ұмтылады. Екі елдің Мауереннахрға бір мезгілде жасаған жорығына қарап, автор бұл алдын ала жоспарланған іс-қимыл деп ой түйеді. Бұған дейін отандық тарихнамада Тәуекел ханның 1597-1598 жылдары Мауереннахрға бір ғана жорығы туралы баяндалып келсе, автор дерек мәліметтеріне талдаулар жасау арқылы екі жорық болғанын дәлелдейді. Бірі – Мауереннахр билеушісінің тірі кезінде, екіншісі – билеушінің қайтыс болғаннан кейін жүзеге асқан. Осы жорықтардың нәтижесінде Түркістан аймағы мен Ташкент өңірі Қазақ хандығының құрамына толықтай қосылады. Бұл үдеріс өз кезегінде қазақ халқының этноаумағының қалыптасуының аяқталуына алып келеді.

Түйін сөздер: Қазақ хандығы, Тәуекел хан, Мауереннахр, II Абдаллах хан, XVI ғасыр соңы, Аббас шах, Құл-Мұхаммед би, елшілік, этноаумақ.

Karibaev B.B.

Prof., Dr., al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: bereket.bk64@gmail.com

The problems of political relations between the Kazakh Khanate and the Shabanid Maverrennakhr at the end of the XVI century

In this article, the author examines the issues of political relations between the Kazakh Khanate and the government of the Shibanid dynasty in Maverrennakhra at the end of the 16th century, based on medieval Persian historical sources, as well as Soviet and domestic historiographic materials. A brief overview of the overall political situation in the two countries will determine the main causes of political relations between the two countries. The Kazakh Khanate is the main opponent of the Shiban tribe, seeking to establish a connection with the Iranian Safavid dynasty. A simultaneous trip of two strangers to Mavernenhr, the author believes that this was a planned action. Earlier in the national historiography about Tauekel Khan, only one campaign in Maveronnakhr in the years 1597-1598 was reported. The author, analyzing the reduction of sources, asserts about two campaigns. One – during the life of the ruler of Kavernahra, and the second – after the death of the ruler. As a result of these trips, the Turkestan region and the Tashkent region will be fully annexed to the Kazakh Khanate. This process, in turn, leads to the completion of the formation of the Kazakh ethnoterritory.

Key words: Kazakh Khanate, Tauekel Khan, Maverrennakhr, Abdullah Khan II, end of the 16th century, Abbas Shah, Kul-Muhammed bi, embassy, ethnic territory.

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

Карибаев Б.Б.
д.и.н., профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: bereket.bk64@gmail.com

Проблемы политических отношений между Казахским ханством и с шибанидской Мавереннахром в конце XVI века

В данной статье автор рассматривает вопросы политических отношений между Казахским ханством и правительством династией шибанидов в Мавереннахре, в конце XVI века, на основе средневековых персидских исторических источников, также советских и отечественных историографических материалов. Краткий обзор общей политической ситуации в двух странах определяет основные причины политических отношений между двумя странами. Казахское ханство является основным противником племени шибан, стремясь установить связь с иранской сефевидской династией. Одновременный поход двух стран в Мавереннахр автор считает запланированным действием. Ранее в отечественной историографии о Тауекел хане сообщалось только об одном походе в Мавереннахр в 1597-1598 гг., автор, анализируя сведение источников, утверждает о двух походах: при жизни правителя Мавереннахра, и после смерти правителя. В результате этих походов Туркестанская область и Ташкентская область будут полностью присоединены в Казахское ханство. Этот процесс, в свою очередь, приводит к завершению формирования казахской этнотерритории.

Ключевые слова: Казахское ханство, Тауекел-хан, Мавереннахр, Абдаллах хан II, конец XVI в., Аббас шах, Кул-Мухаммед би, посольство, этнотерритория.

Кіріспе

XV-XVIII ғасырлар аралығында Қазақ хандығы Шығыс Дешті Қыпшақ аумағындағы жалғыз саяси құрылым ретінде барлық көршілес елдермен әр түрлі қарым-қатынастар жүргізді. Дегенменде, қарым-қатынастардың ең негізгісі, ең бастысы аталған ғасырларда оңтүстіктегі көршілес аумақ – Мауереннахрдағы билікте болған әулеттермен өткені белгілі. Әлеуметтік, экономикалық, сауда-саттық, мәдени, рухани, этникалық және тағы басқа байланыстардың ішінде саяси қатынастар алдыңғы қатарда тұрды.

Шығыс Дешті Қыпшақ пен Мауереннахр аумақтарындағы құрылымдар арасындағы саяси қатынастардың өзіндік тарихы бар. Әріге бармай-ақ, қыпшақтар дәуіріндегі Қыпшақ және Хорезм мемлекеттері, Ақ Орда мен Темір ұрпақтарының мемлекеттері арасында болған саяси қарым-қатынастар Қазақ хандығы құрылғаннан кейін де жалғасын табады.

Қазақ хандығының саяси тарихында Мауереннахрдағы саяси жүйемен болған қатынастардың өзін – XV ғасырдың соңғы 30 жылындағы саяси қарым-қатынастар, XVI ғасырдың басы мен алғашқы ширегіндегі саяси қарым-қатынастар, XVI ғасырдың 50-70 жылдарындағы саяси қарым-қатынастар, XVI ғасырдың соңындағы саяси қарым-қатынастар және XVII-XVIII ғасырлардағы саяси қарым-қатынастар деп бірнеше кезеңдерге бөлуге болады. Әрбір кезеңдердегі саяси қарым-қатынастардың өздеріне тән ерекшеліктері және жалпы екі жақты қарым-қатынастар тарихында алатын орны мен маңызы бар. Сол себепті де біз бұл жұмысымызда XVI ғасырдың соңындағы Қазақ хандығы мен Мауереннахр арасында болған саяси қарым-қатынастар мәселелерін жеке қарастырып, осы кезеңде болған оқиғаларды, сонымен қатар, олардың маңызын ашып көрсетуді мақсат еттік.

Методология

XVI ғасыр соңындағы Қазақ хандығы мен шибанилық әулет билеген Мауереннахр арасындағы саяси қарым-қатынастар мәселелерін орындау барысында тарихи зерттеулерде қолданылатын зерттеу әдістері мен тәсілдері қолданылды. Хронологиялық принциптер басшылыққа алынып, салыстыру мен талдау әдістері кең пайдаланылды. Әсіресе тақырыпқа қатысты ортағасырлық дерек мәліметтері бір-бірімен салыстырылды және толықтырылды. Сондай-ақ бұрынғы тарихнамалық жетістіктер негізге алынып, олар одан әрі кеңейтілді.

Негізгі бөлім

Хандық дәуірдің алғашқы кезеңдеріндегі Қазақ хандығының көршілес елдермен жүргізген сыртқы саясатының негізгі мақсаты – қазақ халқының этникалық аумағының қалыптасуы үдерісін соңына дейін жеткізу болды. Дешті

Қыпшақ тұрғындарының басым бөлігі көшпелі мал шаруашылығымен айналысқандықтан оларға аумақтың солтүстік бөлігіндегі – Тобыл, Есіл өзендерінің бойындағы жазғы жайылымдардың маңызы қандай болса, оңтүстік бөліктегі – Сырдария өзенінің орта және төменгі ағысы бойында қысқы жайылымдар мен қоныс – тұрақтардың маңызы одан кем болмады. Бірнеше мың жыл бойы осы аумақта дәстүрлі шаруашылық түрін дамытқан жергілікті тұрғындарға Дешті Қыпшақ аумағы толықтай этно-шаруашылық аумақ болып саналды. Сонымен бірге Дешті Қыпшақтың жекелеген аймақтарының өте ерекше маңызы да болды. Сондай аймаққа XIV-XVI ғасырларда Түркістан аймағы деп саналған Сырдың орта және төменгі ағысы бойындағы өңірлер жатты. Бұл аймақтың шаруашылық маңызымен қатар, саяси-әкімшілік, рухани-мәдени орталық ретіндегі маңызы да зор болды.

XIII-XV ғасырларда Ақ Орда үшін, одан кейін Әбілқайыр хандығы үшін және Қазақ хандығы үшін Түркістан аймағындағы қалалар мен өңірлердің шаруашылық, экономикалық, саяси-әкімшілік, мәдени-рухани, геосаяси маңыздарға ие болғандығы белгілі (Кәрібаев, 2015: 176). Сол себепті де Дешті Қыпшақ билеушілері мен Мауереннахр билеушілері арасында бірнеше ғасыр бойы жүргізілген аймақ үшін күрестер жүргізіледі. XV ғасырдың 70-ші жылдарының басында Дешті Қыпшақтың басым бөлігінде өз билігін орнатқан Қазақ хандығының алдында Сырдың орта ағысы бойындағы қысқы жайылымдар мен жерлерді, қалалар орналасқан өңірлерді қайтару міндеті тұрды.

XV ғасырдың соңғы ширегінде бұл күресті Керей мен Жәнібек хандардың мұрагерлері – Бұрындық хан, Қасым хандар жүргізсе, одан кейінгі хандықтың «уақытша әлсіреу» кезеңінде аймақ жері Мауереннахрдағы шайбанилық әулетке тәуелді болып қалды. Хақназар хан тұсында Қазақ хандығы бұл аймақты қайтару үшін күрестерді қайта жандандырады. Ал, XVI ғасыр соңында қазақ ханы Тәуекел де Мауереннахрдағы шибанилық билеуші әулетпен осы мақсатқа қол жеткізу үшін саяси қатынастарды белсенді түрде жүргізеді.

Осы кезеңдегі, яғни XVI ғасырдың соңындағы Қазақ хандығының жалпы жағдайына сипаттама берелік.

XVI ғасырдың соңында Қазақ хандығының оңтүстік-шығысындағы көршілес елдердің бірі – Шығыс Түркістандағы шағатайлық билеуші әулет өкілдері басқарып отырған Могулия мемлекеті болды. Біз сөз қылып отырған кезеңде бұл мемлекет терең саяси дағдарыстарды басынан өткеріп жатты. 1533-1559 жылдары хан болған Абд ар Рашид хан тұсында біршама саяси тұрақтылық сақталса да, одан кейінгі жылдары оның ұлдары мен немерелері арасында аумақтың қалалары мен өңірлері үшін болған өзара үздіксіз күрестер Могулияны терең саяси дағдарыстарға түсіріп жіберді. Күресіп жатқан топтың бір бөлігі тіпті билікке келу үшін Тәуекел ханның көмегіне сүйенуге мәжбүр болғанын жазба дерек мәліметтері анық көрсетеді. Шығыстанушы-ғалым В.П. Юдин осы мәліметтерді негізге алып, Шығыс Түркістан аумағындағы Чалыш пен Тұрфан қалаларындағы билікке кімнің отыратындығын Тәуекел ханның позициясы анықтады деген тұжырым жасайды (Юдин,1969: 377).

Дәл осындай жағдай Қазақ хандығының шығысындағы ойрат тайпаларында қалыптасқан еді. Жоғарыда атап өткеніміздей, олар бір жағынан өздерінің шығысындағы халха моңғолдармен күресте үнемі жеңіліс тауып отырса, екінші жағынан, өз іштеріндегі саяси бытыраңқылық пен жақсы жайылымдар үшін болып отырған жиі қақтығыстар – оларды дәл осы кезеңде қатты әлсіретіп жібереді. Ойрат тайпаларының біріне Тәуекел хан інісін отырғызғандығы деректерден белгілі (Казахско-русские отношения, 1961: 3).

Қазақ хандығының солтүстігіндегі көршісі Сібір хандығы болса, Хақназар ханның кезінен бері Қазақ хандығының қарсыласы болатын. Бірақта дәл осы жылдары Сібір ханы Көшімнің жағдайы өте мүшкіл жағдайда болды. 1582 жылғы Ермактың ауыр соққыларынан кейін, шибанилық Көшім хан қаншама тырысса да, мемлекетін бұрынғыдай қалпына келтіре алмады. 1591-1595 жылдар аралығында Көшім хан әскерлері бірнеше рет орыс әскерлерінен жеңіліс тауып, Сібір хандығы толығымен күйрейді.

Ал бұрынғы қуатты Ноғай Ордасының орнында бытыраңқы ноғай иеліктері – Үлкен ноғайлар, жембойлықтар, Алтыұл ноғайлары секілді әлсіз ноғай ұлыстары қалып, олардың басым бөлігі Мәскеуге жартылай тәуелді болып қалған еді.

Ал дәл осы кезеңдегі Қазақ хандығының басты қарсыласы – Мауереннахрдағы шибанилық әулеттің саяси жағдайы басқа көршілерге қарағанда басқаша болатын. 1556 жылы Самарқандағы шибанилық Наурыз Ахмет хан қайтыс болғаннан кейін, шибанилық әулеттің 24 жастағы келесі бір өкілі – II Абдаллах хан 1557 жылы Бұхарада тақты иеленеді де, ши-

рек ғасыр бойы жеке дара билік үшін үздіксіз күрестер жүргізеді. 1583 жылы әкесі Ескендір хан қайтыс болғаннан кейін өзін ресми түрде хан жариялап, өзінің келесі жорықтарын Хорасан, Бадахшан, Хорезм аймақтарына бағыттайды. Ол 1584 жылы – Бадахшанды, 1588 жылы – Гератты, 1595 жылы – Хорезмді бағындырады (Гафуров, 1989: 274). Сөйтіп, XVI ғасырдың 90-шы жылдарының бірінші жартысында Қазақ хандығының аумақтағы басты қарсыласы – Мауереннахрдағы шибанилық әулет билеген мемлекеттің саяси жағдайы өте қуатты болды.

Ал Мауереннахрдың оңтүстік-батыстағы көршісі Ирандағы сефевилік әулетпен қарым-қатынасы соғыс жағдайында болатын. 1587 жылы Иранда 16 жасында таққа отырған атақты сефевилік билеуші Аббас шах Хорасан аймағын Абдаллахтан қайтару үшін дипломатиялық және әскери жолдарды пайдаланады. Екі майданда соғыспау үшін ол 1590 жылы Осман империясымен бейбіт келісімге келеді. 1593 жылдың соңында ол Мәскеуге өз елшілігін жібереді.

Тәуекел ханның дипломатиялық өнері осы тұста байқалады. Күшейіп тұрған II Абдаллах ханға қарсы күресте ең сенімді одақтас Орыс мемлекеті бола алатынын білген Тәуекел хан Мәскеуге өз елшілігін жіберуді ойластырады. Бұл жылдары Орыс мемлекетінің шекарасы солтүстікте де, батыста да Қазақ хандығымен түйісе бастаған еді.

Тәуекел ханның Құл-Мұхаммед би бастаған елшілігі Мәскеуге 1594 жылы келді. Елшіліктің алдына бірнеше мақсат тұрды. Олар мыналар болатын: II Абдаллах ханға қарсы күресу үшін Орыс мемлекетімен әскери одақ құру, Тәуекел ханның немере інісі, Ондан сұлтанның ұлы Ораз-Мұхаммедті Мәскеудегі тұтқыннан қайтару; Орыс патшасынан Бұхараға қарсы күресу үшін «от шашатын қару» алу еді (Казахско-русские отношения, 1961: 3-5). Бұл мақсаттың бәрі дәл сол жылдары Қазақ хандығы үшін өте маңызды болатын.

Құл-Мұхаммед бидің елшілігі жөнінде тарихнамада арнайы қарастырылған (Басин, 1965: 37). Тәуекел хан елшілігінің атқарған жұмысы мен оған жауап ретінде Орыс мемлекеті тарапынан келесі 1595 жылы қазақ ордасына келген орыс елшісі Вельямин Степановтың баяндауы мен жазбаларынан қазақ-орыс елшілік байланыстарынан басқа, сол кезеңдегі Қазақ хандығының сыртқы байланыстары жөнінде біршама құнды материалдар ала аламыз.

Ораз-Мұхаммед сұлтанның Құл-Мұхаммед бимен болған әңгімесінің жазбасында Тәуекел ханның жағдайы және оның қалмақтармен, Бұхара билеушісімен, ноғайлармен қарым-қатынасы туралы мәлімет келтіріледі (Казахско-русские отношения, 1961: 3). Осы құнды деректе Құл-Мұхаммед би Мәскеуге Ираннан елшілік келіп жатқанынан хабардар болып, Бұхара ханына қарсы бірігіп күресу үшін қызылбас елінің елшісімен кездесуге күш салады. Құл-Мұхаммед би орыс патшасының рұхсатымен Иран елшісімен кездеседі. Екі елші арасындағы негізгі тақырыптың Бұхараға қарсы бірігіп күрес жүргізу туралы болғаны анық. Қазақ елшісі Мауереннахрдағы шайбанилық әулеттің билігіне қарсы қазақ-иран одағын қалыптастыру мәселесін көтеріп, оны нақтылау үшін қазақ елшілігінен бір адамды Иран елшілігіне қосып қызылбастар еліне жіберу туралы, ал Мәскеуде жүрген Иран елшілігінің бір адамын қазақ елшілігімен бірге Тәуекел ханға жіберу туралы ұсыныс білдіреді және ол ұсыныс қабылданады. Келесі жылы қазақ еліне орыс елшілігін басқарып барған Вельямин Степановпен бірге ирандық елшіліктің бір өкілі еріп барып, орыс елшілігімен бірге кейін оралады (Казахско-русские отношения, 1961: 13). Ал қазақ елшілігінен Иранға барған адам туралы ешқандай мәлімет жоқ. Біз келесі беттерде сол тұстағы қазақ-иран қатынастары туралы, оның ішінде Бұхара ханына қарсы Тәуекел хан мен I Аббас шахтың әскери одағы жөніндегі ойларымызды арнайы білдіреміз.

Жалпы алғанда, Құл-Мұхаммед бидің елшілігінен байқағанымыз, Тәуекел хан үшін сол кездегі Қазақ хандығының ең басты қарсыласы Мауереннахрдағы шайбанилық билеуші – II Абдаллах хан болғанын көреміз. Сол себепті де Тәуекел хан оған қарсы күресу үшін мүмкін болған жағдайдың бәрін пайдаланады.

1595 жылдың наурыз айында Тәуекел ханға Орыс мемлекетінен Вельямин Степанов бастаған елшілік аттандырылады. Және орыс елшілігінің құрамында жоғарыдағы келісім бойынша Иран елшілігінің Дервиш Мұхаммед есімді бір өкілі болады. Сол жылдың мамыр айының соңғы күні Қазақ ордасына жеткен орыс елшілігі 60 күн қазақтар арасында болып, шілденің соңғы күні кері қайтады. Қыркүйектің соңына таман елшілік аман-сау Мәскеуге жетеді. Вельямин Степановтың баяндамасы мен жазбасында оның қандай маршрутпен Қазақ еліне келгендігі, қандай қиыншылықтарды басынан өткергені, Тәуекел ханның оны қалай қабылдағаны, патша грамотасын қалай тапсырғаны және тағы басқа елшіліктің жәйттері айтылады (Казахско-

русские отношения, 1961: 13-14). Орыс елшісі Тәуекел ханның ордасы қай жерде болғанын нақтылап айтпаса да, оның қай өңірде болғанын шамалап айтуға болады. Елшінің баяндамасында бір орыс боярының ұлы Илейка Меньшиков деген тұтқынның Ташкенттен қашып шығып, Қазақ ордасындағы орыс елшілігіне қашып келгенін, оның соңынан қуып келгендерге елшінің 14 сом беріп босатып алғанын жазады (Казахско-русские отношения, 1961: 13). Соған қарағанда, сол кездегі Тәуекел ханның ордасын Ташкенттен Дешті Қыпшаққа қарай, онша қашық емес жерде орналасқан деп санаймыз.

Жалпы, 1594 жылғы Тәуекел ханның орыс еліне барып қайтқан елшілігі де, 1595 жылғы Қазақ еліне келіп кеткен орыс елшілігі де қазақтар үшін негізгі мәселе – Бұхар билеушісіне қарсы бірігіп күресу жөніндегі мәселені шеше алмады. Мәскеу жағы сөз жүзінде болмаса, іс жүзінде Қазақ хандығына Бұхараға қарсы күресте ешқандай көмек беруге оң ниет көрсетпеді. Соған қарамастан бұл елшіліктер екі ел арасындағы ресми елшілік қатынастардың орнауына негіз қалады. Ал елшіліктің баяндамалары мен жазбалары сол тұстағы Қазақ хандығының тарихы үшін құнды деректер қатарына жатады.

Орыс елшілігі кейін оралғаннан кейін бірнеше жыл бойы Тәуекел хан үшін басты назар оңтүстіктегі көрші болып қала берді. Мәскеу тарапынан нақты ешқандай көмек болмаған соң Тәуекел хан Ирандағы сефевилік әулеттің билеушісімен жақындасуды жөн көрген секілді. Екі ел арасында жоғарыда атап өткеніміздей, елшілік өкілдер арқылы байланыстар орнатылғаннан кейін, Бұхара ханына қарсы Тәуекел хан мен Аббас шахтың көзқарастары бір арнада тоғысады. 1597-1598 жылдары қазақ ханы мен иран шахының Мауереннахр мен Хорасан аймағында шайбанилық билеушіге қарсы жүргізген соғыстарын алдын ала келісілген шаралардың нәтижесі деуге болады. Төменде осы мәселе жөнінде тереңірек тоқталып, ондағы кейбір сұрақтарға қатысты өз ойымызды білдірелік.

Осы тұста мынадай мәселені айта кеткенді жөн көреміз. 1594 жылы 30 мамырда орыс патшасы Федор Иванович Аббас шахтың Мәскеуге келген елшілігіне жауап ретінде князь А.Д. Звенигородский бастаған елшілікті Иранға аттандырады. Иран шахы орыс елшісін сол жылдың 6 қарашасында өз сарайында қабылдап, орыс патшасының Түркияға, Қырымға, неміс императоры Рудольфке, Литва короліне, Ноғай Ордасына, Дағыстан билеушісі Шевкалға, Бұхара ханына және тағы басқа елдерге қарым-қатынасы жөнінде сұрақтар қояды. Бірақ Қазақ хандығы жөнінде, әсіресе, орыс патшасының Тәуекел ханға қарым-қатынасы туралы ешқандай сұрақ қойылмайды. Біз оның себебін былайша түсіндіруге тырысамыз.

Жоғарыда атап өткеніміздей, Тәуекел ханның елшісі Құл-Мұхаммед би мен Аббас шахтың елшісі арасындағы келіссөз бойынша екі елшіліктің бір-бір өкілдерін Қазақ елі мен Иранға жіберу жөнінде келісілген болатын. Иран елшілігінің бір өкілі В. Степановпен бірге Тәуекел ханға келіп кеткенін айттық. Ал қазақ елшілігінің өкілі туралы ешқандай жерде айтылмайды. Бірақ ол қазақ елшілігінің өкілі Иранға келмеді дегенді білдірмейді. Біздің ойымызша, қазақ өкілі Иранға ирандық елші Ази Хұсраумен бірге келген. Князь А.Д. Звенигородский елшілігі Иранға 1594 жылдың 22 қыркүйегінде келсе, иран елшісінің кемесі «қарсы соққан желдің қырсығынан» 7 күн кешігіп келеді. Орыс елшісі тек бір жарым айдан кейін шахтың қабылдауында болады (Корсакова, 1916: 311). Ал осы аралықта Ази Хұсрау елшілігіндегі қазақ өкілінен Аббас шахтың адамдары немесе шахтың өзі қазақтар туралы, Тәуекел хан және оның Мауереннахрдағы шайбанилық әулетпен, орыс патшасымен қарым-қатынастары туралы мәліметтерді біліп алған деуге болады. Сол себепті де Аббас шах орыс елшісінен қазақтарға қатысты өзіне белгілі ақпаратты сұрамаған деп ой түюге болады.

Жалпы, осы жылдардағы қазақ-иран елшілік байланыстарының қорытындысынан біз, қазақ ханы мен иран шахының Мауереннахрдағы шайбанилық әулет билігіне қарсы күресінің келісіп жүргізгендігін байқауға болады.

Тарих ғылымында XVI ғасырдың 90-шы жылдарының соңында Тәуекел ханның Мауереннахрға 1598 жылғы жорығы жөнінде біршама жақсы қарастырылған (Вельяминов-Зернов, 1864: 345-352; Абусеитова, 1985: 83-91; Абусеитова, 1981: 124-141). Сол тұстағы оқиғаларды баяндайтын деректердегі мәліметтерді терең қарастыру және оларды бір-бірімен салыстыру барысында біз, XVI ғасырдың соңында Тәуекел ханның Мауереннахрға жорығы екі рет, 1597 және 1598 жылы, яғни біріншісі II Абдаллах ханның тірі кезінде, ал екіншісі Бұхар ханы қайтыс болғаннан кейін болғанын көреміз. Ортағасырлық дерек мәліметтерінде 1598 жылғы жорық туралы айтылады. Тек екі деректе ғана – Искандер Муншидің «Тарих-и аламара-йи Аббаси» және Хожамқұли – бек Балхидың «Тарих-и

Кипчаки» еңбектерінде Тәуекел ханның 1597 жылдың соңы мен 1598 жылдың басындағы жорығы жөнінде қысқаша болса да баяндалады (Вельяминов-Зернов, 1864: 342-343; Тарих-и Кипчаки, 1969: 394-395). «Тарих-и Кипчаки» дерегіндегі мәліметтің қысқаша мазмұны мынадай: «Қазақ сұлтандары әкесі мен ұлы [Абдаллах –хан мен Абд ал-Мумин-хан] арасындағы тартыс туралы хабарды естіп, бас көтерді. Тәуекел хан көп әскерімен Бұхараны бағындырмақ болды. Абдаллах хан ұрысқа [өзінің] қолбасшыларын алып шығады. Бұл ұрыста көптеген атақты өзбектер қаза тапты. Қашқан әскер Бұхараға келді. Бұл оқиға [хан үшін] қосымша күйініш болды. Ол әскер жиып, қазақтардың жорығына төтеп беру үшін Самарқан жаққа беттейді. Осы кезде ол қайғы мен күйініштен ауыра бастап, бір мың жетінші (1598/1599) жылы қайтыс болды. Ол Бұхара қаласындағы Хожа Нақышбанда мазарында жерленді...» (Тарих-и Кипчаки, 1969: 394-395). В.В. Вельяминов-Зернов Искандер Мунши еңбегіндегі Тәуекел ханның 1597-1598 жылғы Мауереннахрға жорығы туралы мәліметтің мазмұнын былайша аударып береді: «Әкесі мен ұлы арасындағы қастық пен жаулық туралы хабар Түркістанға тарағанда, бұған дейін Абдулланың күшінен қорқып тыныш өмір сүріп жатқан қазақ сұлтандары бас көтерді. Олардың бірі, өзі хан атағын иеленіп алған Тәуекел – сұлтан қазақ көп әскермен Ташкентке таяп келеді. Абдулла-хан оны өзіне лайықты қарсылас деп санамай, оған қарсы өз әулетінің сұлтандарын, шекаралас аймақтардың әмірлерін және әскерінің бір бөлігін жіберумен шектеледі. Екі жақ әскері Ташкент пен Самарқанд аралығында кездесіп, қанды шайқас болды. Ханның бұған дейін ешқашан жеңіліс көрмеген әскері жеңіліс тапты. Әмірлер мен қолбасылардың көп бөлігі және бірнеше сұлтан қаза тапты, ал әскердің аман қалған бөлігі өте нашар және жалынышты күйде Бұхараға қашып келді. Бұрын да ұлының әрекетінен күйініп отырған ханды бұл жағдай одан әрі қатты қайғыландырды... Ол тек қана әскер жиып, жеңілістің орнын жабуды ойластырды. Әскер жиылып, туындаған қауіптің алдын алу үшін және Тәуекел ханнан кек алу үшін Самарқанға бет алды, бірақ онда келісімен ұлының бағынбауы мен қазақтардан жеңілу салдарынан болған қайғы оның денсаулығын күрт нашарлатып жіберді. Ауруы күшейіп, ол көп ұзамай қайтыс болды» (Вельяминов-Зернов, 1864: 342-343).

Келтірілген екі дерек мәліметінен көріп отырғанымыздай, Тәуекел ханның бұл айтылып отырған жорығы кезінде II Абдаллах хан әлі тірі. Шайбанилық ханның нақты қайтыс болған жылы мен күні ғылымда анық белгілі, ол – 1598 жылдың 8 ақпанында болған (Мухаммед-Юсуф Мунши, 1956: 69). Олай болса, келтірген дерек мәліметтері Тәуекел ханның бұл жорығы 1597 жылдың соңы мен 1598 жылдың басында болғанын көрсетеді.

Абдаллах – ханның ұлы, әрі мұрагері Абдал-Мумин ханның әкесінен соң Бұхара қаласында таққа отырғаны көпшілікке мәлім. II Абдаллах ханның қайтыс болғаны жөніндегі хабарды естісімен Иран шахы бірден Хорасанды тезірек қайтару үшін жорыққа дайындалады да, 1598 жылдың 9 сәуірінде астанасы Исфаханнан Гератқа қарай аттанып шығады (Мухаммед-Юсуф Мунши, 1956: 90). Ал Тәуекел ханның Мауереннахрға келесі жорығы алты айдан кейін, яғни Абд-ал Мумин хан қастандықпен өлтірілгеннен кейін басталады. «Тарих-и Кипчаки» дерегінің авторы бұл жөнінде «Абд-ал Мумин ханның өлтірілгендігі туралы хабарды ести сала...Тәуекел хан Ташкент пен Мауереннахрды бағындыру жолына кірісті», – деп жазады (Тарих-и Кипчаки, 1969: 395).

Жоғарыда келтірілген дерек мәліметтерінен Тәуекел хан мен Аббас шахтың Мауереннахр мен Хорасандағы шайбанилық әулеттің билігіне қарсы жүргізген күрестері алдын ала жасалған екіжақты келісімнің нәтижесінде жүзеге асқан деуге болады. Мұндай келісім Тәуекел ханның ордасында болған ирандық елшілік өкілі мен Иранға жіберілген қазақ елшісі өкілінің жұмыстарының нәтижесі деп түсінеміз. Тәуекел хан келісімге сай Мауереннахрға алғашқы жорығын 1597 жылы II Абдаллах ханның тірі кезінде жасаса, Аббас шах болса, Бұхара билеушісі қайтыс болғаннан соң, 1598 жылы ұйымдастырады. 1598 жылы Тәуекел ханның келесі жорығы II Абдаллах ханның мұрагері қайтыс болғаннан кейін жасалады. Осылайша, Тәуекел ханның Мауереннахрдағы шайбанилық әулеттің билігіне қарсы күресі – оны тек қазақ тарихындағы ғана емес, сонымен бірге XVI ғасыр соңында бүкіл Орталық Азия аумағындағы танымал саяси қайраткер деңгейіне дейін көтереді.

Енді Тәуекел ханның 1598 жылғы Мауереннахрға соңғы жорығы мен оның барысына тоқталсақ.

Жоғарыда атап өткеніміздей, Тәуекел ханның жорығы 1598 жылы жаз айының соңында Абд ал-Мумин ханның қастандықпен өлтірілуінен кейін басталады. Бұхара тағында алты ай отырған оны жергілікті әмірлер жасырын түрде қастандықпен

өлтіреді. Бір қызығы, Мұхаммед Юсуф Мунши бойынша, Абд ал-Мумин ханға қастандық ұйымдастырушылардың басында беделді бір қазақ ақсақалы болған. Ол былай деп баяндайды: «... Оның (Абд ал-Мумин ханның. – Б.К.) билігі алты айға созылды. Бұхаралықтардың әкесінің қайырымдылығы мен ізгілігіне үйреніп қалғанын және өзінің іс-әрекеттеріне наразы болып, жаман бірдеңе ұйымдастырмақ ойларын Абд ал-Мумин білді. Ол ең беделді танымал адамдардың көзін жоймақ болды. Олар болса оны біліп қойып, жасырын кеңеске жиналды да, өздерінің үлкен істі (орындауға) дайын екендіктерін мәлімдеді. Жиналғандар ішінде бір ақсақал қазақ бар еді, ол былай деді: «Олай деуге болмайды». Ол орнынан тұрып, жиналысқа қатысушылардың әрқайсысының кеудесін кезек-кезек қолымен ұстап шықты да, ойымызды жүзеге асыруды айтқанда бәріннің жүректерің қатты соғып кетті. Тек екі адамға қарап тұрып: «Сендердің жүректерің орнында тұр», – деді ақсақал. Ойластырған істі жүзеге асыру жаңағы екі адамға жүктелді» (Мухаммед-Юсуф Мунши, 1956: 69). Сол екі адам Абд ал-Мумин ханды өлтіріп, басын кесіп алады (Мухаммед-Юсуф Мунши, 1956: 69-70).

Дерек мәліметіндегі есімі белгісіз ақсақал қазақтың Тәуекел ханға қаншалықты қатысы бар екені беймәлім. Дегенменде, біз 1580 жылдардың басынан бері Тәуекелдің Мауереннахрда болғанын, Бұхарамен ашық түрде де, жасырын түрде де саясат жүргізгенін, 1594 жылдан бастап басты қарсыласы шайбанилық әулет екенін ескере келе, ақсақал қазақтың жай адам емес, Тәуекел ханның Бұхара қаласындағы сенімді адамдарының бірі деген ойға көніліміз ауады. Және ол адам жалғыз болмаған. «Тарих-и аламара-йи Аббаси» мәліметінде II Абдулла ханның ең сенімді, әрі белгілі әмірлерінің бірі – Абд ул – Уаси би деген әмірдің хан өлімінен кейін Тәуекел хан жағына шығып, Абд ал-Мумин ханға қастандық ұйымдастырушылардың бірі болғандығы және Тәуекел ханды Мауереннахрға жорық жасауға шақырғандығы айтылады (Вельяминов-Зернов, 1864: 351). Осындай мәліметтерге қарап, Тәуекел ханның Мауереннахр қалалары мен оның астанасы Бұхара қаласында ықпалының күшті болғандығын көреміз. Осы факторлар 1598 жылғы жорықта Ташкент, Ахси, Андижан, Самарқанд секілді қалалардың қазақтар жағына ұрыссыз өтуінің көп себептерінің бірі болса керек.

Тәуекел ханның 1598 жылғы Мауереннахрға соңғы жорығы туралы мәліметтер «Тарих-и аламар-йи Аббаси» мен «Тарих-и Кипчаки» еңбектерінде біршама жақсы баяндалады. Екі деректегі мәліметтерді бір-бірімен толықтыра отыра, жорық барысын қарастыралық.

Тәуекел ханның жорығы жаздың соңғы айында басталады. Тәуекел ханның жарлығына сәйкес бүкіл қазақ жерінен 120 сұлтан атқа отырады (Мухаммед-Юсуф Мунши, 1956: 208). Искандер-бек Муншидың мәліметтеріне қарап, Тәуекел хан жорыққа жүз мыңнан аса әскер шығарған және ол әскердің бәрі Дешті Қыпшақ пен Түркістан аймағындағы тайпалардан жасақталғанын көреміз (Вельяминов-Зернов, 1864: 347-348). Дерек мәліметінде Тәуекел хан әскерін автор «Түркістандық және «көшпелі Өзбектер» тайпаларынан жиналды» деп жазады. Бұл жерде «көшпелі Өзбектер» дегеніміз – Қазақ хандығы құрылғанға дейінгі Дешті Қыпшақ тайпаларының жиынтық атауы, негізінен XV ғасырдың екінші ширегінде Әбілқайыр ханның билік құрған жылдары оның қол астына қараған тайпаларға қатысты айтылады. Қазақ хандығы құрылғаннан кейін қазақ хандарының билігі тараған Дешті Қыпшақтың басым бөлігіндегі тайпалардың бәрі қазақтар деп атала бастайды. «Көшпелі өзбектер» терминін көбінесе сол кезеңдегі парсылық авторлар қолданады. Ал түркістандық тайпалар деп Искандер-бек Мунши Сырдария өзенінің орта ағысы бойындағы жартылай отырықшы және жартылай көшпелі жергілікті тайпаларды айтып отыр.

Одан әрі Искандер-бек Мунши өз баяндауын былайша жалғастырады: « Тәуекел ханның осыншама мол әскеріне жергілікті өңірдің тұрғындары ешбір қарсылықсыз бағынды. Аз уақыт ішінде ол Орта Азияның Ташкент, Ахси, Андижан, Самарқан сияқты ірі қалалары мен өңірлерін Бұхара аймағының қаласы Мианқалға дейінгі жерлерді басып алады. Самарқанда 20 мыңдық әскермен інісі Есім сұлтанды қалдырып, өзі 70-80 мың әскермен Бұхара алу мақсатымен қалаға бет алады. Бұхарада 15000 мыңға жетпейтін әскер болғандықтан, Пір-Мұхаммед хан мен әмірлер жаумен ашық майданға шықпай, қала бекінісі мен мұнараларын күшейтеді. Тәуекел хан қалаға жақын келіп, әскері бірнеше бөліктерге бөлінеді де, қаланы түгелдей қоршауға алады. Бұхарлықтар күн сайын қаланың әр қақпасынан қарсыластарына шабуылдар жасап, олардың адам санына шығындар келтіріп отырады. Осылайша он бір күн бойы осындай ұрыстар болып тұрады. Он екінші күні Бұхарадағы барлық әскер қаладан шығып, күннің атысынан күннің батысына дейін соғысады. Осы күні бұхарлықтар

жеңіске жетеді. Ал Тәуекел хан шегінуге мәжбүр болады. Шегінген әскердің алды Самарқандқа жеткенде болған оқиға түгелдей Есім сұлтанға баяндалады.

Мұндай хабарды естіген Есім сұлтан ашуланып ағасына мынадай сипатта хабар жібереді: «Соншама әскермен азғантай ғана Бұхара әскерінен жеңіліп, шегіну деген ұят және өте қатты ұят нәрсе, егер хан Самарқандқа келсе, бұл жақта да Бұхара жақтағыдай самарқандықтардың бізге бағынбауы мүмкін. Хан шегінісін тоқтатып, кері оралсын, мен оған өз әскеріммен қосыламын» (Вельяминов-Зернов, 1864: 349). Тәуекел хан інісінің кеңесін құп алады да, қайтадан Бұхараға бет алады. Көп ұзамай оған Есім сұлтан келіп қосылады. Бұхараға да Бакы-Мұхаммед сұлтан бастаған әскери күш Балхтан көмекке келіп жетеді. Екі жақтың әскері Мианқалдың Ұзынсақал деген жерінде кездесіп, ұрысты бастап кетеді. Шайқастар қайта жалғасып, бір айдай уақытқа созылады. Соғысушы екі жақ түпкілікті жеңіске жете алмайды. Осындай бір сәтте Тәуекел хан әскерді өзі бастап ұрысқа түседі. Қарсыластар жағынан көп әскер шығынға ұшырап, бұхарлықтардың ең беделді және танымал адамдары қаза табады. Осы шайқаста Тәуекел ханның өзі де ауыр жарақат алады. Хан жараланғаннан кейін қазақ әскерлері Ташкентке оралады. Ал көп ұзамай Тәуекел хан қайтыс болады (Вельяминов-Зернов, 1864: 350-351; Абусеитова, 1981: 134-135).

Қорытынды

Біріншіден, XVI ғасыр соңында Қазақ хандығының Мауереннахрға қарсы жүргізген күресі барысында Мәскеумен елшілік байланыстар орнатылады, Ирандағы сефевилік әулетпен байланыстар жасалады.

Екіншіден, Тәуекел ханның осы соңғы жорығының нәтижесінде Қазақ хандығы Түркістан аймағы үшін жүргізілген бір жарым ғасырлық күресін жеңіспен аяқтайды. Алғаш рет Қазақ хандығының құрамына Түркістан аймағындағы қалалар және жайылымды жерлермен бірге Ташкент аймағы да қосылады.

Үшіншіден, XVI ғасыр соңында Қазақ хандығының жемісті күрестері нәтижесінде қазақ халқының этноаумағының қалыптасуы аяқталды деп санаймыз.

Әдебиеттер

Абусеитова М.Х. (1981). Из истории казахско-среднеазиатских отношений: события 1598-1599 годов.124-141 с. Мына кітапта: Казахстан в эпоху феодализма (проблемы этнополитической истории). Алма-Ата. Наука. КазССР.

Абусеитова М.Х. (1985). Казахское ханство во второй половине XVI века. Алма-Ата: Наука.

Басин В.Я. (1965). Из истории русско-казахских дипломатических отношений в XVI-XVII вв. ҚазССР ҒА Хабаршысы, Қоғамдық ғылымдар сериясы. №1, 37-51 бб.

Вельяминов-Зернов В.В. (1864). Иследование о Касимовских царях и царевичах. Ч.2. Санкт-Петербург.

Гафуров Б.Г. (1989). Таджики. кн. II. –Душанбе: Ирфон.

Казахско-русские отношения в XVI-XVIII веках. (1961) (Сборник материалов и документов). Издательство Академии Наук Казахской ССР. Алма-Ата.

Кәрібаев Б. (2015). Қазақ хандығының күшеюі (XV ғ. соңғы – XVI ғ. алғашқы ширектері). Алматы: «Сардар» баспа үйі.

Корсакова В. (1916). Звенигородский, Андрей Дмитриевич // Русский биографический словарь: В 25 томах. Жабокритский- Зяловский. Петроград.

Мухаммед – Юсуф Мунши. (1956). Муким-ханская история. Перевод с таджикского, предисловие, примечание и указатели профессора А.А. Семенова. ИВ АН УзССР. Ташкент.

Тарих-и Кипчаки. (1969) // Материалы по истории Казахских ханств XV-XVIII веков (Извлечения из персидских и тюркских сочинений) / Сост.: С.К.Ибрагимов, Н.Н. Мингулов, К.А.Пищулина, В.П. Юдин. Алма-Ата.

Юдин В.П. (1969). Тарих-и Шах Махмуд бен Мирза Фазил Чорас.// Материалы по истории Казахских ханств XV-XVIII веков (Извлечения из персидских и тюркских сочинений) / Сост.: С.К. Ибрагимов, Н.Н. Мингулов, К.А. Пищулина, В.П. Юдин. Алма-Ата.

References

Abuseitova, M.H. (1981). Iz istorii kazakhsko-sredneaziatskix otnoshenii: sobytiya 1598-1599 godov. [From the history of Kazakh-Central Asian relations: the events of 1598-1599]. In «Kazakhstan v epohu feodalizma (problemy etnopoliticheskoi istorii)». Alma-ata, Nauka.

Abuseitova, M.H. (1985). Kazakhskoe hanstvo vo vtoroi polovine XVI veka. [Kazakh Khanate in the second half of the XVI century]. Alma-ata: «Nauka».

Basin, V.Y. (1965). Iz istorii russko-kazakhskih diplomaticheskix otnoshenii v XVI-XVII vv. Bulletin of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. №1, p. 37-51.

Velyaminov-Zernov, V.V. (1864). Isledovanie o kasimovskih caryah i carevichah. [Study on Kasimov kings and princes]. Vol.2. Sankt-Peterburg.

Gafurov, B.G. (1989). Tadzhiki. Kniga II. Dushanbe: Irfon.

Kazakhsko-russkie otnosheniya v XVI-XVIII vekah. [Kazakh-Russian relations in the XVI-XVIII centuries]. (1961). (sbornik materialov i dokumentov). izdatelstvo akademii nauk Kazakhskoi SSR. Alma-ata.

Karibaev, B. (2015). Kazak handygynyn kүsheyui (XV g. sony –XVI g. algashky shirekteri). [Enhancement of the Kazakh Khanate (the first quarters of the XV century – the first quarters of the XVI century).]. Almaty,Sardar.

Korsakova, V. (1916). Zvenigorodskii, Andrei Dmitrievich. // Russkii biograficheskij slovar : v 25 tomax. Zhabokritskii- Zyalovskii. Petrograd.

Muxammed – Yusuf Munshi. (1956). Mukim-xanskaya istoriya. [The Book of Mukim-Khans]. Perevod s tadzhikskogo, predislovie, primechanie i ukazateli professora A.A. Semenova. Tashkent.

Tarih-i Kipchaki. (1969). Materialy po istorii kazakhskix hanstv XV-XVIII vekov (izvlecheniya iz persidskix i tyurkskix sochinenii). [Materials on the history of the Kazakh Khanates of the XV-XVIII centuries (Extracts from the Persian and Turkic works] / sost.: S.K. Ibragimov, N.N. Mingulov, K.A.Pishhulina, V.P. Yudin. Alma-ata.

Yudin, V.P. (1969) Tarih-i Shah Maxmud ben Mirza Fazil Choras. Materialy po istorii kazakhskix hanstv XV-XVIII vekov (izvlecheniya iz persidskix i tyurkskix sochinenii). [Materials on the history of the Kazakh Khanates of the XV-XVIII centuries (Extracts from the Persian and Turkic works] / sost.: S.K.Ibragimov, N.N. Mingulov, K.A.Pishhulina, V.P. Yudin. Alma-ata.

ҒТАМР 03.29.00

Сайлан Б.С.

тарих ғылымдарының докторы, профессор,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: b_sailan1967@mail.ru

АУҒАН СОҒЫСЫ ҚАЛАЙ АЯҚТАЛДЫ?

1979-1989 жылдары болған Ауған соғысына деген көзқарас пен оған берілген баға әлі ұзақ жылдар бойы талқыналары анық. Өйткені бұл соғыс түйіні – көптеген халықаралық, саяси, идеологиялық, әлеуметтік-экономикалық және әскери аспектілерді қамтыды. Соның ішінде он жыл бойы Ауған жерінде айқасқан 40-армияның Ауғанстанды тастап шығуы мақаланың негізгі арқауы болып саналады. КСРО үшін көптеген қиыншылықтар әкелген бұл соғыстың қалай аяқталғаны еңбекте жан-жақты талданады. 1980 жылдардың басынан әскерді Ауғанстаннан әкету туралы шешімнің халықаралық деңгейде жүзеге аспағандығы, ол жөніндегі келіссөздердің нәтижесіз аяқталғаны, соғыстың жылдан-жылға созыла түсу себептері айтылады. Тек 1985 жылдан бастап Ауған соғысын аяқтау, бұл елден кеңес әскерін алып кету жұмыстарының нәтижелі табыстарға жете бастағандығы қарастырылады. Кеңес әскерін 1989 жылы Ауғанстаннан әкетуде Женева келісімінің маңызды рөл атқарғаны және осы келісімге қатысушы елдердің ұстанымдары барынша анық сипатталып, соғыстың мәресіне жету себептері толық ашылады.

Түйін сөздер: КСРО, БҰҰ, соғыс, әскер, келісім, шығын, оппозиция, қолбасшы, босқын.

Sailan B.S.

Doctor of Historical science, Professor, al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: b_sailan1967@mail.ru

How did the Afghan war end?

To this day, the Afghan war, which occurred in 1979-1889, was widely discussed by the people. It includes international, political, ideological, socio-economic, military aspects. In addition, the main theme of this article is the withdrawal of 40 armies within 10 years to the territory of Afghanistan. This document details the completion of the Afghan war, which caused many difficulties in the life of the USSR. The absence of a formal international agreement on the withdrawal of the Soviet army from Afghanistan in the 1980s led to a deterioration of the condition and pulled the warrior for several years. Only in 1985, an agreement was reached on the withdrawal of Russian military facilities from Afghanistan, as well as on the withdrawal of soldiers. This article openly emphasizes that the Geneva Agreement, signed in 1989, played an important role in the withdrawal of the Soviet army from Afghanistan.

Key words: USSR, UN, war, army, contract, damage, opposition, commanding, refugees.

Сайлан Б.С.

доктор исторических наук, профессор,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: b_sailan1967@mail.ru

Как закончилась Афганская война?

По сей день Афганская война, прошедшая в 1979-1889 годах, широко обсуждается среди народа. Главной причиной тому является его заключение. Оно включает в себя международные, политические, идеологические, социально-экономические, а также военные аспекты. К тому же главным лейтмотивом данной статьи является вывод служащих в течение 10 лет на территории Афганистана 40 армий. В данной работе подробно описывается заключение Афганской войны, принесшей много трудностей в жизни КСРО. Отсутствие официального международного согласия

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

о выведение Советской Армии из Афганистана с 1980 года стало причиной затянувшейся войны на несколько лет. Только в 1985 году было получено согласие на выведение российских войсковых объектов из Афганистана, а также окончание войны. В данной статье открыто подчеркивается, что Женевское соглашение, подписанное в 1989 году, сыграло важную роль в выводе Советской Армии из Афганистана.

Ключевые слова: СССР, ООН, война, армия, договор, ущерб, оппозиция, командующий, беженцы.

Кіріспе

1979 жылғы 25 желтоқсанда Кеңес әскерлерінің шектеулі контингенті Ауғанстан шекарасынан өтті. Сөйтіп, 1989 жылдың 15 ақпанына дейін, яғни 10 жылға жуық ол елде соғыс жүргізді. Бұл соғыс төңірегінде сөз қозғайтын болсақ, бұл соғыстың ақиқаты әлі толық айтылып біткен жоқ. Әрине, Ауғанстан соғысы төңірегінде баспасөз беттерінде жарияланып жатқан жарияланымдар мен еңбектер аз емес. Ресми органдар мен әлгіндей жарияланымдар тарапынан бұл соғыс кейінгі уақытқа дейін әділетті соғыс тұрғысында бағаланып, интернационалдық көмек беру ретінде айтылып келді. Кейінгі жылдары бұл соғыстың әділетсіз, басқыншылық және пайдасыз соғыс екеніне көзіміз жете бастады.

Сөйтіп, Ауған соғысы тарихқа енді. Соңғы жылдары осы соғысқа жан-жақты талдау жасап, ақиқатын ашып, бұрынғы Кеңес Одағының құрамындағы басқа республикалар сияқты біздің республикамызға әкелген қайғы мен қасірет, шығын мен зардап, өкініш пен орны толмас қайғының бетін ашып жазған ғылыми еңбектер жарыққа шыға бастады. Соның ішінде бұл соғыстың қалай аяқталғаны туралы тура тұжырым беретін еңбектер әлі де қажет-ақ. Өйткені тарихқа енген Ауған соғысын аяқтау мәселесі әрі ұзақ, әрі күрделі болғанын біреу білсе, біреу білмеді. Сондықтанда Ауған соғысының аяқталу тарихын анық, әрі айқындап жазу, терең тұжырымдар арқылы талдау, оны жете зерттеу мәселесі өзекті мәселе екендігі хақ.

Методология

Зерттеу жұмысының деректік базасын Қазақстандағы Ауған соғысы ардагерлерінің қоғамдық бірлестігі мен ұйымдарындағы мұрағат қорлары, 40-шы армия қолбасшылары мен бұрынғы әскери және дипломатиялық қызмет атқарған лауазым иелерінің естеліктері, сонымен қатар осы соғыс жайында жарияланған құжаттар мен материалдар, әдебиеттер мен деректер құрайды. Соғысқа қатысушылардың мәселесін тарихи құжаттар арқылы қарастыру – кеңес әскерлерінің басынан кешкен қиындықтарын, соғыстан қажыған ауған халқының қалай босқындыққа ұшырағанын түсінуге негіз болады. Зерттеліп отырған мәселені оқып білу мен тарихи шындықты анықтауда салыстырмалы және жан-жақты баға беретін концепция қарастырылды. Әлемдік тарих дамуының заманауи кезеңі адамзат баласының жинақтауымен қоғамдық дамудың түрлі жолдары мен формаларын, тарихи оқиғалардың мән-мағынасы мен бағытын, тұтастығы мен өзара тәуелділігі туралы тарихи тәжірибені толық қамтиды.

Негізгі бөлім

1980 жылдардың ортасына қарай, Ауғанстандағы соғыс КСРО үшін көптеген қиын сынамалар мен ірі саяси және экономикалық шығындар әкелгені анық біліне бастады. Халықаралық тұғырдағы жағдай одан әрмен қиындай түсті. Ауғанстанда әскерлердің ірі топтарының шоғырлануы ел экономикасына ауыртпалық түсірді. Елдің әр түпкірінде соғыста қаза болған офицерлер мен жауынгерлер жерге көміліп, қоғам ішінде кінараттайтын жағдай үдеді. Осының барлығы халық арасында наразылық тудырды. Ауғанстаннан әскерді шығару туралы және соғысты тоқтату жайлы қатаң шешімдер қажет болды.

Мұндай үрдіс 1980 жылдары басталғанымен ешқандай нәтиже бермеді. 1980 жылы 22 нурызда өткен партия съезінен кейін КСРО МҚК-нің төрағасы Ю.В. Андропов төрағалық еткен Кремльде ауған проблемасы қаралған жиын өткізілді. Әскери мамандар Ауғанстаннан кеңес әскерін біртіндеп алып кетуді ұсынды. Бірақ ешқандай нәтижелі реакция болмады. Бірақ, 1981 жылы Саяси бюро Сыртқы істер министрі А.А. Громыконың Ауғанстаннан Кеңес әскерлерін шығаруды мақсат еткен дипломатиялық процесті ұйымдастыруына қолдау көрсетті. Кеңес басшылығының мұндай ұстанымын БҰҰ ұйымы байқады. 1982 жылы

Л.И. Брежневті жерлеу рәсімі қарсаңында кеңес үкіметінің жаңа басшысы Ю.В. Андропов Пәкістан президенті Зия Уль-Хасанмен кездесті. Кездесу барысында Ауған мәселесі сөз болды. 1983 жылы 28 наурызда Ю.А. Андропов БҰҰ Бас хатшысымен кездесу барысында Ауған мәселесін бейбіт жолмен шешуге мүдделі екенін білдірді. Алайда АҚШ әкімшілігінің Ауғанстан қақтығысынан барынша пайда табуы және КӘШК соғыс қимылдарына тарту ниеті БҰҰ-ның бұл істегі қызметіне қиындық тудырды. 1984 жылы ақпанда Ю.В. Андропов қайтыс болғаннан кейін БҰҰ-ның Ауғанстандағы қақтығысты тоқтату мақсатында бағытталған шаралары бәсеңдеді. Бұған қоса АҚШ ауған оппозициясын қолдауды күшейтті (biofile.ru).

Ауғанстанға әскер енгізудің қателік болғанын, 1985 жылы билікке келген Михайл Горбачев бастаған елдің жаңа басшылығы толық түсінді. Бұл соғыстың Кеңес Одағына «мырыш табыт» пен әлемдік айыптаулардан басқа ештеңе бермейтінін Горбачев білді. 1986 жылдың қараша айында КОКП ОК Саяси бюросының отырысында М.С. Горбачев: «Қазіргі уақытқа дейін біз Ауғанстанда алты жыл бойы соғыс жүргізудеміз. Егер біз айла тәсілімізді өзгертпесек, 20 немесе 30 жыл бойы соғыса береміз. Біз қысқа мерзім ішінде мұны тоқтатуымыз керек» – деген ойын жариялады (Гареев, 1996: 84).

Осы жылдары Бабрак Кармал және басқа да ауған басшыларымен болған кездесу мен жиналыстарда Ауғанстандағы жағдайды саяси реттеудің жолдарын белсенді түрде іздеу және кеңес әскерлерін шығару туралы сұрақтар қарастырылды. Бастапқы қадам ретінде 1986 жылдың қазан айында Ауғанстаннан 6 полк: екі мотоатқыштар, бір танкішілер және үш зенитшілер 12 мың адамнан тұратын әскер шығарылды. Сонымен қатар, бір уақытта, ауған мәселесін саяси реттеу бойынша дипломатиялық қадамдар қабылданды (Васильев, 2014: 87).

АҚШ, Пәкістан, Иран және басқа да қызығушылық танытқан елдердің өкілдерімен қарқынды келіссөздер жүргізілді. 1986-1987 жылдары Ауғанстанда туындаған жағдай, орталық үкімет пен оппозиция күштері арасындағы орнаған тепе-теңдік ауған дағдарысын шешудің соғыссыз жолдарын іздеу қажеттілігіне итермеледі. Жаңа бағытты іске асыру үшін жаңа адамдар керек болды. 1987 жылдың 3 қаңтарында билік басына Наджибулла келгеннен кейін «Ұлттық татуласу туралы» АДР Революциялық кеңесінің Декларациясы қабылданды, онда атысты тоқтатып, ұлттық бейбітшілік орнату мақсатында, уақытша коалициялық мемлекет құру және жалпы дауыс беруді өткізу, үкіметтегі министрліктің лауазымдарының бір бөлігін оппозиция өкілдеріне ұсыну туралы нақты ұсыныстар келтірілді.

Оппозиция мұндай саясатты қабыл алмағанмен, ұлттық татуласу саясатын жариялау Ауғанстанның орталық үкіметінің беделін асырып, БҰҰ Бас хатшысының жеке өкілі Д. Кордовес арқылы 1982 жылдан бері нәтижесіз жүргізіліп жатқан, ауған-пәкістандық келіссөздердің іске асырылуына жаңа серпін берді.

1988 жылдың 7 сәуірінде Ташкентте КОКП ОК-ның Бас хатшысы М.С. Горбачев пен АДР Президенті М. Наджибулла арасында кездесу болып, қақтығысты тоқтату мен Ауғанстандағы кеңес әскерлерінің шектеулі контингентінің тұжырымы туралы жариялады. Бір аптадан кейін, 14 сәуірде, АДР-ғы жағдайды саяси реттеу туралы Женева келісіміне қол қойылды. Қол қойғандар қатарына КСРО, АҚШ, Ауғанстан мен Пәкістан кірді. Ауғанстан мен Пәкістан бір-біріне қол сұқпаушылық және басып кіруден бас тарту қағидасына қол қойса, КСРО мен АҚШ өкілдері халықаралық кепілділік жөніндегі Декларацияға қол қойды. Кеңес Одағы өз контингентін 9 айлық мерзімде алып шығуға, ал Құрама Штаттар мен Пәкістан өз тараптарынан қарулы оппозицияны қолдауды тоқтатуға міндеттелді (eurasia.expert).

1988 жылы 15 мамырда Ауғанстан аумағынан кеңес әскерлерін шығару басталды, алайда қараша айындағы моджахедтердің әрекеттерінің жандана түсуі, үдерістің жылдың аяғына дейін қалдырылуына әкелді. Жағдайдың орнығуы мен әскерилер арасындағы шығынды азайту үшін оппозицияның белсенді күштерін жоюға ракеталық әскери бөлімшелер енгізілді. Олар душмандардың шабуылын жоюға баллестикалық зымыранды 92 рет жіберді. Дегенмен, 1988 жылдың тамызына дейін КӘШК-нің жеке құрамының шамамен жартысы Ауғанстаннан шығарылды (Гареев, 1996: 84).

Егер Кеңес Одағы Женевада келісімінде өзіне алған міндеттерді біртіндеп орындаса, қалған мемлекеттер орындамады. Иран болса төрт ел қабылдаған Женева келісімін мүлде мойындамады, мүдделі бесінші мемлекет болса да қол қоюдан бас тартты. АҚШ, Пәкістан тағы да басқа елдер келісілген шарттарды өрескел бұзды.

Пәкістан территориясында Ауғанстан территориясына кіріп соғыс қимылын жүргізу мақсатында қарулы құрылымдардың базалары

жасақталды. Женева келісімінің осындай және басқа да қағидаларының бұзылуына жол берілді. Батыстық елдер Ауғанстандағы жағдайдың реттелгенін қаламады. АҚШ президентінің ұлттық қауіпсіздік жөніндегі көмекшісі З.Бжезинский: «Саяси реттеудің қажеті жоқ, реттеу үшін билікті басқаның қолына өткізу керек деген ойларын» – тіке мәлімдеді (Ляховский, 1991: 77).

Ауғанстан Сыртқы істер министрлігінде 1988 жылы жарық көрген «Ақ кітапта» (Белая книга) «Бүкіл адамзат қамы үшін Женева келісімдерін орындау» тақырыбында АҚШ пен Пәкістан тарапынан келісімдердің сан рет бұзылғандығы баяндалады.

Пәкістан территориясында бұрынғыдай қарулы ауған оппозициясын үйретуге арналған жаттықтыру орталықтары болды. Андарек лагерінде, Пешавардан сәл әріректе, Пәкістан әскери нұсқаушылары ауыр қарумен ату және мина қою бойынша 800-ден астам экстремистерді үйреткен. Пәкістан провинциясы Белдужистанда орналасқан Яро лагерінде экстремистерді Кабул, Кандагар, Желалабад қалаларында жарылыс операцияларын өткізуге дайындады. Жалпы Пәкістан территориясында 200 жаттықтыру орталықтары болды.

Кейбір мәліметтер бойынша кеңес әскерлерінің ауған жерінен шығарылуы басталған екі ай ішінде қарулы оппозиция 2914 әскери акция, 96 іріткі салу мен террорлық актілерін жасады, нәтижесінде 448 адам қайтыс болып, 500 адам жараланды. Тек мамыр мен тамыз айлары аралығында Кабулда 200 ракета мен 30 артиллериялық снаряд атқыланды. 63 жарылыстың алды алынды. 154 адам қайтыс болды, 206 адам жараланды. Олардың арасында қарттар, әйелдер мен балалар бар еді. Пәкістан өкіметі БҰҰ бақылаушылары жұмыстарына кедергі келтірумен болды, олармен ынтымақта жұмыс істеуден бас тартты. 1988 жылы 4-6 маусымда БҰҰ бақылаушылары Ауғанстан шағымына байланысты Пешавар және Парачинар қалаларында болды. Алайда оларға қарулы үкіметке қарсы топтарға қару жеткізіп беретін керуен дайындалатын мекендерге баруға тыйым салынды (Сайлан, 2001: 175).

Келісімді бұзудың тағы бір үлгісі Пәкістанның ауған босқындарын қайтаруын бөгеу еді. Босқындарды қабылдау үшін ауған басшылығы шекаралас аудандарда 23 қонақ үй, 10 лагерь мен отанына оралушыларға арналған 27 орталық құрды. Бұның бәрі 10 мың босқынға мөлшерленді. 1988 жылдың тамызына таяу уақытта 150 мыңнан астам босқын Отанына оралды. Алайда олардың көпшілігі мұндай мүмкіншілікке ие бола алмады. Ауған оппозициясының талабы бойынша Пешевардағы босқындар лагері Пәкістан әскерімен қоршалды, олар ауған оппозициясымен бірге күзет қызметін атқарды. Одан басқа Пәкістан өкіметі шекаралас аудандарға күзет орнатып, өту жолдарын миналады. 1988 жылдың 1 шілдесінде 65 босқын Ауғанстанға Матасангар өту жолымен оралғысы келді. Қарулы экстремистер Пәкістан өкіметінің хабар беруі арқылы оларға оқ жаудырды. 26 адам өлтіріліп, қалғандары кері қайтарылды (Сайлан, 2001: 175).

Халықаралық ұйымдардан келіп түскен гуманитарлық жәрдемдердің көп бөлігі «жетілік альянсы» мен Пәкістан шенеуніктері арқылы тоналды. Нәтижесінде көптеген босқындар аштықтан қиналып, жұқпалы аурулардан қайтыс болып жатты. Алипур лагерінде бір ай ішінде 18 адам қайтыс болды.

Женева келісіміне қол қойылғаннан кейін кеңестік әскери бөлімшелерге 555 рет оқ жаудырылды, 26 рет әуежайлар оқ астында қалды. 400 рет сақшы тұрағына шабуыл жасалды. Шабуыл тіпті үкіметтік ауған әскерлеріне де жасалынды. 1989 жылдың 15 ақпанына дейін қаруланған оппозиция қолынан 6954 адам қаза тапты, 12220 адам жарақат алды. Олардың көпшілігі бейбіт тұрғындар еді. Соңғы бір жарым ай ішінде 1989 жылдың 15 ақпанына дейін 39 кеңестік әскери қызметкер қаза тапты (Гареев, 2002: 88).

Пәкістандық билік өкілдері БҰҰ бақылаушыларының жұмысына кедергі жасауға тырысып бақты. Женева келісімінің шартына қарамастан олар ауғандық босқындардың қайтып келуіне кедергі жасады. Босқындарды қабылдау үшін Ауған үкіметі 23 қонақ үй, 10 қабылдау лагерін және 10 мың адамдық отанына оралушыларға арналған 27 орталық құрды. Осы мақсат үшін кеңес әскері тастап кеткен әскери қалашықтарды да берді. Тамыздың басында Ауғанстанға 150 мың босқын оралды. Бірақ ауған оппозициясының сұрауымен пәкістандық полицейлер және әскерилер босқындар лагерін қоршап, олардың отанына оралуына барынша кедергі келтірді (Гареев, 2002: 88).

Женева келісімінде белгіленгендей Ауғанстаннан 1989 жылы 15 ақпанда соңғы кеңес әскерлерінің әкетілуі аяқталды. Кеңес Одағы Женева келісімін мүлтіксіз белгіленген мерзімде орындады (Правда, 1989).

40-армия қолбасшысы Б. Громов бастаған колонна.
Термез, 15.02.1989 ж.

15 ақпан күні Ауғанстанмен шекаралас Термезге жақын биік қияларда кеңес жерінің оңтүстік шекарасына қарай көз салған әйелдер өз ұлдарын, күйеулерін, сүйіктілерін, жиналған жұрт өз азаматтарын ұзақ сағаттар бойы күтті. Ауған тарапынан кезекті колонна қашан келетінін ешкімде білмеді. Тіптен алыс жақтардан да адамдар келіп күтті. Тіптен қаралы қағаз алғандарда үмітпен келіп ол жаққа қарап отырды (Правда, 1989).

Мұнда Кеңес Одағының Батыры генерал-лейтенант 40-армияның соңғы қолбасшысы Б.В. Громов басшылығындағы барлаушылардың екі батальоны келіп тоқтады. Көптен күткен 15 ақпан да келді. Колонна кеңес және ауған жағалауларын біріктіруші көпірге көтеріліп Кеңес Одағы шекарасына жақындап келді. Алдыңғы қорғаныс машинасында жауынгерлік ту желбіреп көрінді. Кеңес жағалауына жете келе генерал-лейтенант Б.В. Громов қорғаныс машинасынан жерге түсіп, шекара қызыл сызығын жаяу кесіп өтті. Әрине, бұл Ауғанстанда бес жарым жыл соғысқан оның соңғы метрлерді жаяу жүріп өту құқы еді.

Шекарадан соңғы болып өткен кеңес әскерлерінің шектеулі контингентінің қолбасшысы генерал-лейтенент Б.В. Громов КСРО Қарулы күштері басшылығының өкілі, армия генералы Н.И. Поповқа кеңестік әскерлердің Ауғанстаннан әкетудің толық аяқталғанын баяндады.

Амудария жағалауында кеңес жауынгерлерін мыңдаған адамдар – Термездің тұрғындары, солдаттар мен офицерлердің туған-туысқандары кеңес және шетел журналистері қарсы алды. Салтанатты митингі болды.

Ауған соғысынан оралған жауынгерлерді Өзбекстан Республикасы облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы С. Мамарасулов, Өзбекстан компартиясы Орталық комитетінің екінші хатшысы В.П. Анишев, Ұлы Отан соғысының ардагері А.Р. Исмайлов құттықтады. Ұлдарын сағына күткен аналар атынан сөйлеген В.Г. Сергачеваның сөзі ерекше тебірентті. Жауынгерлік туды желбіретіп Ауғанстан территориясынан шыққан бірінші қорғаныс машинасында оның ұлы лейтенант А. Сергачев қайтып оралған еді. Митингіде КСРО Қорғаныс министрінің бүгін Ауғанстаннан қайтып оралған барлық солдаттар мен офицерлерді бағалы сыйлықтармен марапаттау туралы бұйрығы оқылды.

Ауғанстан территориясынан ең соңғы болып шыққан кеңес әскерлерінің шектеулі контингенті қолбасшысы генерал-лейтенант Б.В. Громов митингіде: «Біз өз міндетімізді орындап, өз борышымызды өтедік. Бұл Кеңес Армиясының солдаттарының, сержанттарының, прапорщиктерінің, офицерлерінің және қызметкерлерінің мүлтіксіз атқарған еңбегінің

нәтижесі. Бүгін Ауғанстан территориясында бірде-бір Кеңес әскерінің жауынгері қалған жоқ. Біздер үшін Отанына тірі қайтпағандар қайғысы ешқашанда өз орнын толтырмайды. Біздер соғыста жан тапсырған қарулас жауынгерлерімізді ешқашан ұмытпаймыз», – деп сөз сөйледі (Правда, 1989).

Осы күні шекараны кесіп өту Кушка бағытында да өтті. Дауылы мен аязы азынап тұрған осы күні барлық адамдар шекара бекетіндегі таяқшаның көтерілуін асыға күтті. Жергілікті уақыт бойынша 8.20-да соңғы кеңес әскерлерінің әкетілуі басталды. Марш әуені астында жауынгерлік туды желбірете отырып, мотоатқыштар батальоны келді. Бас қорғаныс машинасында КСРО Қорғаныс министрінің белгісі болды. Жауынгер-интернационалистер колоннасы кең тікұшақтар алаңына жол алды. Мұнда салтанатты митинг өтті. Мұнда КСРО ОК, КСРО Жоғары Кеңес Президиумы, КСРО Министрлер Кеңесінің Ауғанстаннан оралған кеңес әскерлеріне арналған үндеуі оқылды. Мұнда негізінен мынадай сөздер айтылды: «Отан сіздерді мақтан тұтады! Отан сіздерге алғысын білдіреді! Отан сіздерге сенеді!» – делінді (Правда, 1989).

Қорытынды

Жалпы, он жылға созылған бұл соғысқа КСРО-дан 620 мың адам қатысып, оның 14 мың 453 адамы ұрыс даласында мерт болды. Қазақстаннан 22 мың адам бұл соғыстың отына күйіп, 1000-ға жуық жерлесіміз соғыс салдарынан жат жерде жан тапсырды. Соғыста қаза болған ауғандықтардың саны белгісіз. Қолда бар мәліметтерде бірден 2 млн адамға дейін ауытқиды. 1979 жылы 25 желтоқсанда КСРО Қорғаныс министрінің арнайы бұйрығы бойынша көрші ел шекарасын кесіп өтіп, Ауғанстан территориясындағы соғыс қимылына қатысқан кеңес әскерлерін Ауғанстаннан әкету жұмысы 1989 жылы 15 ақпанда осылай аяқталды. Бұл күн кеңес әскерлерінің шектеулі контингенті қатарында сапқа тұрып, Ауған соғысына қатысқан жауынгерлер үшін және барша халық үшін соғыстың аяқталу күні ретінде тарихи датаға айналды. Кеңес әскерлерінің Ауғанстан территориясынан әкетілуі шын мәнінде тарихи оқиға болды. Соғыс ауған халқы мен кеңес әскерлеріне көп рухани жарақат әкелді. Кеңес әскерлерінің қатысуымен 110 айға созылған Ауған соғысы осылай аяқталды.

Әдебиеттер

Васильев Н.М. (2014). Уроки необъявленной войны. К 25-летию вывода советских войск из Афганистана // Военно-исторический журнал. №2.

Возвращение домой (1989), Правда. 16 февраль.

Гареев М. (2002). Афганская страда. Москва.

Гареев М. (2002). Моя последняя война. Москва.

Завершение войны в Афганистане // biofile.ru Қаралған күні: 5.01.2019.

Заявление советского правительства (1989). Правда. 16 февраль.

Как мы уходили из Кабула // www.pogranec.ru. Қаралған күні: 5.01.2019.

Коргун В. Г. (2004) История Афганистана XX век. Москва: ИВ РАН: Крафт+.

Ляховский А.А. (1991). На афганской выжженной земле // Коммунист Вооруженных Сил. №22. 68-77 с.

Как мы уходили из Кабула // www.pogranec.ru Қаралған күні: 5.01.2019.

Обращение ЦК КПСС, Президиума Верховного Совета СССР, Совета Министров СССР, к советским воинам, вернувшимся из Афганистана (1989). Правда. 16 февраль.

Простаков С. (2013). За годы войны погибло от 1 до 1,5 млн жителей Афганистана // Русская планета. 30 декабря.

Сайлан Б.С. (2001). Ауған соғысының ақиқаты. Алматы: Қазақпарат.

Сайлан Б. (2018). Біз болған соғыс: монография. Алматы: Қазақ университеті.

Сайлан Б. (1996). Ауғанстан ақиқаты // Қазақ тарихы. №4. 47-51бет.

Сайлан Б. (2009). Ауған синдромы // Егемен Қазақстан. 25 ақпан.

Советские войска окончательно покинули Афганистан // eurasia.expert Қаралған күні: 5.01.2019.

References

Vasılıev N.M Uroki neobıavlennoı voıny. K 25-letıy vyvoda sovetskıh voısk ız Afganıstana [lessons of undeclared war. To the 25th anniversary of the withdrawal of Soviet troops from Afghanistan] // voenno-ıstorıcheskıı jyrnal

Vozvrashenıe domoı (1989). [Homecoming] Pravda 1989-16 fevral

Gagreev M. (2002). Afganskaıa strada [Afghan country] Moskva.

Gagreev M. (1996). Moıa poslednıaıa voına [May last war] Moskva.

Zaıavlenıe sovetskogo pravıtelstva (1989). [Soviet government statement] Pravda. 16 fevral

Zavershenıe voıny v Afganıstane [Ending war in Afghanistan] // biofile.ru Date: 5.01.2019.

Kak my uhodılı ız Kabyba [How we left from Kabul] // www.progranes.ru Date: 5.01.2019.

Korgyn V.G (2004) Istorıa Afganıstana XX vek [The history of Afghanistan in the 20thcentury] Moskva: IV RAN: Kraft.

Lıahovskıı A.A (1991). Na afganskoı vyjennoı zemle [On Afghan scorched earth] Kommynıst Voryjennyh Sıl. 22-68-77s

Obrashenıe SK KPSS, Presıdıym Verhovnogo Soveta SSSR, Soveta Mınıstrov SSSR, k sovetskım voınam, vernyvshımsıa ız Afganıstana (1989) [Appeal CC. CPSU,Presidium of the Supreme Council USSR, Council of Ministers USSR, to the Soviet soldiers , returning from Afghanistan] Pravda 1989. 16 fevral.

Prostakov S. (2013). Za godyvoınypogıbloot 1 do 1,5 mlnjıteleıAfganıstana [During the war years, from 1to 1.5million people in Afghanistan died] // Ryskaıa planeta. 30 dekabrıa.

Saılan B.S (2001), Aygan sogysynyn akıkaty [Truth of Afghanistan]. Almaty: Kazakparat.

Saılan B. (2018). Biz bolgan sogys: monografıa [The war we were on]. Almaty: Kazak Y nıversıteti.

Sovetskıe voıska okoncatelno pokınylı Afganıstan [Soviettroops finally left Afghanistan] // eurasia.expert Date: 5.01.2019.

МРНТИ 03.61.00

Тохтабаева Ш.

д.и.н., доцент, главный научный сотрудник,
Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: shausha2007@mail.ru

СИМВОЛИКА КАЗАХСКИХ ГРЕБНЕЙ

Актуальность и новизна темы обоснованы возникающим вниманием мирового сообщества к осмыслению коллективного бессознательного в этнических культурах. В этом контексте поставленная цель – выявление роли архетипической матрицы в возникновении и общности символики гребней Казахстана в общемировом контексте представляется вполне обоснованной. Новой является как сама постановка проблемы – интерпретация смыслообразующей сути конкретного объекта казахской культуры – гребня, так и масштаб осмысления его в русле мировых традиций. Главной идеей работы является раскрытие роли архетипов – основной причины возникновения единых категорий предметов гигиены (гребней) с общностью их смыслового наполнения в планетарном масштабе. В качестве метода используется комплексно-системный, в том числе историко-сравнительный, анализ гребней с использованием данных междисциплинарных наук (археологии, этнологии, искусствоведения, семиотики, фольклора). В зарождении конструкции гребня, видимо, отобразилось архаичное мировоззрение человека о контрасте двух дуальных сил. Демонической нечисти, т.е. паразитам, угрожающим здоровью, были противопоставлены вырезанные зубья, ассоциировавшиеся с устрашающими зубами хищников. В этом, можно сказать, прослеживается задействованность амбивалентного кода – одного из архетипических матриц коллективного бессознательного. Представление о магической катартической и одновременно защитной силе костяных гребней сформировалось на основе слияния санитарных функций предмета и контакта его с «жизненной энергией» волос, семантика которых возникла гораздо раньше. Все это явилось причиной обнаружения в древних захоронениях Казахстана и других странах мира общих категорий предметов: гребней-амулетов для декора керамики, а также гребней для расчесывания волос и гребней-заколок для декора прически. С течением времени гребни наполнялись новыми декоративными идеями сообразно этническим особенностям и художественной эволюции. Изначальное символическое ядро гребней в ходе своего развития обрастало дополнительными мысле-формами. В силу знаковой содержательности образ гребня, с интонациями чудодейственной магии, получил отображение в смежных областях традиционной творческой деятельности казахского народа. В целом результаты статьи внесли существенные дополнения теоретического характера в проблему этиологии культурной общности в мировом масштабе. Вместе с этим итоги работы, демонстрируя идею общности архетипических образов в культуре всего человечества, направлены на формирование нового «коллективного» миролюбивого сознания людей, что важно при существующей политической обстановке в мире.

Ключевые слова: археология, этнография, гребни, символика, архетип, традиции, компаративистика.

Tokhtabayeva Sh.

PhD, Associate Professor,
The Main science collaborator, R.B. Suleimenov Institute of the Oriental Studies,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: shausha2007@mail.ru

The symbols of kazakh trophes

The urgency and novelty of the topic are justified by the emerging attention of the world community to the comprehension of the collective unconscious in ethnic cultures. In this context, the stated goal – the identification of the role of the archetypal matrix in the origin and symbolism of the crests of

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

Kazakhstan is quite justified. What is new is the very formulation of the problem – the interpretation of the meaning of the essence of a particular object of the Kazakh culture- the crest, and the scale of its comprehension in the mainstream of world traditions. The main idea of the work is the disclosure of the role of archetypes in the emergence of uniform categories of hygiene products (combs) with the commonness of their semantic content on a planetary scale. The purpose of the article is to identify the archetypal matrixes in the origins and symbolism of Kazakhstan's crests in the global context. As a method, a systematic, including a historical-comparative, complex analysis of crests using data from interdisciplinary sciences (archeology, ethnology, art criticism, semiotics, folklore studies) is used as a method. Main research results. In the emergence of the design of the crest, apparently, the archaic worldview of man was shown about the opposition of two dual forces. Demonic evil spirits, i.e. parasites, threatening health, were contrasted with carved teeth, associated with the terrifying teeth of predators. In this, it can be said, that the involvement of ambivalent code – one of the archetypal matrix of the collective unconscious – is traced. The idea of the magic cathartic and at the same time protective force of bone combs was formed on the basis of the fusion of the sanitary functions of the object and its contact with the «life energy» of hair, the semantics of which arose much earlier. All this was the reason for the discovery in ancient burials of Kazakhstan and many other countries of the world of general categories of objects: amulets for decorating ceramics, combs for combing hair and comb-hairpins for hair. Over time, the crests were filled with new decorative ideas in accordance with ethnic characteristics and artistic evolution. The original symbolic core of the crests in the course of its development acquired additional thought-forms. Due to sign content, the image of the crest, with intonations of miraculous magic, was reflected in related areas of Kazakh folk art. In general, the results of the article have made significant theoretical additions to the problem of the etiology of cultural community on a global scale. Together with this, the results of the work, demonstrating the idea of a commonality of archetypal images in the culture of all mankind, will influence the formation of a new «collective» peace-loving consciousness of people, which is important under the existing political situation in the world.

Key words: archeology, ethnography, crests, symbolism, archetype, traditions, comparative studies.

Тохтабаева Ш.

тарих ғылымдарының докторы, доцент, бас ғылыми қызметкер,
Қазақстан Республикасы Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты,
Қазақстан, Алматы қ,, e-mail: shausha2007@mai.ru.

Қазақ тарақтарының символикасы

Тақырыптың өзектілігі мен сонылығы дүниежүзілік қауымдастықтың этникалық мәдениеттердегі ұжымдық санасыздың мәнін түсінуге назар аударуға негізделген. Осы контекстегі қойылған мақсат – Қазақстандағы тарақтың пайда болуы мен оның символикаларының архетиптік матрицасының рөлін айқындауға толығымен негізделген. Қазақ мәдениетінің нақты объектісі – тарақтың мағына тудырушы мәнісіне талдау беру мәселесінің қойылуы да, оны әлемдік дәстүрлер тұрғысынан ұғындыру ауқымы да соны болып отыр. Гигиена бұйымдарының (тарақ) ортақ категорияларының ғаламшарлық ауқымында олардың мағыналық толтырылуымен ортақтығының пайда болуындағы архетиптердің мәнін ашу – осы жұмыстың басты идеясы болып табылады. Зерттеу әдісі ретінде пәнаралық ғылымдардың (археология, этнология, өнертану, семиотика, фольклор) мәліметтерін пайдалана отырып, тарақтарға жүйелі, оның ішінде, тарихи-салыстырмалы кешенді талдау тәсілі қолданылады. Зерттеу жұмысының негізгі нәтижелері. Тарақ конструкциясының туындауында – қосарлы екі күштің қарама-қарсылығы туралы адамның атам заманғы дүниетанымы көрінуі мүмкін. Жын-шайтандар, басқаша айтқанда, денсаулыққа қауіп төндіретін тоғышарларды имендіретін жыртқыштардың тістерімен ассоциацияланатын кесілген тістер қарсы келтірілді. Осында ұжымдық санасыздықтағы архетиптік матрицаларының бірі болатын, амбивалентті кодтың іске қосылуы білінеді. Сүйек тарақтардың дуалы катарсистігі және онымен қатар, қорғаныш күші туралы түсінік бұйымның санитарлық қызметі мен семантикасы, ертеректе пайда болған шаштың «өмірлік қуатымен» байланысы негізінде қалыптасқан. Осылардың барлығы да Қазақстан мен әлемнің басқа да елдеріндегі көне қорымдардағы бұйымдардың жалпы категориялары: керамикаға зер салуға арналған тұмар тарақтар, шаш тарауға арналған тарақтар және шашты сәндеуге арналған шаш қыстырғыштардың табылу себебіне айналды. Уақыт өткен сайын, тарақтар этникалық ерекшеліктері мен көркемөнер эволюциясына сәйкес болатын жаңа декоративтік идеялармен толтырылды. Тарақтардың бастапқы символдық ядросы өзінің даму барысында қосымша ой пішіндерімен толықтырылды. Тарақтың таңбалық мазмұндылығы ғажайып сиқырлы интонациялары бар кейпі қазақ халқының дәстүрлі шығармашылық қызметінің іргелес салаларында өз көрінісін тапты. Тұтас алғанда, мақаланың нәтижелері дүниежүзілік ауқымдағы мәдени ортақтықтың этиологиясын әжептәуір толықтырды. Тұтас алғанда, мақаланың нәтижелері дүниежүзілік ауқымдағы мәдени ортақтықтың этиологиясы мәселесіне

теориялық сипаттағы біршама толықтырулар енгізді. Сонымен қатар, осы жұмыстың нәтижелері бүкіл адамзат мәдениетіндегі архетиптік бейне ортақтығы идеясын көрсете отырып, әлемдегі қазіргі саяси ахуал жағдайында маңызы бар адамдардың жаңа «ұжымдық» бейбітшіл санасын қалыптастыруға әсерін тигізеді.

Түйін сөздер: археология, этнография, тарақтар, символика, архетип, дәстүрлер, компаративистика.

Введение

Актуальность и новизна темы обоснованы возникающим вниманием мирового сообщества к осмыслению архетипов в этнических культурах. Однако, выявление архетипических мыслеформ в общераспространенных категориях гигиены – гребнях в сопоставлении с общемировыми аналогами, не было в поле внимания исследователей. Тогда как выбранный объект обладает емкой информацией историко-культурного содержания. В связи с этим в данной работе целью и предметом исследования является раскрытие роли архетипической матрицы в возникновении единых категорий предметов (гребней) и общности их символики в общемировом пространстве.

Результаты статьи внесут дополнения теоретического характера в проблему этиологии культурных взаимосвязей в мировом масштабе. Вместе с этим итоги работы, демонстрируя идею общности архетипов у всего человечества, будут влиять на формирование нового «коллективного» миролюбивого сознания человечества в планетарном масштабе, что важно при существующей политической обстановке в мире.

Объектом исследования являются древние и традиционные гребни Казахстана в контексте иноэтничных традиций. Предмет *исследования* – обнаружение культурных параллелей в мировых традициях смыслообразующей сути казахстанских гребней. Цель статьи – доказать роль архетипической матрицы коллективного бессознательного как основной причины возникновения в мировых традициях единых категорий предметов (гребней).

Задачи: 1 – обзор истоков появления гребней в общемировом контексте; 2 – краткая характеристика структурных признаков казахских традиционных гребней в сопоставлении с иноэтничными образцами, что необходимо для целостного представления о рассматриваемом объекте; 3 – исследование символики казахских гребней в сравнении с иноэтничными традициями; 4 – отражение образов казахских гребней в этнотрадиционной культуре: прикладном искусстве, мемориальной архитектуре, фольклоре, тамгах.

Научная методология основана на комплексно-системном анализе: культурно-генетическом, структурно-функциональном, историко-сравнительном, семиотическом анализах с использованием данных междисциплинарных наук (археологии, этнологии, искусствоведении, семиотики, фольклористики). Использован также метод герменевтики, необходимый для интерпретации традиционной культуры в качестве художественного текста

В исследовательские вопросы входят: определение временной глубины в возникновении гребней на территории Казахстана и других стран; выявление особенностей традиционных форм и смыслового наполнения данной категории предмета у казахов; выявление конструктивно-символических параллелей данного объекта в иноэтничных культурах; установление причины возникновения единой категории предметов (гребней) с общностью их смыслового наполнения в общемировом пространстве.

Выдвигаемая в статье гипотеза сводится к следующему: определяющей причиной в возникновении единых категорий предметов (гребней) и общности их символики в общемировом пространстве является архетипический паттерн коллективного бессознательного. Этапы исследования сводились к тому, что вначале была изучена имеющаяся доступная литература по категории гребней Египта, Европы, России, Казахстана. Из-за отсутствия зарубежной англоязычной литературы по данному объекту использовались краткие данные, извлеченные из Интернета по гребням Испании, Японии, Франции. Были осмыслены, описаны гребни из археологических раскопок Казахстана и других стран, а также музейных коллекций Казахстана. Обобщены также описания традиционных гребней, зафиксированных в полевых экспедициях. Была исследована символика казахских гребней в сопоставлении с иноэтничными традициями. Выявлено отражение образов гребней в других сферах творческой деятельности казахов. В итоге, вследствие интерпретации полученных результатов и выводов решался главный вопрос работы – выявление причины возникновения единой категории предметов

(гребней) с общностью их смыслового наполнения в общемировом пространстве.

Статистика. В качестве изучаемого объекта были рассмотрены гребни из археологических раскопок Казахстана (12 ед.), других стран (12 ед.) отечественных музейных собраний (15 ед.). Использованы также материалы полевых экспедиций автора (Тохтабаева, 1975–2000), в ходе которых фотографировались гребни (15 ед.), производились опросы, а также беседы-интервью с инфорами относительно обычаев и обрядов, связанных с изучаемыми объектами.

Результаты исследования выявили историко-культурную содержательность изучаемого объекта (глубину генезиса, широту бытования и художественно-символическую значимость) в культуре всех народов.

В казахстанской литературе содержатся лишь упоминания о гребнях, обнаруженных в археологических раскопках, что дает возможность определить генезис данной категории предмета в степных просторах. Исключение составляет более детальное описание формы гребня из 6 комплекса Таксай I Теректинского района Западно-Казахстанской области с сюжетным рисунком (Алтынбек, 2013), идейно-смысловое содержание которого впервые интерпретировано автором данной статьи. Из российских ученых некоторое внимание русским гребням уделено Б.А. Рыбаковым (Рыбаков, 1987). Краткое упоминание о гребнях наряду с иллюстрациями европейских гребней-заколок содержится в коллективном труде – энциклопедии моды (Кибалова, 1988: 342, 341, илл. 550).

Более системное и комплексное изучение категории гребней было осуществлено в диссертационных работах Ю.К. Сергеевой, проанализировавшей гребни Западной Сибири эпохи бронзы – средневековья (5) и О.А. Кондратьевой, посвятившей диссертацию анализу русских гребней, хранящихся в музейных коллекциях Росии (6). Результаты этих диссертаций, в которых были осуществлены описания, классификация, символика гребней, показали их глубокую информативность, что, отчасти, мотивировало обращение автора к казахским гребням в качестве научного объекта.

В данной статье, в отличие от предыдущих работ, казахстанские гребни впервые рассматриваются как полноценный историко-культурный источник в общемировом контексте. Инновационной является идея – выявить роль архетипической матрицы коллективного бессознательного в конструктивно-символической общности (с некоторыми вариациями) общемировых элементовых культуры – гребней.

1. На территории Казахстана наиболее ранними образцами предметов с вырезанными зубьями являются гребенчатые штампы, относящиеся к середине V тыс. до н.э., судя по декору керамики (История Казахстана, 1996: 89). В энеолитическом могильнике также обнаружены 10 костяных зубчатых штампов (Зайберт, 2011: 320– 323). Встречаются в древних захоронениях также костяные, деревянные гребни или их фрагменты. Примечателен гребень-заколка (9, 5 X 4, 4) с семью удлиненными зубьями (из которых только два целые) с полуовальным навершием (имеющим сквозное отверстие), выполненный из трубчатой кости крупного животного; артефакт обнаружен в могильнике «Шиликты» Восточного Казахстана, датирующимся VIII в. до н.э. (Археология, 2006: 152).

Пять костяных и деревянных гребней с удлиненными восемью зубьями извлечены из могильника Джувантобе Семиречья VII–V вв. до н.э. (Агапов, 1979: 107, рис. 7). При этом три гребня имеют ручку в виде половины перевернутой трапеции; верхняя часть двух других гребней носит орнаментальный характер. Обращая внимание на малое количество зубьев и их удлиненность, а также декоративный характер верхней части, можно отнести эти артефакты к гребням-заколкам.

К шедевриальному типу относится прямоугольной формы деревянный гребень с двухсторонними зубьями, центральная часть которого воспроизводит сюжетный рисунок. Данный артефакт, датируемый VI–V вв. до н.э., извлечен из кургана 6 комплекса Таксай I Теректинского района Западно-Казахстанской обл. Гребень лишь после длительной реставрации Крымом Алтынбековым приобрел первоначальный вид (Алтынбек, 2013: 10]. Рисунок воспроизводит возничего и лучника на колеснице, запряженной парой лошадей, а также противостоящим перед ними человеком, подающим правую руку, очевидно для рукопожатия, чем выражено, видимо, стремление к примирению.

Определенный интерес представляет подовальной формы костяной гребень с односторонними крупными зубьями и с маленькой ручкой в виде птичьего клюва, что, можно полагать, согласно архаичному мировоззрению людей, усиливало магико-охранный эффект предмета. Артефакт, извлеченный из могильников Казахского Алтая, датируется III–I вв. до н.э. (Тасмагамбетов, 2003: 177).

Рисунок 1 – Ритуальный гребень. VI–V вв. до н.э. Дерево, резьба. Таксай I. Музей г. Алматы РК

В городище Тараз X–XII вв. Жамбылской обл. обнаружены три костяных гребня, снабженных соразмерными тринадцатью зубьями (некоторые из которых сломаны) и «горбатым» верхом, снабженным сквозным отверстием для подвешивания (Агапов, 1979: 164, рис. 2). В раскопках Отрара XIII– XV вв. обнаружен ветхий прямоугольный деревянный гребень, у которого сохранилось лишь семь зубьев (Акишев, 1987: 210, рис. 97). Судя по археологическим материалам Казахстана, можно сделать вывод, что оформление гребней отражает различный социально-имущественный уровень заказчика. Присутствие с VIII в. до н.э. в женских казахстанских захоронениях гребней для волос свидетельствует не только о широте их распространения и связано с их символикой, но и, очевидно, с изменением погребальной обрядности, когда этот предмет становится необходимым атрибутом для усопшей в ином мире.

Интересно привести археологические артефакты из других стран. В Египте в бодариское время был обнаружен гребень с низкими мелкими зубьями и округлым верхом, дефиницию которому произвел Г. Брантон, определивший функцию этого предмета как штамп для нанесения узора на сырую керамику (Brunton, 1928: 48). В этой же стране в могильниках середины IV тысячелетия обнаружены 6 образцов гребней, выполненных из слоновой кости, дерева с односторонними удлиненными зубьями. Верхняя часть этих гребней воспроизводит в обобщенной форме животных – птиц, козерога, антропоморфной личины (Кинк, 1976: 64, рис. 15). Обращая внимание на соотносимость пропорций, можно заметить, что верхнее навершие и длина зубьев бывают равномасштабными, либо верхняя часть доминирует по площади. Тогда как гребень (Кинк, 1976: 64, рис. 16) с относительно короткими зубьями, по отношению к высокой верхней части с изображением козерога – символа плодородия, скорее всего, не мог служить заколкой. Стало быть, такой предмет, видимо, мог выполнять функцию ритуального амулета.

В захоронениях второй пол. IV тысячелетия обнаружен гребень, выполненный из слоновой кости с короткими зубьями и со сквозным отверстием по центру, предназначенного, очевидно, для продевания шнура, чтобы удобно было носить на поясе. Этот предмет Х.А. Кинг (Кинк, 1976: 66, рис. 17) определяет, как амулет, хотя можно предположить, что изделие могло использоваться и в качестве штампа на керамику. Этим же периодом IV тыс. датируются две шпильки (для крепления прически), одна из которых орнаментирована сетчатым в косую узором, а другая имеет зубчатые края (Кинк, 1976: 66, рис. 18).

Ощутимый ремесленный сдвиг устанавливается у египтян в мастерстве резьбы по дереву в период Нового царства (1580– 1085 гг. до н.э.). Об этом можно судить по изяществу исполнения гребня (с шестнадцатью зубьями) с фигурной ручкой, воспроизводящей горного барана (Моран, 1982: 178, рис. 296). Видимо, одновременно с появлением гребней происходило наполнение их знаковым содержанием, что обосновало, думается, изображение их в качестве апотропея, на одном из египетских керамических сосудов второй пол. IV тысячелетия (Кинк, 1976: 113, рис. 35).

Развитие декоративно-конструктивной формы верхней части гребней с односторонними зубьями приводит к процессу дифференциации данной категории предмета. Видимо, мастера начинают изготовлять гребни, сообразуя их оформление как с социально-имущественным статусом заказчика, так и с учетом их назначения: для устранения паразитов (с частыми зубья-

ми), расчесывания волос, т.е. бытового туалета (обычный гребень с выделяющимся верхом), для украшения женской прически (декоративный гребень-заколка), для включения предмета в традиционную обрядность (гребень с низкими зубьями), для использования парадно оформленного гребня с сюжетным рисунком в качестве важного общественного символа в ритуальных действиях.

В данном контексте своего рода художественным апогеем декоративного решения рассматриваемых древних изделий является выполненный греческим мастером V – IV вв. до н.э скифский золотой гребень из кургана Солоха (на левом берегу Днепра недалеко от г. Никополя России). Е.Ф Королькова, основываясь на исследовательских данных ученых, композицию верхней части гребня трактует как отображение сцены битвы 3-х скифских воинов за династическую власть, один из которых близок к поражению (Королькова, 2006: 57, 58).

Дороговизна материала – золота, из которого выполнен гребень, уровень художественного оформления указывают, думается, на его высокую символическую значимость. К этому же периоду относятся два костяных гребня из мог. Хемчик-Бом (Тува), на одном из которых выгравированы изображения четырех антилоп, трех их голов, а также грифоньей головы, а на другом – в этой же технике воспроизведены фигура козла с подогнутыми передними ногами и три головы антилопы (Вайнштейн, 1974, с. 22, рис. 15).

Модели бронзовых оберегов-гребней, увенчанных фигурой наподобие двухглавого орла – частая находка в археологических раскопках России; такие изделия включались в состав других оберегов, что определено тем, что гребни прямо связаны с гигиеной, а, следовательно, со здоровьем и жизнью человека (Рыбаков, 1987: 544). На Руси в XI–XII вв., старинные гребни вырезали обычно из кости; изделия «украшались звериными головами, как бы «кусающих» врагов человека» (Рыбаков, 1987: 544, 20). Этот исследователь, анализируя костяные бытовые гребни XI–XII вв., обращает внимание на декор данных категорий предметов, отображающих космические объекты, птиц, зверей и т.д. Тогда как декор подвесных гребней-оберегов, по его мнению, характеризуется большей смысловой наполненностью защитно-охранного и стимулирующего плодородие направленности (Рыбаков, 1987: 544, 545).

В Европе первые гребни, обнаруженные в раскопках, относятся к каменному веку. (Кибалова, 1988: 342). Вызывает интерес функциональное назначение гребня (с двухсторонними зубьями), выполненное в. X в. из слоновой кости. Предмет декорирован по центру резным узором в виде мотива древа с двумя противопоставленными птицами по бокам, представляющими собой, видимо, реликт древнего представления о бинарных оппозициях мира. Этот предмет, изготовленный в мастерских Меца Монастыря Ставело, обозначен французским исследователем Анри де Моран как литургический гребень (Моран, 1982: 280, рис. 474).

Во Франции с конца XIII в. значительного ремесленного подъема получила резьба по кости, сконцентрированная в Париже. С этого города распространялись по всей Европе изысканные костяные аксессуары туалета: гребни, шкатулки для зеркал и прочее (https://studopedia.ru/6_5163018).

В новое время – в XVIII в. гребни-заколки получили своего высокого самовыражения в традиции Японии. Японские гребни-заколки куси в XVIII в. выполнялись из панциря черепахи, а также лакированного дерева с росписью. Эти изделия являлись составной частью сложного головного украшения *кандзаси*. Несколько гребней-заколок (до трех единиц), а также шпильки были необходимы для укрепления чрезвычайно сложной прически, маркирующей, «женщин для удовольствий», в том числе гейш (https: //ru.wikipedia. org/wiki).

В XIX в. особого художественного развития получили в Испании черепашьи гребни со вставками из камней. Верхняя часть этих предметов изготовлялась ажурной подвееробразной формы высотой до 20 см. Подобные гребни-заколки пейнета вкалывались в прическу, а сзади на нее накидывалась кружевная вуаль (https: //pikabu.ru/story), что придавало, думается, женскому образу ореол роскоши и некой таинственности. По сути, такие заколки с вуалью, можно полагать, служили своего рода этнокодом, маркируя этническую принадлежность испанской женщины. В силу декоративной выразительности испанские гребни-заколки в XIX – нач. XX вв. вошли в моду среди аристократии как западной, так и восточной Европы. Гребни «в испанском стиле» стали изготовляться в разных странах. К примеру, один из такого рода гребней 1824 г. хранится в пражском музее прикладного искусства (Кибалова, 1988: 344, рис. 554). Изделия, обозначаемые как «гребни в испанском стиле», изготовлялись в 1925 г. даже индейскими (навахскими) народными ювелирами в Америке (Branson, 2000: 44).

В 1832 г. многие страны Европы захлестнула модная волна на гребни-заколки (с четырьмя и более зубьями) с роскошным разнообразием верхней части. Возвышающийся верх этих изделий представлял собой красочный орнаментальный декор растительного характера (Кибалова, 1988: 341, рис. 550). В целом, европейские гребни-заколки, изготовлявшиеся в дальнейшем профессиональными ремесленниками, отличались высоким уровнем исполнения. Их декоративно-образный характер решался соответственно меняющимся художественным стилевым направлениям (романскому, готическом, возрождению, барокко, рококо, классицизму и т.д.).

2. В Казахстане в XIX в. народные мастера *ұста* из рога, кости и дерева изготовляли гребни как с односторонними, так и двухсторонними зубьями. Инфоры старшего возраста упоминают такого рода изделия, которыми пользовались их матери и бабушки. При этом, по их же сведениям, у казахов гребни с частыми зубьями не принято было выставлять на обозрение чужих, поскольку это указывало на антисанитарию, а также вероятностное проведение колдавских приемов (Полевые, 1974–1992).

Подобные гребни изготовлялись также у других народов на всем пространстве СНГ. В этом контексте интересно отметить художественно примечательный якутский костяной гребень с двухсторонними зубьями, выполненный во 2-ой пол. XIX в. Изделие прямоугольной формы; его сетчатая ажурная центральная часть заполнена изображением птицы, фланкированной по бокам мотивами тюльпанов. Предмет обращает внимание чистотой технического исполнения, искусностью сквозной резьбы, воспроизводящей сюжетный рисунок (Хабарова, 1981).

Наряду со старинными ручной работы гребнями, выполненными из рога, кости и дерева, в том числе мужских карманных расчесок *қалта тарақ*, с нач. XX в. получили распространение фабричные гребни, произведенные из таких же материалов. Со второй четверти XX в. российская промышленность стала поставлять в Казахстан алюминиевые мужские и женские расчески. Среди них стали популярны женские гребни с односторонними зубьями и выпуклой спинкой, которые вкалывались на затылке в волосы, заплетенных в две косы.

Алюминиевые гребни с красивым декором привозили в качестве подарков также из Европы фронтовики, возвращающиеся после окончания Второй мировой войны (Полевые, 1974–1992). Казахские ювелиры *зергер* стали копировать эти гребни, называя их *желке тарақ* (затылочный гребень); выполняя их из серебра *куміс тарақ* (рис. 2), иногда с позолотой *алтын тарақ*.

Верхние горизонтальные края таких гребней моделировались иногда сквозным узором, передающим мотивы полукруглой арки, правомочно интерпретируемой исследователями как схема небосвода (Рыбаков, 1987: 699, рис. 131). Кроме этого, часто вырезались треугольники вершиной вверх, трактуемые как обереги, символизирующие три мира (нижний, средний и верхний). Помимо этого, чеканом наносились солярные, звездчатые мотивы, наделявшиеся сознанием казахов идеями плодородия, очищения. Иногда на гребень наносили чеканом имя и год рождения владелицы, что придавало изделию, своего рода, «историчность». Стоили такие гребни, отражающие социально-имущественный статус, довольно дорого. За серебряный декоративно выполненный гребень отдавали стригунка, что было обосновано традиционным представлением казахов об очищающей, целебной, охранной силе как серебра, так и гребня (Полевые, 1974 – 1992 гг). Такого рода гребни содержатся во многих музейных коллекциях республики. С 1950-х годов XX в. широко распространились все описанные формы гребней, выполненных из пластмассы Российской промышленностью.

Рисунок 2 – Женский гребень әйел тарақ. 1933 г.
Серебро, резьба, чеканка
Семипалатинская обл. ГМИ РК

У кочевых казахов бытовали также гребни для животных *үй жануарлары тарақ*. Существовал гребень *ат тарақ* для коня, которым расчесывали гриву, под таким же названием костяной удлиненной пластиной без зубьев смахивали пот с лошади. Гребнем *ешкі тарақ* вычесывали у коз ценный пух, из которого после удаления ости вязали на зиму платки и прочие вещи. Гребни для животных используются не только из-за практических соображений, но и в силу наделения их традиционным сознанием защитно-охранной функцией.

3. Символика гребней во многом была связана с волосами человека, что обосновывает необходимость осмысления последних. В традиционном представлении казахов важной составляющей внешнего достоинства девушек считались длина и густота волос. Расчесывание волос считалось у казахов исключительно утренней процедурой: вечером такой туалет совершали только покойнику. Представление о наличии в волосах частицы жизненной энергии привело к запрету на состригание волос женскому полу из-за опасения, что кто-нибудь может через них нанести вред. Почти у всех народов мира существовало мнение, что в волосах содержится, не только энергетический заряд, но и вся информация о человеке (Фрезер, 1980: 263–267), поэтому можно было легко осуществить порчу на недруга. В связи с этим женщинам запрещалось вычесанные волосы выбрасывать. Их зарывали в землю во избежание использования их в зловредных целях (Диваев, 1901: 56). В то время как состриженные мужские волосы сразу сжигали.

Из этих же соображений казахи, как и узбеки, другие тюркоязычные народы Южной Сибири, а также монголы, народы Дагестана (Фахретдинова, 1972: 113; Львова, 1990: 60; Жуковская, 1990: 46, 47; Гаджиев, 1991: 67] состриженные волосы сорокадневного ребенка прятали, предварительно произведя с ними обрядовые действия. Народы Дагестана ко всему этому, пускали состриженные волосы ребенка по ветру, чтобы удлинить ему жизнь (Гаджиев, 1991: 67).

У казахов при совершеннолетии детей их мать, бывало, отдавала им в качестве амулета сохраненные их волосы, что имеет место и в других иноэтничных традициях. Так, к примеру, Л.Я. Штернберг пишет: «У многих народов ношение пряди собственных волос служило амулетом» (Штернберг, 1991: 114–117). Среди казахов бытовало мнение, что волосы людей другой национальности, в особенности русских – эффективное средство для лечения болезней, а также облегчения родов (Ходыров, 1916: 11; Валиханов, 1961: 56).

У казахов простоволосыми могли быть лишь девушки, имея возможность продемонстрировать красоту волос, тогда как женщина обязана была покрывать голову платком, тканевым убором *кимешек,* чтобы не демонстрировать всем, кроме как мужу, важнейшую составляющую часть своей привлекательности. Согласно мировоззрению восточных славян закрытие волос замужней женщиной должно было способствовать успешности в хозяйственных делах, тогда как обнажение ею волос – «засветить волосом», расцениваемого как грех, предвещало беду (Маслова, 1984: 58). Как видим, как у казахов, так и у восточных славян, народов Центральной Азии, Кавказа и Востока данному обычаю (непременному закрытию своих волос замужними женщинами) придан характер императива. Более того, в Нагорном Дагестане в случае смерти молодого мужа, жена, случалось, отрезала косы, тем самым оповещая всех, что она никогда не выйдет повторно замуж, что является дериватом самосожжения (Гаджиев¸1991: 143). В данном обычае, считаем, просматривается идентификация косы с живым образом женщины, поскольку лишение волос приравнивалось к потере жизни.

Смысловое наполнение волос, по принципу контакта, переносилось и на гребни, магическая охранно-катартическая сила которых усиливалась, к тому же, из-за подобия зубам хищников. Иногда в конструкцию изделия включался также мотив когтей и клюва птицы, как в вышеотмеченном гребне III–I вв. до н.э. из могильника Казахского Алтая (Тасмагамбетов, 2003: 177). Миниатюрные модели гребней с короткими зубьями, использовавшиеся с древнейших времен для декорировки и магического «очищения» керамической посуды, очевидно, одновременно служили и амулетами для людей; их подвешивали с помощью шнура к поясу, так как потерянный амулет, предвещал плохое для хозяина. Как и при нанесении порчи недругу при помощи найденных волос (что имело место у всех народов мира), могли использовать и гребень в колдовских негативных целях. В связи с этим, этот предмет хранили в шкатулке *сандықша*, сумочке, а у многих мусульманских народов гребень заворачивали в молитвенный коврик *намазлық.*

Все эти вышеприведенные факты имели место также в традиции многих других народов, в частности русских. Согласно исследовательским данным Б.А. Рыбакова, «Включение изображения гребня в состав оберегов вполне естественно, так как этот предмет прямо связан с гигиеной, а следовательно со здоровьем и жизнью человека» (Рыбаков, 1987: 544). По его же мнению помимо зубов в обереги против зла включались изображения когтей хищника; все это предопределило появление правил обращения с гребнем, который запрещалось оставлять на столе, подоконнике (Рыбаков, 1971:18, 19). Распространены были в бытовой среде русских также модели гребней-оберегов, использовавшихся, как гигиенически-медицинский профи-

лактический оберег для защиты от нечисти (Рыбаков, 1971:19).

У казахов каждая девушка владела гребнем. Более того, жених наряду с ювелирными украшениями, зеркалом, дарил по обычаю своей избраннице гребень, как и у иртышских татар (Селезнев,1999:262), восточных славян (Маслова, 1984: 25) и у многих других народов. Тогда как у японцев в силу того, что лексема *куси*, обозначающая гребень, омонимична понятию смерть, не принято было дарить этот предмет отдельно. Гребень мог находиться лишь в составе подаренного головного украшения *кандзаси* (https: // ru.wikipedia. org/wiki).

В традиции казахов существовало правило не давать постороннему использованный гребень, поскольку в нем сохранялась магическая сила хозяина. Соответственно просить чужой гребень, чтобы поправить прическу – дурной тон. Возбранялось отставлять вычесанный волос на гребне, их собирали, а затем сжигали. Казахи гребнем женщины, ушедшей в преклонном возрасте, охотно пользовались, веря, что предмет, по принципу контакта, обеспечит долголетие. В казахской родильной обрядности существовал прием разрезания пуповины девочки гребнем, что имело место также в традиции тоболо-иртышских татар, у которых, девушки, к тому же, с помощью гребня гадали о своей судьбе (Селезнев, 1999: 263).

В отличие от казахов, пользовавшихся гребнем, которым расчесывали волосы покойной, татары выбрасывали его в реку либо клали вместе с усопшей (Селезнев, 1999: 262). У восточных славян такой гребень также клали вместе с умершей (Маслова, 1984: 94).

4. Очевидно, в силу символической содержательности, образ гребня с интонациями чудодейственной магии получил отображение в смежных областях творческой деятельности казахского народа. К примеру, этот предмет нашел образно-художественное воплощение в традиционном текстиле, с целью придать им охранные качества. Мотив гребня изображался даже в XX столетии на казахских тканых полотнах типа *басқұр алаша* (Тохтабаева, 2008: илл. 55) и войлочных постилочных коврах типа *текемет* (Тохтабаева, 2017: рис. 27). Гребень, в силу катартической символики и как непременный аксессуар женского туалета, необходимый в ином мире, изображался на западноказахстанских могильных стелах и некрополях, преимущественно, в Мангистауской обл. XVII – XIX вв. (Ажигали, 2014: 438].

В силу контакта с энергетическими волосами, а также собственных «магических» свойств гребни стали осмысливаться как сакральные предметы, поэтому их хранили, как было сказано, в укромном месте. Вера в такие свойства гребней – основная причина использования этого образа в тамгах казахских родов и подразделений, а также фольклоре, в том числе, мировом.

Издревле гребень – непременный аксессуар женской гигиены, осмысливался у многих народов как чудодейственный предмет, что отображено и в казахском фольклоре. В частности в казахской сказке «Хан и джигит» гребень и зеркало фигурируют в качестве волшебных предметов. Гребень фигурирует как атрибут золотоволосой девушки *Алтаншаш* и одновременно демонической женщины *Албасты* (Кондыбай, 2008: 225–227), в чем можно установить отголосок первобытного дуализма. Заслуживает внимания легенда, где золотой гребень *алтын тарақ*, брошенный Баян-Слу на одну из гор, служит пространственным ориентиром для жениха. Знаменательно, что лексема гребня *алтын тарақ* до сих пор является названием горы в Восточно-Казахстанской области (Козы-Корпеш, 1958: 340).

Можно привести примеры из мифологии и фольклора других народов. К примеру, образ гребня фигурирует в древнегреческой мифологии. Афродита, нежась в опочивальне, расчесывает золотым гребнем кудри, тогда как ее муж – кузнец Гефест трудится у наковальни в своей кузнице (Кун, 1984: 48), в чем прослеживается архетипическое противопоставление труда и изнеженности. В русских сказках волшебный гребень в руках героя является мощным оружием против нечистой силы. Герой бросает позади себя гребень и перед Бабой-Ягой вырастает дремучий лес или непреступные горы (Рыбаков, 1987: 544).

Мотив гребня *тарақ* с тремя зубьями является тамгой племени *табын,* а с двумя зубьями – поколения *жетыру* Младшего жуза (Астафьев, 2014: 180, 185), а также рода *тарақты* Среднего жуза (Астафьев, 2014: 188). Выбор изображения гребня в качестве тамги казахскими указанными племенными подразделениями из разных жузов, очевидно, обоснован традиционным представлением о защитно-катартической магической силой этого предмета.

Результаты и обсуждение

Исследование археологических и этнографических материалов по изучаемому объекту Ка-

захстана, Центральной Азии, Восточной Европы и Ближнего Востока позволили обозначить нижеследующие результаты.

Культурно-генетический анализ показал временную глубину происхождения гребней. Первоначально в захоронениях преобладали простые кости с обработанными под зубцы краями, с помощью которых наносили узор на сырую керамику как для декоративности, так, видимо, и для придания защитной магии. Позже для этих же целей в захоронениях уже обнаруживаются специальные прямоугольные гребни-штампы с короткими зубьями.

Наиболее древний образец полноценного гребня для расчесывания волос обнаружен в Египте в IV тысячелетии. В зарождении конструкции гребня, можно предположить, отобразилось архаичное мировоззрение человека о противопоставлении двух дуальных сил. Демонической нечисти, т.е. паразитам, угрожающим здоровью, были контрастированы вырезанные зубья, ассоциировавшихся с устрашающими зубами хищников. В этом, можно сказать, прослеживается задействованность амбивалентного кода – архетипической матрицы коллективного бессознательного. В связи с чем в прошлом для изготовления гребней служили, в первую очередь, клыки и кости хищника. рога животных, а затем дерево.

Историко-сравнительный анализ традиционных конструктивно-функциональных и символических особенностей гребней (в общемировом пространстве) позволил установить общность (с некоторыми вариациями) признаков в обозначенных объектах исследования. С течением времени гребни наполнялись новыми декоративными идеями сообразно этническим особенностям и художественной эволюции. Определенные конструктивные различия верхней части гребней стали устанавливаться соответственно положению ремесленного уровня европейских стран, что было связано со спецификой цивилизационного развития. К примеру, художественно выразительные гребни-заколки Франции, Испании XIX в. стали копироваться иноэтничными мастерами, благодаря чему эти предметы получили широкое распространение в аристократических кругах Америки, России и других стран.

Образно-идеологическая суть гребня основана на сплаве, как внутренних «магических» свойствах катартического характера (вследствие наличия зубьев, ассоциативно уподобленных зубам хищников), так и внешних: по причине контакта с информационно-энергетическими волосами (по которым, как оказалось, благодаря современным молекулярно-генетическим исследованиям, можно установить генный код человека), а также из-за дополнительного введения в предмет значимых изобразительных образов.

Семантический анализ гребней установил синкретизм их «магических» свойств. С одной стороны, в таких предметах, где воспроизведены пара орлов, их головы, клювы, когти, актуализируется их охранно-защитная роль, тогда как в гребнях, где присутствуют пластические воспроизведения горного козла или барана – символов плодородия, задействуется функция стимулятора богатства.

В целом, по функции назначения и смысловой значимости гребни можно поделить на гребни-штампы, предназначенные для декора сырой керамики; гребни-амулеты, носимых, очевидно, вплоть до среднего средневековья с помощью шнура на поясе; гребни для расчесывания волос и заколки для женских причесок; а также гребни для устранения паразитов.

Последний тип двухсторонних гребней с частыми зубьями мог использоваться также для совершения определенной магии, направленной не только против недруга, но и, в целом, невидимой иррациональной нечисти, что, видимо, обосновало использование подобного гребня X в. в Божественных литургиях у христиан Западной Европы.

Особой значимостью отличались, видимо, статусные гребни общественно-социального назначения, использовавшиеся для свершения ритуальных действий. В них изобразительный сюжет, можно полагать, направлен на «магическое» проигрывание военного успеха, что должно было, по принципу подобия, привести к желаемому в реальной жизни (гребень из кургана 6 комплекса Таксай I Теректинского района Западно-Казахстанской обл., скифский золотой гребень из кургана Солоха (на левом берегу Днепра недалеко от г. Никополя России). Можно предположить также, что гребни с другими сюжетными рисунками могли, по принципу подобия, содействовать плодородию и, в целом, общественному благополучию союза племен, родов и т.д.

В целом, как показывает изложенный материал, изначальное символическое ядро гребней в ходе своего развития, очевидно, вплоть до конца XIX в. обрастало дополнительными мыслеформами, а после этого рубежа, напротив, происходит убывание смысловых признаков. Тем не менее, до сих пор рудименты защитно-катартического осмысления гребней прослеживаются

в современной этнографии. Этот факт демонстрирует, прежде всего, эффективную силу воздействия на психику человека архетипических паттерн коллективного бессознательного, а также подтверждает тезис о том, что «Культурный прогресс потому только и возможен, что при отпадении одних элементов культуры как устаревших остаются другие, уже более или менее устойчивые, если не прямо постоянные...» (Лосев, 1982: 456).

Заключение и выводы

Цели статьи – выявление общности сущностной основы обозначенного объекта в широком временном и пространственном диапазоне, а также установление роли архетипических паттерн в возникновении и сходности гребней в общемировом аспекте.

Методика была сведена к культурно-генетическому, историко-сравнительному, семиотическому, структурно-функциональному анализу с использованием данных междисциплинарных наук (археологии, этнологии, искусствоведении, семиотики, фольклористики).

Следует отметить, что в существующих культурологических исследованиях иноэтничные влияния, объяснялись, преимущественно, эффектами торгово-политических взаимодействий. Тогда как итоги данной статьи подтверждают истинность выдвинутого утверждения, о том, что общность базисной предметно-символической структуры традиционных гребней народов мира определена архетипическими образами, рожденными вследствие коллективного бессознательного.

Результаты, полученные на основе комплексно-системного анализа конкретной категории предмета, представляют собой существенные дополнения инновационного характера в теорию этиологии культур. Итоги и положения статьи, внося определенные изменения в гуманитарные знания, могут быть применены в образовательной сфере, а также политике.

Таким образом, итоги работы, демонстрируя идею общности архетипических образов в культуре всего человечества, направлены на формирование нового «коллективного» миролюбивого сознания людей, что важно при существующей политической обстановке в мире.

Литература

Полевые материалы автора, собранные в Западном, Северном, Восточном, Южном Казахстане в период 1975 – 2000 гг.

Алтынбек К. (2013) Возрожденная их пепла. Алматы-Уральск: Остров Крым.

Рыбаков Б.А. (1987) Язычество древней Руси. Москва. Наука,

Кибалова, О. Гербенова, М. Ламарова. (1988) Иллюстрированая энциклопедия моды. Прага: Артия.

Сергеева Ю.К. (2012) Гребни Западной Сибири эпохи бронзы – средневековья. Специальность. 07.00.06 – Археология. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Новосибирск.

Кондратьева О.А. (2011) Гребни IX– XIX вв. в быту, обрядах, фольклоре, ремесле и художественном творчестве Древней Руси-России. Археологические и этнографические очерки. Санкт-Петербург.

История Казахстана. (2006) Т. I. Алматы: Атамұра, 1996

Зайберт В. (2011) Ботай у истоков степной цивилизации. Алматы: Балауса.

Археология Казахстана. Алматы, Онер.

Агапов П., Кадырбаев М. (1979) Сокровища древнего Казахстана. Алма-Ата: Жалын.

Тасмагамбетов И. (2003) Кентавры Великой степи. Художественная культура древних кочевников. Алматы: ОФ «Берел».

Акишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович. Л.Б. (1987) Отрар в XX веках. Алма-Ата: Наука, Brunton G. Caton-Thompson G. (1928) The Bardarian Civilisation and Predynastic Remains near Badari. London.

Кинк Х.А. (1976) Художественное ремесло древнейшего Египта и сопредельных стран. Москва. Наука.

Анри де Моран. (1982) История декоративно-прикладного искусства. Москва. Искусство.

Королькова Е.Ф. (2006) Властителти степей. Санкт-Петербург: АРС.

Вайнштейн С. И. (1974) История народного искусства Тувы. Москва, Наука.

18.https://studopedia.ru/6_51630_glava--dekorativno-prikladnoe-iskusstvo-epohi-srednevekovya.html. 24. 08. 2018

https: //ru.wikipedia. org/wiki / Гребень (украшение). 18.08. 2018

https: //pikabu.ru/ story/grebenpeyeta_4871928. 17.08. 2018

Oscar T. (2000) Branson. Indian jewelry making. Tucson, AZ: Sung.

Хабарова М.В. (1981) Народное искусство Якутии. Ленинград: Художник РСФСР.

Фрезер Дж. (1980) Золотая ветвь. Исследование магии и религии. Москва.

Диваев А.А. (1901) Приметы на разные случаи// Этнографические материалы, вып. Y11. Ташкент.

Фахретдинова Д.А. (1972) Декоративное прикладное искусство Узбекистана. Ташкент.

Львова Э.В., Октябрьская И.В., Сагалаев А.М., Усманова М.С. (1988) Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири. Пространство и время. Вещный мир. Новосибирск.

Жуковская Н.Л. (1990) Судьба кочевой культуры. Рассказы о Монголии и монголах. Москва. Наука.
Гаджиев Г.А. (1991) Доисламские верования и обряды народов нагорного Дагестана. Москва, Наука.
Штернберг Л.Я. (1931) Орнамент из оленьего волоса и игл дикообраза. – СЭ, 3–4. Ходыров Л. Из киргизских поверий (1916) // Труды Оренбургской Ученой архивной комиссии. Вып. 35. – С. 187–203
Валиханов Ч.Ч. (1961) Следы шаманства у киргизов // Собр. Соч.: В 5 т. Алма-Ата. Т. 1.
Маслова Г.С. (1984) Народная одежда в восточнославянских традиционных обычаях и обрядах 19– нач. 20 в. Москва. Наук.
Рыбаков Б.А. (1971) Русское прикладное искусство 10-13 вв. Ленинград, Аврора.
Селезнев А.Г. (1999) Копье и гребень (к семантике антропоморфных намогильных сооружений тоболо-иртышских татар // Интеграция археологических и этнографических исследований. Москва-Омск. С. 254– 260
Тохтабаева Ш.Ж. (2008) Шедевры Великой степи. Алматы: Дайк-Пресс.
Тохтабаева Ш.Ж. (2017) Этнокоды в декоративно-прикладном искусстве казахов. Алматы: Ғылым ордасы,
Ажигали С. (2014) Памятники Манкыстау и Устюрта. Книга-Альбом. Алматы: Онер.
Кондыбай С. (2008) Мифология предказахов. Книга третья. Алматы, СаГа.
Козы-Корпеш и Баян-слу (1958) // Казак эпосы. Алматы. С. 473– 570
Кун Н.А. (1984) Легенды и мифы и древней Греции. Фрунзе, Мектеп.
Астафьев И.В., Кукашев Р.Ш. (2014) Родоплеменной состав казахов. Алматы, Дәур Кітап.
Лосев А.Ф. (1982) Знак. Символ. Миф. Москва, Московского университета.

References

Agapov P., Kadyrbaev M. (1979) Sokrovisha drevnego Kazakhstana [Treasures of ancient Kazakhstan]. Alma-Ata: Zhalyn.
Akishev K.A., Baypakov K.M., Erzakovich. L.B. (1987) Otrar v XX vekah [Otrar in the twentieth century]. Alma-Ata: Science.
Altynbek K. (2013) Vozrojdyonnaya ih pepla [Revived of their ashes]. Almaty-Uralsk: the Island of Crimea.
Archeology of Kazakhstan. (2006), Almaty: Oner, pp. 256.Astafev I.V., Kukashev R.Sh. (2014) Rodoplemennoy sostav kazahov [Tribal composition of the Kazakhs]. Almaty: Daur Kitap.
Azhigali S. (2014) Pamyatniki Mankistau I Ustyurta [Monuments of Mankystau and Ustyurt]. Book Album. Almaty: Oner.
Brunton G. (1928) Caton-Thompson G. The Bardarian Civilisation and Predynastic Remains near Badari. London.
Divaev A.A. (1901) Primety na raznie sluchai [Signs for different cases] // Ethnographic materials, vol. Y11. Tashkent.
Fakhretdinova D.A. (1972) Dekarotivnoe prikladnoe iskusstvo Uzbekistana [Decorative applied art of Uzbekistan]. Tashkent.
Fraser J. (1980) Zolotaya vetv. Islledovanie magii I religii [Golden branch. The study of magic and religion]. Moscow.
Gadzhiev G.A. (1991) Doislamskie verovaniya I obryadi narodov nagornogo Dagestana [Pre-Islamic beliefs and rites of the peoples of upland Dagestan]. Moskow. Nauka.
Henri de Moran. (1982) Istoriya dekarativno-prikladnogo iskusstva [The history of arts and crafts]. Moskow. Art.
History of Kazakhstan. (1996) T. I. Almaty: Atamura.
https: //pikabu.ru/ story/grebenpeyeta_4871928. 17.08. 2018
https: //ru.wikipedia. org/wiki / Гребень (украшение). 18.08. 2018
https://studopedia.ru/6_51630_glava--dekorativno-prikladnoe-iskusstvo-epohi-srednevekovya.html. 24. 08. 2018
Khabarova M.V. (1981) Narodnoe iakusstvo Yakutii [Folk art of Yakutia]. Leningrad: Artist of the RSFSR.
Kibalova, Gerbenova O., Lamarova M. (1988) Ilustrirovanaya enciklopediya modi [Illustrated encyclopedia of fashion]. Prague: Artija.
Kink H.A. (1976) Hudojestvennoe remeslo drevneyshego Egipta I sopredelnih stran [The craft of ancient Egypt and neighboring countries]. Moskow .Science.
Kondratieva O.A. (2011) Grebni IX– XIX veka v bitu, obryadah, folklore, remesle I hudojestvennom tvorchestve Drevney Rusi-Rossii [Crests of the IX – XIX centuries in everyday life, ceremonies, folklore, craft and artistic creativity of Ancient Russia-Russia]. Archaeological and ethnographic essays. St. Petersburg.
Kondybay S. (2008) Mifologiya predkazahov [Mythology of precursors]. Book three. Almaty: SaGa, pp. 434.
Korolkova E.F. (2006) Vlastiteli stepey [The rulers of the steppes]. Sankt- Petersburg: ARS, pp. 135.
Kozy-korpesh I Bayan-Sulu (1958) [Kozy-Korpesh and Bayan-Slu] // Kazak epics. Almaty. Pp.473– 570.
Kuhn N.A. (1984) Legendy I mify I drevney Grecii [Legends and myths of ancient Greece]. Frunze. Mektep.
L. Khodyrov. (1916) Iz kirgizskih verovaniy [From the Kyrgyz Beliefs] // Proceedings of the Orenburg Scientific Archives Commission. Issue 35. pp. 187–203.
Losev A.F. (1982) Znak. Simvol. Mif. [Sign. Symbol. Myth.] Moskva: Publishing House of Moscow University.
Lvova E.V., Oktyabrskaya I.V., Sagalaev A.M., Usmanova M.S. (1988) Tradicionnoe mirovozzrenie tyurkov Yuzhnoy Sibiri. Prostranstvo I vremya. Veshniy mir [The traditional worldview of the Türks of Southern Siberia. Space and time. The real world]. Novosibirsk.
Maslova G.S. (1984) Narodnaya odejda v vostochnoslavyanskih tradicionnih obichiyah I obryadah 19 – nachalo 20 veka [Folk clothing in East Slavic traditional customs and rituals 19– beginning of 20]. Moskow. Nauka.
Oscar T. Branson. (2000)Indian jewelry making. Tucson, AZ: Sung.
Rybakov B.A. (1971) Russkoe preklodnoe iskusstvo 10-13 vv. [Russian applied art 10-13 centuries]. Leningrad: Aurora.
Rybakov B.A. (1987) Yazichestvo drevney Rusi [Paganism of ancient Russia]. Moskow Science.
Seibert V. (2011) Botay u istorikov stepony civilizacii [Botai at the source of the steppe civilization]. Almaty: Balausa.

Seleznev A.G. (1999) Kopye I greben (k semantike antropomorfnih namogilnih soorujeniy tobolo-irtishskih tatar [Spear and crest (on the semantics of the anthropomorphic namogilnye structures of the Tobolo-Irtysh Tatars]. Integration of archaeological and ethnographic research. Moscow-Omsk, – pp. 254–260.

Sergeeva Yu.K. (2012) Grebni Zapadnoy Sibiri epohi bronzi – srednevekovya. [Crests of Western Siberia of the Bronze Age – the Middle Ages]. Specialty. 07.00.06 – Archeology. Abstract of dissertation for the degree of candidate of historical sciences. Novosibirsk.

Shternberg L.Ya. (1931) Ornament iz olyenyego volosa I igl dikoobraza [The ornament of deer hair and needles of the porcupine]. Sovetskaya Etnografiya, 3-4. – pp. 114–117.

Tasmagambetov I. (2003) Kentavri Velikoy stepi. Hudojestvennaya kultura drevnih kochevnikov [Centaurs of the Great Steppe. The artistic culture of the ancient nomads]. Almaty: PF «Berel», 336.

The field materials of the author collected in Western, Northern, Eastern, Southern Kazakhstan in the period 1975 – 2000.

Tokhtabaeva S.Zh. (2008) Shedevri Velikoy stepi [Masterpieces of the Great Steppe]. Almaty: Dayk-Press.

Tokhtabaeva S.Zh. (2017) Etnokodi v dekarativno-prikladnom iskusstve kazahov [Ethnic codes in decorative arts of the Kazakhs]. Almaty: Gylym Ordasy.

Valikhanov Ch.Ch. (1961) Sledi shamanstva u kirgizov [Traces of shamanism in Kyrgyz]. Coll. Cit.: In 5 tons. Alma-Ata. T. 1. pp. 469–493.

Weinstein S. I. (1974) Istoriya narodnogo iskusstva Tuvi [The history of folk art of Tuva]. Moskva. Science.

Zhukovskaya N.L. (1990) Sudba kochevoy kultury. Rasskazi o Mongolii I mongolah [The fate of nomadic culture. Stories about Mongolia and Mongols]. Moskva. Science.

МРНТИ 03.20/03.91

Муканова Г.К.

кандидат исторических наук, доцент, и.о. профессора,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: Gulnar_mukanova@mail.ru

«ИМАНЫҢЫЗ БОЛСЫН ЖОЛДАС»: АРХИВНЫЕ ИСТОЧНИКИ О НЕИЗВЕСТНОМ И. АЛТЫНСАРИНЕ

Тема исследования актуализирует духовность и ментальные традиции казахов на примере малоизвестной книги И. Алтынсарина. Цель и основные направления исследования продиктованы контентом статьи Главы государства «Семь граней Великой Степи», программой «Рухани жанғыру», давших толчок идее изучения сакральных ценностей народа и трудов предшественников, оставивших заметный след по их сохранению и обобщению. О научной и практической значимости работы «говорит» выбор нами артефакта, созданного арабской графикой, как предмета исследования и сопутствующих социальных связей, как его объекта. Советский период исключал разработки историков, сопряженных с религией, исследование пополнит данный сектор научных исследований. Издаваемые ныне в республике учебные пособия по основам ислама и переводные станет возможно на практике сравнивать с их предтечей. В основу исследования взяты методы исторической науки, диалектический метод, метод историзма, компаративного анализа, верификации источников, количественный, применимые в целом и по отдельности к каждому источнику и историографической работе, равно как методы этнологии и антропологии: накопления и систематизации, визуализации; социологические методы: наблюдения и выборки. Основными результатами источниковедческого анализа, на фоне зарубежной историографии, стали выводы о несомненном авторстве Алтынсарина за первым официальным учебником по основам ислама, соответствовавшего культурным запросам и этничности казахских учащихся. Ценность проведенного исследования соотносима с всемирной историографией темы миссионерства и задач сохранности локальных культурных традиций; исследование впервые раскрывает этапы создания первого казахского учебника для светского обучения об основах религии, созданного во второй половине 19 века. Впервые делается заключение о правомерности вклада Алтынсарина в процесс сохранения культуры Великой Степи и пионерском характере его труда. Исследование стимулирует поиски аналогичных учебных изданий, созданных представителями других тюркоязычных народов империи, обобщать причинно-следственные связи, общее и особенное. Практическое значение итогов работы заключается в использовании его выводов в ходе преподавания истории Казахстана.

Ключевые слова: степь, казахи, «Шаригат-уль-ислам», Алтынсарин, этничность.

Mukanova G.K.

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Acting Professor,
al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: Gulnar_mukanova@mail.ru

«Live with faith»: archive sources About unknown I. Altynsarin

The research topic actualizes the spirituality and mental traditions of the Kazakhs, on the example of the little-known book of I. Altynsarin. The purpose and main directions of research are dictated by the content of the Head of State's article «The Seven Facets of the Great Steppe», the program «Rouhani Zhangyru», which gave impetus to the idea of studying the sacral values of the people and the works of predecessors who left a noticeable trace on their preservation and synthesis. About the scientific and

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

practical significance of the work «says» our choice of an artifact created by Arabic graphics as a subject of research and related social connections as its object. The Soviet period excluded the development of historians associated with religion; the study will replenish this sector of scientific research. The textbooks on the basics of Islam and translations published now in the republic will be possible in practice to be compared with their forerunner. The research is based on the methods of historical science, dialectical method, historicism, comparative analysis, verification of sources, quantitative, applicable in general and separately to each source and historiographical work, as well as ethnology and anthropology methods: accumulation and systematization, visualization; sociological methods: observations and sampling. The main results of the source analysis, against the background of foreign historiography, were the conclusions about the undoubted authorship of Altynsarin for the first official textbook on the basics of Islam, which corresponded to the cultural needs and ethnicity of Kazakh students. The value of the conducted research is consistent with the world historiography of the theme of missionary work and the preservation of local cultural traditions; the study for the first time reveals the stages of creating the first Kazakh textbook for secular education on the basics of religion, created in the second half of the 19th century. For the first time, a conclusion is made about the legitimacy of Altynsarin's contribution to the process of preserving the culture of the Great Steppe and the pioneering nature of his work. The study stimulates the search for similar educational publications, created by representatives of other Turkic-speaking peoples of the empire, to generalize the causal relationships, the general and the particular. The practical significance of the work results lies in the use of its conclusions in the course of teaching the history of Kazakhstan.

Key words: Steppe, Kazakhs, «Sharigat-ul-Islam», Altynsarin, ethnicity.

Мұқанова Ғ.К.

тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, профессор м.а.,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: Gulnar_mukanova@mail.ru

«Иманыңыз болсын жолдас»: мұрағат көздері Ы. Алтынсариннің белгісіз тұстары туралы

Зерттеу Ы. Алтынсариннің сирек кездесетін кітабы мысалында қазақ халқының рухани байлығы мен салт-дәстүрлері хақында мәлімет береді. Зерттеудің мақсаты мен негізгі бағыттары Елбасының «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласы, «Рухани Жаңғыру» бағдарламасының жүзеге асыру болып табылады. Халық құндылықтарының сақталуына елеулі із қалдырған тұлғалардың жұмысын зерттеу идеясына осы құжаттар серпін берді. Жұмыстың ғылыми және практикалық маңыздылығы араб графикасында басылған артефактты зерттеу және оның объектісі ретінде әлеуметтік байланыстары айқындайды. Кеңес дәуірі дінмен байланысты тарихи зерттеулерді дамытуға тосқауыл болды. Зерттеу осы олқылық қатарын толықтырады. Исламның негіздеріне арналған оқулықтар мен аудармаларды іс жүзінде Ыбырай Алтынсарин оқулығымен салыстыруға мүмкіндік туды. Зерттеу жұмысының әдіснамасы тарих ғылымындағы салыстырмалы талдауларға, диалектикаға, жалпы және жеке әрбір дереккөздерді талдауға, тарихнамалық зерттеулерді сараптауға негізделген. Сондай-ақ жинақтау және жүйелеу, визуализация, әлеуметтік бақылау және іріктеу сияқты этнология және антропология әдістері қолданылды. Зерттеуіміздің нәтижесінде Ы. Алтынсариннің қазақ оқушыларының мәдени және этникалық ерекшеліктеріне сәйкес келетін ислам негіздері бойынша алғашқы ресми оқулыққа қатысуы нақтыланды. Зерттеу барысында миссионерлік жұмыс пен жергілікті мәдени дәстүрлерді сақтау ісі тарихнамасына жаңа үлес қосылды. 19-шы ғасырдың екінші жартысында дін негіздеріне арналған қазақ тіліндегі бірінші оқулықты талдау, түркі халықтары өкілдері жасаған осыған ұқсас алғашқы оқулықтарды іздестіруге, нақты қорытынды жасауға мүмкіндік берді. Жұмыстың практикалық маңыздылығы Қазақстан тарихын оқыту барысында оның тұжырымдарын қолдану болып табылады.

Түйін сөздер: Дала, қазақтар, «Шариғат-уль-Ислам», Ы. Алтынсарин, халықтың сана-сезімі.

Введение

Байтурсынов Ахмет, выступая весной 1926 года в Баку на Всесоюзном Тюркологическом съезде, обратил внимание делегатов на тот факт, что «…До 1905 года мы не имели ни одного учебника» (Байтурсун, 1926: 280). Казахский руководитель Акцентра, реформатор алфавита имел в виду, что в Степи не было казахских издателей. Он, разумеется, знал о деятельности Алтынсарина и его книгах; однако, советская атеистическая идеология отмела достижения предыдущего колониального этапа. Между тем, работая в отечественном архиве, автор этих строк ранее обнаружила документы о том, что в период работы Байтурсынова наркомом просве-

щения к нему поступила заявка от жителя Западного Казахстана, выпускника медресе, автора учебника по основам ислама. Байтурсынов посоветовал апробировать учебник среди казахов Букеевской орды, в глубинке (АП РК. Ф. 139. Оп. 1. Д. 716. Л.57).

В республиканских казахскоязычных СМИ не так давно появились сообщения, что оригинал книги И. Алтынсарина «Шариат-ул-ислам» – «Основы мусульманства» (1884) стал достоянием общественности Независимого Казахстана недавно. Сохранившийся экземпляр книги в 2008 году представил общественности Ертай кажы, долгие годы работавший главным имамом Ак мечети в г. Кустанае (Кайратулы, 2018:7). Книга отпечатана в 1884 году в издательстве Казанского университета. Чудом сохранившийся экземпляр этого учебника ныне хранится в музее Алтынсарина на Кустанайщине, однако в научном мире нахождение артефакта осталось не замеченным. Задача обозначилась более четко в связи с прочтением программной статьи Н.А. Назарбаева «Семь граней Великой Степи», где историкам обозначен масштаб актуальных исследований. Объектом исследования стали письма Алтынсарина, предметом – его социальные связи, оказавшие влияние на формирование его социальных взглядов.

Цель исследования – найти истину об авторстве казахской книги 1884 года по основам ислама, определила текущие задачи, сам ход исследования, по мере которого выдвигались или отбрасывались гипотезы.

Материалы и методы

Материалом для исследования послужил комплекс источников: архивные документы из фондов зарубежных архивов: РГИА (Санкт-Петербург) и НА РТ (Казань), а также стенографический отчет Первого Всесоюзного Тюркологического съезда (Баку, 1926). Верификация источников выявила переписку казахского педагога-просветителя Ибрая Алтынсарина (1841-1889) с современниками, полную смелых идей и эмоций, обращений к учителям и коллегам, раскрывающих грани личности казахского просветителя. Стиль, орфография и синтаксис источника мы максимально сохранили; написание названия его книги имеет несколько вариантов.

Как мы пояснили выше, в опубликованном ранее эпистолярном наследии педагога строки, раскрывающие его позицию в вопросах веры (иман), не получили научных разъяснений. Мы рассмотрели содержание вновь обнаруженных источников с новых методологических позиций, – в особенности аспект, который соприкасается с сакральными национальными ценностями, относимыми к религиозным верованиям. Для этого мы обратились к ранним своим записям и опубликованным сборникам выступлений работников сферы народного просвещения «Алаш», в поисках подтверждения своих рабочих идей и гипотез. Материалы современной периодической печати можно верифицировать как источник информации, но с разумной долей критики.

Гипотеза

Молодежь Казахстана вправе узнать новые страницы истории Отечества, что их ровесник в возрасте чуть более двадцати лет (!), молодой организатор народного образования И. Алтынсарин задумывался о необходимости написания и издания учебников на родном языке! О его труде не стали упоминать на Тюркологическом съезде в Баку 1926 года. То была дань идее атеизма, потому прежние оценки в историографии нуждаются в пересмотре. Великая Степь имеет богатую культуру и историю, подвергшуюся насильственному забвению.

Тезис 1. Важно осмыслить масштабы личности одного из первых степняков-казахов, получивших европейское русское образование и всю сознательную жизнь положившего на просвещение. Алтынсарин одним из первых, наряду с Шоканом, исследовал на научной основе этнокультурное наследие родного народа. Несмотря на имеющуюся библиографию о жизнедеятельности и взглядах Алтынсарина, ряд граней его личности оставались нераскрытыми. Интерес представляют его социальные взгляды, отношение к исламу как идентификационному признаку, написание им оригинального учебника по основам ислама, для детей. Ср.: Л.Н. Толстой реализовал аналогичную идею, разъясняя в книге для отроков основы христианства, наследие русского писателя общеизвестно.

Тезис 2. Зарубежные исследователи приписывают Ильминскому (?) идею создания учебника об исламе для детей казахов и башкир (Косач, 1998:115). Это абсолютное заблуждение, в чем нас убеждают источники. То был его самостоятельный порыв, продиктованный практикой работы, гражданственностью и наблюдательностью. Архивные источники доказывают, что автором идеи разработки «Шаригат-уль-ислам» и ее единственным (!) исполнителем был

И. Алтынсарин. Иначе ему бы не потребовалось вступать в переписку и убеждать Ильминского в пользе нового учебника и описывать его структуру.

Исследовательский вопрос: были ли адаптированные к светской школе учебники по религиоведению на казахском языке до революции 1905 года? Существуют ли заделы в историографии?

Отечественная и историография постсоветских стран XX в., по понятным причинам, имеет лакуны по религиозной тематике, чтобы на ней специально останавливаться.

Зарубежную историографию темы ислама в России и Центральной Азии мы поделили на два разряда: одна часть изданий представлена распространёнными обзорами по истории Ислама в мире и в Центральной Азии, в применении к постсоветским государствам, во второй можно выделить позитивную тенденцию к фундаментальным исследованиям (Eisenhower, Sagdeev, 2000). Ряд авторов предпочитают издавать историю джихада и т.п. (Spencer, 2018).

Представляют интерес обзорные исторические издания. Истории Казахской Степи 19 в. посвятила труд Virginia Martin (Martin, 2001) и провела реконструкцию социально-культурной и правовой истории региона, сделав акцент на межкультурных контактах; тема ислама освещена меньше.

На базе русскоязычных и тюркоязычных источников профессор М.Ходорковский из Лойола университета (США) раскрывает суть отношений между колониальной метрополией и степняками, к сожалению его исследование ограничено 16 – 18 вв. (Khodarkovsky, 2004: 200-231). Ходорковский известен и как соредактор любопытной монографии (Geraci, Khodarkovsky, 2001), тематически ближе к нашей теме исследования. Познавательное издание это представляет собой обзорное изложение взглядов на процесс «ловли душ» в лоно православной русской церкви, среди детей и подростков народов, исповедовавших ислам, буддизм, иудаизм, католицизм и др.

Методологически близки к нашему исследованию профессиональные разработки темы миссии русской православной церкви среди инородцев, за рубежом имеются интересные издания (Werth, 2001: 33). Речь идет о полярных явлениях: ортодоксальной церкви и – национальных традиционных верованиях автохтонного населения. Издание охватывает Волго-Камский регион Российской империи, смежный с казахской Степью. При необходимости издание можно использовать для сопоставительного анализа и выявления общих методов духовной колонизации, финно-угорских и тюркоязычных народностей в Поволжье и казахского населения Степи.

Говоря более предметно, основы ислама для детей в мире издаются и на английском языке. Так, пережила несколько изданий книга Sheikh Abdul Hadi, Akber A. Choudhry (Hadi, Choudhry, 2008).

География исследователей темы имеет тенденцию к росту. Одним из последних по времени издан учебник об основах ислама, о Коране итальянского профессора: на англ яз. (Campanini, M., 2016).

Что касается собственно исследований истории преподавания основ ислама в дореволюционных школах, то таковых зарубежных исследований в так наз. англосаксонской языковой зоне, нам не встретилось. Что до истории персоналий, исторических личностей наподобие Ильминского, не говоря об Алтынсарине и др., то в дальнем зарубежье искать их было бы непродуктивно. И тем любопытнее оказалось, что любопытное издание последних лет, оригинальной концепции, (Sabol S., 2017) представляет научный труд, который имеет целью сравнить методы внутренней колонизации в истории России и США, в отношении автохтонных жителей. Самое любопытное для нас, что на обложке этой книги размещен групповой фотопортрет Алтынсарина в окружении учащихся (!).

Наше исследование отличается от перечисленных, опорой на архивные источники, датируемые периодом написания книги Алтынсариным. Мы реконструировали поэтапно историю создания «Шаригат-уль-Ислам», адаптированный к ментальности казахов, и считаем, что то не был учебник теологического свойства, Алтынсарин нашел способ не навязывать казахским и башкирским детям «Закон божий», создав оперативно альтернативный учебник.

Результаты исследования

Современник Шокана Уалиханова (1835-1865), Ибрай Алтынсарин, или Ибраш, как ласково его называли, делами продолжил гражданский подвиг исследователя-чингизида. Эпистолярное наследие внука известного в Среднем жузе Балгожа бия позволило реконструировать близкий круг его общения, интеллигентных соотечественников с передовыми взглядами (напр., Альмухамед и Тлеу Сейдалины, Мухамеджан Карабаев (НА РТ. Л.53-56 и 81) и др.).

1. Впервые в истории Великой Степи Алтынсарин создал и внедрил в школьную программу авторские и инновационные для своего времени учебные издания, адаптированные к ментальности степняков, основанные на примерах из их жизни и быта. В корпус книг, принадлежавших перу Алтынсарина, входит уникальный учебник по основам мусульманской религии, принципиально составленный им в противовес преподававшейся ранее в «русско-киргизских школах», православной дисциплине («Закон Божий»).

Как зародилась идея учебника? Наблюдая процесс обучения, он осознавал риски утери обучающимися национально-культурной принадлежности. Таким образом, он в условиях имперского окружения открыто вступился за необходимость тактичного отношения к этничности казахов и башкир.

Новое заключается и в том, что казах-организатор народного просвещения в Степи, просивший отправить его из Оренбурга в Степь, И. Алтынсарин сумел убедить графа Д.А. Толстого, возглавлявшего Министерство Народного Просвещения Российской империи, с которым был лично знаком (РГИА. Ф.733. Д.169739.1885. Л.99), в востребованности именно этого учебника, формирующего нравственность учащихся-степняков.

Еще одна грань таланта Алтынсарина – гармоничный баланс знаний и нравственности. С высоты современного знания ответственная задача решалась Алтынсариным так: привить детям казахов (и башкир) в период обучения в школах-интернатах, в отрыве от семьи, азы шариата, или правильного поведения мусульманина в обществе. В раскрытии этого малоизвестного аспекта деятельности И. Алтынсарина – новизна данного исследования. Нравственное воспитание Алтынсарин отслеживал весьма бдительно и мотивировал свою методику социальным целеполаганием обучения. В этом смысле, его взгляды перекликаются с установками средневекового мусульманского философа аль-Фараби, который также обращал внимание на морально-нравственные качества личности, кои не должны остаться неразвитыми. Тюркологи-участники съезда в Баку (Бартольд, 1926: 50) и И. Алтынсарин в одном из писем, между тем, упоминают о забытом средневековом мусульманском философе (НА РТ. Ф.968. Д.84. Л.170). Есть вероятность, что на рубеже 19-20 вв. тюркские народы располагали сведениями о гении аль-Фараби; этот аспект требует отдельного изучения.

Казахский педагог мечтал о профессионализации образования, к примеру, он настаивал, чтобы, помимо теории, учащимся преподавалось бы ремесло. Эти навыки необходимы учащимся, дабы по окончании школ и училищ они могли иметь дополнительный приработок и тем самым не были обычными клерками, переписчиками и толмачами-мздоимцами.

Личная скромность и интерес к наукам прочитываются в каждом его письме, – он не представляет своей жизни без приобретения новых знаний. Забегая вперед, заметим, что переводные учебники – заветная мечта И. Алтынсарина, – сбылась ныне в Независимом Казахстане, когда по распоряжению Президента переведены лучшие в мире учебники для ВУЗов.

Письма позволили обнаружить изящные народные выражения. Этнография была любимым интеллектуальным занятием Алтынсарина. Казах-организатор народного просвещения второй половины 19 века, желая расширить узнаваемость богатой Степной культуры, в письмах к русским интеллигентам намеренно приводил казахские пословицы и устойчивые выражения! (см. Таблицу) Он неустанно проявлял интерес к народной речи, фольклору и эпосу, приучая учеников к занятиям этнографией и изучению прошлого народа.

Все выше изложенное позволило утверждать широту взглядов педагога. Алтынсарин опередил предвидение Бартольда, которое гласит: «… много научных вопросов стоит на очереди перед исследователем истории турецких (тюркских. – Г.М.) народностей, как неразрывной части мировой истории. Надо надеяться, что в выполнении этой работы примут участие и представители этих народностей, перед которыми теперь, на всем пространстве от Малой Азии до Тобольска и Турфана, стоит сложная задача усвоения западной культуры, без утраты своего национального достояния» (Бартольд, 1926:51).

2. Изученные источники реанимируют ступени восхождения казахского просветителя к Книге об исламе, его духовный рост. Алтынсарин, получив русское образование, не забывал о своем тюркском происхождении. В вопросе веры он принципиален и, невзирая на возможные обвинения и цензуру (после подавления восстания Кенесары цензоры искали «крамолу» в трудах инородцев), настойчиво обращает внимание вышестоящих инстанций на то, что, аналогично Закону божьему в русских классах, детям казахов и башкир должны преподаваться основы ислама. Убежденный в своей право-

те, Алтынсарин самостоятельно разрабатывает учебник «Шаригат-уль-Ислам» и добивается его издания в Казани в 1884 году.

Тираж книги автор предполагал немалым: от тысячи до двух тысяч (НА РТ. Ф. 968. Д. 189. Л. 25). Мы провели сравнение тиражей других книг казахского педагога. Например, Ж. Шалгынбай указывает, что «…первое издание «Киргизской хрестоматии» И. Алтынсарина вышло в 1879 г. тиражом в 2000 экз.» (Шалгынбаев, 2009: 21). Т.е., тиражи равные, и «Шаригат-уль-ислам» должен был разойтись наравне с «Хрестоматией».

Источники отражают большую организационную работу просветителя Алтынсарина. Прежде чем книга «Основы ислама» увидела свет, тому предшествовала большая организационная работа: советы с друзьями; длительная переписка; прохождение цензуры; обращения через знакомых и напрямую к министру народного просвещения князю Д. Толстому… Князь благосклонно дал разрешение на издание книги Алтынсарина, если таковая пройдет цензоров. (РГИА. Ф.733. Д.169739. Л. 80).

Судя по письмам, Ибрай убежден, что его пособие, адаптированное к детскому возрасту и составленное на примерах из жизни степняков, в отличие от татарских и арабо-персидских книг, принесет больше пользы. В советское время об этом труде и печатном издании информацию не допускали, что привело к фрагментарности биографии и научно-методических заслуг педагога. Более того, при жизни его упрекали в безбожии («шоқынған»); ничем не подтвержденное данное суждение некритически переняли некоторые журналисты.

Алтынсарин – человек молодой, ищущий, потомок биев и тонкий психолог. Для детей, поступивших в его школу, ему пришлось быть и отцом, и старшим братом. Вопрос о внедрении в учебную программу основ ислама, причем через учебник на родном казахском языке, был для него насущным. С высоты современной науки, в тех исторических условиях, шаги Алтынсарина к сохранению этничности учащихся были смелыми. Он убедил оппонентов в величии культуры Великой Степи, оставшуюся непокоренной даже с гибелью Кенесары. Так же, как и Шокан Уалиханов, он не был набожным, критически смотрел на деятельность мулл, возмущался «методами» их преподавания, – за неимением альтернативы, – их нанимали для обучения отпрысков, в Степи.

Алтынсарин подошел к вопросу о преподавании азов ислама системно. Изучение его переписки убеждает, что он – человек, опередивший время и смотревший на многие вещи, в частности, на воспитание личности ребенка, уважительно. Он применял метод ролевых игр, взяв на себя миссию духовного наставника, т.е. приходил к детям в интернат в свободное от занятий время и рассказывал им притчи о нравственности. Он иронизирует над своей новой ролью «муллы» в письме Ильминскому от 16 марта 1864 г., из Оренбургского укрепления:

«8-го января 1864 совершилось давно ожидаемое мною открытие школы, и поступили в нее 14 киргизских мальчиков, мальчиков славных, смыслящих… словом надеюсь, что эти молодцы, в течении 4-х лет, до окончания курса, будут говорить порядочно и узнают кое-что. Стараюсь всеми силами, чтобы подействовать еще на их нравственность, чтобы они впоследствии не были взяточниками. Посмейтесь надо мной, я иногда являюсь детям, в пустое от занятия время, официально муллой и рассказываю, что знаю из духовной истории, прибавляя к тому и другие полезные удобопонятные рассказы». (НА РТ. Ф. 968. Д. 189. Л. 162)

Приходилось приноравливаться к ситуации, ведь о его школе распространяли разные слухи, якобы казахские дети изучают православие и т.п., что отпугивало родителей. Знаменитое его стихотворение из «Киргизской хрестоматии» начинается строкой: «Бір құдайға сыйынып, Кел, балалар, оқылық», о чем ниже. Это далеко не означает, что учитель пропагандировал религиозные догмы. Просто он ставил себя на место детишек, оторванных впервые от родного крова: притчи, взятые из обихода степняков, должны были придать отрокам веру в свои силы. Такова предтеча книг, созданных им для казахских детей. Налицо системность социальных взглядов и методики Алтынсарина, целостность его личности, последовательность и учет возрастных особенностей учащихся и их этничности.

В чем значение находки для реанимации Истории и Культуры Великой Степи? Ответ: казахская передовая интеллигенция в лице Алтынсарина отстаивала исконное право народа на будущее, в смысле программы обучения детей на родном языке и в рамках основ ислама – исповедуемой казахами на тот исторический период религии. Как указывал в своем докладе В.В. Бартольд, «…турки (тюрки. – Г.М.) приняли ислам добровольно, без всякого давления со стороны мусульманского оружия. Подчинение турок влиянию ислама – лишнее доказательство в пользу

значения этой религии как культурной силы». (Бартольд, 1926: 43)

Мы восстановили круг друзей Ибрая, передовых казахов, аристократического происхождения. (Их фамилии вследствие сталинских репрессий позже почти исчезли из истории). В письме Алтынсарина Н.И. Ильминскому от 22 июля 1860 г. вырисовывается круг знакомых казахов Тургая и Оренбургского края, гг. Казани и Троицка, европейски образованных и поддерживавших его начинания по открытию школ для детей казахов и башкир. Так, он пишет об Альмухамеде Сейдалине (НА РТ. Ф. 968. Д. 84. Л. 81). Другой Сейдалин, юрист по имени Тлеу (НА РТ. Ф.968. Д. 84. Л.32) был близким другом И. Алтынсарина. Он даже просил своих адресатов направлять ответные письма на имя Тлеу Сейдалина в Троицк, для передачи ему: «…Письмо можно бы до последних чисел июля адресовать в Троицк на имя хотя бы Тляу Сейдалина, старшего помощника Николаевского уезднаго начальника, с передачею мне, а позже в Тургай» (НА РТ. Ф. 968. Д. 84.Л. 32).

Из тех, о ком пишет Алтынсарин, можно назвать некоего Айбасова, Султана Сулеймана. В письме от 1862 г. есть запись: «Мой товарищ и ученик Дауренбек». (НА РТ. Ф.968. Д. 84. Л.12) Очевидно, что тюркские казахские имена, да и самого Ибрагима, своего ученика, Ильминский ласково величает «Ибраш». Из письма Ильминскому от 18 ноября 1860 г.: «Когда к вечеру 15 числа, полна киргизов-гостей у себя, я с султаном Сейдалиным 2-м беседовал и слушали пение одного киргизского молодца, казак входит с разносной книгой в руках; … на другой же день распечатаю конверт и Боже, какое диво – вижу Ваш почерк и первое бросились в глаза начальные слова: «Душа моя, Ибраш». (НА РТ. Ф. 968. Д.82. Л.2) Под «Сейдалиным-вторым» автор письма имеет в виду юриста Тлеу Сейдалина. Как видно из последующих строк письма, вместе с Т. Сейдалиным Ибрагим посещал город Троицк: «…Теперь я еду в Троицк с Тлеум; со мною вся молодежь Восточной части и право не скучно, они меня любят. У Сейдалина дело окончилось вчера. (НА РТ. Ф. 968. Д. 84. Л. 3).

Географический охват деяний Алтынсарина постепенно расширялся, благодаря друзьям. Город Троицк безусловно входил в орбиту его интересов, там он мечтает открыть школу для казахских и башкирских детей, через Троицк он получает почту. Из письма 1876 года: «Если не будет для вас обременительно, я просил бы даже дать знать об этом на мой счет, в Троицк по телеграмме, так как почта ходит у нас как *верблюжий караван*» /т.е. медленно. – Г.М./ (НА РТ. Ф.968. Д.84. Л.12)

Следующий вновь открытый аспект деятельной натуры казахского педагога – стремление создать обучающую программу, подкрепленную учебно-методическим комплексом. Так, Алтынсарин в переписке указывает на роль печатных изданий в деле образования и воспитания детей и подростков. Убедившись на практике, что казахские и башкирские дети затрудняются, не имея хороших книг на родном языке, он пришел к выводу, что в Степи необходимо развивать издательское, или печатное, дело. Из письма Н. Ильминскому от 19 января 1862 года, отправлено из «укрепления Оренбургского»:

«…Положим, что и пришлют несколько книг, да все будет не то. Слов книг тех, сочиненных для русских детей, не скоро положишь в голову дикарченков, которые ничего не знают; тем более мне, одному человеку, без помощника, без руководителя, – трудненько! На киргизском языке никогда никакая книжка не выходила в свет печатанною; потому-то и странно и приятно стало киргизам, когда в первый раз увидели свое наречие напечатанным… Вы только первый человек, который на киргизов смотрит с верной точки… Видя Ваши, как видно из письма, хлопоты о киргизах, у меня душа радуется. Хлопочите Николай Иванович, хлопочите ради добра, ради белизны сакалов нашей старины и жас кокрек жас тлеуев боз-балы. Если не теперь, то лет чрез двадцать, чрез пятнадцать найдутся люди, которые поблагодарят, помолются за Вас Богу». (НА РТ. Ф. 968. Д. 84. Л.13) Как отмечалось выше, Алтынсарин использует казахские выражения и слова в письме россиянину, что дает основания отнести его письма к жанру исторического источника-хрестоматии.

Развивая идею о распространении книгопечатания в Степи, Алтынсарин пишет В.В. Катаринскому из Актюбе, от 5 марта 1885 года: «…Кроме того, очень бы хотелось иметь при всех двухклассных школах переплетные станки и инструменты, так как без них, как показывает уже опыт, и обойтись нельзя при несуществовании в степных управлениях переплетчиков» (НА РТ. Ф. 968. Оп. 1. Д. 189. Л. 25).

«Если бы Богу было угодно так, чтобы я побыл в Казани, то я, с Вашим содействием, перевел бы на чисто киргизский язык что-нибудь из естественной истории. Детский Мир мне очень понравился тем, что в ней весьма много статей годных к предполагаемому мною переводу…

Для киргиза, как и для всякого рода людей, надобны такие книги, которые, на понятном для них языке, наводили бы именно на ум и мысли при чтении. Собравшись с духом, я попробую перевести какую-нибудь статью из Детского мира и пошлю к Вам на показ…» (НА РТ. Ф. 968. Д. 84. Л. 14). На момент написания письма ему всего лишь 21 год, и так зрело он рассуждает о нуждах просвещения степняков!

Восстановлена истинная мотивация Алтынсарина. Он мечтал о полноценном образовании детей степняков: «Спрашивается, какая из того польза, если я выучу их переписать что-нибудь, сам не умея сочинять; читать не понимая, и выговорить такие однократные слова, как напр. да, нет, собака, пес, – по словарям; научу наизусть формальные фразы, как напр. По предписанию Областного Правления за № таким-то, по переводам. Знания только два три слов русских, не вынеся с собой из учения в школе ни порядочного образования, ни хорошего понятия, они гордо выступят в степь и показывая себя многознающим человеком, больше законщиком, в чем не будут сомневаться киргизы, – станут безжалостными обидниками киргизов-же» (НА РТ. Ф.968. Д.84. Л.6). Система диктовала предельно узкий набор компетенций, с чем не соглашался казах-инспектор школ: «…Служба здесь скверная; за разные труды мои несколько раз был представлен к награде, но не получаю ничего и – Бог с ними!» (март 1864).

Новизной исследования является реконструкция гражданской позиции И. Алтынсарина, что стало возможным при сопоставлении его и Шокана Уалиханова социальных взглядов. В 1865 году казахский народ оплакал потерю Шокана. Уход казахского «метеора» оказал, вне всякого сомнения, влияние на Алтынсарина, он собрал свои душевные силы. И один в поле воин. Он все чаще обращается к этнографии. Ниже приводятся выдержки из писем Алтынсарина, где он приводит казахские слова и поговорки: «Я набрал кое-чего и все еще набираю из древностей киргизских. Меня теперь более занимают разные обычаи киргизов». (НА РТ. Ф.968. Д.84. Л.11)

Вывод однозначный: идентификация инспектора-тюрка была его щитом, его кредо; он не стеснялся своего степного происхождения. Напротив, сдабривал письма народными остротами, и от этого его письма приобрели особый колорит, впитали дым кизяка и народный юмор.

О большой любви к народу Алтынсарина узнаем из писем его Ильминскому: «Киргиз народ простой, без искусств, но мы ж в простоте много находим добраго. Печатные слова некоторых умнейших, что киргиз-колотырник, киргиз-кровожаден, останется навсегда только безжизненным печатным словом; а Вы, три года скитавшиеся по ордынской Степи, я уверен что скажете: киргиз народ сметливый, умный, способный, но необразованный». «В настоящем положении моем, если Бог мне поможет и если достанет у меня духа, полезен быть могу, более или менее, для киргиз. А для других наций народов конечно ничего не значу» (НА РТ. Ф. 968. Д. 84. Л. 10-11).

Таблица 1 – Народные поговорки и выражения из писем Алтынсарина

Казахские выражения:	Дата письма/адресат
Сугум кунакаши (Соғым қонақасы)	Ильминскому
Тукурсен де на меня (Түкірсең де)	Ильминскому от 27 марта 1862 года
Блай тартсам огуз оледи, блай тартсам арба сынады (Былай тартсам өгіз өледі, Былай тартсам арба сынады)	Там же
Дошел до: акылдан адасуга (ақылдан адасуға)	Там же
Коб салям (көп салем)	20 марта 1871 г. из Тургая
Аксакалы (ақсақалдар)	07 июня 1873 года

Опираясь на источники, мы реконструировали процесс зарождения и воплощения Алтынсариным его учебника «Шаригат-уль-ислам». Письмо его Н. Ильминскому от 31 августа 1871 г. из Тургая: «Существеннее всего то, что чтобы не повлиял на киргизов татарский фанатизм и не преграждал путь в образование; отбить от такого влияния возможно, хотя медленно, но верно, издаванием книг же полезного, развивающего и занимательного содержания, на киргизском народном языке и знакомой уже грамоте, для того чтобы читались оне с перваго же разу и могли быть сильным подспорьем татарским книгам. Тут буквы, арабские оне или русские, помешают делу мало и хотя есть доля вреда, но избегнуть его возможно. Вот мое искреннее мнение» (НА РТ. Ф. 968. Д. 189. Л. 27).

Начало 1870-х годов стало для И. Алтынсарина решающей стадией его самоидентификации, он решительно отстаивает путь социальных

реформ, полезных для Степи. Атакует письмами Ильминского, твердо выбрав путь создания школы для казахских детей, отличающейся от старометодной. В письме от 31 августа 1871 года И. Алтынсарин пишет Ильминскому о стратегии образования: «Школы – это главные пружины образования киргизов, а оне, брошенныя в Степь как попало, не могут приносить пользы; между тем на них и в особенности на них надежда; в них же и будущность киргизского народа. Пусть дадут хорошее образование в школах /т.е. относительно хорошее/, пусть отличат кончивших курс какими либо преимуществами, чтобы заманить в школы неразвитый народ, тогда несомненно увеличится, и весьма быстро, число учащихся; а эти последние, умножившись в Орде и пропитанные духом науки и здравого взгляда на вещи, повлияют и на весь народ» (НА РТ. Ф. 968. Д. 189. Л. 29).

Из письма от 20 марта 1873 г.: «Я нахожусь в Тургае делопроизводителем уездного управления, но по изменяющимся обстоятельствам, почти не занимаюсь по этой должности, занимая должности то старшего помощника начальника уезда, то уезднаго судьи и только перескакиваю с одной должности на другую, но все это временно, прочного и более лучшаго положения себе не приобрел». Пишет о предстоящей командировке в Казань, по составлению русского алфавита и учебника для казахов (НА РТ. Ф. 968. Д. 189. Л. 30).

Стиль Алтынсарина огранен мастерски. От слов к делу. Четко. Взвешенно. Он не отступит. Нет Шокана. Путь предстоит совершить самому. Любопытно, что Алтынсарин пишет в письме Ильминскому по-казахски, кириллицей, отражая тот самый стихотворный задел к будущей «Казахской хрестоматии» 3 декабря 1876 года из Тургая: «Вчера только начал свою книжку для первоначального чтения на киргизском языке в видах избежания татарских книг, и начал следующими стишками (сохранена орфография оригинала. – Г.М.):

Бр Кудайга сыйнуб, Кель балалар оклык,
Окыганды кунгульге Иклас бен токлык.
Истинг болар каиры Бастасангиз алдалаб,
Окымаган журади Карангины кармалаб.
Кель балалар оклык, Окыганды кунгульге
Иклас бен токлык!
Окысангиз балалар Шамнан шоак жагилар,
Тлегенинг алдыннан Издемеяк таблар.
Кель балалар оклык (и т.д.)
Мал даулеттин байлыгы, Бир жутасан жок болар,
Окымыстын байлыгы Куннен кунге коп болар.
Кель балалар оклык (и т.д.)
Альпештеген ата-ана Картайатын кун болар,
Бар даулеттен айрылып Мал тайатын кун болар;
Ата-анан картайса Трею болар бул оку,
Картайганда мал тайса Сусын болар бул оку.
Кель балалар окылык (и т.д.)
(НА РТ. Ф. 968. Д. 189. ЛЛ. 35-36, 96 и 113)

Новым, что нам удалось обнаружить еще при изучении источников, является и тот факт, что учет национальной идентичности (этничности) учащихся повлиял на контент его Хрестоматии. Алтынсарин, к примеру, решает не включать басни в контекст своей книги, разъясняя тем, что для казахских мальчиков надо что-то посерьезнее, согласно ментальности степняков: «Я по опыту знаю, с какою насмешкою и неохотно читают киргизские мальчики басни, а родители их бывали даже недовольны тем, что детей их учат, например, таким нелепостям, что будто бы сорока говорит с вороною и т.д. Для киргизских мальчиков, по мнению моему, более идут остроумные анекдоты, загадки, рассказы наставительного характера или о чем-нибудь таком, которое возбудило бы любопытство: например, вроде превращений шелковичных червей, бабочек, устройства себе жилищ бобрами и т.д. Песни я буду брать, если можно будет, из киргизских» (НА РТ. Ф. 968. Д. 189. Л. 37). Четко аргументированный метод, продвижение национально-культурной идентичности звучит современно, хотя это 1876 год.

Новометодные принципы обучения Алтынсарина основаны на социальной природе образования. Именно они легли в основу его «Хрестоматии»: «Во второй же книжке я бы желал поместить рассказы о явлениях и силе природы, исторические, географические, одним словом научные, но вместе занимательные» (НА РТ. Ф. 968. Д. 189. Л. 37).

Новым представляется готовность казахского педагога сменить место работы. Алтынсарин был воодушевлен настолько, что готов был к новым задачам. Из письма от 18 июня 1877 года Ильминскому узнаем, что он ожидает возможного назначения в Уральск (оно не состоялось. – Г.М.). Его прошения об открытии в Степи более высокой, чем школа, ступени обучения в семинарии, также не возымели действия: «Учительская Семинария, как вероятно уже известно Вам, отложена на неопределенное время» (НА РТ. Ф. 968. Д. 189. Л. 38).

Также открылись факты наличия у просветителя слаженной команды помощников, тюркско-

го происхождения. Письмом от 25 ноября 1879 года Ибраш сообщает наставнику: «Посылая с сим мою киргизскую хрестоматию, почтительнейше прошу, добрейший, бесценный Николай Иванович принять ее от меня, как знак чистой и неизмеримо глубокой к Вам преданности» (НА РТ. Ф.968. Д.189. Л.41). Алтынсарин уже автор учебного пособия, складывается Школа, есть последователи. Для стабилизации новой методики преподавания для казахов и башкир, Министерство направляет молодых помощников. То были в большинстве своем крещеные татары: Из письма Алтынсарина от 4 октября 1881 г. Оренбург, Ильминскому: «На нашу долю (ему прислали Спиридонова, Мозохина и Данилова. – Г.М.) теперь выпало самое тяжелое ответственное время, когда все надо еще создавать, вводить эти нововведения в темную среду и освещать ее насколько хватит у нее сил и умения» (НА РТ. Ф.968. Д.189. Л.42).

Другая новая грань Алтынсарина, раскрывшаяся в источниках – коневодство и земледелие. Началась его Эпопея как инспектора и руководителя сплоченного коллектива. Человек на своем месте. Его знания направлены на контроль за учебной частью и материальной базой школ. Хозяйственный по натуре, И. Алтынсарин успевал уделять время тому, чтобы его земляки-тургайцы сеяли хлеб и ловили рыбу, не уповая лишь на животноводство. Его дельные советы уберегли жителей Степи от голодной участи. Он управлялся в собственном хозяйстве, доставшемуся ему после кончины Балгожи бия. В одном из писем он упоминает, что джут «қоян жылы» 1879-1880 гг. унес его собственных породистых лошадей, в количестве 300 голов (НА РТ. Ф.968. Д.189. Л.27). Штрих, дополняющий портрет личности.

2. На родной земле, принося реальную пользу степнякам, Алтынсарин в начале 1880-х годов реализует принятое ранее решение – поставить обучение тюркоязычных детей на национальную основу. На адрес Ильминского письмом от 12 сентября 1882 г. из Оренбурга сорокалетний Алтынсарин прислал свое сочинение «Шариати ислам» (НА РТ. Ф. 968. Оп.1. Д.189. ЛЛ.49-53). Семилетний цикл глубоких раздумий педагога и гражданина завершился удачно. Невзирая на цензурные препоны и политическую реакцию, анализируя социальные последствия реформ Сперанского в Степи, Алтынсарин довел до конца свой проект, и его выпускники получали путевку в жизнь сформировавшимися личностями, не утерявшими национальной идентичности и знающими традиции и обычаи народа. То был отчаянно смелый поступок, ответ казахского интеллигента на вызовы; ликвидация института ханства у казахов, утеря признаков Степной государственности вынудила Алтынсарина практически в одиночку бороться мирным путем за право детей степняков знать свой язык и культуру. Что до ислама, то он полагал справедливым давать учащимся азы нравственного поведения через учение Магомета.

Книга Алтынсарина «Шариғатул – ислам» заслуживает отдельного исследования. В любом случае, она поможет развенчать созданный при жизни И.Алтынсарина миф о его «христианизации». В вопросе веры Алтынсарин был стойким приверженцем этнической идентичности. Будучи внуком бия Балгожи и выходцем из Степи, он знал основы шариата и пришел к решению: в программу обучения в «киргизских» школах включить изучение «Шариат-уль-ислам», или азов ислама. Он завершает учебник к 1882 г. О структуре книги – из писем наставнику: «Учебник этот разделен на четыре отдела: В 1-м Иман, т.е. Вера, в чем она заключается по мусульманскому учению, как нужно признавать единство Бога и Магомета Его посланником; во 2-м Агмал-захир – видимое служение Богу, выражающееся в молитвах, посте, милостынях бедным (зякат) и вообще в добрых делах, в поклонении Каабе (хаж) и т.п. со включением сюда же и молитв, общеупотребительных в намазах и при других религиозных случаях; 3) нравственность (ахлак), т.е. каких направлений и нравственностей должен быть по поведениям Алкорана, человек, и 4) переводы на киргизский язык арабских молитв, читаемых в намазах, при посте и других религиозных случаях» (НА РТ. Ф. 968. Оп.1. Д.189. Л.53).

Алтынсарин предвидел опасность утери идентичности. Он писал русским коллегам, что гораздо лучше чувствует себя среди сородичей, в Степи, нежели в городе. Его любили казахи как внука и воспитанника Балгожи бия, за его интеллигентность. Таков Алтынсарин, не вмещающийся в трафареты. Не Алтынсарину диктовали, как себя вести и что делать, – напротив, он, выходец из Степи, упорно добивался понимания в министерстве и лично был знаком с графом Толстым. Памятная аудиенция состоялась осенью 1876 года, о чем мы узнаем из воспоминаний Н. Ильминского (1886 г.), исполнявшего обязанности директора Казанской учительской семинарии: «…Алтынсарин сделался известен, как ревнитель киргизского образования, еще перво-

му попечителю Оренбургского учебного округа, П.А. Лавровскому, который 2 октября 1876 года в Оренбурге представил его лично министру народного просвещения графу Д.А. Толстому, и тогда уже было предположено поручить ему дело народного образования, преимущественно киргизского, в Тургайской области. Последствием этого предположения было учреждение новой (!) должности инспектора киргизских школ, сказанной области, с определением на оную Алтынсарина в 1879 году» (РГИА. Ф.733. Департамент народного просвещения. Д. 169739. Л. 27).

После личного знакомства граф Толстой был очарован энергичностью и замыслами И. Алтынсарина, назначив его на специально созданную для него, должность инспектора. И, как можно судить по иным документам, прошения казахского организатора школьного дела впредь читал сам министр и накладывал «добро». Так, графом Толстым был разрешен к печатанию учебник «Шариатуль-ислам», бывший на тот момент (1880-е годы) революцией в преподавании основ мусульманской религии для инородцев-степняков.

Алтынсарин возлагал на учебник большие надежды, писал Ильминскому 12 сентября 1882 г.: «…настоящий мой труд…будет, смею надеяться, соответствовать своей цели, и как одобренный не только простыми киргизами, но и многими их авторитетными муллами, получит, как кажется, применение в Киргизской Степи» (НА РТ. Ф.968. Д.189. Л.52). Вся сознательная жизнь педагога – поступательная модернизация системы образования применительно к казахскому обществу.

Многогранная активная деятельность И. Алтынсарина была немыслима без его помощников и единомышленников среди казахских передовых людей, как было сказано выше. В письме В.В. Катаринскому из Тургая от 2 декабря 1882 года Алтынсарин пишет о тех, кто помогал готовить книгу к изданию: «…Не получаю ответа и от студентов Алдиярова и Карабаева, которых я просил держать корректуру по учебнику (речь шла о «Шаригатуль Ислам». – Г.М.) (НА РТ. Ф. 968. Оп.1. Д.189. Л.106). Карабаев и Алдияров – казахские студенты, земляки Алтынсарина, привлекавшиеся к вычитке текста будущего учебника.

Источники позволили провести идентификацию национальности учителей-коллег Алтынсарина. Славянские имена и фамилии не должны ввести в заблуждение: то были крещеные татары-выпускники Казанской учительской семинарии. Из воспоминаний Н. Ильминского: «… Для училищ Тургайского и Иргизского были назначены из кончивших курс воспитанников семинарии Иван Григорьев и Семен Меркурьев в 1879 году; потом в 1882 году для Иргизского – второй учитель Иван Спиридонов, для Костонаевского – Сергей Данилов… Первые четверо – из крещеных татар…» (РГИА. Ф.733. Д. 169739. Л. 28-29). Позже состав учителей пополнился русскими выпускниками Казанской семинарии: для Актюбинского училища – Арсений Мозохин и Федор Соколов. Все они были по душе Алтынсарину, о методике каждого из помощников он оставил интересные заметки. Сам он умел заинтересовать коллег, корректировал их методы и сплачивал ради единой цели – качественного образования казахских ребятишек.

Заключение

Используя научные методы социально-гуманитарных наук, мы пришли к конкретным результатам и получили искомые ответы на вопросы. Величие педагога и гражданина Ибрая Алтынсарина – в его чутком осознании исторической ситуации, стойкой защите национальной идентичности. Имперский трафарет исключал «вольности» на уровне образования степных инородцев, однако Алтынсарин, опираясь на народную педагогику, силой логики и даром убеждения, осуществил закладку основ передовой школы, в которой учитывались запросы учеников, соответственно их этничности. Не выпячивая роли ислама, опытный педагог самостоятельно написал учебник на казахском языке «Шаригат-уль-ислам», как завет о моделях социального поведения.

Его прогрессивные идеи продолжились в деятельности Акцентра, под руководством А.Б. Байтурсынова, Съезда казахских научных работников 1924 и Тюркологического съезда в Баку 1926 гг. Речь Алтынсарина украшают поговорки, и мы используем одну из них. У казахов есть поговорка – «Елу жылда ел жаңа». Интересный факт: к 1926 году, когда состоялся съезд тюркологов СССР в Баку, прошло полстолетия с момента аудиенции Алтынсарина у графа Толстого, т.е. когда он получил карт-бланш на реализацию своего проекта по созданию качественно новой школы для казахов и башкир. О значении ислама в культуре тюрков авторитетно доложил В. Бартольд (Бартольд, 1926: 51). На тот исторический момент, казахский Акцентр уже разрабатывал терминологию, со слов Байтурсы-

нова, «…для выработки единой терминологии у нас при Академическом Центре существует комиссия, которая, во избежание засорения языка варваризмами, должна строго придерживаться определенных принципов. Последние одобрены и приняты первым съездом казахских научных работников, происходившим в Оренбурге в июне месяце 1924 года» (Байтурсун, 1926: 281). О работе съезда 1924 года и его решениях мы писали ранее (Муканова, 2014).

Личность Алтынсарина раскрылась в новых качествах, доказывая целостность его мировоззрения и любовь к проявлениям национального через призму социального (в научной терминологии – этничность, идентичность). В дальнейшем можно применять полученные итоги для расширения поисковой базы и изучения методологических проблемных вопросов, обобщающих исторических выводов, на базе широких сравнительных возможностей, которые предоставляет суверенный этап развития государства, коммуникативный обмен информацией с академическими и научными центрами зарубежья и т.д.

Такова логика Истории, преемственность тюркской казахской научно-методической школы, гармония образованности и нравственности. Достижение казахского педагога, автора оригинального учебника, должно прочно войти в мировую библиографию как свершившийся факт, в одном ряду с дидактическими трудами для детей Льва Толстого и др.

Литература

АП РК – Архив Президента Республики Казахстан, Алматы. Ф. 139. Оп. 1. Д. 716.

Байтурсун А. (2011) О принципах казакской терминологии // Первый Всесоюзный тюркологический съезд. Стенографический отчет. Баку- АССР. 1926. Баку: «Нагыл Еви». С. 277-285.

Бартольд В. (1926) Современное состояние и ближайшие задачи изучения истории турецких народностей // В сб. Первый Всесоюзный тюркологический съезд… Баку, 2011. С. 41 – 63.

Кайратулы Б. (2018) Шариғат жайлы шығарма // Егемен Қазақстан. 18 тамыз 2018. https://egemen.kz/article/173156-sharighat-zhayly-shygharma

Косач Г. (1998) Ибрагим Алтынсарин: человек в потоке времени // Вестник Евразии. 1998. № 1-2. С. 110-130.

Муканова Г. (2014) Вехи идентичности: диаспора и Первый научный казахский съезд, 1924 г. /Архивные находки/ // Электронный научный журнал «e-History». 2014 № 1. http://edu.e-history.kz/ru/publications/view/107

НА РТ – Национальный архив Республики Татарстан, Казань. Фонд 968. Личный фонд Н.И.Ильминского.

РГИА – Российский Государственный исторический архив, г. Санкт-Петербург. Ф.733. Д. 169739.

Хумырзах А. (2017) Культурная прогулка: мемориальный музей Ибрая Алтынсарина // https://e-history.kz/ru/publications/view/2511

Шалгынбай Ж. (2009) Предисловие к кн.: Казахское книжное дело в документах и материалах XIX – начала XX вв.: Сборник архивных документов. Алматы: «Баспалар үйі», 2009.

Campanini M. (2016) The Qur'an (The Basics). Routledge; 2 edition.

Eisenhower S., Sagdeev R. (2000) Islam and Central Asia. N.Y.: The Eisenhower Institute.

Geraci R., KhodarkovskyM. (2001) Of Religion and Empire: Missions, Conversion, and Tolerance in Tsarist Russia 1st Edition. Cornell University Press.

Hadi S.A., Choudhry A. (2008) Basics of Religious Education: Fourth Edition. Ahmadiyya Muslim Jamaat Canada.

Khodarkovsky M. (2004) Russia's Steppe Frontier: The Making of a Colonial Empire, 1500-1800. Indiana University Press.

Martin V. (2001) Law and Custom in the Steppe: The Kazakhs of the Middle Horde and Russian Colonialism in the Nineteenth Century. Routledge.

Sabol S. (2017) «The Touch of Civilization»: Comparing American and Russian Internal Colonization. University Press of Colorado; 1 edition.

Spencer R. (2018) The History of Jihad: From Muhammad to ISIS. N.Y.: Bombardier Books.

Werth P. (2001) At the Margins of Orthodoxy: Mission, Governance, and Confessional Politics in Russia's Volga-Kama Region, 1827–1905 1st Edition. Cornell University of Nevada, Las Vegas.

References

AP RK – Archive of the President of the Republic of Kazakhstan, Almaty. F. 139. Op. 1. D. 716.

Baytursun A. (1926) O principah Kazakskoi terminologii [On the principles of the Cossack terminology] // First All-Union Turkic Congress. Stenographic report. Baku-ASSR. 1926. Baku: Nagy Evi, 2011. P. 277-285.

Bartold V. (1926) Sovremennoe sostojanie I blizaishie zadachi izuchenia istorii turetskih narodnostei [Current State and Immediate Tasks of Studying the History of Turkish Nations] // First All-Union Turkic Congress ... Baku, P. 41 – 63.

Kairatuly B. (2018) Sharikat zhayly shykarma // Egemen Kazakhstan. 18 tamyz 2018. https://egemen.kz/article/173156-sharighat-zhayly-shygharma

Kosach G. (1998) Ibragim Altinsarin: chelovek v potoke vremeni [Ibrahim Altynsarin: a man in the flow of time] // Herald of Eurasia. № 1-2. P. 110-130.

Mukanova G. (2014) Vechi identichnosti: diaspora i Pervij Nauchnij Kazakhskij Sjezd [Milestones of identity: the diaspora and the First Scientific Kazakh Congress, 1924. Archival finds] // Electronic scientific journal «e-History». № 1. http://edu.e-history.kz/ru/publications/view/107

NA RT – National Archive of the Republic of Tatarstan, Kazan. F. 968. Personal Fund N.I. Ilminsky.

RGIA – Russian State Historical Archive, St. Petersburg. F.733. D. 169739.

Khumyrzakh A. (2017) Kulturnaja progulka: Memorialnij Muzej Ibraja Altinsarina [Cultural Walk: Ibrai Altynsarin Memorial Museum] // https://e-history.kz/ru/publications/view/2511

Shalgynbai Zh. (2009) Predislovie k knige [Preface to the book]: Kazakh book business in documents and materials of the XIX – early XX centuries: Collection of archival documents. Almaty: Baspalar Uy.

Campanini M. (2016) The Qur'an (The Basics). Routledge; 2 edition.

Eisenhower S., Sagdeev R. (2000) Islam and Central Asia. N.Y.: The Eisenhower Institute.

Geraci R., Khodarkovsky M. (2001) Of Tsarist Russia 1st Edition. Cornell University Press.

Hadi S.A., Choudhry A. (2008) Basics of Religious Education: Fourth Edition. Ahmadiyya Muslim Jamaat Canada.

Khodarkovsky M. (2004) Russia's Steppe Frontier: 1500-1800. Indiana University Press.

Martin V. (2001) The Kazakhs of the Middle Horde and the Russian Colonialism in the Nineteenth Century. Routledge.

Sabol S. (2017) «The Touch of Civilization»: Comparing American and Russian Internal Colonization. University Press of Colorado; 1 edition.

Spencer R. (2018) The History of Jihad: From Muhammad to ISIS. N.Y .: Bombardier Books.

Werth P. (2001) At the Margins of Orthodoxy: Mission, Governance, and Confessional Politics in Russia's Volga-Kama Region, 1827–1905 1st Edition. Cornell University of Nevada, Las Vegas.

ҒТАМР 03.61.00

Мұхатова О. Х.

тарих ғылымдарының докторы,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: Orazgul7@rambler.ru

ӨМІРЛІК ҰСТАНЫМЫ – ҰРПАҚ ТӘРБИЕСІ (Бәшен Баймұратқызының жеке қор құжаттары бойынша)

Мақалада өмірін бала тәрбиесіне арнаған ұлағатты ұстаз, ғалым Бәшен Баймұратқызының Алматы қаласы Орталық мемлекеттік архивіндегі №540 жеке тектік қорының құрылуы және құрамы көрсетіледі. Автор Б. Баймұратқызының өмірбаянына қысқаша тоқталады. Орта мектептің мұғалімі, Ы. Алтынсарин атындағы педагогикалық ғылыми-зерттеу институтының ғылыми қызметкері, бөлім меңгерушісі қызметтерін атқарған ұстаз-ғалымның қазақ тілді балалар бақшасының жұмысына, тәрбие және мектепке даярлау әдістемесіне байланысты құжаттары талданады. Бәшен Баймұратқызы дайындаған қазақ және орыс тілді балабақшаларға арналған оқу және әдістемелік құралдарының, оқу бағдармаларының мазмұны ашылады. Балалардың тілін дамыту бағытындағы жүргізген эксперименттері және олардың ғылыми нәтижелеріне қатысты құжаттар анықталады. Орыс тілінде жұмыс жасайтын балабақшада қазақ тілін оқытуға байланысты ғылыми еңбектерінің маңызы көрсетіледі.

Түйін сөздер: жеке архив қоры, құжат, ұстаз, балабақша, педагогика, ғылыми қызметкер, әдістемелік құрал, бағдарлама, оқу құралы, эксперимент.

Mukhatova O.

Doctor of Historical Sciences, Professor,
Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, г. Almaty, e-mail: Orazgul7@rambler.ru

Life credo-education of the younger generation (Documents from the personal Fund of the towers Baimuratova)

In the article shows the creation and composition of the personal archive Fund №540 in the Central state archive of Almaty teacher, scientist Bashen Baymuratova, who devoted his life to the education of children. The author briefly stops on a biography by B. Baymuratova. Documents of the working teacher of high school, the researcher, the head of Department of research pedagogical Institute of I. Altynsarin of the scientist-teacher concerning work, education and preschool training of children of kindergartens with the Kazakh language are analyzed. The article reveals the content of teaching AIDS prepared by Baimuratova for kindergartens with the Kazakh and the Russian language of education and training. The value of the experiments conducted by the teacher in the direction of language development of children and their scientific results is determined. The importance of scientific works on teaching the Kazakh language in Russian-language kindergartens is shown.

Key words: personal archive Fund, document, teacher, teacher, kindergarten, researcher, manual, program, textbook, experiment.

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

Мухатова О.Х.
доктор исторических наук, профессор,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: Orazgul7@rambler.ru

Жизненное кредо-воспитание подрастающего поколения (по документам личного фонда Башен Баймуратовны)

В статье говорится о создании и составе личного архивного фонда №540 в Центральном государственном архиве города Алматы педагога, ученого Башен Баймуратовой, посвятившей всю свою жизнь воспитанию детей. Автор кратко останавливается на биографии Б. Баймуратовой, работавшей учительницей средней школы, научным сотрудником, заведующим отделом научно-исследовательского педагогического института имени И. Алтынсарина, ученым-педагогом по воспитанию и дошкольному обучению детей детских садов с казахским языком. Раскрывается содержание учебных и методических пособий, подготовленных Б. Баймуратовой для детских садов с казахским и русским языками обучения и воспитания. Определяется значение экспериментов, проведенных педагогом в направлении развития языка детей, и их научные результаты. Показывается значение научных трудов по обучению казахского языка в русскоязычных детских садах.

Ключевые слова: личный архивный фонд, документ, учительница, педагог, детский сад, научный сотрудник, методическое пособие, программа, учебное пособие, эксперимент.

Кіріспе

Ұлтжандылықтың бір көрінісі қолда бар рухани мұраны көздің қарашығындай сақтау, оны зерттеу, ұрпаққа білгізу, өйткені өткенді жаңғырту Ұлы Дала Елінің болашағы үшін аса қажет. Осы орайда төл тарихты терең зерттеп, оны өркендетуге үлес қосу түйіткілі өзекті болып табылады. Тарихта өз елінің мүддесін жеке басының қамынан жоғары қойған тұлғалар көп емес, дегенмен олардың бірі туралы жиі айтылса, екіншілері жөнінде айтыла да, жазыла да бермейді. Соңғы жылдары есімі тасада қалып бара жатқандардың бірі – Бәшен Баймұратқызы. Қолда бардың қадірін білетін ұлағатты ұстаз көзінің тірісінде Алматы қаласы Орталық мемлекеттік архивінен жеке қор аштырып қойған, ондағы ойы ғұмыр бойы жазып, жариялаған мұрасы жоғалып, шашылып-төгілмесін деген еді. Мұндай ой өмірін жас ұрпақтың тәрбиесіне арнаған ұстаздыкі болса, кәсіби тарихшы-зерттеушінің мүддесі архивтерге жинақталған құжаттарды зерделеп, тарихта із қалдырған, халқына қызмет еткен жандарды басқаларға үлгі ету, көпшілікке таныстыру болып табылады. Осы орайда зерттеушіге архивтердің жеке тектік қорлары Алаш арысы Ахмет Байтұрсынұлының сөзімен айтқанда «жем» болып саналады. Жеке тектік қорлардың құрамына кіретін қолжазбалар, жазбалар, күнделіктер, қойын дәптерлер, шежірелер және тағы да басқаларды қор құрушының өмірі мен шығармашылық қызметі, өмір сүрген ортасын зерттеуде бірден – дерек көзі болып табылады. Бұл деректерді жете білу тарихтан тағылым алу дегенді білдіреді. Отан, халық үшін еңбек ету заңдылықтарын сараптауға мүмкіндік береді. Соның арқасында тарихтың тағылымы бүгінге сабақ, болашаққа бағдар бола алады.

Алматы қаласы Орталық мемлекеттік архивіндегі 540-қор Бәшен Баймұратқызына тиесілі. Архивке оның құжаттары 2012 жылдың екінші жартысында сыйға тарту шарты бойынша келіп түсті. Қор 2013 жылы құрылған, ол бір тізімдемеден, 1941-2011 жылдарды қамтитын 159 сақтау бірлігінен тұрады (ҚР Алматы қаласының Орталық мемлекеттік архиві. Баймұратова Бәшен Баймұратқызы. 540-қор. 1-тізімдеме. – 159 іс.). Ғылыми-техникалық сараптау негізінде құжаттар 8 бөлімге бөлінген. Әр бөлім және сәйкесінше бөлімшелер хронологиялық тәртіппен орналастырылған. Құжаттардың физикалық жағдайы қанағаттанарлық. Бірінші бөлімге Б. Баймұратованың шығармашылығына байланысты құжаттары топтастырылған. Екінші бөлімге өмірбаяндық құжаттар жинақталса, үшінші бөлімді сыйға тартылған кітаптар құраған. Төртінші бөлімге ұстаз-ғалымның жарық көрген еңбектері тіркелсе, бесінші бөлім өзі жинақтаған құжаттармен ерекшеленеді. Алтыншы бөлім хаттар, жетінші құттықтаулар, сұхбаттар, сегізінші фотосуреттер деп аталады.

Бәшен Баймұратқызының шығармашылығына қатысты құжаттарды талдамас бұрын ұстаздың өзі туралы айтып өткен жөн болар. Б. Баймұратова 1926 жылы Шығыс Қазақстан облысы Ұлан ауданы Никитинка ауылында дүниеге келген. Бұл облыстың та, ауданның

атаулары маған таныс. Бәшен апайдың қорын ақтара бастағанда Ұлан ауданының тумасы деген сөздерді оқығанда біртүрлі сезімде болдым. Өйткені Өскемен қаласындағы құрылыс-жол институтында ассистент болып қызмет еткен уақыттарда «Білім» қоғамы бүкіл Шығыс Қазақстан облысын аралап, дәріс оқығаным есіме түсті. Сол кезде Ұлан ауданында да болып едік. Өскемен қаласынан онша алыс емес жерде орналасқан аудан халқының көпшілігі қазақтар екендігін көргенде қуанып қалғанмын. Себебі 1980 жылдары қазақтар қала тұрғындарының небәрі 12 пайызын құрайтын. Қоғамдық көлікте бір қазақты көрсем марқайып қалатынмын.

Бәшен 1935 жылы Ұлан ауданындағы орта мектептің табалдырығын аттап, осында жеті кластық білім алып, 1942 жылы бітіріп шықты. Сұрапыл соғыс жылдары тылда өзге қыз-келіншектермен, қариялармен қатар еңбекке араласты. Аудандағы «Социалистік майдан» атты газетте теруші, кейінірек жауапты хатшы болып қызмет атқарды. Соғыс аяқталып, кеңес халқы еңсесін көтеріп, қираған шаруашылықты қалпына келтіріп жатқан тұста білімін жетілдірудің қажеттілігін түсінген Бәшен Алматы қаласына келіп Мәншүк Мәметова атындағы қыздар педагогикалық училищесіне оқуға түсті. Училищені үздік аяқтап, 1948 жылы Алматы облысы Нарынқол ауданына мектепке мұғалімдік қызметке келді. Сол уақыттарда мұғалім мәртебесі биік, жауапкершілігі мол, білім мен біліктілікті талап ететін қиын мамандық болатын. Осыны терең түсінген Бәшен Баймұратқызы шеберлігі мен ұстанымын нығайту мақсатында жоғары білім алуды жөн санады. Сөйтіп, 1951 жылы Абай атындағы Қазақ мемлекеттік педагогикалық институтының қазақ тілі және әдебиеті факультетіне оқуға қабылданды. Институтты тәмамдағаннан соң Алматы облысы Қаскелен ауданындағы сегіз жылдық мектепте оқу ісінің меңгерушісі қызметін атқарды. Сонымен қатар қазақ тілі мен әдебиетінен сабақ берді, білімі тереңдеді, біліктілігі жетілді, шеберлігі шыңдалды, мұғалім мамандығының қыр-сырын меңгерді. Осыдан кейін 1957 жылы Ы. Алтынсарин атындағы педагогикалық ғылыми-зерттеу институтына кіші ғылыми қызметкер ретінде жұмысқа алынды да оны жеті жылдан астам уақыт бойы атқарды.

1-сурет – сол жақта үшінші Бәшен Баймұратқызы.
III республикалық педагогикалық оқулар. 1965 жыл
(АҚОМА. – 540-қ. – 1-т. – 153)

1966-1971 жылдар аралығында институттың «Мектепке дейінгі және мектеп алды» бөлімін басқарды. Ұстаздық қызметін ғылыми зерттеулермен ұштастырудың алғашқы қадамдары жасалды. Тырнақалды зерттеуі 1967 жылы жарық көрді. «Біздің кітап»(АҚОМА. 540-қ. – 1-т. – 57) деген тақырыптағы оқу құралы қазақ тілді балабақшаларына арналды. Осы еңбегі үшін қола медальмен және екінші дәрежелі дипломмен марапатталды. Еңбекке авторы белгісіз маман мынадай сын пікір жазып, баға берген: «... Автор еңбекті баспаға дайындауды әр шығарманың бала жасына лайықты болуын көздеумен қатар, оларды инабаттылыққа, достыққа, коллектившілдікке, еңбекке, еліне, Отанға сүйіспеншілікке баулу ісіне баса көңіл бөлген. Оған мына шығармалар дәлел бола алады: «Ленин жақсы көреді» (Т. Молдағалиев), «Біздің Москва» (Ғ. Қайырбеков), «Туған жердің ыстығы ай» (Ы. Сапарбаев), «Нан қайдан шығады» (М. Етекбаев), «Шәркей» (І. Жансүгіров), «Өзің пісірген ас тәтті» (Қ. Мырзалиев), «Қай мамандық жақсы» (Ж. Сәтібеков), т.б. Сондай-ақ табиғат тамашалары, жыл мезгілдері (Абай, І. Жансүгіров, С. Сейфуллин) туралы шығармалар, ауыз әдебиеті нұсқалары таңдалған. Айта кететін бір мәселе кітап мазмұнын көркем суретпен беруге баса көңіл бөлінген (АҚОМА. – 540-қ. – 1-т. – 58:14). Кітаптың мазмұны мен маңызына назар аударылып, оның авторы 1969 жылы СССР ағарту министрінің құрмет грамотасымен (АҚОМА. – 540-қ. – 1-т. – 61:2) марапатталды.

2-сурет – Құрмет грамотасы

Айта кетерлік жайт, осы кезеңде қазақ емес орыс тілді балабақшалардағы тәрбие, оқыту мәселелеріне арналған еңбектер жарияланатын. «Коммунизмге жылдам жетуде» орыс тілінің қажеттілігін насихаттаған идеология басқа ұлттардың тілінің қолданыс аясын тарылта бастаған болатын. Осы орайда Бәшен Баймұратқызының кітабының жарық көруі сенсациямен тең еді.

Ғылымға аяқ басуы

Дегенмен Бәшен педагогика саласында ғылыми зерттеулер жүргізу үшін арнайы дайындықтың қажет екендігіне көз жеткізді, жинақтаған тәжірибені тұғырлы теориямен, методологиямен негіздеу оңай шаруа емес-ті. Сондықтан да ол білімін одан әрі тереңдету мақсатында 1971 жылы аспирантураға түсуге бел байлады. 1968-1971 жылдар аралығында аспирантурада зерттеулер жүргізіп, нәтижесінде «Мектепке дейінгі педагогика» мамандығы бойынша «Овладение родной речью детьми-казахами младшего дошкольного возраста» тақырыбында кандидаттық диссертация қорғады. Ғылыми жетекшісі филология ғылымдарының докторы, профессор А. Искаков болды (АҚОМА. – 540-қ. – 1-т. – 20). Қорда тіркелген Абай атындағы Қазақ педагогикалық институты қазақ тілі кафедрасының доценті А. Әбілқаевтың пікіріне қарағанда «диссертация тақырыбы – мектеп жасына дейінгі балалардың тілін зерттеуге арналған нақты проблемалы мәселе.

Сәби балалардың тілін ғылыми тұрғыдан зерттеу педагогика саласында кенже қалып, әлі күнге дейін қарастырылмаған. Баймұратова жолдастың педагогиканың тың жатқан бұл мәселелеріне арнайы зерттеу жасап, балалар бақшасының жұмысын жандандыруға ғылыми үлес қосуы құптарлық нәрсе» (АҚОМА. – 540-қ. – 1-т. – 20). Бұдан көрінетіні Бәшен Баймұратқызы өзекті тақырыпты ұтымды таңдап, түйіткілдің түйінін ғылыми түрде зерттеу арқылы шешкен. Диссертация әдеттегіше, кіріспеден, үш тараудан және қорытындыдан тұрды. Кіріспе бөлімінде автор ана тілінің қоғамдық мәні мен оның балалар тілінде қалыптасу заңдылықтарына шолу жасады. Жұмыстың бірінші тарауында Қазақстанда балалар бақшасының ұйымдастырылу тарихына, соған қатысты қаулы-қарарларға, жарық көрген еңбектерге, әдістемелік құралдарға және балалар бақшасының бағдарламалары мен жұмыстарына шолу жасалды. Екінші тарауында отбасында,

бақшада тәрбиеленуші сәбилердің сөз қоры, сөйлеу тілінің ерекшеліктері эксперимент жүргізу және материалдарды талдау, қазақ тілінің фонетикалық, грамматикалық артықшылықтары бала тілінің қалыптасу жолын ғылыми тұрғыдан анықтау арқылы дәлелденді. Үшінші тарауы бала тілін дамыту әдістемесіне арналды. Диссертациялық жұмыс ғылымға қосылған үлес түрінде бағаланды. Зерттеу тақырыбы бойынша ең алғашқы ғылыми мақалалары жарық көрді. Солардың бірі «Сәбилердің сөздігі мен сөз меңгеру тәсілдерінің кейбір мәселелері» Қазақ ССР Ағарту министрлігі жанындағы Ы.Алтынсарин атындағы педагогикалық ғылыми-зерттеу институтының «Ученые записки» топтамасының 3-ші шығарылымынан орын алды (АқОМА. – 540-қ. – 1-т. – 88:2). «...сөйлем жиынтығын түгел меңгеріп жетілмегендіктен, буындап дыбыс ауыстыру, дыбыс қалдыру бала сөзінде жиі кездесіп тұрады. Егер семья мүшелері мұқият назар аударып, сөзді түзеп айтуына көмектесіп (зат көрсетіп, сөзбен атап айтып, сөз бен затты байланыстыра бір мерзімде қолдану) отырса, мұндай кемшілік үш, үш жарым жасқа дейін толық түзеліп кетеді. (АқОМА. – 540-қ. – 1-т., – 88:4). Балабақшада тәрбиешінің білімі мен біліктілігінің жетіспеушілігінен бабалардың сөздері дұрыс айта алмайтындығын дәлелдей келе Бәшен осы мәселеге баса назар аударды. «Балабақшада жұмыс істейтін тәрбиешілер көпшілік жағдайда тіл дамыту жұмысын өз мәнінде, педагогикалық талаптарға сай ұйымдастыра білмейді. Программалық материалды ескермейді. Әсіресе зат таныту, бақылау, экскурсия, дидактикалық материалдарға назар аудармайды. Көбінесе тақпақ жаттатып, әңгіме оқуды жоспарлайды. Баламен сөйлесу, баланы сөйлету, көріп, тыңдаған заттары туралы айтқызу, ненің не үшін қажет екенін білдіру, сол заттың атын сөзбен атай білуге үйрету, сөздік жүргізіп отыру сияқты жұмыстарға көңіл бөлінбейді. Тәрбиешілер сабақ кезінде өздері сөйлеумен жиі әуестенеді» АқОМА. – 540-қор. – 1-тізімдеме. – 88:4) – деп, бала тәрбиесінде орын алған кемшіліктерді ашып көрсетті.

3-сурет – Содан оңға қарай бесінші Б. Баймұратқызы. 1967 жыл
(АқОМА. – 540-қ. – 1-т. – 157-іс.)

Осыдан кейін ғылымға жасаған қадамдары қарыштай берді. 1971 жылы «Баланы мектепке дайындау жөнінде» деген шағын кітабы «Мектеп» баспасынан жарық көрді (АқОМА. – 540-қ. – 1-т. – 89).

Қазіргідей емес ол кездерде кітап басып шығару қиынның қиыны болатын. Оның үстіне «Мектеп» сияқты баспалар анау-мынау еңбектерді қабылдай бермейтін. Кітаптың жариялануы Бәшенге болашаққа бағыт бергендей болды. Қазақ тілді балалар бақшасының жұмысын жандандырып, тәрбие және мектепке даярлау әдістемесін жетілдіруді көздеген Бәшен оны өзінің зерттеу бағытына айналдырды. Осы

саланың тұңғыш ұстаз-зерттеушісі ретінде игі бастамалар жасады. 1978 жылы «Балалар әдебиетінің хрестоматиясы» атты кітапшасы (АҚОМА. – 540-қ. – 1-т. – 90) жарық көрді. Еңбек балалар бақшаларының тәбиешілері мен ата-аналарға арналды. Кітапша «Балалар бақшасындағы тәрбие программасына» сәйкес дайындалды. Оған халық ауыз әдебиеті нұсқалары, классик жазушылардың туындылары, қазақ кеңес жазушыларының таңдаулы шығармалары енді. Мәселен, автор кітапқа «Сылтаушыл» деген әңгімені енгізген. Оның мазмұны тәлімді, балаларды еңбекқорлыққа, ата-анасын сыйлауға үйретеді. Шағын әңгімемен таныса отырып, осыған көз жеткізуге болады. «Ертеде бір қойшы үйіне мызғып алуға келіпті де, қойды қарай тұруға баласын жұмсапты. Күн суық болса керек, баласы – Тоңамын – деп сылтауратыпты. Анасы баласының аяғына жылы байпақ, үстіне тон, тері шалбар, жылы қолғап, басына үлкен тымақ кигізіпті де: – Ал, балам, енді тоңбайсың, бара ғой, – депті. Сонда баласы ұялмастан: – Енді көзім тоңады, – деп жылапты (АҚОМА. – 540-қ. – 1-т. – 40:31). «Ұры торғай» деген әңгімені енгізу арқылы ұстаз балаларды шыншыл, адал қасиеттерге тәрбиелеуге үйретті. «Еңбекқор қара ала торғайлардың арасында бір ұры торғай байқалды. Ол бөтен ұяға кіріп, балапандарына енелері алып келген шегірткелерді ұрлап жеп жүрді. Жемді топтап тасуға да оның дәті жетпеді. Ұрлаған шегірткелерін ол бір-бірлеп тасыды. Ұры торғайдың бұл қылығы көпке созылмады. Ұрлығының үстінен түскен ұяның иесі әбден сазайын берді. Ұрлықшы қатты жазаланды. Осы жанжалдан кейін әлгі торғай балапандарына жемді даладан өзі ұстап әкелетін болды» (АҚОМА. – 540-қ. – 1-т. – 40:41) – деген мазмұндағы әңгіме балалардың естуіне жеңіл, әрі жадында жақсы сақталады, ұрлық жасаудың зардапты болатынын ескертеді.

1961-1974 жылдар аралығында Б. Баймұратованың бірқатар еңбектері жарияланды. Қорда сақтаулы еңбектерінің тізімі бойынша олардың саны – 10: «Пути и методы развития речи», «Развитие речи детей дошкольного возраста», «О выпуске детей детского сада в школу», «Развитие речи детей старшего дошкольного возраста», «Методические указания к проведению праздников в детском саду», «Біздің кітап», «О подготовке детей к школе (в семье)», «В помощь воспитателям детских садов», «Методика обучения казахскому языку детей дошкольного возраста» және 1974 жылы қайта басылып, балаларға арналған кітаптардың бүкілодақтық көрмесінде екінші дәрежелі дипломды иеленген [АҚОМА. – 540-қ. – 1-т. – 41:10]. Осындай әдістемелік құралдарды дайындауға Бәшен Баймұратқызының 1973 жылы Мәскеуде Педагогикалық ғылымдар академиясында (АҚОМА. – 540-қ. – 1-т. – 43) білімін жетілдіруі септігін тигізді.

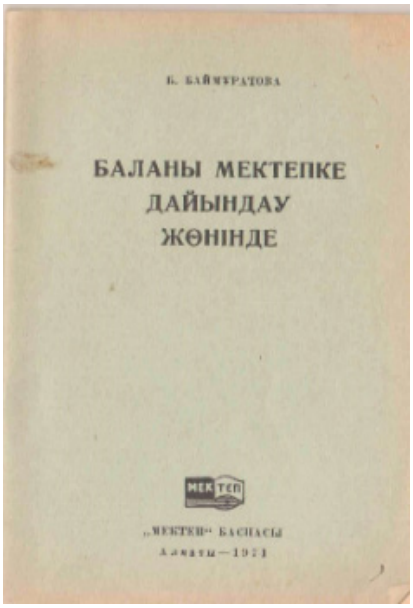

4-сурет – «Баланы мектепке дайындау жөнінде» деген кітап

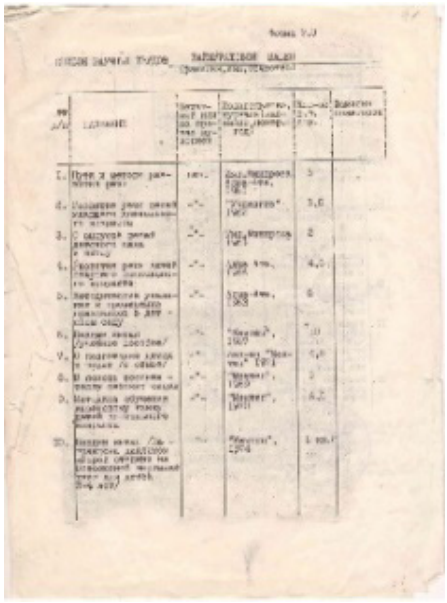

5-сурет – Қорда сақтаулы еңбектерінің тізімі

Ұстаз әрі әдіскер

Бәшен Баймұратқызы оқу және әдістемелік құралдармен қатар бірнеше бағдарламаларды дайындап, солардың негізінде балабақшалардағы жұмыстың ұйымдастырылуын және қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің дұрыс оқытылуын қадағалады. Ол бағдармалар арнайы сараптамалардан өткізіліп, Қазақ ССР халыққа білім беру министрлігі тарапынан бекітіліп, жарияланып отырылды. 1987 жылы Қазақ ССР Оқу министрлігі және Орталық мұғалімдер білімін жетілдіру институтының қолдауымен «Орыс тілінде оқытатын жалпы білім беретін мектептердің төрт жылдық бастауыш кластарының бірінші класына арналған қазақ тілі пәні программасы (6 және 7 жастан оқитын бірінші кластар үшін)» барлық жалпы білім беретін мектептерге таратылды. 1988 жылы жарық көрген «Орыс тілінде жүретін мектептердің 1-10 кластарында қазақ тілі мен әдебиетін тереңдетіп оқытуға арналған бағдарламада» көрсетілген пәнді оқытудың өзектілігі, сол арқылы оқушының қалыптастыратын дағдылары мен машығы, сағат көлемі, оқытылатын тақырыптар, қажетті әдебиеттер ұсынылды (АҚОМА. – 540-қ. – 1-т. – 97: 1-2).

1980 жылдары Бәшен Баймұратқызы көп ізденді, түйіткілді мәселелерді зерттеді, бағдарламалар, оқу құралдарын дайындады. Ұстаз ғылыми және әдістемелік зерттеулердің қолжазбасын өз қолымен жазып, содан кейін ғана машинаға тергізіп отырды. Қорда сондай қолжазбалар көптеп жинақталған. Олардың бірі оқушы дәптеріне, енді біреулері А4 форматты қағазға жазылды (АҚОМА. – 540-қ. – 1-т. – 40:50). Өзі 161, 203, 204 – балабақшаларда сабақтар өткізіп, оларға талдау жасап отырды. 161, 163, 204 қазақ балабақшаларының ашылуына септігін тигізді.

6-сурет – Үшінші қатарда солдан оңға қарай бесінші Б. Баймұратқызы. 1969 жыл (АҚОМА. – 540-қ. – 1-т. – 154)

Талдауларын дәптерге жазып, назар аударатын тұстарын белгілеуді дәстүрге айналдырды. Зерттеулерінің олқылықтарын толтыру, кемшіліктерді түзету, толықтыру, өңдеу тәрізді жұмыстарды үнемі жасады.

Ұстазды өзгелерден ерекшелендіретіні әдістемелік құралдарды көптеп дайындауы. 1980 жылдары оларды екі тілде жазып, қазақ және орыс тілді балабақшаларға арнады. Орыс тіліндегі «Методика обучения родному языку и развитие речи детей дошкольного возраста», «Методическое пособие для развития речи», «О подготовке детей к школе (в семье)», «В помощь воспитателям детских садов», «Методика развития речи детей дошкольного возраста», «Методическое пособие по развитию речи детей под

группы (6 лет) детского сада», «Раздаточный материал по развитию речи» (АҚОМА. – 540-қ. – 1-т. – 43) құралдары 1970-1980 жылдары дайындалып, жарияланды.

Кейбір кездерде ғылыми нәтижесін анық көру мақсатында қолжазбаларды сол күйінде мұғалімдерге ұсынды. Мәселен, «Тіл дамыту және байланыстырып сөйлеуге үйрету» атты еңбегінің қолжазбасы 1984 жылы дайындалған кезде мектеп мұғалімдері сабақтарында пайдаланды. Еңбекке Ш. Уәлиханов атындағы мектептің эксперимент класс мұғалімдері С.О. Қинаубекова, Ш.Б. Жасыбекова, Н.Н. Әлібекова пікір жазды. Пікір білдірушілер былай деп жазды: «Бұл жұмыстың машинаға басылған қолжазбасын біз семинар кезінде (1984) алғанбыз. Қазір осы еңбекті сауат ашу кезінде сабақта пайдаландық. Сабақ үстінде тіл дамыту, байланысты сөйлеуге үйретуге уақытты жеткізе алмайтынбыз. Мына сабақ жоспары әліппеге сәйкес берілген. Сондықтан бізге сабақты дұрыс жоспарлауға мүмкіндік туды. Тіл дамытуға берілген материалдар өте жақсы. Сөзді қолдану, сөйлем құрату, сөйлемнен қысқаша текст құрау, сол тексті ауызша айтуға, жазуға үйрету жұмыстары ұнады. Мысалы, «Менің жазда көргенім», «Класта», «Ленин және балалар» – тақырыбына берілген сабақтар адам қызығарлық. Ондағы қолданылған ойын элементтері мен алынған өлеңдер, жұмбақтар оқушыларға үлкен әсерін тигізеді. Балаларды өз бетімен жұмыс істеуге үйретуге көп жәрдемі тиді. Жазу тілін дамытуды біз үнемі жүргізгенмен, көп нәрсені өзіміз де білмейміз. Сондықтан оқу жылы бойында балаларды сөйлеуге бұл еңбек өте қажет екенін көрдік (АҚОМА. – 540-қ. – 1-т. – 58:36).

Шындығында да Бәшен Баймұратқызы баланың сабақта алған білімін тиянақтап, есіне түсіру үшін сабақтан тыс ойын кезінде «Таныс әріпті тап», «Кім тез сөз құрайды», «Қай әріптен басталады», т.б. бүйірлерінде әріптер жазылған кубиктерді пайдалана отырып ойындар ойнатуға жіті көңіл бөлді. Бұл істе мұғалімнің рөлін «Сауат ашу сабақтарында программа көлеміндегі білім-дағдыларды меңгерту, оқушылардың білімінің саналы, сапалы болуына зер салу, оларды өздігінен жұмыс істеуге, ой белсенділігіне, тапқырлыққа баулып, қиялын дамыту мұғалімнің басты міндеті» (АҚОМА. – 540-қ. – 1-т. – 9:16), – деп қадап көрсетті. «Сондықтан мұғалім ойыншық, не картинка көрсетіп әңгімелескенде қойылатын сұрақ 4-5-тен аспауы, баланы ойландыратын және шағын, тиянақты, түсінікті болуын ескеру керек. Зат таныту мақсаты көзделе жүргізілген сабақтарда ойыншық, үлестірмелі дидактикалық суреттер (қуыршақ ыдыстар, мебель-мүлік, ағаш түрлері, гүл, үй және түз құстары, т.б.). Мысалы, «Орнын тауып тауып қой» деген ойын арқылы балалар әртүрлі ұғымға ие заттарды өз тобына қарай жұптайды. Ағаштың суреті қойылған жерге ағаш түріне жататын суреттер, мебельдің біреуі белгіленген орынға қалған мебель түрі, т.б. топтастырып, олардың аты, қажеттілігі, түртүсі, т.б. туралы жауар береді. Кейінірек осы заттар жөнінде текстер (менің ойыншықтарым) оқиды», – деп, ұстаз сабақты қызықты әрі білім алушы үшін нәтижелі болуына назар аударды (АҚОМА. – 540-қ. – 1-т. – 9:20).

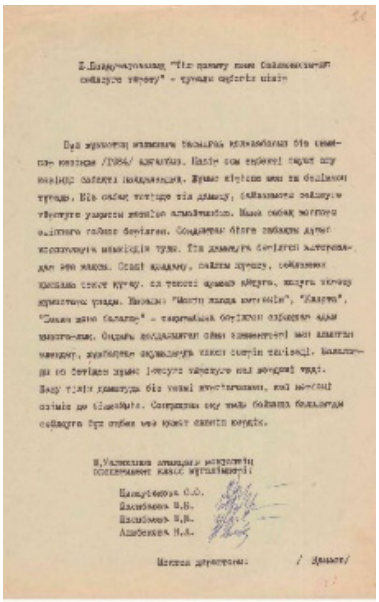

7-сурет

Б. Баймұратқызы мектептердің бастауыш сыныптарында сабақ өткізумен қатар байқау жұмыстарын қоса жүргізді, оқыту мен тәрбиедегі кемшіліктерді көре білді. «6 жастан оқитын бірінші класта өтілетін тіл дамыту, сауат ашу сабақтарында мұғалім көрнекілікпен ойын әдістерін кеңінен пайдаланып, оқушылардың жазбаша тілін дамыту, сөз қорын байыту жұмысына нақты назар аударуға тиісті. Ұзақ жылдар бойы жүргізілген байқау жұмыстары, сауат ашу сабақтары сыңаржақ өтілетінін, тіл дамыту, оқушының дербес жұмыс дағдыларын қалыптастыру, жазу дағдыларын дамыту сияқты басты мәселелерге жете көңіл бөлінбейтінін көрсетті» (АҚОМА. – 540-қ. – 1-т. – 9:17), – деген автор тұжырымы айтылғанның дәлелі.

Ұстаздық тәлімі

Ы. Алтынсарин атындағы педагогикалық ғылыми-зерттеу институтында қызмет еткен жылдары Б. Баймұратқызы мол тәжірибе жинақтады. Оған балабақшалармен тығыз байланыс орнату барысында қол жеткізді. Сонымен қатар балабақшаларда эксперименттер жүргізді. 1981 жылдың қыркүйек айынан бастап бұрынғы Талдықорған облысы Панфилов ауданының төрт мектебінде және екі балабақшада эксперимент жасады (АҚОМА. – 540-қ. – 1-т. – 159). Эксперимент нәтижесінде алынған ғылыми жаңалықтар жаңа оқу және әдістемелік құралдарға мұрындық болды. Балабақша мен бастауыш мектептегі білім беру және тәрбиені ұштастыра алды, осы бағытта бірқатар еңбектер дайындады. Солардың бірінде автор: «Балалар ауызша әңгімелеу, әңгіме құрастыру, диалог түрінде сөйлеу, сөйлесу тәсілдеріне 6 жасқа дейін-ақ төселеді. Бұл жұмыс балалар бақшасына арналған программа мазмұнына сәйкес жүзеге асады. Ал, мектептің міндеті – осы білім дағдыларды бір жүйеге түсіру, оқу-жазу тәсілін меңгерту, жазбаша, ауызша мазмұндау, шығарма жазу дағдыларын қалыптастыру. Оқушының сөйлемді дұрыс құрап айтуға үйренуі, мазмұндама, шығарма жазу жұмысының негізгі факторы болып табылады (АҚОМА. – 540-қ. – 1-т. – 159:20), – деп жазды. Зерттеулерінде XIX ғасырдың II жартысындағы әдебиетті, М. Әуезовтің, С. Дөнентаевтың, XX ғасырдағы балалар әдебиетін, С. Торайғыровтың, І. Жансүгіровтің, С. Сейфуллиннің, Б. Майлиннің, С. Бегалиннің, С. Көбеевтің, М. Дулатовтың, А. Байтұрсыновтың, Ш. Құдайбердіұлының, М. Жұмабаевтың, Ж. Аймауытовтың шығармаларын (АҚОМА. – 540-қ. – 1-т. – 51:1-2) қолданды, олардың тәрбиелік маңызын көрсетті.

Ы. Алтынсарин атындағы ғылыми-зерттеу институтының аға ғылыми қызметкері ретінде Б. Баймұратова 1981 жылы «Балабақшадағы ересек балаларды мектепке шығарып салу ертеңгілігін әзірлеу жөнінде (балалар бақшасының тәрбиешілеріне көмекші құрал)» дайындап, жариялады. Мұның өзі ұстаздың бала бақшасының жұмысына, сәбилердің тәрбиесіне ерекше мән бергенін көрсетеді. Осы орайда қордағы машинкаға терілген «Сәбилердің бірінші тобына арналған әдеби шығармалар фонохрестоматиясы» (көмекші құрал) назар аударарлық. Көмекші құрал «Жан-жақты жетілген, рухани байлығы, дүние танымы қалыптасқан зерделі азамат тәрбиелеу, оларды өнерге, шығармашылыққа баулу мектепке дейінгі тәрбиеден басталады» (АҚОМА. – 540-қ. – 1-т. – 19:3), – деген тұжырымнан басталады. Қазіргі кезеңде бұл тұжырымның маңызы артып отыр, өйткені жаһандану етек жайған уақытта баланы ұлттық құндылықтар негізінде тәрбиелеп, бойына халықтың салт-дәстүрін сіңіріп өсіретін болса, мемлекеттің өзіндік ұстанымдарын жоғалтпайтыны хақ. Ата-бабаларымыздың «баланы бастан» деген даналық сөзін отбасында да, балабақшада да әсте есте ұстау өзектілігін бүгін де жоймай келеді. Сәбилерді әдеби шығармалар арқылы тәрбиелеуде шығарманы таңдауға баса назар аударылатындығын автор: «Оны сөзге ынтықтырып, ойнату, сөйлету, әдеби тілге үйрету, әдептілік, үлкенді сыйлауға, кішіні қамқорлыққа баулу, тазалыққа, эстетикалық талғампаздыққа, еңбекке баулу, жағымды іс-әрекетті бойына дарытып, тапқырлыққа, өздігінен ойлау, шешім табуға үйрету көзделіп, шығармалар осы аталғандарға орай іріктеледі. Қысқа өлеңтақпақтарды сәбилер жатқа айтуға үйренсе, қысқа ертегі әңгімелерді ата-анасының, тәрбиешінің жәрдеміне сүйеніп, әңгімелеп беруге жаттығады» (АҚОМА. – 540-қ. – 1-т. – 19:4), – деп жазды. Көмекші құрал осыдан жарты ғасырға жуық уақыт бұрын дайындалса да онда айтылған Б. Баймұратқызының ойы әлі де өзінің көкейкестілігін сақтап келеді. Балабақшаларда сәбилерді осындай бағытта тәрбиелеу бүгін де күн тәртібінде тұр. Автор сәбилерді әдеби шығармалар арқылы тәрбиелеудің жолдарына да назар аударып, көрсетіп берді. Осыны мына ұсыныстарынан көруге болады: «Баланы сөз өнеріне қызықтыра білу тәрбиешінің, ата-аналарының өз ана тілін жетік білуіне, тіл шеберлігіне, шығарымпаздық ізденістеріне тікелей байланысты. Сол себепті тәрбиешілер көркемөнер шеберлерінің оқуын өздері жиірек тыңдап, балаларға да тыңдатуды естен шығарманы жөн. Мысалы, «Кешкі ертегі», «Ойлан, тап» хабарлары, таспаға жазылған әндер мен күйлерді тыңдатып отырса, баланың бал тіліне тілашар болары сөзсіз» (АҚОМА. – 540-қ. – 1-т. – 19:5). Осы көмекші оқу құралы 1984 жылы «Суретті әліппе» (АҚОМА. – 540-қ. – 1-т. – 96) деген атаумен толықтырылып, өңделіп, оқу құралы түрінде жарияланды. Ал «Оқып, ойнап, ән шырқайық» (АҚОМА. – 540-қ. – 1-т. – 95) деген Б. Баймұратованың және Ы. Алтынсарин атындағы ғылыми-зерттеу институты қызметкерлері бірлесіп дайындаған кітап аталған еңбектерге қосымша ретінде балабақшаларда қолданыста болды.

Балабақша және бастауыш мектептегі оқыту мен тәрбиеден алшақ сырт көзге осының барлығы

еріккеннің ермегі болып көрінуі мүмкін, алайда қазіргі кезеңде балабақшалар мен мектептерде орын алып отырған келеңсіз жағдайлар бұл мәселені қайта күн тәртібіне шығарып, проблеманы шешуді талап етеді. Өйткені ұрпақ тәрбиесінің қоғам үшін маңыздылы дау тудырмайды. Осы орайда заманауи мектептердегі сауат ашу сабағының да, оқу құралының да «жерден жік шықты, екі құлағы тік шықты» емес екендігін дәйектейді.

Бәшен Баймұратова өзінің педагогикалық шеберлігін кеңестік кезеңде шетелде де таныта білді.1983 жылы күзде Монғолияның Баян-үлгі аймағына барып, мұғалімдерге дәріс оқып, тәжірибелік сабақтар, семинарлар өткізді. Осы еңбегі үшін Баян-үлгі аймақтық кеңесі төрағасы О. Хапсатор қол қойған алғыс хатын алды (АҚОМА. – 540-қ. – 1-т. – 61:3).

1988 жылы «Мектеп» баспасынан Қазақ ССР Халыққа білім беру министрлігі бекіткен Б. Баймұратованың Г. Дүкенбаева және М. Сәтімбековамен бірлескен «Суретті сөздік. Орыс тілінде жұмыс істейтін балабақшаларға арналған қазақ тілі» оқу құралы жарыққа шықты(АҚОМА. – 540-қ. – 1-т. – 97). Оқу құралында қазақ тілін үйрету бағдарламасына сәйкес иллюстрациялық материалдар қамтылды. Суреттер оңайдан қиынға қарай жүргізілетін дидактикалық принципке сай орналастырылды. Оқу құралының соңында балаларға бұрыннан таныс ертегілер бойынша сюжеттік суреттер берілді. Оның алдында бір жыл бұрын «Орыс тілінде жұмыс істейтін балабақшаларға арналған қазақ тілі программасы» (АҚОМА. – 540-қ. – 1-т. – 100) дайындалды. Бағдарлама қазақша-орысша сөздікпен бірге ұсынылды. Бұдан басқа «Балалар бақшасындағы дайындық топтағы балалардың тілін дамыту» (типтік программаға нұсқау) және «Қазақ балалар бақшасындағы даярлық топтарға арналған программа» (АҚОМА. – 540-қ. – 1-т. – 94) дайындалды. Аталған бағдарламалардың негізінде Б. Баймұратова, Ұ. Ботабаева, Қ. Қасабекова «Даярлық курстарда ана тілін оқыту» (АҚОМА. – 540-қ. – 1-т. – 93) деген кітапты «Мектеп» баспасынан шығарды. Еңбектердің барлығы дерлік орыс тілінде жарияланып отырылды. Мәселен, «Азбука в картинках», «Руководство к учебнику «Суретті әліппе» для подготовительных классов», «Мы поем и рассказываем», «Раздаточно-дидактический материал по развитию речи и обучение грамоте», «Методические разработки занятий развитию речи» деген оқу және әдістемелік құралдар балабақшалардағы тәрбиешілердің үстел кітабына айналды (АҚОМА. 540-қ. – 1-т. – 43:12). Сонымен қатар Г.К. Жұмалиева, Н.Х. Никипорецпен бірлескен «Тәй-Тәй (Шаг за шагом») атты қазақша-орысша тілашар 1990 жылы «Рауан» баспасынан жарық көрді (АҚОМА. – 540-қ. – 1-т. -102). Бұдан кейін 1991 жылы «Өзіміз оқып-үйренеміз» (АҚОМА. – 540-қ. – 1-т. – 103) деген жинақ шығарылды. Бұл жинақ «Әліппені» оқыту кезінде, сондай-ақ бастауыш сыныптарға арналған «Ана тілі» оқулықтарына қосымша оқушылардың өз беттерімен оқуы үшін ұсынылды. Жинаққа балалардың жасына лайық жеңіл өлең, әңгіме, ертегі, жұмбақ, жаңылтпаш мәтіндері топтастырылды.

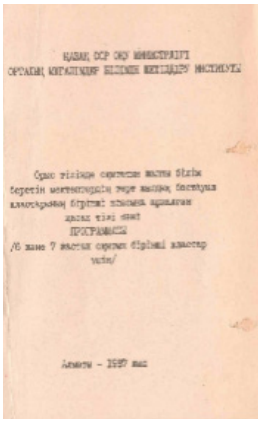

8-9-10-суреттер

Қазақ тілін оқытудағы әдістемесі

Тәуелсіздік жылдары қазақ тілі мемлекеттік тіл ретінде мәртебесін өзгерткен тұста Бәшен Баймұратқызы орыс тілінде жұмыс жасайтын балабақшада қазақ тілін оқытуға баса көңіл бөлді. Осыған орай арнайы әдістемелік құрал дайындалып, ол балабақша тәрбиешілеріне, педагогикалық институттар мен педучилищелердің мектепке дейінгі балалар мекемелерінде тәрбиешілер дайындайтын бөлім қызметкерлеріне арналды. Орыс мектебінің 1-сыныбына арналған «Суретті қазақ тілі» оқулығына әдістемелік құралдың (АҚОМА. – 540-қ. – 1-т. 108) тәрбиешілер мен мұғалімдер үшін маңызы зор болды. Құралда оқулықпен жұмыс жүргізу мәселелері қамтылып, әр сабақтың үлгі жоспары берілді, себебі бірінші сыныпта қазақ тілі пәні аптасына 1 сағаттан оқытылып, оқу жылы ішінде 32 сабақ өткізілетін. Әр сабақтың ұзақтығы – 35 минут. Әдістемелік нұсқау 1-сыныпта қазақ тілі пәні бойынша оқушыларды қойылған сұрақты көңіл қойып тыңдап, түсіне білуге, дұрыс жауап беруге үйрету, сөздің дыбыстық құрамын аңғарып, қазақ тіліне тән ерекше дыбыстарды дұрыс айта білуге машықтандыру мақсатын қойды. Мысалы, «Өлеңді түсініп оқыңдар» екінші тапсырмада Ә. Табылдиевтің «Алғашқы қоңырау» деген өлеңіндегі

«Құс шарлап аспанды,
Күз айы басталды.
Бірінші қоңырау
Оқуды бастады» жолдарда неше сөйлем бар?, өлеңнің соңғы сөйлемінде неше сөз бар? деген сұрақтар қйылды (АҚОМА. – 540-қ. – 1-т. – 99). Мына сөйлемді оқыңдар. Үшінші «Мына сөйлемді оқыңдар. Әр сөйлемнен соң нүкте қойып, көшіріп жазыңдар тапсырмада «Біздің бағымыз үлкен. Онда алма, алмұрт, өрік өседі. Мен жеміс ағаштарына су құямын» деп жазылған және «Бақта өсетін тағы қандай жемістерді білесіңдер» (АҚОМА. 540-қ. – 1-т. – 148) деген сұрақ қойылған. Сабақ үстінде міндетті түрде дене сергіту жаттығуларының жасалауына, материалды тақырыптық принцип бойынша оқытуға мән берілді. Оқушылардың ауызша сөйлесу дағдысын, сөздік қорын дамытуға арналған алғашқы тақырыптар балаларға бұрыннан таныс (күнделікті өмірде, мектепте) мазмұндағы сөздерден бастап беріліп, олар біртіндеп күрделендірілді.

1990 жылдары Бәшен Баймұратқызы біршама ұлғайған жасына қарамастан ғылым мен білім беруден қол үзбеді. «Қазақ тілі дидактикалық материалдар», «Орыс тілінде жұмыс жасайтын балабақшада да қазақ тілін оқыту методикасы», «Орыс балабақшаларында қазақ тілін тереңдетіп үйрету бағдарламасы», «Қазақ тілі», «Ана тілі хрестоматиясы» және т.б. оқу, оқу-әдістемелік құралдарын, бағдарламаларды жариялады.

Сонау 1970 жылдардан бастап үнемі «Бастауыш мектеп», «Отбасы және балабақша» журналдарында жарияланымдар (АҚОМА. 540-қ. – 1-т. – 48) жасап тұрды. «Балдырған» журналының алқа мүшесі болды. Ұстаздың ұрпақ тәрбиесіне арнаған ерен еңбегі елеусіз қалмады, Бәшен Баймұратқызы Қазақстан Республикасы Еңбек сіңірген мұғалімі атағы, «Білім беру ісінің үздігі», Ы. Алтынсарин атындағы медальдерінің иегері атанды.

11-сурет – Оқу, оқу-әдістемелік құралдар, бағдарламалар
(АҚОМА. 540-қ. – 1-т. – 111) (АҚОМА. 540-қ. – 1-т. – 116) (АҚОМА. 540-қ. – 1-т. – 117)

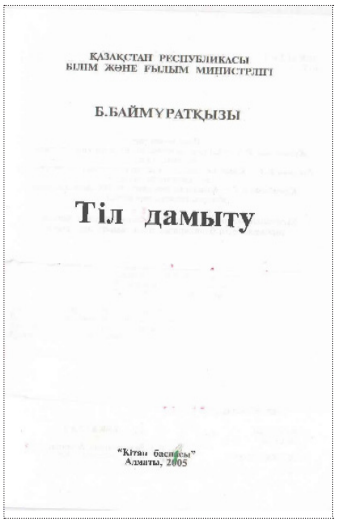

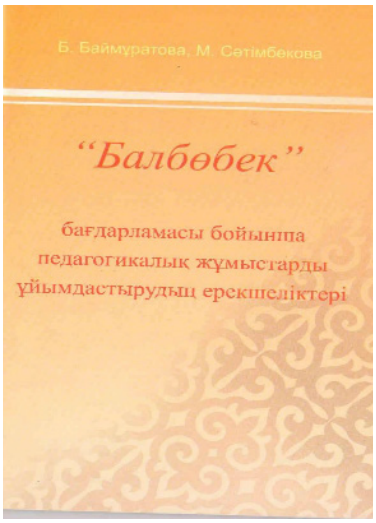

12-сурет – Оқу, оқу-әдістемелік құралдар, бағдарламалар (АҚОМА. 540-қ. – 1-т. – 114) (АҚОМА. 540-қ. – 1-т. – 109)

13-сурет – Б. Баймұратқызы. 1998 жыл (АҚОМА. 540-қ. – 1-т. -156)

Б. Баймұратқызы бүкіл саналы ғұмырын Ы.Алтынсарин атындағы Білім академиясында өткізді, бар күш-жігерін жас ұрпақтың білімі мен тәрбиесіне арнады. Өмірлік ұстанымы ұрпақ тәрбиесіне бағытталды, соны ту етіп көтерді.

Мақала AP 05134617 Жеке қор құжаттары Қазақстан тарихының дерегі ретінде (XX ғ. – XXI ғ. басы) тақырыбындағы ғылыми жоба аясында дайындалды.

Әдебиеттер

Қазақстан Республикасы Алматы қаласының Орталық мемлекеттік архиві. – 540-қор. Баймұратова Бәшен Баймұратқызы. – 1-тізімдеме. – 159 іс.

АҚОМА. – 540-қ. – 1-т. – 153-іс.

АҚОМА. – 540-қ. – 1-т. – 57-іс. Б. Баймұратованың бағдарламаларға, рефераттарға жазған пікірлері (орыс тілінде, машинкалық нұсқа). – 65 п.

АҚОМА. – 540-қ. – 1-т. – 58-іс. Б. Баймұратованың ғылыми еңбектеріне, оқу құралдарына, диссертациясына жазылған пікірлер. – 42 п.

АҚОМА. – 540-қ. – 1-т. – 61-іс. Б. Баймұратованың әр жылдардағы марапаттаулары. – 7 п.

АҚОМА. – 540-қ. – 1-т. – 20-іс. Овладение родной речью детьми-казахами младшего дошкольного возраста: автореферат дисс. на соискание ученой степени кандидата пед. наук. – 22 с.

АҚОМА. – 540-қ. – 1-т. – 88-іс. Б. Баймуратова. Ученые записки. – Алма-Ата, 1960. (2 экземпляра). – 270 с.

АҚОМА. – 540-қор. – 1-тізімдеме. – 157-іс.

АҚОМА. – 540-қ. – 1-т. – 89-іс. Б. Баймұратова. Баланы мектепке дайындау жөнінде. – Алматы, 1971. (2 дана). – 128 б.

АҚОМА. – 540-қ. – 1-т. – 90-іс. Б. Баймұратова. Балалар әдебиетінің хрестоматиясы. – Алматы, 1978. – 169 б.

АҚОМА. – 540-қ. – 1-т. – 40-іс. Б. Баймұратова. Әр тақырыптағы конспектілері мен көшірмелері (қолжазба. 3 дана). – 63 п.

АҚОМА. – 540-қор. – 1-тізімдеме. – 62-іс. Б. Баймұратованың әр жылдарда жарияланған оқулықтарының тізімдемесі. – 61 п.

АҚОМА. – 540-қ. – 1-т. – 43- іс. Б. Баймұратова. 1973 жылы Москвада АПН-нің шақыруымен оқып жүргендегі жазбалары (орыс тілінде). – 214 п.

АҚОМА. – 540-қ. – 1-т. – 97-іс. Б. Баймұратова. Оқу орыс тілінде жүретін мектептердің 1-10 кластарында қазақ тілі мен әдебиетін тереңдетіп оқытуға арналған бағдарламалар. – 213 п.

АҚОМА. – 540-қ. – 1-т. – 9-іс. Оқушылардың жазу тілін дамыту. -16-21пп.

АҚОМА. – 540-қ. – 1-т. – 159-іс. Б. Баймуратова. Панфиловский районный отдел народного образования. Фотоальбом. – 24 п.

АҚОМА. – 540-қ. – 1-т. – 51-іс. Б. Баймұратова. Еңбектеріне пайдаланған XIX-XX ғасырлардағы ақын-жазушылардың өмірбаяндары мен шығармалары. – 111 п.

АҚОМА. – 540-қ. – 1-т. – 19-іс. Б. Баймұратова. Сәбилердің бірінші тобына арналған әдеби шығармалар фонохрестоматиясы. – 11п.

АҚОМА. – 540-қ. – 1-т. – 96-іс. Б. Баймұратова, Ү. Ботабаева, Қ. Қасабекова. «Суретті әліппе». Алматы, 1984. – 79 б.

АҚОМА. – 540-қор. – 1-т. – 95-іс.

АҚОМА. – 540-қ. – 1-т. – 61-іс.

АҚОМА. – 540-қ. – 1-т. – 98-іс. Б. Баймұратова, Г. Дүкенбаева. Суретті сөздік. Орыс тілінде жұмыс істейтін балабақшаларға арналған қазақ тілі оқу құралы. Алматы: «Мектеп», 1988.

АҚОМА. – 540-қ. – 1-т. – 97-іс. Б. Баймұратова, Г. Дүкенбаева, М. Сәтімбекова. Орыс тілінде жұмыс істейтін балабақшаларға арналған қазақ тілі программасы және «Суретті сөздік» оқу құралына методикалық нұсқау. Орыс балабақшалары үшін. Алматы: «Мектеп баспасы», 1990.

АҚОМА. – 540-қ. – 1-т. – 94-іс. Б. Баймұратова және т.б. Балалар бақшасындағы дайындық топтағы балалардың тілін дамыту (типтік бағдарламаға нұсқау). Алматы, 1983.

АҚОМА. – 540-қ. – 1-т. – 93-іс. Б. Баймұратова, Ү.Ботабаева, Қ.Қасабекова. Даярлық кластарда ана тілін оқыту. Алматы, Рауан, 1983.

АҚОМА. – 540-қ. – 1-т. – 102-іс. Г.К. Жумалиева, Б.Б. Баймуратова, Н.Х. Никипорец. Тәй-тәй (Шаг за шагом). Қазақша-орысша тілашар. – Алматы, Рауан, 1990.

АҚОМА. – 540-қ. – 1-т. – 103-іс. Өзіміз оқып үйренміз. Құрастырушылар: С. Қалиева, Б. Баймұратова. – Алматы: Рауан, 1991.

АҚОМА. – 540-қ. – 1-т -. 108-іс. Ү. Ботабаева, Б. Баймұратова, С. Нұркеева. Суретті қазақ тілі оқулығына әдістемелік нұсқау (орыс мектебінің 1-класына арналған). Алматы, Рауан, 1993.

АҚОМА. – 540-қ. – 1-т. 99-іс. Б.Баймұратова, Л.Әуешова. Дидактикалық материалдар. Алматы, 1988. – 125 б.

АҚОМА. – 540-қ. – 1-т. – 111-іс. Қазақ тілі.

АҚОМА. – 540-қ. – 1-т. – 116-іс. Қазақ балалар әдебиеті.

АҚОМА. – 540-қ. – 1-т. – 117-іс. Изучаем казахский язык. Күншуақ.

АҚОМА. – 540-қ. – 1-т. – 114-іс. Тіл дамыту.

АҚОМА. – 540-қ. – 1-т. – 109-іс. Балбөбек.

АҚОМА. 540-қ. – 1-т. – 148-іс. Б. Баймұратованың жарық көрген мақалалары. – 59 п.

АҚОМА. – 540-қ. – 1-т. – 156-іс.

References

Qazaqstan Respublikasy Almaty qalasynyn Ortalyq memlekettik arkhivi. – 540-qor. Baumuratova Bashen Baumuratqyzy. – 1-tizimdeme. – 159 – is.

AqOMA. – 540-q. – 1-t. – 153-is.

AqOMA. – 540-q. – 1-t. – 57-is. B.Baumuratovanyn bagdarlamalarga, referattarga zhazgan pikirleri (orys tilinde, mashinkalyq nysqa). – 65 p.

AqOMA. – 540-q. – 1-t. – 58-is. B.Baumuratovanyn gylymy enbekterine, oqu qyraldaryna, dissertasiasyna zhazylgan pikirler. – 42 p.

AqOMA. – 540-q. – 1-t. – 61-is. B.Baumuratovanyn ar zhyldarlagy marapattaulary. – 7 p.

AqOMA. – 540-q. – 1-t. – 20-is. Ovladenie rodnoi rechiy detmi-kazakhamy mladshego doshkolnogo vpzrosta. Aftoreferat diss. Na soickanie uchenoi stepeni kandidata ped. Nayk. – 22 s.

AqOMA. – 540-q. – 1-t. – 88-is. B.Baumuratova. Uchenye zapiski. – Alma-Ata, 1960. (2 эekzemplyara). – 270 s.

AqOMA. – 540-q. – 1-t. – 157-is.

AqOMA. – 540-q. – 1-t. – 89-is. B.Baumuratova. Balany mektepke dauyynday zhoninde.– Almaty, 1971. (2 dana). – 128 b.

AqOMA. – 540-q. – 1-t. – 90-is. B.Baumuratova. Balalar adebietinin xrestomatiasy.– Almaty, 1978. – 169 b.

AqOMA. – 540-q. – 1-t. – 40-is. B.Baumuratova. Ar takyryptagy kospektileri men koshirmeleri (qolzhazba. 3 dana). – 63 p.

AqOMA. – 540-q. – 1-t. – 62-is. B. Baumuratovanyn ar zhyldarda zharialangan oqulyqtarynyn tizimdemesi. – 61 p.

AqOMA. – 540-q. – 1-t. – 43- is. B.Baumuratova. 1973 zhyly Moskvada APN-nin zhakyruben okyp zhyrgendegi zhazbalary (orys tilinde). – 214 p.

AqOMA. – 540-q. – 1-t. – 97-is. B.Baumuratova. Oku orys tilinde zhyretin mektepterdin 1-10 klastarynda qazaq tili men adebietin terendetip oqytuga arnalgan bagdarlamalar. – 213 p.

AqOMA. – 540-q. – 1-t. – 9-is. Oqyshylardyn zhzu tilin damyty. -16-21pp.

AqOMA. – 540-q. – 1-t. – 159-is. B.Baumuratova. Panfilovski rauonnyn otdel narodnogo obrazovania. Fotoalbom. – 24 p.

AqOMA. – 540-q. – 1-t. – 51-is. B.Baumuratova. Enbekterine paudalangan XIX-XX gasyrlardagy akyn-zhazyshylardyn omirbaiandary men shygarmalary.– 111p.

AqOMA. – 540-q. – 1-t. – 19-is. B.Baumuratova. Sabilerdin birinshi tobyna arnalgan adebi shygarmalar fonoxrestomaniasy. – 11p.

AqOMA. – 540-q. – 1-t. – 96-is. B.Baumuratova, U. Бotabaeva, Q. Qasabekova. «Suretti alippe». – Almaty, 1984. – 79 b.

AqOMA. – 540-q. – 1-t. – 95-is.

AqOMA. – 540-q. – 1-t. – 61-is.

AqOMA. – 540-q. – 1-t. – 98-is. B.Baumuratova, G. Dykenbaeva. Suretti sozdik. Orys tilinde zhymys istytin balabakshalarga arnalgan qazaq tili oqu qyraly. – A: «Mektep», 1988.

AqOMA. – 540-q. – 1-t. – 97-is. B.Baumuratova, G. Dykenbaeva, M. Satimbekova. Orys tilinde zhymys isteitin balabaqshalarga arnalgan qazaq tili programmasy zhane «Suretti sozdik» oqu qyralyna metodikalyq nusqau. Orys balabakshalary yshin. – A: «Mektep baspasy», 1990.

AqOMA. – 540-q. – 1-t. – 94-is. B. Baumuratova zhane t.b. Balalar baqshasyndagy dauyndyq toptagy balalardyn tilin damytu (tiptik bagdarlamaga nusqay). – A, 1983.

AqOMA. – 540-q. – 1-t. – 93-is. B.Baumuratova, Y.Botabaeva, Q. Qasabekova. Daiarlyq klastarda ana tilin oqytu. – A, Rayan, 1983.

AqOMA. – 540-q. – 1-t. – 102-is. G.K. Zhumalieva, B.B. Baumuratova, N.Kh.. Nikipores. Tai-tai (Shag za shagom). Qazaqsha-orysha tilashar. – Алlmaty, PRauan, 1990.

AqOMA. – 540-q. – 1-t. – 103-is. Ozimiz oqyp yrenemiz. Qyrastyrushylar: S. Qalieva, . B. Baumuratova. – Almaty, Rauan, 1991.

AqOMA. – 540-q. – 1-t -. 108-is. Y. .Botabaeva, B.Baumuratova, S. Nurkeeva. Suretti qazaq tili oqulygyna adistemelik nusqau (orays mektebinin 1-кlasyna arnalgan). – Almaty, Rauan, 1993.

AqOMA. – 540-q. – 1-t. 99-is. B.Baumuratova, L. Aueshova. Didaktikalyq materildar.– Almaty, 1988. – 125 b.

AqOMA. – 540-q. – 1-t. – 111-is. Qazaq tili.

AqOMA. – 540-q. – 1-t. – 116-is. Qazaq balalar adebieti.

AqOMA. – 540-q. – 117-is. Izuchaem kazakhskiy iyazyk. Kynshuaq.

AqOMA. – 540-q. – 1-t. – 114-is. Til damytu.

AqOMA. – 540-q. – 1-t. – 109-is. Balbobek.

AqOMA. – 540-q. – 1-t. – 148-is. B.Baumuratovanyn zharyq korgen maqalalary. – 59 p.

AqOMA. – 540-q. AқOMA. – 540-қ. – 1-т. – 156-іс.

МРНТИ 03.41.91

Зайберт В.Ф.[1], Байгунаков Д.С.[2], Сабденова Г.Е.[3]

[1]доктор исторических наук, профессор, директор Института
«Археологии и степной цивилизации», e-mail: zaibert_ku@mail.ru
[2]доктор исторических наук, и.о. профессора, e-mail: dosbol_bs@mail.ru
[3]кандидат исторических наук, доцент, e-mail: gulmiras2801@mail.ru
Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

СОВРЕМЕННОЕ ПОНЯТИЕ «САКРАЛЬНЫЙ» И РЕКОНСТРУКЦИИ ЕГО КОНТЕКСТОВ В МАТЕРИАЛАХ БОТАЙСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Статья посвящена некоторым проблемам реконструкции сакральных контекстов у носителей ботайской культуры Северного Казахстана в эпоху энеолита. Проведенные многолетние исследования показали значение ботайской культуры в мировой истории и позволяют установить индивидуальный характер этого феномена. Для специалистов интересны не только внешние особенности сакрального объекта, но и внутренние особенности, отражающие его информативный код, в котором памятник рассматривается в совокупности с его историческим прошлым в культурном пространстве.

Поселение Ботай внесен в государственный список сакральных памятников Казахстана. В свете активного интереса к истории и культуре народа страны велись научные изыскания и массовая научно-просветительская деятельность на поселении Ботай. Для того чтобы осветить особенность сакрального пространства ботайской археологической и экологической ниши, были разработаны и подобраны соответствующие источники. Ботайское наследие может стать частью идеологической основы казахстанского общества.

Ключевые слова: ботайская культура, энеолит, сакральность, духовное наследие, коневодство, культ коня, культурогенез, Степная цивилизация.

Zaibert V.F.[1], Baigunakov D.S.[2], Sabdenova G.E.[3]

[1]Doctor of historical sciences, professor, Director of the Institute of «Archeology and Steppe Civilization», e-mail: zaibert_ku@mail.ru
[2]Doctor of historical sciences, professor, e-mail: dosbol_bs@mail.ru
[3]Candidate of historical sciences, ass. professor, e-mail: gulmiras2801@mail.ru
Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

Modern concept of «sacred» and reconstruction of its contexts in the materials of Botai culture

Article is devoted to the problems of reconstruction for sacral contexts of Botai culture carriers of North Kazakhstan in eneolit period. The years of researches have showed significance of Botai culture in world's history and allow us to determine individual pattern of this phenomenon. Experts interested not only on external features of sacral object, but in internal features too, that represents its informative code, in which monument is being considered with aggregate historical past in the cultural space.

Botai's settlement is included in state list of sacral monuments of Kazakhstan. In light of active interest for history and culture of the countrys people there were conducted scientific researches and mass scientific and educational activities on settlement of Botai. In order to highlight the feature of sacral space in Botai's archeological and ecological niche, there were developed and chosen relevant resources. Botai's heritage might become ideological foundation of Kazakh society.

Key words: Botai culture, eneolit, sacredness, spiritual heritage, horse breeding, horse cult, culture genesis, Steppe civilization.

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

Зайберт В.Ф.[1], Байгунаков Д.С.[2], Сабденова Г.Е.[3]
[1]тарих ғылымдарының докторы, профессор, «Археология және дала өркениеті» институты директоры, e-mail: zaibert_ku@mail.ru
[2]тарих ғылымдарының докторы, профессор м.а., e-mail: dosbol_bs@mail.ru
[3]тарих ғылымдарының кандидаты, e-mail: gulmiras2801@mail.ru
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

«Қасиетті» сөзінің заманауи түсінігі және Ботай мәдениеті материалдары негізінде оның контекстерін қалпына келтіру

Мақала Солтүстік Қазақстандағы энеолит дәуіріндегі Ботай мәдениеті тұрғындарының кейбір қасиетті (киелі) деп санаған контекстерін қалпына келтіруге арналған. Көп жылдар бойы жүргізілген зерттеулер Ботай мәдениетінің әлемдік тарихтағы мәнін көрсетіп берді және осы феноменнің даралығын нақты анықтауға жол ашты. Мамандар үшін қасиетті нысандардың сыртқы келбеті ғана емес, сонымен қатар ақпараттық кодты сипаттайтын ішкі ерекшеліктері де маңызды, ол бойынша ескерткіш өткен тарихтағы мәдениет кеңістік аясындағы жиынтық түрінде қарастырылады.

Ботай қонысы Қазақстанның қасиетті ескерткіштерінің мемлекеттік тізіміне енді. Халықтың тарихы мен мәдениетіне деген елдегі белсенді қызығушылық аясында Ботай қонысында ғылыми ізденістер мен бұқаралық ғылыми-ағартушылық жұмыстары жүргізіліп келеді. Ботай археологиялық және экологиялық орнының ерекшеліктерін сәулелендіру үшін оған қажетті дереккөздері алынып, таңдаудан өтті. Қазақстандық қоғам үшін ботай мұрасы идеологиялық өзектердің бірін құрай алады.

Түйін сөздер: Ботай мәдениеті, энеолит, қасиеттілік, рухани мұра, жылқы шаруашылығы, жылқы культі, мәденигенез, Дала өркениеті.

Введение

Широко используемый термин «сакральный» является синонимом слова «священный» и очень близок на разных уровнях к таким понятиям, как сокровенный, магический, таинственный, эзотерический, непостижимый, сверхъестественный, божественный, волшебный, загадочный, чудесный, запретный, мифологический, непознаваемый, непостижимо совершенный, незримый, небесный, затаенный и т.д. Такой широкий круг понятий дает термину «сакральный» многофункциональное табуированное значение.

Само понятие «сакральный» становится доминантным в философской, социологической и религиозной литературе с началом XX века. В научно-философском понимании термин и понятие «сакральный» происходит от *англ.* Sacral и *лат.* Sacrum – священное, посвященное Богу и в широком смысле – всё. Понятие «сакральный» входит как составляющим элемента в понятии «духовный» или «мировоззренческий» в зависимости от контекста излагаемых мыслей и предложений. «Сакральность» как духовное состояние зарождается глубоко в древности вместе с формированием самого человека как биосоциального существа «Homo Sapiens».

Различные проявления сакральности занимают важное место в современном мире, а также в мировоззрении значительной части людей. Изучив сакральный аспект в жизни человека и общества, можно понять духовную культуру, которая признается одной из составляющейся культуры этничности.

В начале XXI века яркие формы традиционной религиозности не теряют свою актуальность. Тесно взаимодействуя с мировыми религиями, традиционная религиозность (народная религия) дает комплекс представлений о сакральном, который передавался из поколения в поколение. В течение нескольких веков традиционная религиозность переплеталась с мировыми религиями, она изменяется и трансформируется, порой даже изменив их некоторые каноны. Поэтому сакральность играет немаловажную роль в картине мира многомиллионных людей и органично вписывается даже в современный культурный контекст сакрализации пространства.

Основные концепции сакрального

Несомненно, «сакральный» и другие близкие понятия этого термина остаются перспективными направлениями в науке. В мировой историографии в этой отрасли проделана большая работа. Исследователи занимались этим вопросом уже несколько столетий. Особенно в этом преуспели специалисты, исследовавшие социологию религии. Следует отметить, что в свое время Макс Вебер (1864-1920) считал ре-

лигию одной из центральных движущих сил общества. По мнению М.Вебера на ценностные ориентации верующих и характер их деятельности в повседневной жизни влияют религиозные взгляды, различные установки и этические нормы исповедуемой религии. Известный ученый Э.Дюркгейм (1858-1917) считал, что религия дала человечеству сильнейшее чувство коллективного сознания и концепция священного составляет стержень религии, священные предметы являются коллективными идеалами, закрепившимися за материальными объектами (Kenneth Allan, 2005). Позже его взгляды подтвердились различными источниками, особенно при историко-сравнительном анализе древних обществ. Его гипотезы оказали сильное влияния на концептуальные взгляды известных ученых, среди которых был М.Мосс (1872-1950), где им были определены некоторые социальные функции священного (Мосс, 2000; Мосс, 2011).

Вышеназванные исследователи показали роль священного в формировании социальных норм и представлений, а также определили отношения к священному как значимой категории социума.

В области социальной антропологии функционалист Б.Малиновский (1884-1942) и антифункционалист А.Р.Радклифф-Браун (1881-1955) поднимали вопрос о том, что священные символы занимают значимое место в социальной жизни и социальное развитие является результатом обнаружения новых контекстов сакрального. Последний из них впервые изучил социальные отношения как интегрированные системы. По его мнению, жизнь общества может быть задумана и изучена как система отношений ассоциации и что конкретная социальная структура представляет собой организацию отношений, в которых интересы или ценности разных людей и групп уравновешены в рамках фидуциарных «социальных ценностей», выраженных в качестве институциональных норм (Firth, 1956: 287-302).

Понятие «сакральное» занимает определенное место в феноменологии религии. В научный круг ввел феноменологию религии известный немецкий ученый Рудольф Отто (1869-1937), объяснявший феномен сакрального в своей книге «Священное», выпущенной в 1917 году, где он вводит впервые понятие «нуминозное» (от латынского «numen» – «божество») (Пылаев, 2011). Другой немецкий философ и социолог Макс Шелер (1874-1928) в структуре человеческой психики различал четыре слоя, соответствующие эволюционным ступеням органической природы – чувственный порыв, инстинкт, ассоциативную память и практический интеллект (ум). Им он противопоставляет в качестве абсолютно иного принципа дух, благодаря которому человек возвысился над природой. Человек, как единственно известное в космосе живое существо, наделённое духом, способен сказать «нет» естественному порыву. Шелер называет человека «протестантом жизни». Но как бы ни были сущностно различны жизнь и дух, они неразрывны: дух пронизывает человеческую жизнь идеями и ценностями, без которых она не имела бы никакого смысла, в то время как жизнь предоставляет духу саму возможность деятельного проявления и самоосуществления (Малинкин, 1996).

Огромное значение имеют работы Мирча Элиаде (1907-1986), чьи концепции считаются основополагающими для развития изучения роли феномена священного. Во введении одного своего труда Мирча Элиаде писал «Для историка религий знаменательно всякое проявление священного: каждый ритуал, каждый миф, каждое верование и каждый образ божества отражают опыт священного и потому несут в себе понятия бытия, смысла, истины» (Мирча Элиаде, 2002: 6). Он попытался дать обзор ключевых открытий в истории религиозных идей и верований. По его мнению, понятия «священного» пространства и времени присущи традиционным культурам: пространство в них мыслится неоднородным, одни его части качественно отличаются от других, в одних налицо структура и духовное содержание, другие именуются «хаосом», бесформенной и враждебной человеку протяженностью, обиталищем демонов и чудовищ. Каждый отрезок «священного» пространства имеет «центр», точку, где земное соприкасается с небесным. Этим «центром» может быть и печь в избе, и шаманское дерево, аналогичное мировому древу, и любое храмовое сооружение.

Многие авторы (В.С. Соловьев, О. Шпенглер, А. Тойнби, Л.Н. Гумилев и др.) своими идеями во многом предопределили значимость священного в развитии цивилизаций и гибель цивилизаций или их стагнацию связывали с утратой объективного понимания сакрального. Например, религиозная вера, по мнению Л.Н. Гумилева, не только отражает мироощущение этноса, но и является одним из основных факторов, направляющих жизнь как целой этнической структуры, так и отдельных людей, ее составляющих. Именно этносы являются феноменами, в коих

осуществляется взаимодействие природной среды с производственной деятельностью, со всей материальной и духовной культурой людей (Религии России..., 2011).

В последнее время на всем постсоветском пространстве весьма заметно усиление интереса к изучению сакрально-культовых проблем. Особенно, это ощущается в Украине, России, так как в этих странах приняты различные государственные программы по «сакральности», обусловленные тенденциями возврата к традиционным формам религиозной практики, повышением интереса к истории религии в целом. Вместе с тем для общества всё большую актуальность приобретают проблемы географии, экологии, истории, архитектуры и сакрально-культовых мест. Такое отношение продиктовано отсутствием какой-либо государственной или хотя бы общепризнанной идеологии во многих странах постсоветского пространства. Вместе с тем, отсутствие идеологии делает привлекательным сакральные места (мавзолеи святых, священные географические объекты, историко-культурные заповедники и т.д.), поскольку на протяжении тысячелетий человеческой истории они играли огромную роль в объединении различных общин и как важный элемент культурно-исторического наследия священные места всегда имели свой весь в нравственно-духовном стремлении общества к вызовам эпохальных перемен.

Поэтому в последние годы наше общество стало больше уделять внимание на «сакральность». Стали появляться фундаментальные труды, в которых рассмотрены различные аспекты этой проблемы. Несмотря на популярность феномена сакрального, некоторые ученые указывают абстрактность и размытость понятия священного или связывают сакральность с отдельными предметами, явлениями (сакральная роща и т.д.). К числу наиболее интересных исследований в пределах постсоветского пространства можно отнести несколько десятков работ, в которых были отражены важные элементы культурно-исторического наследия. Например, А.Я. Гуревич определяет сакральное как потребность человека в знаково-символической форме обращаться, просить, апеллировать к сверхъестественному, потустороннему миру. Знаки, символы, образы есть конкретное выражение сакрального и профанного. Сакральное и профанное выступают как тесно взаимосвязанные парные понятия, способные к трансформации ввиду их синкретичности, амбивалентности и различной представленности в разных мировоззренческих формах (Федоровских, 2000).

«Сакральные» по материалам ботайской культуры

Сегодня можно смело говорить о том, что формирование сакральности становилось на высшей ступени развития Степной цивилизации – в период вождества и ранней государственности. Однако, следует учитывать, что процесс сакрализации окружающего мира возник на изломе и трансформации каменного века. Именно в эпоху энеолита после одомашнивания лошади, формирования конно-транспортной коммуникации происходят планетарные события мировоззренческого характера. Господствовавшая в каменном веке идея бинарности мира (верхний и нижний миры) трансформируется в триаду миропредставления, в которой неразделимы слитные конь и человек (кентавр), ставшие лидерами на земле (средний мир) и взяли на себя связующую роль между нижним и верхним мирами. Если природный (био) инстинкт самосохранения вида (homo) заложен в самой эволюции человека и не требует аккумуляции в процессе жизни индивида, то социализация Homo возникает в процессе длительных, мучительных, сложных опытов взаимодействия индивидов, вынужденных в силу сложившихся обстоятельств природно-климатического и биосоциального характера, вырабатывать поступки, нравы и обычаи, приводящие к нормам жизни социального свойства.

Индивиды вынуждены были ограничивать свое «эго» в пользу другого, а значит в пользу всей этногруппы. Жизнь каждого индивида становится опосредованной устоями всего коллектива.

Гипотетически общепринято, что начало социализации было связано с выработкой двух глобальных человеческих качеств – аскетизма и альтруизма, вошедших в качестве главных постулатов во все мировые формы религии и традиционные воззрения.

Последние ценностные установки как гаранты социализации человека требовали их постоянного совершенствования и обогащения форм внедрения в жизненную практику социального и духовного свойства. Этот исторический этап был ознаменован началом человеческой культуры. И от ее состояния зависел ход мировой цивилизации.

Сакральное представляет собою осмысление бытия как целого, выступает фактом призна-

ния внеприродной сущности человека и выражает стремление к социальной сплоченности и солидарности.

В системе культуры сакральное выполняет ряд функций, выступает основой собственно человеческого бытия, ориентирует жизнь человека в свете высших ценностей, указывая тем самым на границы свободы человека и его ответственности.

«Слова вечное, святое, абсолютное, бесконечное поднимают человека, что-то при этом чувствующего, в высоту, согревают его, наполняют его жаром. Это силы, им управляющие, а знак их власти над ним – то, что он, слыша их, чувствует себя». Сакральное, тем самым, является стержнем, вокруг которого образуется система ценностных ориентиров человека (Медведев, 2000).

Проведенный анализ эволюции становления терминологии в отношении сакрального наследия показал изменение смысловой нагрузки понятия «сакральный», отражающей ценностные приоритеты каждого исторического памятника или историко-культурного периода. Процесс формирования сакрального наследия развивался в глубокой древности. Этот процесс ярко прослеживается по материалам ботайской культуры.

Следует отметить, что истоки культурогенеза народов зависели от характера и динамики природно-климатической и экологической ситуации в регионах планеты. В условиях цикличных – космических и календарных годичных циклов, главной задачей социумов было «закрыть» годичный хозяйственный цикл через выработку определенных хозяйственных, культурных типов, позволяющих сформировать перманентную систему жизнеобеспечения в течение годичных природно-климатических циклов: весна-лето-осень-зима.

Естественно, что люди в процессе обитания в окружающей среде наблюдали за природными и климатическими явлениями. Выделяли верхний и нижний миры, а с появлением домашнего коня и новой конно-транспортной коммуникации и третий средний мир. С эпохи энеолита и ранней бронзы человечество окончательно выработало триаду канонов миропредставлений: верхний мир (мир богов), средний мир (мир людей), нижний мир (мир подземных и подводных чудовищ).

При археологических исследованиях встречаются многочисленные свидетельства и артефакты, относимые специалистами к категории сакральных. Всем известно, что человек в древности не владел знаниями сегодняшнего дня о вселенной. Однако, достаточно твердо отмечал одну особенность окружающей действительности, действующей вне воли человека. Это предопределенность космических, природных, календарных и биологических циклов: наиболее способные, наблюдательные люди, становились лидерами, возглавляли духовную жизнь социумов, становились шаманами, жрецами, биями. Вели свои этносы по пути лавирования и гармонизации внутри триады миропорядка. Отсюда можно сделать вывод, что духовность, сакральность как священные составляющие мировой культуры играли ведущую роль в судьбах народов и цивилизаций.

Сейчас всем известно, что историко-культурной подосновой древних коневодов является ботайская природно-экологическая ниша (Зайберт, 2009: 30-50), которая является на сегодняшний день эталонной для понимания и моделирования исторических и духовных процессов на степных просторах Центральной Азии.

На наш взгляд, основное отличие между определениями понятия «сакральность» у истоков Степной цивилизации и в период перехода к классовым обществам заключается в том, что сакральность в первом случае основывается на предопределенности космических годично-хозяйственных календарных циклов.

Коневодческие культуры уже с эпохи энеолита ускорили и расширили связи носителей культур с различным уровнем сакральной, социальной, политической и экономической организации на территории Евразии. Для представителей коневодческих культур конь, несомненно, был сакральным животным. Культ коня появился в эпоху палеолита, о чем свидетельствуют изображения этих животных на территории Евразии. Но с одомашниванием коней (лошадей) этот культ трансформировался и включил в себя комплекс религиозных обрядов, связанных с почитанием коня. Возможно, в каменном веке быстрые кони были недосягаемыми животными и к ним первоначально относились как к божественным скакунам, перевозчикам душ в иной мир и т.д. Как бы оно не было, зарождение культа коня тесно связано в первую очередь в тех обществах, где был доместифицирован конь. Безусловно, такие общества построили представители ботайской археологической культуры. Для них конь давал одежду, пищу и богатство. Материальный мир, тесно связанный с коневодством, не мог не влиять и на духовный мир ранних коневодов и скотоводов. Кони для божественных сил прино-

сились в жертву, о чем свидетельствует массовый забой скота, находка ритуальных топоров и других вещей, связанных с религиозными верованиями, но после того, как это животное начало сильно влиять на жизнь человека, изменился характер сакральности, появились и другие ценностные ориентиры, связанные с хозяйственной деятельностью. Обряд жертвоприношения коня, безусловно, организовывали в определенном «сакральном» месте, проводя религиозный ритуал. Возможно, жертвоприношение коня вытеснило в свою очередь жертвоприношение людей и каннибализм у ботайцев, широко практиковавших древние религизно-магические обряды, также культ коня может быть связан с тотемом этого животного, ради которого проводились сложные «священные» ритуалы в особые дни.

Почитание коня обусловлено следующими чертами мировоззрения: они символизировали сферы мироздания и несли в себе их семантику. С другой стороны, кони (лошади) почитались, так как являлись ценным источником пропитания. Бережное отношение к их останкам обеспечивало удачу в будущем промысле. Возможно, в те далекие времена кобылье молоко, именуемое у современных казахов как «қымыз» (кумыс), также было священным напитком, источником жизни и энергии тела у древних ботайцев. Археологические материалы (остатки кобыльего молока в керамических изделиях) явно свидетельствуют о том, что древние ботайцы доили кобыл и пили их молоко в повседневной жизни (Байгунаков, 2012: 158).

Ряд вопросов реконструкции мировоззренческих аспектов можно увидеть в погребальном обряде, где доминируют тотемизм и анимизм, а также обширен материал магических и символических-мифологических предметов: мелкая пластика, диски с гравировкой, «утюжки», гравированные фаланги лошади и других животных, фаллические и вульванические символы (Зайберт и др., 2007). Часть этих предметов, несомненно, были священными у носителей ботайской культуры. В перспективе на основе этнографических материалов можно будет воссоздать их смысловое сакральное значение в дальнейших исследованиях.

Восприятие сакрального пространства в виде целостности мировидения оказывает влияние на формирование личностных ориентиров, призывающих на самосовершенствование, диктовать рациональное соображение и находить свой жизненный индивидуальный путь разрешения различных проблем в повседневной хозяйственной деятельности. В социально-семейной сфере древних ботайцев присутствие сферы сакрального отражается в капитальном строительстве жилищ. Скорее всего сакрализация в ботайской культуре – это, как и во многих обществах, есть «идеал», поскольку без жизненных ориентиров и без общих ценностей ни один социум не может просуществовать так долго. Традиционные семейные узы с элементами сакрального указывают на то, как человек должен вести себя в обществе, заниматься хозяйством, обустраивать жилище и жилое пространство, какие обряды провести в честь умерших предков и т.п. Элементы сакрального в предметах обихода, повседневной жизни, в различных явлениях и процессах несут в себе функцию контроля, тем самым нормируя правила поведения человека и даже социума. Таким образом, можно сказать, что в ботайском обществе существовали категории сакрального, неоспоримые для каждого индивидума.

Заключение

Особая миссия в мировом историческом процессе принадлежала Евразийским культурам Степной цивилизации. В данном случае на примере материалов энеолитического поселения Ботай частично рассмотрены элементы и модели сакральных контекстов носителей ботайской культуры. Для ботайского человека окружающая среда и ландшафт, природные богатства, жилища, хозяйственные сооружения, гидросистемы, флора и фауна, кони и другие материальные ценности имели сакральные значения. Конечно, по мере значимости степень сакральности каждого предмета или явления возможно были различными. Возможно, по велению времени или повседневной жизни некоторые сакральные элементы трансформировались, другие получили иные формы и т.д. Но на первом месте всегда стоял коневодческий уклад жизни как основной мир ранних скотоводов, повлиявший на сакральные ценности социума. С одной стороны, разнообразие сакральных представлений также показывает своеобразный характер ботайского общества.

Результаты исследований культурогенеза степного населения Казахстана на примере ботайской культуры является не только фактом выявленного исторического опыта, но и источником для ученых специалистов, занимающихся проблемами гуманитарных наук, поскольку в обществе все элементы материальной, духовной, социальной, политической жизни тесно

взаимосвязаны. Полученные материалы могут открыт новые горизонты исследования в этих научных направлениях.

Реконструкция контекстов «сакрального» в материалах ботайской культуры позволит научно обосновывать процесс сохранения и преумножения культурного наследия страны. Формирование отношений к «сакральному» наследию, современные тенденции изучения этого процесса основаны на широком системном подходе и рассматривают его как целостное явление, обладающее универсальным характером.

Литература

Байгунаков Д.С. (2012) Некоторые проблемы археологии в СМИ зарубежных стран // Вестник КазНУ. Серия востоковедения. №1(64).

Зайберт В.Ф. (2009) Ботайская культура. Алматы: ҚазАқпарат.

Зайберт В.Ф., Тюлебаев А., Задорожный А., Кулаков Ю. (2007) Тайны древней степи (Исследования поселения Ботай в 2004-2006 гг.). Кокшетау: Издательский центр Кокшетауского университета.

Малинкин А.Н. (1992) Макс Шелер: очерк жизни и творчества // Социологический журнал. № 1/2.

Медведев А.В. (2000) Сакральное как феномен культуры: личностное бытие сакрального: Автореферат дисс. докт. филос. наук: 09.00.13. Екатеринбург.

Мирча Элиаде. (2002) История веры и религиозных идей. Том 1. От каменного века до элевсинских мистерий. 2-изд. М.: Критерион.

Мосс М. (2000) Социальные функции священного: Избр. произведения / Пер. с франц. под общ. ред. И.В. Утехина. Санкт-Петербург: Евразия.

Мосс М. (2011) Общества. Обмен. Личность. Труды по социальной антропологии. Сост., пер. с фр., предисловие, вступит. статья, комментарии А.Б. Гофмана. Москва: КДУ.

Религии России (2011) Проблемы социального служения. Сборник материалов конф. Москва–Н. Новгород: ИД «Медина».

Пылаев М.А. (2011) Категория «священное» в феноменологии религии, теологии и философии XX века. Москва: Издательство РГГУ.

Федоровских А.А. (2000) Трансформация сакрального и профанного в обществе: миф – религия – идеология. Автореферат дисс. канд. филос. наук: 09.00.11. Екатеринбург.

Kenneth Allan. (2005) Explorations in Classical Sociological Theory: Seeing the Social World. Calif.: Pine Forge Press.

Firth R. (1956) Alfred Reginald Radcliffe-Brown: 1881-1955. London: British Academy. Proceedings.

References

Baigunakov D.S. (2012) Nekotoryye problemy arkheologii v SMI zarubezhnykh stran. Vestnik KazNU. Seriya vostokovedeniya. №1(64).

Zaibert V.F. (2009) Botayskaya kul'tura. Almaty: KazAkparat.

Zaibert V.F., Tyulebayev A., Zadorozhnyy A., Kulakov YU. (2007) Tayny drevney stepi (Issledovaniya poseleniya Botay v 2004-2006 gg.). Kokshetau: Izdatel'skiy tsentr Kokshetauskogo universiteta.

Malinkin A.N. (1992) Maks Sheler: ocherk zhizni i tvorchestva. Sotsiologicheskiy zhurnal. № 1/2.

Medvedev A.V. (2000) Sakral'noye kak fenomen kul'tury: lichnostnoye bytiye sakral'nogo. Avtoreferat diss. dokt. filos. nauk: 09.00.13. Yekaterinburg.

Mircha Eliade. (2002) Istoriya very i religioznykh idey. Tom 1. Ot kamennogo veka do elevsinskikh misteriy. 2-izd. M.: Kriterion.

Moss M. (2000) Sotsial'nyye funktsii svyashchennogo: Izbr. proizvedeniya / Per. s frants. pod obshch. red. I.V.Utekhina. Sankt-Peterburg: Yevraziya.

Moss M. (2011) Obshchestva. Obmen. Lichnost'. Trudy po sotsial'noy antropologii. Sost., per. s fr., predisloviye, vstupit. stat'ya, kommentarii A.B. Gofmana. Moskva: KDU.

Religii Rossii (2011) problemy sotsial'nogo sluzheniya. Sbornik materialov konf. Moskva–N. Novgorod: ID «Medina».

Pylayev M.A. (2011) Kategoriya «svyashchennoye» v fenomenologii religii, teologii i filosofii KHKH veka. Moskva: Izdatel'stvo RGGU.

Fedorovskikh A.A. (2000) Transformatsiya sakral'nogo i profannogo v obshchestve: mif – religiya – ideologiya. Avtoreferat diss. kand. filos. nauk: 09.00.11. Yekaterinburg.

Kenneth Allan. (2005) Explorations in Classical Sociological Theory: Seeing the Social World. Calif.: Pine Forge Press.

Firth R. (1956) Alfred Reginald Radcliffe-Brown: 1881-1955. London: British Academy. Proceedings.

МРНТИ 03.21.00

Мийманбаева Ф.Н.[1], Башенов Д.Ш.[2]

[1]к.и.н., доцент, e-mail: m.fialka58@mail.ru
[2]магистрант, e-mail: daur_94_kz@mail.ru
Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы

ИСТОРИЯ ПАРЛАМЕНТАРИЗМА КЫРГЫЗСТАНА С 1991 ГОДА

Статья посвящена становлению парламентаризма в Кыргызстане. В ней подробно рассматривается современный этап реформирования парламента и становления парламентаризма в условиях изменяющегося политического режима Кыргызстана. Акцент в работе сделан на становление и современное состояние Жогорку Кенеша как высшего представительного и коллегиального органа Республики Кыргызстан. В статье подробно анализируется направление деятельности Жогорку Кенеша, акцентируя внимание на том, что он является общенациональной площадкой для согласования различных мнений, решения конфликтов. Важной особенностью деятельности Жогорку Кенеша является представление и защита интересов всех слоев населения без классового разделения, планирование стратегии развития. Также подробно описывается развитие Жогорку Кенеша в период с 2007 по 2013 года, так как этот период является переломным в развитии парламентаризма в Кыргызстане. Это обусловлено тем, что смена формы правления на парламентско-президентскую способствует более активному развитию Жогорку Кенеша как главного представительного органа страны.

Ключевые слова: Жогорку Кенеш, законодательная власть, демократия, парламентаризм, парламент, политический режим.

Mimanbayeva F.N.[1], Bashenov D.Sh.[2]

[1]As. Prof., Docent, e-mail: m.fialka58@mail.ru
[2]master student,e-mail: daur_94_kz@mail.ru
Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

History of parliamentarism of Kyrgyzstan since 1991

The article is devoted to the formation of parliamentarism in Kyrgyzstan. It examines in detail the current stage of reforming the parliament and the formation of parliamentarism in the context of the changing political regime in Kyrgyzstan.

The focus of the work is on the formation and current state of Zhogorku Kenesh as the highest representative and collegial body of the Republic of Kyrgyzstan. The article analyzes in detail the direction of the activity of the Jogorku Kenesh, focusing on the fact that it is a national platform for reconciling different opinions and resolving conflicts. An important feature of the activity of Jogorku Kenesh is the representation and protection of the interests of all segments of the population without class division, development strategy planning. The development of Jogorku Kenesh in the period from 2007 to 2013 is also described in detail, since this period is a turning point in the development of parliamentarism in Kyrgyzstan. This is due to the fact that changing the form of government to parliamentary-presidential contributes to a more active development of Zhogorku Kenesh as the main representative body of the country.

Key words: Jogorku Kenesh, parliament, legislative power, democracy, parliamentarism, parliament, political regime.

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

Мийманбаева Ф.Н.[1], Башенов Д.Ш.[2]
[1]т.ғ.к., доцент, e-mail: m.fialka58@mail.ru
[2]магистрант, e-mail: daur_94_kz@mail.ru
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

1991 жылдан бері Қырғызстан парламентаризмінің тарихы

Мақала Қырғызстандағы парламентаризмді қалыптастыруға арналған. Автор Қырғызстандағы саяси режимнің өзгеруі тұрғысынан парламентті реформалаудың қазіргі кезеңі мен парламентаризмді қалыптастырудың егжей-тегжейін қарастырады. Жұмыстың басты тақырыбы – Қырғызстан Республикасының жоғары өкілетті және алқалы органы ретінде ҚР Парламентінің қалыптасуы мен қазіргі жағдайы. Автор Жаһандық Кенешінің қызметін жан-жақты талдайды, бұл әртүрлі көзқарастарды келісу мен жанжалдарды шешудің жалпыұлттық алаңы екеніне баса назар аударады. Жоғарғы Кеңестің маңызды ерекшелігі – халықтың барлық сегменттерінің мүддесін сыныптық бөлусіз, даму стратегияларын жоспарлауды ұсыну және қорғау. Автор сонымен қатар 2007 жылдан бастап 2013 жылға дейінгі кезеңде Жоғарғы Кеңестің дамуын егжей-тегжейлі сипаттайды, өйткені бұл кезең Қырғызстандағы парламентаризмді дамытудың маңызды кезеңі болып табылады. Бұл үкімет нысанын парламенттік-президенттікке өзгертудің арқасында еліміздің негізгі өкілетті органы ретінде парламент Кеңесінің белсенді дамуына ықпал етеді.

Түйін сөздер: парламент, заңнамалық билік, демократия, парламентаризм, парламент, мемлекеттің саяси режимі.

Введение

Актуальность исследования обусловлена тем, что в современном мире усиливается роль парламента как высшего представительного органа, развивается демократия. Для стран постсоветского пространства переход с тоталитарного политического режима к демократическому, развитие парламентаризма является значимым и достаточно трудным. Важно проанализировать, как развивается парламентаризм в азиатских странах на современном этапе. Для примера взят Кыргызстан, анализ пути развития парламентаризма которого поможет Казахстану сделать соответствующие выводы и не допустить чужих ошибок.

Методы и методология

В данном исследовании были использованы следующие методы исследования: описание, анализ, сравнение. Исследование опиралось на методологические результаты отечественных и зарубежных исследователей. Татенов М.Б., Арабаев А.А., Шабырова В.Ж. описали этапы и особенности становления парламентаризма в Кыргызстане. Мукамбаев У., Чотонов У.Ч., Сооданбеков С. раскрыли роль Жогорку Кенеша для внешней и внутренней политики Кыргызстана. Омаров Н. проанализировал полномочия Жогорку Кенеша как высшего представительного и коллегиального органа. Также была проанализирована Конституция Кыргызской Республики.

Развитие парламентаризма в Кыргызстане в 1990-е годы

Кыргызская Республика всегда обладала признаками народной демократии и парламентаризма. Представительные органы власти играли важную роль в политической жизни народа; высшими институтами власти, принимающими ключевые решения были всенародные курултаи. Изменилась ситуация после вступления Кыргызстана в состав Советского Союза. В 1991 году Кыргызская Республика получила независимость в результате распада СССР. С этого момента начинает формироваться система власти и государственного управления независимой страны, заново развивается парламентаризм.

Парламентаризм является одним из старейших политических институтов. Это система государственного устройства, при которой четко разграничены функции законодательных и исполнительных властей при привилегированном положении парламента. При парламентаризме правительство образуется парламентом из числа членов партии, имеющей большинство в парламенте, и ответственно перед ним (Булаков О.Н., 2005: 12-16). Основной особенностью парламентаризма является наличие общенационального представительного учреждения, работающего на постоянной основе. Выделяют следующие специфические формы парламентаризма: сессии, пленарные заседания, парламентские слушания, парламентские расследования и др. (Горылев А.И., 2002: 37-71).

В Кыргызстане представительным органом народа, парламентом является Жогорку Кенеш, который стал новым институтом власти независимого государства. После обретения государством независимости несколько раз были проведены референдумы о реформировании парламента Кыргызской Республики. До этого было несколько созывов парламента, но самый сильный след в истории оставил двенадцатый Верховный Совет Киргизской ССР, который остался в истории как «легендарный парламент», проработавший до 1994 года.

В мае 1993 года была принята новая Конституция. После этого парламент 12 созыва Верховного Совета Киргизской ССР официально стал называться Жогорку Кенеш Кыргызской Республики. Парламентом двенадцатого созыва были приняты Декларация о суверенитете (1990 г.), Декларация о независимости (1991 г.), избран первый Президент суверенного Кыргызстана (1991 г.), а также принята первая Конституция суверенной Кыргызской Республики (1993 г.), утверждены государственные атрибуты: Флаг (3 марта 1992 г.), Герб (14 января 1994 г.), Гимн (18 декабря 1992 г.), введена национальная валюта – сом (3 мая 1993 г.).

В функции нового парламента входит и проведение внешней политики. Жогорку Кенеш является членом Межпарламентской Ассамблеи Содружества Независимых Государств (МПА СНГ), Парламентской Ассамблеи Организации по безопасности и сотрудничеству в Европе (ПА ОБСЕ), Парламентского Союза Организации Исламская Конференция (ПА ОИК), Межпарламентского Союза. Это способствует налаживанию дипломатических отношений между Кыргызстаном и другими государствами, международными организациями (Тынымсеитова С.М., 2015: 268-272).

В функции Жогорку Кенеша того времени входило и регулирование военных вопросов. Он участвовал в решении вопросов о военных конфликтах в СНГ. Например, Торага (Председатель Верховного Совета Киргизской ССР) Медеткан Шеримкулов принял участие в выполнении решений Совета Межпарламентской Ассамблеи о создании миротворческой группы Межпарламентской Ассамблеи по проблеме Нагорного Карабаха. 5 мая 1994 г. был подписан «Бишкекский протокол», символизирующий начало прекращения военного конфликта (Баекова Ч., 2009: 167-173).

Участие Жогорку Кенеша в решении международных вопросов свидетельствует о повышении роли парламентаризма в Кыргызстане, его признании в мире.

В 1994 году произошел кризис парламента, так как между ветвями государственной власти существовало огромное количество противоречий, которые не были разрешены. В результате этого не было очередного созыва Жогорку Кенеша.

В 1993 году в Кыргызстане была принята новая Конституция, согласно которой в 1995 году состоялись выборы в Жогорку Кенеш Кыргызской Республики первого созыва: ««Жогорку Кенеш состоит из 105 депутатов, которые избираются на пять лет. В 1995 году в соответствии с новыми поправками и изменениями в Конституции страны был впервые избран и начал свою работу на постоянной основе двухпалатный Жогорку Кенеш – Законодательное Собрание и Собрание народных представителей. Иными словами, палата Законодательного Собрания Жогорку Кенеша состояла из 35 депутатов, а палата Собрания народных представителей – из 70 депутатов. Общее количество депутатов: 105» (Конституция Кыргызской Республики от 17 февраля 1996 года: 81).

Парламент первого созыва функционировал в период с 1995 по 2000 год. Он был двухпалатным: Законодательное собрание и Собрание народных представителей. Избрание депутатов осуществлялось по мажоритарной системе в одномандатных округах. Первое заседание его двух палат состоялось 28 марта 1995 года. В Законодательное собрание было избрано 35 депутатов, а в Собрание народных представителей – 70. Депутаты каждой палаты имели равные права и обязанности, избирались на равных условиях. Ни одна палата вне зависимости от количества депутатов не имела преимуществ. Именно такая организация парламента, равенство его палат, является существенным отличием парламентаризма Кыргызстана от других стран, так как обычно в парламенте одна палата обладает большими полномочиями и привилегиями, чем другая (Татенов М.Б., 2011:101-105).

17 октября 1998 года был проведен Референдум, посвященный регулированию деятельности Парламента и внесению изменений в действующую Конституцию. 21 октября этого же года был принят Закон «О внесении дополнений и изменений в Конституцию Кыргызской Республики». Согласно внесенным изменениям изменилась численность парламента: теперь в Законодательное собрание входит 60 депутатов, а в Собрание народных представителей – 45. Общая

численность депутатов осталась прежней: 105 человек (Слово Кыргызстана, 1998: 3).

В ходе функционирования Жогорку Кенеша 1 созыва, Собранием народных представителей было проведено 17 сессий и 186 пленарных заседаний. В ходе заседаний решались важные общественно-политические и социально-экономические вопросы. Всего было принято 987 постановлений, 268 законов, из которых 157 были одобрены. Деятельность собрания народных представителей затронула реформирование экономической и социальной жизни кыргызского народа, реформирование политики государства.

Параллельно функционировало законодательное собрание. За время деятельности Законодательного собрания 1 созыва был принят ряд нормативно-правовых актов: 13 кодексов, 556 законов. Часть из принятых кодексов была дополнена, другая часть являлась новой. Принятые нормативно-правовые акты послужили фундаментом для построения правового государства и направлены на регулирование основных направлений жизни государства.

Парламентаризм в Кыргызстане в период 2000-2007 года

После роспуска парламента первого созыва в 2000-2005 годах в Кыргызстане осуществлял свою деятельность Жогорку Кенеш 2 созыва. В его состав также входило 105 депутатов: 60 из них входили в Законодательное собрание. 45 – в Собрание народных представителей. Из депутатов Законодательного собрания 15 были избраны по партийным спискам, т.е. 25%. Таким образом, в парламенте Кыргызстана появились депутаты, представляющие политические партии. Это свидетельствует о развитии парламентаризма, расширении деятельности парламента, развитии его структуры.

У кыргызского парламента начинает формироваться политическое лицо. Появление в Парламенте партий помогло депутатам объединиться в группы и фракции в соответствии со своими убеждениями. Это способствовало повышению плодотворности деятельности парламента, повысилась ответственность депутатов за принимаемые решения, улучшилось планирование законотворческой деятельности (Арабаев А.А., 2008: 98-99).

Благодаря появлению политических фракций появился новый политический инструмент для реализации программ государства и политических партий, выражения интересов народа. Развитие политических партий является важным этапом в развитии парламентаризма в Кыргызстане, так как это способствовало развитию государственной власти.

До 2005 года депутаты и политические партии в качестве политического инструмента могли использовать только выступление и голосование на заседаниях. Начиная с 2005 года у парламентеров появилась возможность использовать другие инструменты:

– встреча с избирателями;

– проведение заседаний депутатских групп по обсуждению государственных и общественных проблем;

– проведение парламентских слушаний, конференций, семинаров, круглых столов;

– направление заявлений и обращений с выражением особого мнения этих объединений по тем или иным вопросам;

– сотрудничество со СМИ.

Этот период развития парламентаризма в Кыргызстане характеризуется не только развитием, но и рядом трудностей, которые были связаны с материально-техническим обеспечением, недостаточным опытом ведения политической деятельности. Также сложность создавало то, что депутатов в Жогорку Кенеш можно было выбирать только по мажоритарной системе. Это значительно ограничивало возможности депутатов и политических партий в осуществлении своей деятельности, не позволяло реализовать весь потенциал парламентаризма.

В 2003 году была проведена конституционная реформа, результатом которой было решение, что, начиная с 2005 года, будет формироваться однопалатный парламент. Новый депутатский состав Жогорку Кенеша должен был формироваться по партийным спискам. Должно было сократиться количество депутатов до 90. Были расширены полномочия Парламента: теперь политические партии получили право формировать Правительство страны (Шабырова В.Ж., 2011: 134-136).

Но этим изменениям не суждено было сбыться, так как 24 марта 2005 года в результате революции произошла смена власти. Это изменило расстановку политических сил в стране, изменился состав Жогорку Кенеша 3 созыва. Пропрезидентская партия «Алга Кыргызстан» распалась, депутаты данной партии пытались политически себя самоидентифицировать. Все эти события привели к тому, что существенно изменилась политическая конфигурация Парламента Кыргызстана.

Президентом был избран К. Бакиев, который пытался максимально сохранить политическую стабильность в стране. Для этого он не распустил действующий созыв Жогорку Кенеша, но был внесен ряд изменений в его деятельность. Например, были созданы 9 депутатских групп, в которые объединялись депутаты по ряду признаков:

– профессиональная принадлежность;

– региональные предпочтения;

– схожесть политических и идеологических убеждений.

С одной стороны, это имело ряд положительных моментов, с другой – привело к негативным результатам. Например, многочисленность депутатских групп способствовала разделению депутатского корпуса. Разновекторность Жогорку Кенеша привела к ряду затруднений в его деятельности, осуществлении депутатами своих функций, тормозила развитие парламентаризма в Кыргызстане (Мукамбаев У., 2000: 118-119).

Основной причиной появления раздробленности является то, что депутаты объединялись в партии не по принципу партийной принадлежности. Также у депутатов была возможность свободно переходить из одной фракции в другую, т.е. они могли свободно менять свои политические убеждения. Это способствовало снижению уровня доверия народа к парламенту и власти в стране. Для решения этих проблем в 2006 году разрозненные депутатские группы были консолидированы в единые политические блоки.

В этом же году была принята новая редакция Конституции Кыргызстана, основной поправкой в которой было образование однопалатного парламента. Обязанности и полномочия были прописаны в Конституции, важным дополнением является наделение Парламента главенствующей ролью в законотворческой деятельности страны и выполнение контрольной функции.

В 2007 году была создана новая политическая партия «Ак Жол» по инициативе экс-президента Кыргызстана К. Бакиева, и который являлся ее лидером. 15 октября состоялся первый учредительный съезд членов партии. Можно утверждать, что «Ак Жол» была пропрезидентской партией. Основной целью ее создания было участие в парламентских выборах в 2007 году, которые проводились по партийным спискам. На первом съезде были приняты учредительные документы партии: Устав и Манифест. Участниками политсовета партии «Ак Жол» были 35 человек: К. Бакиев, М. Садыркулов (глава президентской администрации), ученые, спортсмены, депутаты, активная молодежь и т.д.

Жогорку Кенеш как высший представительный и коллегиальный орган Республики Кыргызстан в 2007-2013 годах

22 октября 2007 года президентом страны был подписан указ о досрочном роспуске парламента Кыргызстана 3 созыва, который был избран в 2005 году. Основной причиной роспуска было то, что депутаты этого созыва Жогорку Кенеша «своими действиями и решениями создали кризис, вызванный непреодолимыми противоречиями между Жогорку Кенешем Кыргызской Республики, представляющим законодательную ветвь власти, и Конституционным судом Кыргызской Республики, представляющим судебную ветвь власти». Были назначены досрочные выборы в парламент на 16 декабря 2007 года. Эти выборы имели важную отличительную черту: впервые депутатские выборы в стране проводились по пропорциональной системе и единому избирательному кругу. Это свидетельствует о новом витке развития парламентаризма в Кыргызстане, развитии в стране демократии (Досрочные выборы депутатов Жогорку Кенеша Кыргызской Республики, 2008:240-242).

Новый Парламент включал в себя комитеты, фракции и управленческий аппарат Жогорку Кенеша. Были избраны спикеры для руководства Парламентом. Главный спикер назывался Торага.

В новой Конституции было изменено количество депутатских мест: оно сократилось со 105 до 90. Во фракционную структуру 4 созыва Жогорку Кенеша входило 3 партии:

1) Партия «Ак Жол» – 71 место;

2) Социал-демократическая партия Кыргызстана – 11 мест;

3) Партия коммунистов Кыргызстана – 8 мест (Кулдышева Г.К., 2010: 203-205).

Избрание 4 созыва Жогорку Кенеша символизирует начало нового современного этапа в развитии парламентаризма в Кыргызстане. Самым главным изменением является смена формы правления: Кыргызстан стал страной с парламентско-президентской формой правления. Это означает, что расширились полномочия и функции Парламента.

Таким образом, в 2007 году в развитии парламентаризма в Кыргызстане произошли существенные изменения: расширилось количество

партий, входящих в состав парламента, сократилось количество депутатских мест.

7 апреля 2010 года в стране вновь начались политические беспорядки, которые в очередной раз привели к смене власти. Основными причинами недовольства народа и революции были:

– очень низкий уровень жизни народа;

– самоустранение власти от решения текущих государственных, экономических, социальных и политических проблем;

– борьба за власть между представителями южного и северного кланов Кыргызстана;

– усиление авторитаризма во время правления президента К. Бакиева;

– раскол власти.

Недовольство народа, беспорядки привели к тому, что 17 марта 2010 года был проведен курултай оппозиции, по результатам которого главой Временного народного правительства Кыргызстан Республики была назначена Роза Отунбаева, которая в период с 1994 по 1997 год занимала пост министра иностранных дел.

Временным народным правительством был разработан декрет «О переходе власти к временному правительству и порядке исполнения Конституции Кыргызской Республики». В декрете было указано, что Временное народное правительство возлагает на себя полномочия президента. Был распущен Жогорку Кенеш 4 созыва. Это объяснялось тем, что его депутаты были избраны с нарушением законодательства. Полномочия парламента перешли Временному народному правительству во главе с Розой Отунбаевой вплоть до новых выборов. Срок действия Временного правительства устанавливался в полгода, за которые должна была быть принята новая Конституция, декреты о возвращении стратегических объектов, которые были незаконно приватизированы. Также указывалось, что будут восстановлены прежние тарифы ЖКХ, снижены цены на электроэнергию. Особо подчеркивалось, что будет проведено честное и тщательное расследование резонансных преступлений (Сооданбеков С.С., 2002: 275).

Таким образом, деятельность Временного правительства должна была быть направлена на повышение уровня жизни народа, построение новой политической структуры, которая будет свободна от коррупции. Смена государственной власти повлекла за собой изменения в общественно-политической жизни страны, развитии государства, функционировании политических институтов.

27 июня 2010 года была принята новая Конституция Кыргызской Республики. В ней было указано, что полномочия Жогорку Кенеша расширяются, увеличивается его уровень ответственности за принятые политические решения. Этот этап можно назвать новым в развитии парламентаризма в Кыргызстане, так как происходит значительное реформирование парламента. Разрабатывается Стратегия развития Жогорку Кенеша, согласно которой будет осуществляться поэтапная постановка и решение задач, направленных на совершенствование законодательной власти, соблюдение законности (Конституция Кыргызстана от 27 июля 2010 года).

В 2010 году проводились выборы в Парламент. В них приняли участие 29 политических партий, из которых только 5 смогли одержать победу. Было выделено 120 депутатских мандатов, которые были распределены между партиями следующим образом: 28 мандатов – партия «Ата-Журт», 26 мандатов – Социал-демократическая партия Кыргызстана, 25 мандатов – партия «Ар-Намыс», 23 мандата – партия «Республика», 18 мандатов – партия «Ата Мекен». Были образованы 14 комитетов, составивших структуру нового Жогорку Кенеша (Чотонов У.Ч., 2007: 103).

Важным в развитии парламентаризма в стране был 2013 год, когда парламентом была принята Стратегия развития Жогорку Кенеша. Это означало, что осуществляется долгосрочное планирование деятельности парламента и ее результатов. Основная цель стратегии – создание эффективной и стабильной парламентской организации, которая будет выполнять требования Конституции, соответствовать ожиданиям народа, выбравшего депутатов, умеющей реагировать на внешние вызовы.

Расширение функций парламента Кыргызстана способствовало тому, что Жогорку Кенеш отвечает за реализацию Национальной Стратегии устойчивого развития Кыргызстана. Для выполнения этой функции, в первую очередь, необходимо принять ряд нормативно-правовых актов, которые в дальнейшем станут законодательной базой для выполнения основных положений Стратегии.

В рамках Стратегии образованы проекты «Электронный документооборот», «Служба экспертизы законопроектов», «Служба аутентичности текстов законопроектов», «Видеоконференция», «Научно-исследовательский центр», «Электронная библиотека и архив парламента», «Электронный турникет» (Курманов З., Курманов И., 2013: 114-123).

Была расширена и функция контроля Жогорку Кенеша. Теперь в его полномочия входит надзор над исполнением органами исполнительной власти действующих законов и Закона в целом.

Для дальнейшего развития парламентаризма в Кыргызстане необходимо было решить проблему с прозрачностью деятельности парламента. Также необходимо было ликвидировать политическую безграмотность общества. Для решения этих вопросов в мае 2013 года Жогорку Кенеш предпринял ряд мер. Например, была расширена зона вещания кыргызского правительственного радио «Парламент». Теперь заседания парламента транслировались в прямом эфире на радио и телевидении. Ежегодно примерно 300 кыргызских и зарубежных журналистов проходят аккредитацию в Парламенте для освещения его деятельности: заседаний и официальных мероприятий, проводимых в Жогорку Кенеше.

Важную роль в развитии Жогорку Кенеша и парламентаризма в Кыргызстане сыграла смена формы правления. Расширение полномочий Парламента подняло на новый уровень его ответственность за принимаемые депутатами решения, повысило уровень доверия народа. Также было активизировано сотрудничество между Жогорку Кенешем и зарубежным парламентом, особенно стран СНГ и Центральной Азии. В результате этого сотрудничества был произведен обмен опытом развития парламентаризма между странами, усилено сотрудничество с межпарламентскими организациями (История кыргызского парламента).

Современное состояние парламентаризма в Кыргызстане

Жогорку Кенеш как парламент Кыргызстана обладает следующими полномочиями, закрепленными в Конституции страны:

– разрабатывает и принимает законы;

– отвечает за организацию и проведение выборов президента страны, лишение действующего президента полномочий;

– имеет право вносить изменения в действующую Конституцию;

– ратифицирует и денонсирует международные договоры;

– решает вопросы об изменении государственных границ и административно-территориального устройства Кыргызской Республики;

– утверждает республиканский бюджет;

– утверждает программу деятельности Правительства, определяет его структуру и состав, за исключением руководителей ведомств национальной безопасности и обороны;

– избирает судей Верховного суда, председателя Национального банка, членов Центральной комиссии по выборам и проведению референдумов, членов Счетной палаты, Акыйкатчы;

– имеет право на ввод и отмену чрезвычайного и военного положения в соответствии с Конституцией;

– отвечает за правомерность использования ВС Кыргызстана внутри страны и за ее пределами, выполнение международных договоров по поддержанию мира и безопасности;

– устанавливает воинские звания, дипломатические ранги и иные специальные звания Кыргызской Республики;

– учреждает государственные награды и почетные звания Кыргызской Республики.

– заслушивает выступления Президента, представителей иностранных государств, международных организаций, ежегодный доклад Акыйкатчы, ежегодные отчеты Премьер-министра, Генерального прокурора, председателя Национального банка, председателя Счетной палаты (Омаров Н., 2008: 78-83).

Жогорку Кенеш обладает практически неограниченными полномочиями, его власть гораздо больше власти Президента и других властных структур. Столь широкие полномочия парламента Кыргызстана обусловлены тем, что Жогорку Кенеш отражает волю народа, представляет его интересы, защищая от произвола олигархов и власти. Именно наделения Жогорку Кенеша столь широкими полномочиями свидетельствует о стремительном развитии парламентаризма в Республике Кыргызстан, парламентско-президентской форме правления и окончательный отход от прежней авторитарной системы правления.

Полномочия Жогорку Кенеша распределены между его 9 комитетами, которые были образованы 6 ноября 2015 г.:

– Комитет по конституционному законодательству, государственному устройству, судебно-правовым вопросам и Регламенту Жогорку Кенеша Кыргызской Республики;

– Комитет по международным делам, обороне и безопасности;

– Комитет по аграрной политике, водным ресурсам, экологии и региональному развитию;

– Комитет по социальным вопросам, образованию, науке, культуре и здравоохранению;

– Комитет по топливно-энергетическому комплексу и недропользованию;

– Комитет по транспорту, коммуникациям, архитектуре и строительству;

– Комитет по экономической и фискальной политике;

– Комитет по бюджету и финансам;

– Комитет по правопорядку и борьбе с преступностью (Укушев М.).

Каждый комитет регулирует общественные и государственные отношения в отведенной сфере, следит за исполнением законодательства, исполнением воли и интересов народа.

Жогорку Кенеш в Республике Кыргызстан является высшим представительным органом. Его деятельность направлена на решение актуальных и важных вопросов, принятие решений по которым будет способствовать развитию государства, укреплению законности и стабильности, повышению эффективности и ответственности органов государственной власти, должностных лиц, защите интересов народа. Важной особенностью деятельности Жогорку Кенеша является представление и защита интересов всех слоев населения без классового разделения. Это общенациональная площадка для согласования различных мнений, решения конфликтов, планирования стратегии развития. Жогорку Кенеш должен:

– содействовать стабильному развитию страны;

– своевременно реагировать на внутренние и внешние вызовы;

– соответствовать ожиданиям, которые на него возложены;

– следить за соблюдением закона, способствовать укреплению его верховенства:

– защищать и продвигать права человека;

– способствовать построению демократичного общества в стране;

– способствовать борьбе с коррупцией.

Заключение

Парламентаризм в Кыргызстане продолжает развиваться, функции Жогорку Кенеша совершенствуются, дополняются и расширяются.

В истории Жогорку Кенеша можно выделить следующие этапы:

1. Первые шаги на пути к парламентаризму, когда Жогорку Кенеш шел по общему пути развития, характерному для большинства стран Центральной Азии – принятие Верховным Советом на себя функции парламента; провозглашение независимости страны; объемная работа по созданию необходимых суверенному государству институтов и структур. Сюда же отнесен период работы Первого созыва профессионального парламента – Жогорку Кенеша (1995-2000 гг.).

2. На втором этапе (2000 – 2005 гг.), то есть во время работы Жогорку Кенеша II созыва, в главном законодательном органе страны появились политические фракции. Вместо представления депутатов по округам, как это было в первом созыве, в парламенте появились депутаты, прошедшие по партийным спискам своих партий.

3. В период с 2005 по 2013 гг. в стране произошли две революции, в Жогорку Кенеше появились силы способные противостоять авторитаризму, характерному исполнительной власти всех постсоветских государств. Представляются образцовыми парламентские выборы пятого созыва 2010 г., проведенные временным правительством. Уже 5 партий смогли одержать внушительную победу. Было выделено 120 депутатских мандатов. Лидирующая партия была представлена 28 депутатами или 23% и превышала вторую партию всего на два места, третью – на 3, четвертую на 5, а самая малочисленная была представлена 18 депутатами и составляла целых 15% процентов. Несмотря на такой коалиционный характер Жогорку Кенеша 5 созыва, ему удалось быстро стабилизировать положение в стране, провести необходимые реформы и успешно функционировать установленные законом 5 лет. Жогорку Кенеш еще более усилил функцию контроля исполнительной власти, чтобы не допустить нового произвола с ее стороны. Окончательно окрепла и сформировалась как явление реальная парламентская оппозиция, жизненно необходимая для легитимного управления государством;

4. Следующий этап, который начинается с VI созыва, выборы в который прошли 4 октября 2015 г. и длится по настоящее время, в целом продолжил традицию работы предыдущего состава. Незначительно подвергся изменениям избирательное право. Появился барьер в 7%. Партии не набравшие данного процента голосов, не могут быть представлены в Жогорку Кенеше. Процентный ценз также появился в масштабах области – 0,7. Однако состав парламента пополнился еще одной партией. Теперь их было 6. Где лидеры – СДПК имели 38 мандатов или почти 32%; Республика-Ата Журт – 28 (чуть более 23%); Кыргызстан – 18 (15%); Онугуу-Прогресс – 13 (почти 11%), Бир Бол – 12 (10%); Ата-Мекен – 11 (чуть более 9%).

На данном этапе парламентаризм в Кыргызстане, пройдя богатую историю, находится на значительном уровне развития и имеет большой потенциал, сохраняя высокую активность, как главнейший институт политического волеизъявления кыргызского народа. Жогорку Кенеш также является главнейшей дискуссионной площадкой в стране и первым центром развития политической культуры, осуществляя свою образовательную деятельность по средствам постоянного теле- и радиовещания, таким образом, предоставляя беспрерывный отчет о своей деятельности.

Парламент начинает работать более активно, развивается сотрудничество с зарубежными парламентскими организациями. В период с 2000 года по 2013 год в стране стремительно развивается парламентаризм. Если раньше, в начале 2000-х годов, представлялись и защищались, в основном, интересы власти и олигархов, то сейчас представляются интересы всего народа. Смена формы правления в Кыргызстане на парламентско-президентскую способствует более активному развитию Жогорку Кенеша как главного представительного органа страны.

Литература

Арабаев А.А.(2008) Парламентаризм и парламент Кыргызстана: генезис, состояние, перспективы. Бишкек. Просвещение

Баекова Ч.(2009) Становление и развитие парламента и парламентаризма в Кыргызстане//Материалы науч.- практ. конф. / под ред. Ч. Баековой, З. Курманова, Г. Маматкеримовой и др. Бишкек.

Булаков О.Н. (2005) Парламентаризм как система осуществления государственной власти//Государственная власть и местное самоуправление № 5.

Горылев А. И.(2002) Правовая природа современного парламентаризма. // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского № 1.

Досрочные выборы депутатов Жогорку Кенеша Кыргызской Республики – 2007(2008). Цифры и факты. – Бишкек.

История кыргызского парламента. Электронный ресурс//Режим доступа:

http://www.kenesh.kg/ru/article/show/38/kirgiz-parlamentinin-tarzhimali Дата: 15.01.19

Конституция Кыргызской Республики.(1996) Изменена и дополнена Законом Кыргызской Республики «О внесении изменений и дополнений в Конституцию Кыргызской Республики» от 17 февраля 1996 года, принятым референдумом 10 февраля 1996 года. – Бишкек.

Конституция Кыргызстана от 27 июля 2010 года Электронный ресурс. URL: http://www.rb.ru/inform/142807.html.

Кулдышева Г.К.(2010) Некоторые теоретико-правовые проблемы взаимодействия высших органов государственной власти в Кыргызской Республике. – Вестник КазНУ № 2.

Курманов З., Курманов И.(2013) Парламентаризм в Кыргызстане: особенности, проблемы, достижения//Центральная Азия и Кавказ № 2.

Мукамбаев У. О(2000) деятельности Законодательного собрания Жогорку Кенеша Кыргызской Республики первого созыва. Бишкек.

Омаров Н.(2010) Риски парламентаризма в Кыргызстане / Н. Омаров // Кыргызстан: Аналитика № 8.

Семь решительных шагов президента(1998) // Слово Кыргызстана. − № 205.

Сооданбеков С. (2002) Проблемы становления и развития конституционно-правовой основы государственной власти в Кыргызской Республике (Текст): монография / С. С. Сооданбеков. – Бишкек, «Илим».

Татенов М.Б. (2011) Некоторые проблемы реализации законов в свете компетенции Жогорку Кенеша кыргызской республики как высшего представительного и коллегиального органа//Вестник КазНУ № 4.

Тынымсеитова С.М.(2015) Зарождение и становление парламентаризма в Кыргызстане//УНПК «Международный Университет Кыргызстана» № 5.

Укушев М. (2011) Кыргызстан и парламентская форма правления: опыт разочарования. Часть 1. Электронный ресурс// Режим доступа: http://www.center.kg/article/84. Дата: 15.01.19

Чотонов У.Ч. (2007) Кыргызстан по пути суверенитета. Историко-политический анализ / У.Ч. Чотонов. Бишкек.

Шабырова В.Ж.(2011) Трансформация политической системы в свете конституционной реформы Кыргызстана// Вестник КазНПУ № 2.

References

Arabaev A.A. (2008) Parlamentarism i Parlament Kyrgyzstana: genesis, sostoyanie, perspektivi. [Parliamentarism and the Parliament of Kyrgyzstan: genesis, status, prospects] – B. : Enlightenment.

Baekova Ch.(2009) Stanovlenie i razvitie Parlamenta i Parlamentarisma v Kyrgyzstane // Materialy nauchno-prakticheskoi konferenzii / pod red. Bayekova, Z. Kurmanova, G. Mamatkerimova i drugich [Formation and development of parliament and parliamentarism in Kyrgyzstan] // Materials of scientific and practical works. conf. / ed. Ch. Bayekova, Z. Kurmanova, G. Mamatkerimova and others: Bishkek.

Bulakov O.N. (2005) Parlamentarism kak systema osushestvleniya gosudarstvennoi vlasti [Parliamentarism as a system of state power implementation] // State power and local self : government № 5.

Gorylev A. I. (2002) Pravovaya pripoda sovremennogo parlamentarizma. [The legal nature of modern parliamentarism.] // Bulletin of the Nizhny Novgorod University. N.I. Lobachevsky № 1.

Dosrochnye vybory deputatov Jogorku Kenesha Kyrgyzskoi respubliki 2007(2008) [Early elections of deputies to the Jogorku Kenesh of the Kyrgyz Republic – 2007(2008)] Figures and facts: Bishkek.

Istoriya Kyrgyzskogo Parlamenta. Electronnyi resurs [History of the Kyrgyz Parliament. Electronic resource] // Access mode: http://www.kenesh.kg/ru/article/show/38/kirgiz–parlamentinin–tarzhimali Дата: 15.01.19

Constitutiya Kyrgyzskoi Republici. (1996) Izmenena i dopolnena Zakonom Kyrgyzskoi Respublici «O vnesenii izmenenii i dopolnenii v Constitutiyu Kyrgyzskoi Republici ot 17 Fevralya , 1996, prinyatyi referendumom 10 Fevralya 1996 goda [Constitution of the Kyrgyz Republic. Amended and supplemented by the Law of the Kyrgyz Republic (1998) «On Amendments and Additions to the Constitution of the Kyrgyz Republic» dated February 17, 1996, adopted by referendum on February 10, 1996.]: Bishkek.

Constitutiya Kyrgyzstana ot 27 iyulya 2010 Electronnyi resurs [The Constitution of Kyrgyzstan on July 27, 2010 Electronic resource.] URL: http://www.rb.ru/inform/142807.html.

Kuldysheva G.K.(2010) Nekotorye teoretiko-pravoviye problemy vzaimodeistviya vysshich organov gosudarstvennoi vlasti v Kyrgyzskoi Respublice [Some theoretical and legal problems of interaction between the highest state authorities in the Kyrgyz Republic.] :Bulletin of KazNU № 2.

Kurmanov Z., Kurmanov I.(2013) Parlamentarism in Kyrgyzstane: osobennosti,problemy,

dostijeniya [Parliamentarism in Kyrgyzstan: features, problems, achievements] // Central Asia and the Caucasus: № 2.

Mukambayev U. (2000) O deyatelnosti Zakonodatelnogo sobraniya Jogorku Kenesha Kyrgyzskoi respubliki pervogo sozyva [On the activities of the Legislative Assembly of the Jogorku Kenesh of the Kyrgyz Republic of the first convocation]: Bishkek.

Omarov N.(2010) Riski parlamentarisma v Kyrgyzstane [The risks of parliamentarism in Kyrgyzstan] / N. Omarov // Kyrgyzstan: Analytics № 8.

Sem reshitelnych shagov prezidenta (1998) [Seven decisive steps of the President (1998)]// Word of Kyrgyzstan: № 205.

Soodanbekov S.(2002) Problemy stanovleniya i razvitiya Constitutionno-pravovoi osnovy gosudarstvennoi vlasti v Kyrgyzskoi respublike. [Problems of the Formation and Development of the Constitutional–Legal Basis of State Power in the Kyrgyz Republic (Text): monographi] / S. S. Soodanbekov. Bishkek: Ilim.

Tatenov M.B. (2011) Nekotorye problemy realizazii zakonov v svete kompetenzii Jogorku Kenesha Kyrgyzskoi respubliki kak vysshego predstavitelnogo i kollegialnogo organa [Some problems of the implementation of laws in the light of the competence of the Jogorku Kenesh of the Kyrgyz Republic as the highest representative and collegiate body] // KazNU :Bulletin № 4.

Tynymseitova S.M. (2015) Zarojdenie i stanovlenie Parlamentarisma v Kyrgyzstane [The origin and formation of parliamentarism in Kyrgyzstan] // UNPK: «International University of Kyrgyzstan» № 5.

Ukushev M. (2011) Kyrgyzstan i parlamentskaya forma pravleniya:opyat razotharovaniya [Kyrgyzstan and the parliamentary form of government: the experience of disappointment. Part 1. Electronic resource] // Access mode: http://www.center.kg/article/84. Дата: 15.01.19

Chotonov U.Ch.(2007) Kyrgyzstan po puti suvereniteta. Istoriko-politicheskii analyz [Kyrgyzstan on the path of sovereignty. Historical and political analysis / U.CH. Choton.]: Bishkek.

Shabyrova V.ZH.(2011) Transformaziya v usloviyach politicheskoi systemy v svete constituzionnoi reformy Kyrgyzstana [Transformation of the political system in the light of the constitutional reform of Kyrgyzstan] // Bulletin : of KazNPU № 2.

МРНТИ 03. 15. 00

Мустафаева Н.

Институт Литературы имени Низами Гянджеви,
доцент, PhD по филологии, Азербайджан, г. Баку,
e-mail: nurlana.gasimli@gmail.com

ПАРАДИГМА «КАВКАЗСКОГО ДОМА» В ЭМИГРАНТСКОЙ ПЕЧАТИ АЗЕРБАЙДЖАНА

Главной идеей эмигрантской печати «Ени Кавкасия» является «Кавказский дом». Основной причиной этому была борьба кавказских народов за одну и ту же цель и идею в борьбе с колониализмом. Таким образом, кавказские народы продолжали свою борьбу за национальную государственность у себя на родине и в эмиграции. «Ени Кавкасия» подготовил процесс реализации идеи, объединяющей национальную борьбу народов Кавказа. Во всех номерах газеты писались статьи о проведении борьбы народов Азербайджана, Грузии, Дагестана, Аджарии и др. в стране и эмиграции, поскольку авторы хорошо понимали, что поддержка народами друг друга обеспечит их будущую независимость. Поэтому парадигма «Кавказский дом» в журнале всегда находилась в центре внимания с общественно-политической и литературно-художественной точек, тем самым выражая уверенность в том, что единство народов поможет вновь обрести независимость.

Ключевые слова: Кавказский дом, эмиграция, «Ени Кавкасия (Новый Кавказ)», национальная независимость, большевики, единство

Mustafayeva N.

Nizami Ganjavi Institute of Literature, Associate Professor, PhD in Philology,
Azerbaijan, Baku, e-mail: nurlana.gasimli@gmail.com

Paradigm of the «caucasian house» in the emigrant press of Azerbaijan

The main idea of the emigrant press of «YeniKavkasiya» ('New Caucasia») is the «Caucasian House». The main reason for this was the struggle of the Caucasian peoples for the same goal and idea in the struggle against colonialism. Thus, the Caucasian peoples continued their struggle for national statehood in their homeland others in the country and the emigration. Because the authors were well aware that supporting each other will ensure their future independence. Therefore, the «Caucasian House» paradigm in the journal has always been at the center of attention from the sociopolitical and literary artistic point, thus expressing the belief that the unity of nations will help to regain and in emigration. «YeniKavkasiya» ('New Caucasia») prepared the process of implementing the idea of uniting the national struggle of the peoples of the Caucasus. All issues of the newspaper wrote articles about the struggle of the peoples of Azerbaijan, Georgia, Dagestan, Ajaria, and independence.

Key words: Caucasian House, émigré, «New Caucasia», national independence, Bolsheviks, unity.

Мустафаева Н.

Әзірбайжан тілдер университеті, Низами Гянджеви атындағы әдебиет институты,
доцент, PhD филология, Әзірбайжан, Баку қ., e-mail: nurlana.gasimli@gmail.com

Әзірбайжанның эмигрант баспасөзіндегі «кавказ үйі» парадигмасы

«Ени Кавкасия» эмигранттық басылымының басты идеясы болып «Кавказ Үйі» саналады. Бұның басты себебі кавказ халқының отарлаушылыққа қарсы тартыста бірдей мақсат пен мүдде ұстануы болып табылады. Осылайша кавказ халықтары өз отанында және эмиграцияда ұлттық мемлекет құру жолында тартысы күресін жалғастырды. «Ени Кавкасия» Кавказ халқының

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

ұлттық күрес жолындағы мүдделерін біріктіретін идеялардың даму үдерісін дайындады. Газеттің барлық нөмірлерінде Әзірбайжан, Грузия, Дағыстан, Әжария және т. б. елдерде және эмиграцияда ұлттардың тартысы қалай өтетіні туралы мақалалар жазылған. Алайда мақала авторлары ұлттардың бірін-бірі қолдауы арқылы, олардың болашақ тәуелсіздігін қамтамасыз ететінін жақсы түсінген. Сондықтан, «Кавказ Үйі» журналының парадигмасы қоғамдық-саяси және көркем әдеби көзқарас тұрғысынан талқыланып, үнемі басты назарда болып, осылайша халықтардың бірлігі арқасында қайта тәуелсіздікке жететініне сенімде болды.

Түйін сөздер: Кавказ үйі, эмиграция, «Ени Кавкасия (Жаңа Кавказ)», ұлттық тәуелсіздік, большевиктер, бірлік.

Ведение

Идея «Кавказского дома», созданная в 20-х гг. XX века в эмиграции, еще до этого времени прошла долгий и изнурительный путь. Поначалу народы Кавказа проживали с желанием национальной автономии, а потом и идеей обретения независимости. Борьба за единую цель и идею в противодействии колониализму во многих аспектах обуславливала единство народов. В частности, в условиях взаимного единства и равенства этим народам удалось, помимо приобретения собственной независимости, реализовать и желания независимой государственности. Однако этот период независимости длился недолго, был подвергнут оккупации правительством большевиков. После оккупации народы Кавказа продолжали на родине и в эмиграции борьбу за собственную национальную государственность.

После падения кавказских республик эта парадигма приобрела большую актуальность, превратилась в символ сопротивления народов против оккупации большевиков. Но для реализации идеи, воссоединяющей в себе национальную борьбу кавказских народов, требовалось определенное время и процесс подготовки. С этой целью огромную роль сыграл журнал «Ени Кавкасия (Новый Кавказ)», который издался в Стамбуле по инициативе и под редакцией М.Э. Расулзаде. В связи с этим М.Б. Маммедзаде писал: «Ени Кавкасия» с национальной верой начал оповещать борьбу азербайджанских, кавказских и многовековых тюрков за национальную независимость и формировать общественное мнение Турции»(Mili Azerbaycan Harekatı: 1991:174).

С первых же номеров журнал сыграл роль трибуны не только азербайджанских тюрков, но и в целом кавказских народов. В первом выпуске журнала в статье «Огненный Прометей» под подписью «Азери», М.Э. Расулзаде выступал с идеями объединения кавказских народов. В действительности эта идея нашла отражение в названии и содержании текста. Власть, обеспечивающая свободу кавказских народов, «не может быть в облике русского офицера» – подразумевая независимость народов этой географии автор писал: «Сегодняшний Кавказ принадлежит «серп» России, а не «орел» России. Народы Азербайджана, Дагестана и Грузии раздавливаются молотком и режутся серпом, которые являются символами золотого русского империализма, а не орлом представляющим черный империализм, то какая польза от этого новому Кавказу?!..» (Yeni Kafkasiya, 1923:2).

Интересным моментом является то, что в статье у «Азери» давались зацепки о парадигме «Кавказского дома» и идее «Прометей», которые спустя годы реализовали эмигранты. Собственно в этой статье пламя, возвышающееся с берегов Каспия до небес, напоминает героя греческих мифов Прометея. Инициатива в создании «Прометея» принадлежит эмигранту Башкортостана профессору Ахмед Зеки Валиди и М.Э. Расулзаде.

В первом номере сборника «Ени Кавкасия», изданном еще 26 июля 1923 года, М.Э. Расулзаде писал о привязывании цепью Зевсом Прометея на Кавказские горы и о раздирании каждый день его печени орлом, связывал это с существующим политическим положением Азербайджана а также Кавказа.

Журнал «Ени Кавкасия» отличался не только разнообразием материалов, но и богатством географии, поскольку в журнале публиковались как новости, так и политические и общественные статьи, художественные тексты. В первом номере журнала была опубликована статья «Положение в Грузии» под подписью «Грузин». В статье повествуется об оккупации Грузии со стороны России спустя девять месяцев после захвата Азербайджана, о подавлении русскими захватническими войсками восстания против оккупации, о высылании проживающего здесь мусульманского населения в Россию. Автор писал об ограблении также с экономической

стороны Грузии: «Горе, идущее от Москвы, не ограничилось лишь арестами и казнями. После оккупации в Россию доставлялись полные вагоны грузинского богатства. Вооруженные отряды опустошили округа» (Yeni Kafkasiya, 1923:10).

В статье отмечается что, несмотря на слабую мощь грузинской военной силы по сравнению с Красной Армией России, нация, народ, который «предпочитал смерть гнету», никогда не переставали терять надежду на победу.

В том же номере журнала дается информация о Северно-Кавказской Республике, которая тоже подверглась оккупации. Автор отмечает, что оккупация Дагестана продлится недолго и ситуация не омрачает здешних, они ни в коем случае не откажутся от независимости, народы, проживающие в Дагестане (ингуши, чеченцы, кабардинцы и т. д.), создание республики считают своим правом и готовы бороться за это. Автор обозначает, что дагестанцы имеют все возможности обеспечить себя с экономической стороны, и отмечает, что большевики разделяют кавказские народы: «Конечно же, разделенные большевиками народы Северного Кавказа вновь объединятся и создадут единое государство. Близок тот день, когда восстанет новое солнце свободы над Кавказскими горами. Мы верим, что настанет этот священный час. Да поможет нам Всевышний!» (Yeni Kafkasiya, 1923:13).

В разных номерах «Ени Кавкасия» публиковались статьи «Национальное образование в Аджарии», «Новости Дагестана», в которых давалась информация о проблемах в образовании и о происходящих общественно-политических новостях. Об Армении же редко давалась информация, основной причиной этому являлось постоянное нарушение армянами парадигмы «Кавказский Дом».

В статье «Как грузинские патриоты жертвуют собой» дается информация о том, как грузинская интеллигенция, просветители и офицеры жертвуют своей жизнью во имя национальной независимости и многие подвергались пуле русских. Автор упоминает имена генералов, офицеров, интеллигенции, отмечает, как грузинский народ страдает в целях освобождения земель от русских оккупантов. Даже во время их казни со стороны оккупационных войск, утверждая о независимости Грузии «Вы прекрасно знаете, что мы не предатели. Мы умрем за Родину. Да здравствует Грузия!» – заявляя о своем бесстрашии во время расстреливания, смерть объявляли условием победы Грузии. Такие как Панкратов знали о невозможности предотвратить этот процесс: «Вот так грузинские патриоты были уничтожены. Любовь народа к героям будет вечно жить в памяти грузинского народа» (Yeni Kafkasiya, 1923:10).

В страницах «Ени Кавкасия» регулярно давалась информация о действиях большевиков, отправлялись сообщения о единстве проживающих здесь народов. Дело в том, что эти статьи представляли огромную значимость. Так как, нужно было изучить суть так называемого рабоче-крестьянского правительства. С этой точки зрения огромную значимость представляет также статья «Действия и проговоренные большевиками на Северном Кавказе». Таким образом, автор с целью обличения представляет много фактов о несоответствии проговоренного с действиями большевиков. Автор показывает парадокс между сказанным когда-то большевиками и нынешними поступками, и высказываниями. Тот факт, что заявление, данное большевиками о самоуправлении народов не нашло своего подтверждения, раскрывал суть проблемы. Ярким образцом этого являлось управление Северным Кавказом. Большевики, в разное время утверждавшие мысли о самоуправлении народов Северного Кавказа, сейчас говорили совсем по-другому. В статье отмечается: «С целью привлечения на свою сторону северокавказских единоборцев и их участия в борьбе с Деникиным большевики устами наркома иностранных дел Чичеринав декларации касательно горских кавказцев обещали национальную независимость. Позже это обещание давалось и в письме наркома Советского Союза Нариманова шейху Дагестана Наджмеддин Мулла. И наконец, движение под руководством Деникина было ослаблено и подавлено» (Yeni Kafkasiya, 1923:12).

Журнал «Ени Кавкасия» временами давал информацию о происходящих событиях на Кавказе. Основная цель распространения такой информации заключалась в том, чтобы привлечь к вниманию эмигрантов, иностранных СМИ угрозу террора и ареста против оппозиционных сил. Эту информацию они получали посредством надежных источников. Так как большевистская печать хранила все в тайне, информация не распространялась на прессу. В новостях под заголовком «В Грузии» отмечалось: «На основании полученной информации за последние дни со стороны Чека в Тифлисе произошел инцидент. В результате один из видных грузинских просветителей, известный член партии Меньшевиков бывший грузинский министр Хомерики тоже был арестован. Задержание Хомерики за-

родило большую тревогу и воздействие» (Yeni Kafkasiya, 1923: 13).

Спустя несколько дней в статье журнала «Смута в Грузии» широко осветилось то, в каких условиях был арестован Хомерики. Оказалось, Хомерики во время независимости Грузии написал книгу о земельной реформе и законно опубликовал ее после перевода на французский язык. Но после прихода большевиков этот процесс был запрещен. В статье отмечается, что Хомерики, который вел борьбу против царской России, теперь борется против вторжения большевиков и большевики прилагали много усилий для его задержания.

В статье «Русские большевики в Аджарии» говорится о том, что во время подписания в Москве русско-турецкого договора русские большевики захватили также Батум и Аджарию. Автор, обращая внимание на то, что, представив себя близкими к аджарам, а на самом деле фактически нарушая национальные права аджарского народа, писал, что большевистская идеология служила абсолютно другой политике: «Как сказывалось выше, в договоре предусматривались местные интересы. Но это осталось лишь на бумаге. На протяжении короткого времени земли были изъяты от собственников и отдавались кому желали. Будто национализировали. Таким путем они обезобразили и уничтожили земледелие в Аджарии (Yeni Kafkasiya:1923:16).

В статье «Нефть, Россия и Закавказская Демократическая Федеративная Республика» под подписью «Кавказец» раскрывается суть проводимой большевиками политики нефти и газа в Азербайджане, Грузии и на Северном Кавказе. Автор, сравнивая производство газа России до и после Первой мировой войны, обращает внимание на рост потребности населения в нефти и газе. Автор, отмечая, что под этой политикой скрываются притязания России к Южному Кавказу, писал: «Песнопения о том, что Россия не проживет без азербайджанского газа, являются лишь очередной маской захватнической России для скрытия своих целей. С экономической точки зрения, Россия не оказывала благотворного влияния на нефтяную промышленность Азербайджана. До начала военных действий девяносто из ста инвестиций, израсходованных на этом пути, принадлежат иностранцам» (Yeni Kafkasiya, 1924:8).

В журнале «Ени Кавкасия» комментировались также материалы, опубликованные в коммунистических газетах Кавказа. Здесь обосновывалась ложь проводимой пропаганды и представлялась основная суть большевистской идеологии. Мысли в статьях газет Азербайджана «Коммунист», «Бакинский рабочий», Грузии «Заря Востока», а также в газетах Северного Кавказа и опубликованной в Москве газете «Правда», направленные против пропаганды, опровергались фактами. Порой фальсифицированные цифры и противоречивые мысли, которые давались в статьях большевистской печати, анализировались и критиковались. Такие противоречия и большевистская ложь чаще всего встречались в докладах, сделанных в Баку, Тифлисе и Москве.

Заключение

Парадигма «Кавказский дом» в журнале «Ени Кавкасия» повлияла также на эмигрантскую литературу. Известно, что в этом журнале также публиковались стихи и повести. В этих стихах и рассказах выражалось чувство национальной независимости азербайджанского народа, братство народов Кавказа и определение совместной борьбы. Профессор Б. Ахмадов пишет: «Опубликованные здесь (подразумевается «ЕниКавкасия») стихи передавались из поколения в поколение среди азербайджанских мигрантов. Интересным является то, что во многих из этих стихотворений говорится о дружбе народов Кавказа, их национальная борьба становится объектом поэтического образа (YeniKafkasiya, 1924:9). В опубликованном стихотворении Гюлтекина «Грузинский брат» под подписью «Кавказская баллада» призываются к единству, равенству двух народов в борьбе за равные действия и идеалы.

Как видно, несмотря на то, что материнской линией журнала «Ени Кавкасия» была тема Азербайджана и независимости, как общественно-политическое, литературно-культурное издание не забывалось здесь и вопрос Кавказа. Потому что авторы понимали, что поддержка народами друг друга обеспечит их будущую независимость. Поэтому парадигма «Кавказский дом» в журнале всегда находилась в центре внимания с общественно-политической и литературно-художественной точек зрения, тем самым выражая уверенность в том, что единство народов поможет вновь обрести независимость.

Литература

Acarıstan'da Rus Bolşevikləri (1923) // Yeni Kafkasiya, № 6.
Azərbaycanlı Gültəkin. Gürcü qardaş (1924) // Yeni Kafkasiya, №13.
Azeri. (1923) Ateş Çalan Prometey // Yeni Kafkasiya, №:1.
Çelik E. (1923)Şimali Kafkasiya Cümhuriyyeti // Yeni Kafkasiya , №:1.
Gürcü. (1923) Gürcüstan'da Vaziyet // Yeni Kafkasiya, №1.
Gürcü. (1923) Gürcü Milletperverleri Nasıl Fedayı-can Ediyorlar // Yeni Kafkasiya, №2.
Gürcü. (1923) Şimali Kafkas'ta Bolşeviklerin Söyledikleri ve Yaptıkları // Yeni Kafkasiya №2.
Kafkasiyalı. (1991)Neft, Rusiya və Mavera-yi Kafkas Cümhuriyyətləri // Yeni Kafkasiya, 1924, №9.
Mehmetzade M. B. Mili Azerbaycan Harekatı. Ankara.
Yeni Kafkasiya, 1923, №3.
Yeni Kafkasiya, 1923, №6.
Yeni Kafkasiya, 1924, №8.
Yeni Kafkasiya, 1924, №8.

References

Ajaria Russian Bolsheviks published (1923) // New Kafkasiya, No. 6.
Azerbaijani Gultekin. Georgian brotherly (1924) / / New Kafkasiya, №13.
Azeri. Their, Who Prometheus (1923) / / New Kafkasiya,№: 1.
Celik E. (1923) In Northern KafkasiyaCümhuriyyeti / / New Kafkasiya, №: 1.
Georgian. (1923) GruziaVaziyet // New Kafkasiya, No. 1.
Georgian. (1923) Georgian Milletperverleri as Fedayı-can, selected cattle from people / / New Kafkasiya, №2.
Georgians. (1923) What the Bolsheviks say and do in the Shimali Caucasus // New Caucasus, №2.
Kafkasiyalı. (1924) Oil, Russia and Mavera-yiKafkas Republic / / New Kafkasiya, №9.
Mehmetzade M. B. (1991) National AzerbaycanHarekatı. Ankara.
New Kafkasiya, 1923, No. 5.
New Kafkasiya, 1923, No. 3.
New Kafkasiya, 1924, No. 7.
New Kafkasiya, 1924, No. 6.

ҒТАМР 03. 29. 00

Жаркынбаева Р.С.[1], Уразбаева А.М.[2]

[1]тарих ғылымдарының докторы, профессор, e-mail: r_seidali@mail. ru
[2]тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, e-mail: akzhamal. m@gmail. com
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

СОҒЫС ӘЙЕЛДЕР КӨЗҚАРАСЫМЕН: ХИУАЗ ДОСПАНОВА ЕСТЕЛІКТЕРІ

Ұлы Отан соғысына байланысты тарихи жады жетпіс жыл жыл мерзім өтсе де халықтың санасында ұмытылмас із қалдырғаны анық. Ерлер мен әйелдердің соғысқа қатысу тәжірибесі, күнделікті өмірде соғыс тауқыметін жеңудегі тәжірибелері зерттеушілік тұрғыдан ғана емес, практикалық тұрғыдан да өте маңызды. Соғыс ардагерлері жүріп өткен қиын жол бүгінгі жас ұрпаққа үлгі боларлық екені сөзсіз. Өткен соғыс туралы естеліктер бүгінгі жас ұрпақты партиотизмге тәрбиелеуде негізгі факторлардың бірі болып қала береді, әсіресе Хиуаз Доспанова секілді аттары аңызға айналған тұлғалар мысалында.

Тарихи зерттеулердегі гендерлік тұрғы зерттеу аясына тарихшылардың назарынан тыс қалып келген көптеген тың тақырыптарды қосуға мүмкіндік бере отырып, тарихты байытып қана қоймай тұрғындардың барлығын қамту арқылы оны шынайы халықтық деңгейге жеткізеді. Мақалада соғыс жылдарындағы әйелдер тағдырын Хиуаз Доспанова естеліктері ізімен талдауға талпыныс жасалады.

Түйін сөздер: гендер, соғыс, Доспанова, естеліктер, күнделікті өмір.

Zharkynbaeva R.S.[1], Urazbayeva A.M.[2]

[1]doctor of historical sciences, professor, e-mail: r_seidali@mail. ru
[2]candidate of historical sciences, associate professor, e-mail: akzhamal. m@gmail. com
al-Farabi Kazakh National Universiry, Kazakhstan, Almaty

War Through the Eyes of Women: memories of Dospanova Hiuaz

The historical memory of the Great Patriotic War for over 75 years is still an important event in the historical memory of nations. The experience of the participation of men and women in the war, the experience of overcoming the difficulties of the military everyday life, accumulated by the generation of that time, seems relevant not only from research positions, but also from practical positions. It can serve as an example of overcoming the harsh trials of war, both by men and women. The memory of the past war is still one of the factors of the patriotic education of young people on the heroic examples of older generations, including such legendary personalities as Khiuaz Dospanova.

The gender approach in historical research allows us to include in the research field a large number of new topics that have not attracted the attention of historians for a long time, which makes history richer and more diverse, allows it to include all groups of the population, makes history truly universal and popular. This article attempts to uncover the elders of the war with the participation of women in the wake of Hiuaz Dospanova's memories.

Key words: gender, war, Dospanova, memories, everyday life.

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

Жаркынбаева Р.С.[1], Уразбаева А.М.[2]
[1]доктор исторических наук, профессор, e-mail: r_seidali@mail. ru
[2]кандидат исторических наук, доцент, e-mail: akzhamal. m@gmail. com
Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

Война глазами женщин: воспоминания Хиуаз Доспановой

Историческая память о Великой Отечественной войне на протяжении более 75 лет все еще остается важным событием в исторической памяти народов. Опыт участия мужчин и женщин в войне, опыт преодоления трудностей военной повседневности, накопленный поколением того времени, представляется актуальным не только с исследовательских позиций, но и с практических позиций. Может послужить в настоящее время примером преодоления суровых испытаний войны как мужчинами, так и женщинами. Память о минувшей войне все еще остается одним из факторов патриотического воспитания молодежи на героических примерах старших поколений, в том числе и таких легендарных личностей как Хиуаз Доспанова.

Гендерный подход в исторических исследованиях позволяет включить в исследовательское поле большое количество новых тем, долгое время не привлекавших внимание историков, что делает историю богаче и разнообразней, позволяет включить в него все группы населения, делает историю подлинно всеобщей и народной. В данной статье рассматриваются некоторые аспекты жизни женщин на войне на основе воспоминаний Хиуаз Доспановой.

Ключевые слова: гендер, война, Доспанова, воспоминания, повседневность.

Кіріспе

Екінші дүниежүзілік / Ұлы Отан соғыс жылдары Қазақстанда жасақталған әскери бөлімдер соғыстың алғашқы күндерінен бастап жаумен ерлікпен шайқасты. Соғыс алаңында ерлік көрсеткендер қатарында қазақ қыздарының алар орны ерекше. Ұлы Отан соғысына әйел қауымы өте белсенді қатысқан. Шамамен 800 мың кеңестік әйел қатысса, 150 мыңнан астамы ерлігі мен батылдығы үшін әртүрлі орден, медальдермен марапатталса, 86 әйел Кеңес Одағы батыры атағын иеленген (Малышева Е.М., 2011: 291).

Осыған орай соғыс жылдарындағы әйелдер мәселесін, олардың майдан мен тылдағы қажырлы еңбектерін зерттеу бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі. Ұлы Отан соғысы тарихының гендерлік аспектісіне назар аудару тың мәселелерді зерттеуге ғана емес, Ұлы Отан соғысына қатысқандардың жынысына қарамай барлығын толық қамтуға мүмкіндік береді, ерлер мен әйелдердің еңбектегі немесе тылдағы және майдандағы ерліктерін, жеңіске қосқан ортақ үлесін айқындауға көмектеседі. Ұлы Отан соғысы тарихын әйелдердің қабылдауын және оларға деген ер азаматтардың көзқарастарын, олардың қоғамдағы орнын, гендерлік тұрғыдан зерттеу мәселесі кез келген қырынан ғылыми қызығушылық тудырары анық, ол өз кезегінде зерттеу әдістерін таңдауда, теориялар мен гипотездердің принциптерін қалыптастыруда да маңызды.

Методология

Осы бағытта зерттеудің әдістемелік принциптері негізінде Қазақстан мен Ресейдегі Екінші дүниежүзілік/Ұлы Отан соғысының гендерлік аспектілерін нақты – тарихи жағдайға сәйкес зерттеуге мүмкіндік беретін тарихилық принциптің маңызы зор.

Тарихи зерттеулердегі гендерлік тұрғы зерттеу аясына тарихшылардың назарынан тыс қалып келген көптеген тың тақырыптарды қосуға мүмкіндік бере отырып, тарихты байытып қана қоймай тұрғындардың барлығын қамту арқылы оны шынайы халықтық деңгейге жеткізеді. Соған қарамастан, соғыс тақырыбына қатысты тарихи зерттеулердегі гендерлік тұрғы көпжоспарлы және зерттеу үшін күрделі міндет. Дж. Голдстейн атап көрсеткендей «Проблема изучения взаимосвязи войны и гендера заключается в том, что требует привлечения разного уровня анализа и методов различных общественных наук: социологии, антропологии, психологии, политологии, истории» (Goldsten J., 2001: 540).

Елбасының соңғы көтерген, ерекше мән берген бағыттарының бірі архив құжаттары. Бүгінгі таңда жаңа құжаттарды ғылыми айналымға енгізу соғыстағы әйел феноменіне қатысты жаңа ойлар мен пікірлерді, көңіл-күйді көрсетуге мүмкіндік береді және зерттеу нысаны ретінде алған әлеуметтік көріністің сипатын кеңейтіп, оны объектитвті және көпқырлы түсінуге жағдай жасайды.

Мәселеге қатысты тарихи деректердің түрлері өте көп. Оның ішінде тек мұрағат құжаттары ғана емес, сонымен бірге, жеке тұлғалық құжаттар (күнделіктер, мемуарлар, естеліктер) және соғысқа қатысқан тұлғалардың, ардагерлердің эмпирикалық тәжірибелеріне негізделген (сұхбат) деректерді атап көрсетуге болады. Осылардың ішінде біздің бүгінгі талдайтын дерегіміз – естеліктер.

Хиуаз Доспанова естеліктерінен

Соғыс даласында дәрігер мен медбикеліктен басқаға жарамайды деп, соғыс бөлімшелерінде кәдімгі әскери күш ретінде мойындалмаған әскери әйелдердің қиын да қилы тағдырын түсінуге Дьюк (АҚШ) университетінің профессоры А. Крылова еңбегінің маңызы зор. «Soviet Women in Combat: A History of Violence on the Eastern Front» атты еңбегінде А. Крылова кеңестік әскери әйелдер феноменінің мәдени қайнар көзін, олардың майдандағы ерліктерін, әскери ер адамдар арасында жүріп өздерінің рөлін қалай түсініп, бағалағандығын көрсетеді. Автор, 1938 жылы «Родина» ұшағы аспанға көтерілген сәттен әйел ұшқыштар (Полина Осипенко, Валентина Гризодубова и Марина Раскова) арнайы мәдениетте өздерін ана ретінде де, жауынгер ретінде де таныта алғандығын жазады. Автор, 1941 жылы еріктілер қатарында соғысқа аттанғысы келген қыздардың қандай қиындықтарға тап болғандығын сипаттап көрсетеді. Тек қана 1942 жылдың басында кеңес басшылығы әйелдерді әскерге алу саясатын қолдады. Крылова, дәл осындай әйелдерді жүйелі мобилизациялау және оларды соғыс қимылдарына дайындау әлем бойынша басқа еш жерде қайталанбағандығын көрсетеді. 1941 жылы бірқатар әйел қауымы ұшқыштар қатарына тартылғанымен, 1942 жылы ғана әйелдерді соғысқа жаяу әскерге, ең алдымен снайперлік мектептерге дайындау қолға алынған (KrylovaA., 2010: 336). Автордың бұл ойларын Хиуаз Доспанова естеліктері де дәлелдей түседі: «Совет авиациясының бәрінен де биік, бәрінен де алысқа, бәрінен де ұзақ ұшу табысы бүкіл әлемді таңырқатты. Жер жүзіне атағы жайылған ер-ұшқыштар қатарына әйел-ұшқыштар қосылды» (Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві (ҚР ОМА) д. 25).

Соғыс даласында ерлік көрсеткен Әлия Молдағұлова, Мәншүк Мәметова сынды батыр қыздарымызбен қатар, Хиуаз Доспанованың ерлігі ерекше назар аудартарлық. Хиуаз Доспанова өзінің өскен ортасы, ұрыс даласындағы ерлігі туралы көзі тірісінде жазып мол естелік қалдырған. Доспанова Хиуаз Қайырқызы – Ұлы Отан соғысы жылдарында майданда ерлікпен шайқасқан қазақтың қайсар ұшқыш қызы. Атақты орыс ұшқышы Марина Роскова басқарған 46 гвардиялық түнгі бомбалаушы –ұшқыштар полкінде штурман қызметін атқарған. Соғыс кезінде-ақ «Қанатты қыз» атанған – Хиуаз Доспанова апамыз небәрі 18 жасында майдан шебінен табылған. Доспанова Украина, Беларуссия мен Польша жерлерін азат етуге қатысып, Германия аспанында соғысқан. Жап-жас қазақ қызы жер бауырлап ұшатын ПО-2 ұшағын ұршықша иіріп, талай мәрте түн ішінде жау тылын талқандайды. Ол түнгі бомбалауға штурман ретінде 300 рет қатысқан (Доспанова Х. 1963: –38).

Көрсеткен жауынгерлік ерліктері үшін «Қызыл жұлдыз», II дәрежелі «Отан соғысы» ордендерімен, «Кавказды қорғағандығы үшін», «Варшаваны азат еткені үшін» және т. б. секілді көптеген медальдармен марапатталған (ҚР ОМА, қ 2367. Т.1. Іс 25).

Хиуаз Доспанова 1922 жылы 15 мамырда Атырау облысының Құрманғазы ауданының Гонюшкино ауылында дүниеге келген. Ата-анасы революцияға дейін балықшы болған. Кейін әкесі зергерлік білім алып, партия қатарында жұмыс істесе, анасы Меруерт мұғалім болған. Кейін отбасы Оралға көшіп келген (ҚР ОМА, қ 2367. Т.1. Іс 1)

Авияцияға Хиуаз өзінің қатарластары секілді келген. Орал қаласының №11 орта мектебінің 9 сынып оқушысы бола тұра Хиуаз аэроклубқа келеді. 1940 жылы мектепті алтын медальмен аяқтап, онымен бірге ұшқыш куәлігін де алып шығады. Мектеп бітірген соң Н.Е. Жуковский атындағы әскери әуе академиясына оқуға түспекші болғанымен, ол жерге қабылданбайды. Оған қамықпай құжаттарын Сеченов атындағы Бірінші Мемлекеттік Мәскеу медициналық институтына тапсырып, емтихансыз қабылданады (ҚР ОМА, қ. 2367. т. 1. Іс 25).

1942 жылы майда әлемдік авиация тарихындағы алғашқы жеңіл бомбылаушылардың түнде шабуылдайтын әйел полкі жасақталған болатын. Хиуаз 588-түнгі бомбалаушы авиа полкінің атқыш-штурманы болып тағайындалды. ПО-2 жеңіл бомбылаушылар міндеті – түнде аса қатты емес биіктіктен алдын ала анықталған жау техникалары мен күші шоғырланған жерлерді бомбылау болды (ҚР ОМА, қ. 2367. Т. 1. Іс 25). Хиуаздың штурмандық қасиеті туралы Кеңес

Одағының батыры Марина Чечнева өзінің «Боевые подруги мои» атты еңбегінде «Доспанова всегда безошибочно выводила свой самолет на цель и также точно выходила на свой аэродром» – деп жазған (ҚР ОМА, қ. 2367. От. 1. Іс 58). Хиуаз Доспанова өз ісінің мықты шебері болған.

1942 жылдың күзінде Кавказда алғаш жараланып, 2 айдай госпитальда жатып, қатарға қайта қосылған болатын. 1943 жылы 1 сәуірде екінші рет ауыр жарақат алады. Жарақаты қайтақайта сыр берген соң штабқа полктің байланыс басшысы болып ауысады. Осы тұста полкпен бірге Екінші Белорус майданында болады. Сонымен бірге Варшава, Бреснау аспандарындағы шайқастарға қатысқан (ҚР ОМА, қ. 2367. Т. 1. Іс 25) . Жеңіс қарсаңында ұшқыш қыз бен оның полктастары Берлиннен қашық емес Нате Бранденург қаласында болды. Осы тұста полкті тарату туралы бұйрық келген болатын (ҚР ОМА, қ. 2367. Т. 1. Іс 25). Соғыс соңында, үйге қайтар сәттің алдында Хиуаз Доспанова ерекше тапсырма алып, генерал Гречкомен бірге Мәскеуге ұшатын рейске екінші штурман болып тағайындалады. Тағайындаудан кейін қолбасшы Киевскиймен айрықша әскери округпен экипаж оны Киевке жеткізеді (ҚР ОМА, қ. 2367. Т. 1. Іс 58. 67 п). Осылайша 1945 жылы авиация лейтенанты Х. Доспанова Оралға оралады. Бірақ екінші топ мүгедегі болып оралады.

Соғыстан кейінгі жылдары да Хиуаз Доспанова ел үшін еңбек етуді тоқтатқан емес. Мысалы, Ғани Мұратбаев атындағы оқушылар мен пионерлер үйінің құрылысы мен көркем безендірілуіне атсалысты. Хиуаз Қайырқызы Қазақстан компартиясы Оталық комитетінде, Қазақстан комсомолында, Алматы қалалық комитетінде жауапты қызметтер атқарған. Алматы қалалық комитетінде екінші, кейіннен бірінші хатшылықты қызметтерде болған. Бейбіт күндегі ерен еңбегі жоғарғы үкіметтік марапаттармен бағаланды: Қызыл ту, Еңбек Ордендері, Ерен еңбегі үшін медальдары. Ал, 2004 жылы желтоқсанда Хиуаз Доспановаға Қазақстан Республикасы Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың Жарлығымен «Халық қаһарманы» атағы берілді (ҚР ОМА, қ. 2367. Т. 1. іс 25).

Ендігі кезекте Хиуаз Қайырқызының естеліктерінің ішкі мазмұнына тоқталар болсақ, соғыс жылдарындағы күнделікті өмір туралы, соғыс қимылдары туралы, кеңес қыздарының ерен ерлігі туралы көптеген мәліметтер аламыз.

Ең алдымен, Хиуаз апамыздың естеліктерінен мықты патриотизмді, Отанға деген шексіз сүйіспеншілікті көруге болады. «Ант сөздері – жауынгердің борышы, ары, намысы. Біз ант сөздерін сап алдында босқа қайталаған жоқпыз, жоқ, ол сөздер біздің жанымыз, жалынымыз еді, әскери өміріміздің бастан кешкен және кешетін қасиетті күндері еді. Сол күні ант берген күн біз өзіміздің нағыз жауынгер екенімізді сезіндік» (Доспанова Х., 1963: 41) – деп зор тебіреніспен жазады. Ант берудің жай сөз емес, үлкен жауапкершілік екенін дәріптейді. Бүгінгі жастарымыз үшін бұл өмірлік сабақ болар мәнді сөздер.

Хиуаз Доспанова Әлия мен Мәншүкті соғысқа аттанбастан бұрын жақсы білгендігін айтады. «Біз Әлия мен Мәншүктің отбасыларымен аралас-құралас тұрғанбыз. Кезінде Әлияның анасы мен менің анам қазіргі Абай атындағы опера және балет театры жанындағы бір ескі үйдің пәтерінде тұрған. Алдымен соғысқа кеткен менмін. Менің майданға кеткенімді білген Мәншүк пен Әлия жаудан елін азат ету үшін майданға өздері сұранып дегенді естідім (ҚР ОМА, қ. 2367. Т. 1. Д. 25). Өз еркімен елі үшін майданға сұранып, өлімнен тайсалмаған батыр қыздарымыздың өмірі мен жүріп өткен жолдары, ерлігі қазіргі жастарға терең ой салуы қажет.

Хиуаз апамыздың естеліктерінен соғыс жағдайындағы күнделікті өмір мен бір сәт тыныштық орнаған кездегі демалыстар мен мерекелердің атап өтілуіне қатысты да құнды мәліметтер алуға болады. «Міне бүгін салтанатты кеш. Көпшілігіміздің кеудемізде үкімет наградасы жарқ-жұрқ етеді. Көркемөнер мүшелерінің концерті басталды... Рая орыстың бірнеше халық әндерін орындады. Одан кейін сахнаға біздің эскадрильямыздың командирі Дина Никулина шығып, әсем қозғалыспен вальс-чечетканы билеп берді. Сұлу тұлғалы Валя Ступина бірнеше романс айтты. Сонан соң сахнаға көркем сөз шебері Ира Кашилина шықты. Әркім сахнадан ду қол шапалақтаумен, қошеметпен кетіп жатыр. Соғыс басталғалы бері сол кеште біз тұңғыш рет биледік. Сауық түн ортасы ауғанша созылды (Доспанова Х., 1963: 38).

Сонымен қатар полк жауынгерлері арасында «Крокодил» шығарылып тұрған. Естелік мазмұнына сүйенсек, мұнда негізінен қателіктер, тәртіп бұзушылықтар т. б. тақырыптарға арналған мақалалар, әзіл өлеңдер жарияланып тұрғандығын көреміз. Мысалы, бірде жаңа жыл қарсаңында полкта болған төтенше жағдай, яғни көрші аэродромның маскировка елкасы ұрланғандығы, бірақ шын мәнінде ол ұрлық болмай шыққандығы тура-

лы қызық оқиғаны баяндаған мақала туралы бөліседі: «...«Крокодилдің» алғашқы номеріне міне осындай күлкілі жайларды қостық. Жолдастарға шарж бердік. Қыздар жапырласа келіп көріп, шек-сілесі қатқанша күліп, мәз болып қалды» (Доспанова Х., 1963: 56-57) – дейді. Соғыс тауқыметіне қарамастан, өмірге деген құштарлық, ұнжырғаларын түсірмей, көңілдерін баспай мәдени шаралар өткізіп тұрулары да ерлік десек қателеспейміз. Соғыс жағдайына қарамастан ресми мерекелер мен атаулы күндер мүмкіндігінше аталып өтіліп, бір сәттік тыныштықты бекер өткізбей, жеңіске қол жеткізетіндеріне, бейбіт өмірдің қайта орнайтындығына кәміл сенгендіктерін де Хиуаз Қайырқызы естеліктерінен көре аламыз.

«2-Белорусс майданының құрамындағы біздің әуе армиямыз ол кезде Польшаға кіріп, полкымыз Далеке деген жерге орналасқан. 1944 жылдың декабрі болатын, біз жаңа жылды қарсы алуға әзірленіп жаттық. Жаңа жыл мерекесін революциялық мерекелермен бірдей тойлап өткізуді біз дәстүрге айналдырған едік. Ал жағдайға қарағанда бұл жаңа жыл майданда қарсы алатын соңғы жаңа жыл болмақ түрі бар. Жеңіс жылы болатыны байқалады. Сондықтан бәріміздің көңіліміз жақсы» – дей келе, әрбір звено, әрбір эскадрилья, инженер-техникалық құрам, тіпті полк штабы түгел шырша безендіріп, жаңа жылдық мерекені атап өтуге дайындалғындығы туралы баяндайды (Доспанова Х., 1963: 67).

Соғыс жағдайындағы адамдар арасындағы ерекше қасиеттердің бірі – Достық пен адамдардың бір-біріне деген қамқорлығы мен бауырмашылдығы еді. Хиуаз Қайырқызы соғыс жағдайында өзімен тағдырлас болған әрбір кеңес әйелі туралы жылы сезіммен, ыстық лебізбен баяндайды. Мысалы, «Полк өмір сүрген алғашқы күннен бастап Дуся екеуміз бірге болдық. Қуаныш пен қайғыны бір бөлісіп, келген хатты бірге оқыдық. Мен жараланбастан аз-ақ бұрын бүкіл звено болып оның туған күнін тойлаған едік, енді міне арамызда Дуся жоқ. Оны неміс истребителі аңдып жүріп, кабинада отырғанында басына снаряд оғын тигізіп, жас өмірін жоқ етіпті... Дуся Носальға Совет Одағының Батыры деген атақ берілді (Доспанова Х., 1963: 53). «Саша Хоршилова екеуміз полк жасақталған күннен бастап доспыз, бір-бірімізді қатты сыйлаймыз, бірақ айтысып алмай тұрып, тіпті ептеп ерегесіп алмай тұрып ешбір мәселені шешпеуші едік (Доспанова Х., 1963: 61).

Одан бөлек алғашқы жауынгерлік тапсырмасын ұшқыш Полина Белкинамен орындағындығын, полк парторгі Мария Руттың оларды алғаш сапарына аналық тілекпен шығарып салғандығын, алғашқы жарақатынан айыққаннан кейін Юля Пашковамен екі жүз дүркін жау шебіне ұшып аман қайтқандығын зор мақтанышпен баяндайды. Естеліктердің бірінде Юля Пашковамен «Славянская станицасын бомбаландар»! – деп таспырма алғандықтарын, дәл тапсырманы орындауға барған кезде сол мекенде Пашкованың үйі екендігін, әке-шешесі сонда тұратындығын білгендерін баяндайды. Қалыптасқан мұндай ауыр жағдайда Отан үшін тапсырманы орындау мен өз үйіннің тағдыры арасында таңдау жасау ауыртпалығына қарамастан, картадан қарап шамамен сол үйге тимейтіндей етіп шабуылдағандарын да ерекше еске алады. «Кейін сол Славянская станицасында болып қайттым, Юльканың үйі сол қалпында аман қалған. Бірақ Юляның өзі қаза тапқан еді» – деп жазады (Социалистік Қазақстан. 8 март. 1975 жыл).

Соғыс жағдайындағы әсерлі сәттердің бірі – аман жүрген туған-туыс, бауырдан достарыңнан хат алу, жер-жерлердегі майдандағы жағдайды баяндаған, амандығын білдіріскен хаттар алу. Соғыс тарихын күнделікті өмір тұрғысынан зерттеудегі маңызды элементтердің бірі де осы хаттар болды. Сол себепті де, соғыс майдандары мен бейбіт орта арасында өзара хат алмасулар толассыз жүріп отырған. «Соғыстың өн бойында біз туыстарымыздан, жолдас-жораларымыздан үнемі хат алып тұрдық. Олар жылы сезімге, қамқорлыққа, баласына деген ата-ана мақтанышына толы болатын. Хатты жатақханаға, дәл ұшарда немесе қонған бойда аэродромға әкеліп беретін. Алған бойда әрбір жолын толқи оқып, қуанышқа кенелуші едік. Одан кейін достарымызға оқып беретінбіз» (Доспанова Х., 1963: 45) – деп берілген естелік жолдардан қаншалықты тебіреністі көруге болады. Осылайша соғыс тақырыбының әртүрлі қырларын талдауға болады.

Сондай қызығушылық тудыратын мәселе – тәртіп мәселесі. Жеңіс қатаң тәртіптің арқасында келді ме, әлде әркімнің жеріне, еліне деген сүйіспеншілігімен келді ме деген сауалдар заңды. Хиуаз апамыздың естеліктеріне сүйенсек: «...соғыста қатқан қайыстай стандарт болған да емес, болуы мүмкін де емес еді. Кейде полк командирі Евдокия Давыдовна Бершанская ұшқыштар құрамын тегіс жиып алып, ерекше көзге түскен жауынгерлік ұшу сапарларын тал-

дап, бүкіл полк алдына түнгі тапсырманы бірақ қоятын. . . . Авиацияның немесе әуе армиясының штабы жауынгерлік тапсырманы әрбір күнге, тіпті кейде майдан шебінің жалпы жағдайына байланысты әрбір ұшу сапарына нақты түрде беруші еді. Кей кездері тапсырма жедел орындауды талап етеді, ондайда полк командирі Бершанская бізді тревога арқылы тұрғызады. Ұшқыштар шапшаң киініп, тапсырманы самолетте отырып тыңдайды» (Доспанова Х., 1963:49).

Кей жағдайда бомбалаушы қыздар басқа бағыттағы тапсырмалар да алып тұрған. 1943 жылы Кеңес әскері, соның ішінде авиация полктерінің алдында тұрған мақсат – шегіне бастаған жау әскерін қуып, аяғына жеткізу. Осындай тапсырманы Хиуаз апамыздың да полкі алған. «Жау ошағындағы үрейді еселей түсу үшін, бомбылаудан кейін сол жерлерге майдандағы жеңістер мен жетістіктерімізді көрсететін парақшалар лақтырып кетіп тұрдық» – деген жерлерден жеңіске деген сенім жауынгерлерімізді одан да қайраттандыра түскенін көреміз.

Сонымен бірге, алғаш рет соғыс барысында бомбалаушы қыздарға жау аймағына бомбы тастау үшін емес барлау үшін ұшу тапсырмалары берілгендігі, ал өздерінікіне көмекке ұшқандықтары туралы жазады. Олар көрсетілген жерге барып, қонбай әуеден тамақ, қосалқы құралдар, оқ-дәрілер салынған жәшіктер мен мешоктарды жеткізгендіктерін баяндайды. Әсіресе, сібірліктерге көмек жеткізгендегі әуе мен жерден төнген қауып, оқ атуларға қарамастан, қоршауда қалған өз әскерлеріне көмек қолын созған. «Бірнеше күннен кейін Севастополь түбімен ұшатын тұста, бізге аэродромға сібірліктер дивизиясы келіп, әскери көмегіміз үшін алғыс білдірді» – деп жазады (Ленинская смена. 25 мая. 1965 г.).

Осындай ерлік жолымен жүріп өткен Хиуаз апамыздың аты тарихта, әрбір ұрпақтың санасында – «Қанатты қыз» ретінде сақталады. «Қанатты қыз» атануы туралы Хиуаз Қайырқызы: «...Мені соғыс шағында қазаққа әйгілі еткен алғашқы мақаланың аты – «Қанатты қыз» еді. Жерде жүрген бір бөлек, көкті тіліп өтіп, жауға тұтқиылдан өршелене тап беруге машықтанып алған маған қанат бітірген сол ұшақтар. Солай болғандықтан мені қанатты қыз деді ғой» – дейді.

Қорытынды

«Қанатты қыз» – Хиуаз Доспанованың соғыс куәгері ретіндегі естеліктерінің тарихи деректік маңызы өте зор екендігіне көз жеткіземіз. Қорыта айтқанда, Хиуаз Қайырқызының соғыстағы ерлігі – Отан қорғау соғысындағы мыңдаған қандастарымыздың ортақ отанымыз деп кеңестік әскер құрамында жан аямай ерлік көрсетіп, еңбек еткенінің бір ғана көрінісі. Дәл осындай жекелеген солдаттарымызбен әйел, ер деп бөлінбей, ерлік көрсеткен азаматтарымыздың еңбектерінен бүкіл кеңес халқының жеңісі жинақталды.

Өз кезінде ұшқыш әйелдер жасаған ғажайып бастамасы бұрынғы кеңес адамының жан сұлулығын, күшін әлемге паш етіп, күні бүгінге дейін жастарымызды жаңа ерлік істерге баулитын өнеге екені даусыз.

Қазақтың қаhарман қызы Хиуаз апамыз 2008 жылдың 20 мамырында қайтыс болды. Бүгінде Оралдағы № 30 орта мектеп апамыздың атымен аталып, болашақ ұрпақ тәрбиелеп отыр. Сонымен бірге Атырау қаласында Мұз айдыны да Хиуаз есімімен аталып, скульптуралық ескерткіші орнатылған. «Эйр Астана» АҚ Embraer 190 ұшағына бірінші ұшқыш қазақ қызы Хиуаз Доспанованың есімі берілді. «Бұл аты аңызға айналған ұшқыш қызымыздың ерлігі мен өжеттігі және барлық біздің ашық аспанымыз үшін шайқасқан соғыс ардагерлеріне деген құрмет деп білеміз» – дейді «Эйр Астана» АҚ президенті Питер Фостер.

Мақала «Майдан/тыл: Қазақстан мен Ресей тарихындағы Екінші дүниежүзілік/Ұлы Отан соғысының гендерлік аспектілері» ғылыми жобасы аясында дайындалды.

Әдебиеттер

Доспанова Х. (1963). Халқым үшін (Әскери ұшқыштың естелігі). Алматы: Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы.

Goldsten J. (2001). War and Gender. Cambridge University Press.

Krylova Anna. (2010). Soviet Women in Combat: A History of Violence on the Eastern Front. Cambridge University Press, Cambridge.

Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві (ҚР ОМА). Қор 2367. 1т. іс 25.

ҚР ОМА. Қор 2367. 1т. Іс 25.
ҚР ОМА. Қор 2367. 1т. Іс 58
ҚР ОМА. Қор 2367. 1т. Іс 58. 67 п.
ҚР ОМА. Қор 2367. 1т. Іс 3. 8 п
Ленинская смена. 25 мая. 1965 г.
Малышева Е. М. (2011). Во имя Отечества. Патриотизм народа в 1941-1945 гг. Москва: «Ветсхе».
Социалистік Қазақстан. 8 март. 1975 жыл
Қырсық бомбаны ең бірінші лақтырдым (2012). Х. Қ. Доспанова: әңг. Ә. Сейілханқызы. Класс time. 16 мамыр. №16. 12 б.
Қанатты қыздар: [Әскери ұшқыш естелігінен] / Х. Қ. Доспанова // Жұлдыз. 1961. №3. 77-86 бб.
ҚР ОМА. Қор 2367. 1т. Іс 52.
ҚР ОМА. Қор 2367. 1т. Іс 55.
ҚР ОМА. Қор 2367. 1т. Іс 59.
Доспанова Х. Қ. (2008). Әлия мен Мәншүгімді сағынып жүрмін. Әңгімесін жазып алған А. Мәди // Алматы ақшамы. 2008. 29 сәуір (48-49).
Доспанова Х. Қ. (2010). Ұшқыш күнделігінен // Алматы ақшамы. 2010. 6 наурыз, №28/29. 16-17 бб.
ҚР ОМА. Қор 2367. 1т. Іс 24.
ҚР ОМА. Қор 2367. 1т. Іс 15.

References

Dospanova H. (1963). Halkym uschin (Askeri uschkyschtyn esteligi) [For the people (Memories of a military pilot)]. Almaty: Kazaktyn memlekettik korkem adebiet baspasy.
Goldsten J. (2001). War and Gender. Cambridge University Press.
Krylova Anna. (2010). Soviet Women in Combat: A History of Violence on the Eastern Front. Cambridge University Press, Cambridge.
Kazakstan Respyblikasy Ortalyk memlekettik arhivi (KR OMA) [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (TsGA RK). Kor 2367. 1t. Is 25.
KR OMA. [TsGA RK]Kor 2367. 1t. Is 25.
KR OMA. [TsGA RK] Kor 2367. 1t. Is 58
KR OMA. [TsGA RK] Kor 2367. 1t. Is 58. 67 p.
KR OMA. [TsGA RK] Kor 2367. 1t. Is 3. 8 p
Leninskaia smena [Lenin's shift]. 25 maia. 1965 g.
Malyscheva E. M. (2011). Vo imja Otetchestva. Patriotizm naroda v 1941-1945 gg. [In the name of the Fatherland. Patriotism of the people in 1941-1945] Moskva: «Vetche».
Sotsialistik Kazakhstan [Socialist kazakhstan]. 8 mart. 1975 zhyl
Qyrsyq bombany en birinschi laqtyrdym [First threw the ill-fated bomb]/H. Q. Dospanova:ang. A. Seilhanqyzy//Klass time. 2012. 16 mamyr (№16). 12 b.
Qanatty qyzdar: [Askeri uschqysch esteliginen] [Winged girls: From the memories of a military pilot] /H. Q. Dospanova// Zhuldyz. – 1961. – №3. – 77-86 bb.
QR OMA. Qor 2367. 1t. Is 52.
QR OMA. Qor 2367. 1t. Is 55.
QR OMA. Qor 2367. 1t. Is 59.
Dospanova H. Q (2008). Alija men Manschugimdi sagynyp zhurmin [I miss my Aliya and Manshuk] angimesin zhazyp algan A. Madi. Almaty aqschamy. 29 sayir.
Dospanova H. Q. (2010). Uschqysch kundeliginen [From the pilot's diary]. Almaty aqschamy. 6 nayryz. №28/29. 16-17 bb.
QR OMA. Qor 2367. 1t. Is 24.
QR OMA. Qor 2367. 1t. Is 15.

ҒТАМР 03. 41. 01

Искаков Қ.А.

3 курс PhD докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Қазақстан, Астана қ., e-mail: kuanysh_iskakov@mail. ru

АРХЕОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫНДАҒЫ ТРЕПАНАЦИЯНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ

Трепанацияға деген қызығушылық XIX ғасырдан пайда бола бастады. Алғашқылардың бірі болып Венгр ғалымдарының хабарларын кездестіруге болады. Сол кезеңнен бері осы тақырыпта көптеген шетелдік және отандық археолог, антрополог, медицина ғалымдары қалам тартты. Мақалада көне дәуірлерден бастау алатын трепанация құбылысының зерттелу тарихы жан-жақты ашып көрсетілді және оның даму кезеңдеріне шолу жасалды.

Әлемдік тәжірибеде трепанация тірі адамға да, өлген адамға жасалған жағдайлар кездеседі. Автор ғалымдардың тірі адамдарға және мәйітке трепанация жасау себептері туралы пікірлеріне тоқталды.

Сонымен қатар, кейінгі жылдары Қазақстан жерінен көбіне патша обаларынан жиі табылып жатқан бас сүйектің және жілік сүйектердің бұрғылануына байланысты жүргізілген зерттеу жұмыстары нәтижесіндегі отандық археологтардың пікірлері салыстырыла талданды.

Түйін сөздер: трепанация, мәйіт, бас сүйек, археология, зерттелу тарихы, медицина, оба.

Iskakov K.

doctoral candidate, L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Kazakhstan, Astana, e-mail: kuanysh_iskakov@mail. ru

History of the study of trepanation in archaeology

The interest of scientists in trepanation originated in the XIX century. One of the first found mention of Hungarian scientists. Since this time, a large number of domestic and foreign scientists, archaeologists, anthropologists and doctors conducted research on this topic. The article describes in detail the history of the study of trepanation, which originated in ancient times, and also defines its stages of development.

In world practice, there are cases of both intravital and postmortem trepanning. The author reviewed the various opinions on the causes of trepanation for both a living person and a corpse.

A comparative analysis of the works of domestic archaeologists was also carried out based on the results of a study of the cases of drilling human bones of the skull and tubular bones that have recently been encountered in «royal» kurgans in Kazakhstan.

Key words: trepanation, corpse, skull, archeology, history of study, medicine, mound.

Искаков К.А.

PhD докторант, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
Казахстан, г. Астана, e-mail: kuanysh_iskakov@mail. ru

История изучения трепанации в археологии

Интерес ученых к трепанации зародился в XIX веке. Одними из первых встречаются упоминания венгерских ученых. Начиная с этого времени большое количество отечественных и зарубежных ученых-археологов, антропологов и врачей провели исследования по данной теме. В статье подробно описана история изучения трепанации, зародившейся еще в глубокой древности, а также определены ее этапы развития.

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

В мировой практике встречаются случаи как прижизненной, так и посмертной трепанации. Автор рассмотрел различные мнения о причине проведения трепанации как живому человеку, так и трупу.

Также был проведен сравнительный анализ трудов отечественных археологов по результатам исследования часто встречающихся в последнее время в «царских» курганах на территории Казахстана случаев сверления костей черепа и трубчатых костей человека.

Ключевые слова: трепанация, труп, череп, археология, история изучения, медицина, курган.

Кіріспе

Бүгінгі күні Қазақстанның әр аймақтарынан әсіресе, Шығыс және Орталық Қазақстаннан трепанацияланған бас сүйектер мен бұрғылап тесілген жілік сүйектерінің табылуы отандық археологияда трепанация құбылысына деген ғылыми қызығушылық тудыруда.

Осы бағытта терең зерттеулер жасау үшін біздің де тарапымыздан трепанацияның зерттелу тарихы мен оның даму кезеңдеріне шолу жасау қажет болып отыр. Сол арқылы еліміздегі археологиялық табылымдардан табылған осы бағыттағы зерттеулерді дамыту мәселесі мен терең талдау жұмыстары тұр.

Зерттеудің әдіснамасы

Археология ғылымында бөлек феномен ретінде қарастырылатын адам бас сүйегіне жасалған трепанациялардың зерттелу тарихнамасын қарастыра отырып, өзіндік қалыптасқан әдіснамаларын көруге болады. Ол негізінен кез келген осы тақырыпқа тоқталған зерттеуші ұстанатын бірнеше бағыттарға негізделген.

Біріншіден, антикалық кезеңдердегі медицина ретінде қарау.

Екіншіден, түрлі этностарға тән дүниетанымдық түсініктер, әсіресе адам жанының аспанмен байланыстылығын қарастыру.

Үшіншіден, кешенді түрде ғылыми тұжырымдардың қалыптасуы, дискуссиялардың орын алуы, яғни трепанация өлі адамға ма, тірі адамға жасалады ма деген мәселелер.

Сонымен қатар, әр өңірлерден табылған көптеген трепанацияның түрлері мен жасалу әдістері, оған қолданған құралдарға қатысты зерттеулермен толығады.

Зерттеудің келесі бір әдісі, біз ұстанатын осы әдістердің барлығына шолу жасай отырып, этноархеологиялық салыстыру әдісі арқылы көне мәдениеттер мен түркі халықтары, соның ішінде қазақ халқының дүниетанымын сабақтастыра зерттеу.

Негізгі бөлім

Трепанация феноменіне ғылыми қызығушылық XIX ғасырда деректанулық базаны кеңейту нәтижесінде пайда болды. Алғашқылардың бірі болып Венгр ғалымдарының хабарлары пайда болды. Гректердің медициналық мәліметтері ғайып болып, ал трепанацияның анық іздері бар бас сүйектер жер қыртысының астында жатқанда Карпат тауларының жазығында табылған көптеген бас сүйектер ерекше құбылыс болып табылды. Т. Анда атап өткендей табылмалардың құндылығы олардың тар кеңістік-мерзімдік шеңберде болуымен артты. Алғашқы құжаттық материалдар X ғ. жататын венгр қорымдарына қатысты болды және елді жаулап алу мерзіміне (конквеста кезеңіне) жатты.

Дегенмен кей ғалымдар трепанацияның ғылыми әдебиеттерде көрсетілуі 1849 ж. деп мерзімделеді деп есептейді – Atlas de Morton, Cranea Americana (Lisowski, 1967).

Бірнеше жылдан кейін американдық дипломат Е.Г. Сквайер Кускода (Перу) ежелгі трепанациялық бас сүйек тауып, оны ірі француз антропологы Поль Брокаға сараптамаға жібереді.

Прюньер Лозеры департаменті дольмендерінде Францияда табылған қолдан жасалған трепанациялары бар адамдардың бас сүйектері мен олардан алынған пластиналар 1873 Лионада Француз ассоциациясында қызу талқыланды.

«... Д-р Прюньер трепанацияланған бас сүйектің қуысынан табылған адам бас сүйегінен кесіп алынған дөңгелек пластинаны ұсынды. Бұл пластина бұрыс овалды формада, ұзындығы 50 мм болып табылады. Пластина шүйденің оң жақ сүйегінен кесіліп алынған, оның ішкі жағындағы тамыр іздері бұған дәлел болып табылады. Өзінің формасы, қалыңдығы, тығыздығы мен түсі жағынан бұл пластина табылған бас сүйектің бөлігі болып табылмайды және анық басқа бас сүйектікі». Сүйек пластиналар мен трепанацияланған бас сүйектерді 1874 ж. Марны департаментінің неолиттік жерлеу үңгірлерінде барон Де Бай да тапты.

1885 ж. қарай Прюньерде 167 трепанацияланған бас сүйектен коллекция жиналды. Трепанация неолиттік дәуірде халықтың барлық топтарын қамтығандығын ескеру қажет. Де Бай 44 бас сүйектен сериядан тек 3-еуі ғана трепанацияланған бас сүйек тапты.

1877 ж. одан бір жыл бұрын Будапештте өткен тарихқа дейінгі антропология мен археологияның халықаралық конгресі еңбектерінің бірінші томында П. Броканың неолит дәуіріндегі бас сүйектің трепанациясы мен амулеттерге арналған мақаласы жарияланды. Француз антропологы бүгінге дейін өз мәнін сақтаған адамның бас сүйегі жиынтығында көне операциялардың классификациясын ұсынды. Брока алғашқылардың бірі болып бас сүйек трепанациясы кейде тірі адамдарға долылық, эпилепсия (қояншық), жүйкелік конвульсия сияқты кейбір ауруларды емдеу мақсатында жасалды деген болжам айтты. Бұл аурулардың себебі адамның басында деп қабылданды және сонда мекен ететін ерекше рухпен байланыстырылды. Бас сүйекте қолдан тесік жасаудың мақсаты сол рухтың шығуына жол беру болды. Сол арқылы адамды аурудан айықтыру болды деді. Алайда таң қаларлығы мұндай трепанацияланған бас сүйектердің кейбірінде тірі кезде жасалған трепанациялармен қатар, біріншімен шектесетін не бірігіп кеткен, бірақ қырлары тік болып келетін, яғни өлгеннен кейін тесілген трепанациялар да кездеседі. П. Броканың пікірі бойынша жүйке ауруларына шалдығып, тірі кезінде трепанация жасалғандар ерекше жаратылғандар болып саналады. Бас сүйек рух тұратын орын деп есептеледі, адам өлген кезде тайпаластарында оның бас сүйегінің бөліктерін пайдалануға ниеті болған.

Поль Брокаға қарсы оның кіші замандасы сэр Виктор Хорсли трепанация себептерін түсіндіруде өзінің нейрохирургиялық тәжірибесімен байланыстырды. Ол Джексон эпилепсиясын зерттеген. Сондықтан ол ежелгі трепанацияның басты мақсаты бас сүйек жарақаттарынан пайда болатын ауру мен эпилепсиядан айықтыру болды деп есептеді.

Венгр ғалымы Т. Анданың еңбектері XX ғ. ортасына жатады, алайда оларда өткен ғасыр дәстүрлерінің қатты әсері сезіледі. Ол «адамдар жебе ұштарын немесе сүйек сынықтарын алғаннан кейін талып қалу немесе селкілдеу сияқты миға қысымның нәтижесінде пайда болатын бас ауруы қойғанын байқады. Ауру тудырды деп есептелген сүйек сынығына магиялық мән берілді» – деп жазды. Бүгінгі күні де адамдар жарақатынан алынған оқты немесе өтінен, бүйрегінен алынған тасты қалтасында не мойнында сақтап жүреді. Осыған қарап, көне заман мекендеушілері де зақымданған бас сүйек бөлігін жіп өткізіп, мойнында іліп жүрген немесе өз құдайының мойнына іліп қойған деген тұжырым жасауға болады. Бұған Вуайе жеріндегі неолит дәуірі үңгірінен табылған табылмалар дәлел бола алады (Anda, 1951: 314).

XX ғасырда пайда болған ежелгі адамдардың ауруларын зерттейтін – палеопатология ғылым пайда болғаннан бастап бұл құбылыс сол саланың зерттеу пәніне айналды (Ruffer, 1918: 90-94). Егер XIX ғасырда көне трепанацияларды зерттеуде француздар алда болса, XX ғасырда трепанация феноменін зерттеуде неміс (Г. Шредер, Х. Гримм, Х. Ульрих, Л. фон Кароли, В. Паль, М. Шульц), венгр (Т. Анда, Л. Бартуш, И. Кизели, И. Немешкери, Д. Краловански, Ачади, К. Ери және т.б.), австрия (Ф. Йенкер, Б. Ханель), болғар (П. Боев), британия (С. Пигготг, К. Веллс, Д. Бротвелл және т.б.) мектептері пайда болды. Кеңес өкіметінде палеопатологиялық зерттеулерді үйлестірумен белгілі клиницист Д.Г. Рохлин айналысты. Ресейде көне трепанацияларды зерттеуге дәрігерлер В.А. Гойхман, В.В. Бобин және палеоантрополог И.И. Гохман атсалысты. Трепанация феноменін зерттеуге балтық маңы ғылыми мектептерінің өкілдері В.Я. Дэрумс, Р. Янкаускас үлкен үлес қосты.

Палеопатологтар негізінен трепанациялаудың емдеу және хирургиялық жақтарын зерттеді. Ал бұл мәселенің археологиялық және этнографиялық тұстарына қажетті деңгейде көңіл бөлмеді.

Әлі күнге дейін ежелгі трепанациялардың жалпыға ортақ анықтамасы жасалған жоқ. Авторлардың көпшілігі ми қабының тұтастығын бұзатын жоспарланған хирургиялық әсерді айтады. Кембридж Палеопаталогия энциклопедиясында трепанация «бас сүйек пен қоршаған орта арасында канал жасау» деп сипатталады (Aufderheide, Rodriguez, 1998). М.Б. Медниковаными трепанацияның қарапайым әрі жан-жақты анықтамасы – бас сүйектен сүйектің бір бөлігін алу немесе «бас сүйек жиынтығынан сүйектің бір бөлігін толығымен немесе ішінара алу» (Медникова, 2004).

XX ғасырда фактілерді жинау процесі жүреді. Дегенмен, хронологиялық және географиялық тенденцияларға арналған жекелеген жалпылама зерттеулер пайда болады. 1940 ж. британ ғалымы С. Пигготтың ежелгі европалықтардың бас сүйектерінің 200 трепанациялары туралы тізімі жарияланды (Piggott, 1940).

Британдық зеттеуші П. Хайн өз диссертациясында трепанация белгілері бар 334 бас сүйектен тұратын регистр жасады. Ол XIX ғ. қазбалардан табылған бас сүйектермен және сүйек амулеттермен қатар жалпы еуропа кеңістігінде трепанацияланған бас сүйектер саны 450-ге жеткенін атап өтті (Hein, Haufigkeit, 1960).

XX ғасырдың 60-шы 70-ші жылдары ежелгі трепанация тақырыбына ерекше қызығушылық туғандығын ерекше атап өтуге болады. Бұл кезеңде Венгр ғалымдары ежелгі краниометрияларды сипаттаудың әдістемелік ұсыныстары дайындалды (Nemeskeri, Kralovcmsky, 1965). Алайда Л. Бартуштың (Bartucz, 1950; Bartucz, 1966) және И. Кисзелидің (Kiszely, 1969) венгр тілінде жазылған Венгриядан табылған трепанацияларға арналған іргелі монографиялары шетелдік зерттеушілерге түсініксіз болды. 60-шы жылдары болгар антропологы П. Боев та белсенді жұмыс жасады. Ол Кеңестік Одақ территориясындағы трепанация материалдарын да зерттеді (Boev, 1970).

XX ғасырдың 80-ші жылдарындағы И.И. Гохманның «Палеоантропология и историческая медицина» атты мақаласында автор Васильевка III, II, Вовниги қорымдарынан табылған трепанацияларға қайта тоқталып, Төменгі Волга бойынан қола дәуіріне жататын адамның бас сүйегінен бес тірі кезінде жасалған трепанациялық тесіктер тапқандығын айтады. И.И. Гохман Горощенкодан кейінгі Минусинск қазаншұңқырындағы адам өлгеннен кейін жасалған трепанацияларды зерттеуге бет бұрған алғашқы археолог болды. Ол кейінгі тағарлықтар мен таштықтықтардың трепанацияларындағы айырмашылықты ашып көрсетті. Таштық халқы қолданған трепанация әдістерін сипаттап берді (Гохман, 1989).

Отандық ғалымдардың зерттеулері

Трепанацияны зерттеумен айналысқан отандық археологтар мен антропологтар жайында айтатын болсақ, онда бірінші кезекте 60-шы жылдары жоғарыда аталған болгар антропологы П. Боевпен бірге 1962 жылы мақала жарияланған О. Смағұловты айтамыз. Мақалада авторлар 1957 жылғы М.Қ. Қадырбаев қазбаларынан Қарағанды облысы, Қоңырат ауданының, Қарабие деген жеріндегі б. д. д V-III ғғ. мерзімделетін түркі кезеңі ескерткішінен табылған трепанацияға тоқталған (Боев, Исмагулов, 1962: 131-132).

Соңғы жылдары Шығыс және Орталық Қазақстан облысының территорияларынан ерте темір және түркі дәуірі ескерткіштерінен трепанациямен жерленген ескерткіштер табылуда. Олардың қатарында З. Самашев қазбаларында 2011 жылы Берел ескерткішінде, 2012 жылы Абай ауданы «Қаракемер ескерткіші» А.З. Бейсенов, Ұ.Ы. Үмітқалиев, 2013 жылы Тарбағатай ауданында Е. Оралбай, 2014 жылы «Қарақаба ескерткіші «Катонқарағай ауданында З. Самашев қазбаларында адам сүйектерінде манипуляциялық белгілері бар жерлеулер табылған болатын. Осы зерттеулер негізінде бірнеше мақалалар да жарияланып, зерттеушілер тарапынан өз тұжырымдары жасалынып үлгерді.

А.З. Бейсенов бастаған ұжым антропологиялық тұрғыда Орталық Қазақстан жеріндегі зерттеулерді топтастырып монография жариялады. А.З. Бейсенов, А.О. Исмагулова, Е.П. Китов, А.О. Китовалардың «Б. з. д. I мыңжылдықтағы Орталық Қазақстан тұрғындары» атты монографиясында трепанацияға байланысты жеке бөлім арналып, онда тек Орталық Қазақстан жеріндегі ерте темір дәуіріне жататын жерлеу ескерткіштерінен табылған 11 адам бас сүйегінің трепанациясы сарапталады. Ол бас сүйектердің 9 ер адам, 1 бас сүйек әйел адам, 1 бас сүйек баланың басы екені айтылады. Барлық трепанациялық белгілер адам бас сүйегінің сол жақ шүйде тұсында жоғарыдан төмен немесе жекелеген тесіктермен жасалғаны айтылады. Сонымен қатар Бірлік қорымының №25 обасынан табылған әйел адам бас сүйегіндегі трепанация тірі кезінде жасалғандығымен түсіндіріледі (Бейсенов, Исмагулова, 2015: 112-133).

Ұ.Ы. Үмітқалиевтің авторлығымен де трепанация тақырыбына арналған бірнеше мақала жарияланды. Мақала авторымен бірлесіп Ә.М. Оразбаевтың 95 жылдығына арналған «Қазақстанмен іргелес елдердің тарихи-мәдени мұрасын зерттеудегі заманауи әдістер мен тұрғылар» атты «IX Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция жинағында жарияланған мақалада Қазақстан жерінен табылған трепанацияға салыстырмалы талдау жасалып, археологиялық деректерді этнографиялық материалдармен ұштастыра отырып қорытынды жасаған (Үмітқалиев, Искаков, 2017: 27-34).

Қорытынды

Қазақстан жерінде соңғы жылдары мемлекеттік деңгейдегі түрлі бағдарламалардың нәтижесінде археологиялық ашылымдар көптеп та-

была бастады. Әсіресе, ерте темір дәуіріндегі ірі сақ обаларынан ғажайып алтын бұйымдармен қатар табылған адам бас сүйектеріне жасалған трепанация ғылымда үлкен қызығушылық тудырып отыр. Археология ғылымында трепанация тақырыбы ертеден танымал өзекті мәселе болып келгенмен Қазақстан археологиясында бірлі-екілі ғалымдар еңбектерінде ғана қозғалған болатын.

Кейінгі жылдары Шығыс және Орталық Қазақстан аумақтарында ерте темір дәуірінде өмір сүрген көшпелі тайпалардың жерлеу ескерткіштерінен көптеп табылуы, бұны ірі құбылыс ретінде қарап, оған кешенді зерттеулер жүргізуді талап етуде. Әсіресе трепанация тақырыбы арқылы қазақ халқындағы аманатқа жерлеу, сөреге қою немесе ірі пантеондарға әлеуметтік дәрежесі жоғары тұлғаларды бір жерге жерлеу сияқты дәстүрмен сабақтастыра отырып зерттеу мәселесі туындап отыр. Сонымен қатар, кешенді зерттеулер қатарына медициналық, хирургиялық әдістері, әлеуметтік антропология, дүниетаным, философия және т.б. ғылым салаларын қамту қажет.

Әдебиеттер

Anda T. (1951) Recherches archeologiques sur la pratique medicale des des Hongrois a Pepoque de la conquete du pays. Acta archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. T. 1., pp. 7-316.

Aufderheide A., Rodriguez Martin C. (1998) Cambridge Enzyclopedia of Human Paleopathology. Cambridge: Cambridge University Press.

Bartucz I. (1950) Adatok a koronyalekeles (trepanacio) es a bregmasebek kapcsolatanak problemajahoz magyarorszagi nepvandorlaskori koronyak alapjan. Annales biologicae universitatis Scegediensis. Tomus I. Redigit A. Abraham. pp. 389-435.

Bartucz L. (1966) A praehistoricus trepanacio es orvostorteneti vonatkozasu sirleletek. Palaeopathologia III. Budapest.

Boev P. (1970) Symbolische Trepanationen. XXIIe Congres International D'Histoire De La Medicine. Budapest-Constantza. P. 123-124.

Hein P., Haufigkeit. (1960) Verbreitung und Lokalisation der Schadeltrepanationen in der Europaischen Vor- und Fruhgeschichte. Med. Diss. Berlin. Schadelregister.

Kiszely I. (1969) Sirok, csontok, emberek. Budapest: Gondolat.

Lisowski F. P. (1967) Prehistoric and Early Historic Trepanation. Diseases in Antiquity. Eds. D. R. Brothwell and A. T. Sandison. Thomas Illinois, pp. 651-672.

Nemeskeri J., Kralovcmsky A., Harsanyi L. (1965) Trephined skulls from the tenth century. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. T. XVII. pp. 343-367.

Piggott S. (1940) A trepanned Skull from the Beaker period from Dorset and the practice of trepanning in prehistoric Europe. Proceedings of the Prehistoric Society, London, v. 6., pp. 112-132.

Ruffer M. A. (1918) Studies in Palaeopathology: Some recent Researches on Prehistoric Trephining. Journal of Pathology and Bacteriology.

Бейсенов А. З., Исмагулова А. О., Китов Е. П., Китова А. О. (2015) Население Центрального Казахстана в I тысячелетии до н. э. – Алматы: Институт археологии им. А. Х. Маргулана.

Боев Я , Исмагулов О. (1962) Трепанированный череп из Казахской ССР. СЭ., № 2. с. 131-132.

Гохман И. И. (1989) Палеоантропология и доисторическая медицина. Антропология медицине. Москва. С. 5-15.

Медникова М. Б. (2004) Трепанации в древнем мире и культ головы. Москва: Алетейа. с. 208.

Үмітқалиев Ұ.Ұ., Искаков Қ.А., Өмірбекова Ж. (2017) Қазақстан жеріндегі көне тайпалардың жерлеу дәстүріндегі мәйітті сақтау және жөнелту жолдары. Ә.М. Оразбаевтың 95 жылдығына арналған «Қазақстан мен іргелес елдердің тарихи-мәдени мұрасын зерттеудегі заманауи әдістер мен тұрғылар» атты «IX Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары. Алматы.

References

Anda T. (1951) Recherches archeologiques sur la pratique medicale des des Hongrois a Pepoque de la conquete du pays. Acta archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. T. 1., pp. 7-316.

Aufderheide A., Rodriguez Martin C. (1998) Cambridge Enzyclopedia of Human Paleopathology. Cambridge: Cambridge University Press.

Bartucz I. (1950) Adatok a koronyalekeles (trepanacio) es a bregmasebek kapcsolatanak problemajahoz magyarorszagi nepvandorlaskori koronyak alapjan. Annales biologicae universitatis Scegediensis. Tomus I. Redigit A. Abraham. pp. 389-435.

Bartucz L. (1966) A praehistoricus trepanacio es orvostorteneti vonatkozasu sirleletek. Palaeopathologia III. Budapest.

Boev P. (1970) Symbolische Trepanationen. XXIIe Congres International D'Histoire De La Medicine. Budapest-Constantza. P. 123-124.

Hein P., Haufigkeit. (1960) Verbreitung und Lokalisation der Schadeltrepanationen in der Europaischen Vor- und Fruhgeschichte. Med. Diss. Berlin. Schadelregister.

Kiszely I. (1969) Sirok, csontok, emberek. Budapest: Gondolat.

Lisowski F. P. (1967) Prehistoric and Early Historic Trepanation. Diseases in Antiquity. Eds. D. R. Brothwell and A. T. Sandison. Thomas Illinois, pp. 651-672.

Nemeskeri J., Kralovcmsky A., Harsanyi L. (1965) Trephined skulls from the tenth century // Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. T. XVII. pp. 343-367.

Piggott S. (1940) A trepanned Skull from the Beaker period from Dorset and the practice of trepanning in prehistoric Europe. Proceedings of the Prehistoric Society, London, v. 6., pp. 112-132.

Ruffer M. A. (1918) Studies in Palaeopathology: Some recent Researches on Prehistoric Trephining // Journal of Pathology and Bacteriology.

Beısenov A. Z., Ismagylova A. O., Kıtov E. P., Kıtova A. O. (2015) Naselenıe Tsentralnogo Kazahstana v I tysıacheletıı do n. e. [

МРНТИ 03.20.00

Коптилеуова А.Б.

докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева,
Казахстан, г. Астана, e-mail: koptileuova. aidana@gmail. com

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ЭТНИЧЕСКОЙ ТЕРРИТОРИИ КОЧЕВЫХ НАРОДОВ НА ПРИМЕРЕ КАЗАХОВ (историографический анализ)

Данная статья является результатом исследования некоторых теоретико-методологических проблем диссертационной работы «История формирования этнической территории казахского народа (XV век-начало XVIII века)». Это фундаментальный и очень актуальный вопрос отечественной истории казахского народа. Поэтому наша задача, в данной статье, определить основные факторы формирования этнической территории у кочевых народов, так как кочевничество – это один из самых важных феноменов, повлиявший на формирование владений казахского народа. В связи с этим автор разбирает такие понятия как «этническая территория», «хозяйственно-культурный тип», «ландшафт», в результате которого сделан анализ изучения проблемы в работах ученых. В ходе исследования выяснена взаимосвязь ряда факторов, таких как географического расположения, природно-климатических условий, родоплеменной организации, способа производства в формировании этнической территории кочевников. Сделаны выводы о закономерностях формирования этнической территории у кочевого народа-казахов.

Ключевые слова: этническая территория, этническая граница, этногенез, казахи, кочевники, родоплеменная структура, хозяйственно-культурные типы.

Koptileuova А.Б.

Doctoral student at L.N. Gumilev Eurasian national university,
Kazakhstan, Astana, e-mail: koptileuova. aidana@gmail. com

Features of formation of the ethnic territory by nomadic peoples on the example of the Kazakhs (historiographic analysis)

This article is the result of the study of some theoretical and methodological problems of the dissertation «The history of the formation of the ethnic territory of the Kazakh people (XV century-beginning of the XVIII century)». This is a fundamental and very topical issue of the national history of the Kazakh people. Therefore, our task in this article is to identify the main factors in the formation of ethnic territory among nomadic peoples, since nomadism is one of the most important phenomena that influenced the formation of the Kazakh people's possessions. In this regard, the author examines such concepts as «ethnic territory», «economic and cultural type», «landscape», as a result of which an analysis of the study of the problem in the works of scientists was made. The study clarified the relationship of a number of factors, such as geographical location, climatic conditions, tribal organization, mode of production in the formation of the ethnic territory of the nomads. The conclusions are made about the patterns of formation of the ethnic territory of the nomadic Kazakh people.

Key words: ethnic territory, ethnic border, ethnogenesis, Kazakhs, nomads, tribal structure, economic and cultural types.

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

Коптилеуова А. Б.
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты,
Қазақстан, Астана, e-mail: koptileuova. aidana@gmail. com

Көшпелі халықтардың этникалық территориясының қалыптасу ерекшеліктері, қазақтардың мысалында (тарихнамалық талдау)

Мақала «Қазақ халқының этникалық территориясының қалыптасу тарихы (XV ғасыр-XVIII ғасырдың басы)» атты диссертациялық жұмыстың кейбір теориялық-методологиялық мәселелерін зерттеудің нәтижесі болып табылады. Бұл қазақ халқының тарихының негізгі және өзекті мәселелерінің бірі болып табылады. Сондықтан да, мақаланы жазудағы біздің басты міндетіміз, көшпелі халықтарда этникалық территорияның қалыптасуының негізгі факторларын анықтау, себебі, көшпенділік қазақ халқының жер иеліктерінің қалыптасуының негізгі феномені болып табылады. Осыған байланысты, автор «этникалық территория», «шаруашылық-мәдени тип», «ландшафт» сияқты ұғымдарды талдап, нәтижесінде ғалымдардың еңбектерінде мәселенің зерттелуі сарапталды. Зерттеу барысында географиялық орналасу, табиғи-климаттық ерекшеліктер, ру-тайпалық құрылым, өндіріс тәсілі сияқты ұғымдардың көшпелілердің этникалық территориясының қалыптасуына тигізетін әсері анықталды. Нәтижесінде көшпелі қазақ халқының этникалық территориясының қалыптасуының заңдылықтары мен тәртіптері туралы шешім шығарылды.

Түйін сөздер: этникалық территория, этникалық шекара, этногенез, қазақтар, көшпелілер, ру-тайпалық құрылым, шаруашылық-мәдени типтер.

Введение

Термин «этническая территория» требует уточнения некоторых моментов, связанных с предметом исследования. Проблема «этнических территорий» остается одной из мало исследованных, которая моментами затрагивается учеными разных направлений, таких как история, этнография, историческая география, этническая география (этногеография), антропогеография. Вышеуказанные исторические дисциплины имеют очень схожие объекты исследования, поэтому очень важно уметь их различать. В нашем случаи основным предметом исследования является этническая география с объектом исследования этноса с особенностями среды его обитания, т. е. этнической территорией, а также историческая география, которая специализируется изучением расселения и передвижения народностей по территории и его географией производства (хозяйства).

Мы можем утверждать, что выбранная нами тема – особенности образования этнической территории у кочевых народов-казахов, как таковая исследована не была, но были исследованы некоторые вопросы, касающиеся данной темы как предмета исторической географии и этнографии в вопросах традиционного хозяйства. Для начала хотелось бы отметить, что мы начнем работу с рассматривания некоторых важных терминов в нашем исследовании – изучим главные проблемы и понятия, связанные с «территорией» и обитающим его «этносом», т. е. «этническую территорию».

Термин «этническая территория» стал применяться в конце XIX века и к середине XX набрала относительную популярность. Но даже на сегодняшний день основным специалистом и автором единственной монографии по данному вопросу является П.И. Кушнер. Этот период можно считать периодом активного исследования теоретических вопросов «земельного пользования», таких как «хозяйственно-культурные типы», «историко-географические области», «ландшафт» и т. д. Данными вопросами занимались ряд известных исследователей советской исторической науки, которые внесли огромный вклад в развитие исторической-географии. Среди них нужно выделить С.П. Толстова, Н.Н. Чебоксарова, А.П. Окладникова, Я.В. Чеснова, Б.В. Андрианова и т. д. В казахской историографии, которая, стоит отметить, начала формироваться только после 90-х годов XX века, термин «этническая территория» становится объектом исследования относительно недавно, после 2000 годов. Только в исследованиях З.К. Кинаятулы, Т.О. Омарбекова («этнотерритория»), Б.Б. Карибаева, Е.Н. Ноянова («этническая территория») употребляются соответствующие термины и становятся объектами исследования. А также про территориальные организации кочевого общества писали в своих трудах А. Букейханов, С.Е. Толыбеков, Н.Э. Масанов, Ж.О. Артыкбаев, Н.У. Шаяхметов и др.

Результаты

Формирование этнической территории казахского народа, соответственно, началось на ряду с образованием у оных государства – так как наличие определенной территории является одним из атрибутов государственности. Когда мы говорим о государственности у кочевых народов, важным вопросом встает именно кочевничество и связанные с этим факторы: это географическая среда, хозяйство, этнические особенности. Для начала мы рассмотрим проблему терминологии в работах исследователей данного вопроса и постараемся выявить основные критерии формирования этнической территории в целом, а затем определить отличия кочевников.

Книга П.И. Куштера «Этнические территории и этнические границы» – единственная, на сегодняшний день фундаментальная работа, посвященная данной теме. Его труд является основным теоретико-методологическим исследованием, однако он не углубляется на счет формирования этнических территорий и границ у кочевых народов, касаясь ее только поверхностно. Его главной задачей при написании работы было выработать методологию определения этнических территорий с использованием историко-географического комплексного метода для определения современных территорий стран Юго-Восточной Прибалтики. В данной работе нам предстоит самим выяснить особенности образования этнических границ у кочевых народов Центральной Азии на примере казахского народа.

Для начала нужно определиться с понятием «этническая территория» в книге П.И. Кушнера. По мнению автора, для определения понятия «этническая территория» нужно определиться с понятием «этнический», то есть «этнос». К этническим явлениям он относит язык, материальную культуру, верования, обычаи, а воздействие на эту совокупность отличий географической среды определяет «этнос». Из этого выходит определение понятия «Этническая территория». Итак «этническая территория – это территория, на которой этнос с единым происхожением, языком общения, одинаковой религией, традициями, материальной и духовной культурой, идентичным хозяйством перерос в нацию» (Кушнер, 1951: 6), с условием, что «этнос» имеет на эту территорию исторические права, сложившиеся в результате населения этой территории много веков. Стоит отметить, что объектом исследования П.И. Кушнера была не сама «этническая территория», а «этническая граница», т. е. определение границ в современных условиях в послевоенных обстоятельствах.

В своей статье «Этнос и территория» В.И. Козлов тоже затрагивает вопрос «этнической территории», он использует данное терминологическое сочетание с опаской, рассматривая этническую территорию в контексте этнической общности, т. е. этноса, то есть он старается определить понятие «территория», на которой обитает та или иная этническая общность, которая потом переходит стадии трансформации от рода, племени, этноса и нации. Выражаясь простым языком, он рассматривает значимость территории для этноса. Воспринимая «территорию» как элемент этнической общности, В.И. Козлов считает, что соотношение этноса к территории исследовано меньше, чем, например, соотношение этноса и языка. Важный момент в его работе занимает проблема общности территории этноса. В результате автор резюмирует следующее: «территория для этноса – это часть поверхности земного шара с определенными природными условиями» (Козлов, 1971: 89). Говоря иначе, для этнической общности территория является географическим пространством, представляющим собой материальную основу существования этнических общностей. Кроме того, он рассматривает роль территории для дальнейшего существования той или иной этнической общности, в результате которого этническое самосознание закрепляется территориально-географическими символами единства.

Позднее, вопрос этнической территории в своей монографии под названием «Этнические кризисы глазами географа» поднимал И.Ю. Гладкий, относя его к «географизированным проблемам». Автор не углубляется в тему «этнической территории», он лишь касается данного вопроса в географических смыслах, рассматривая данное понятие в теоретических вопросах этнической географии. Он поднимает общефилософскую трактовку связей «территория и этнос» и дает ему следующее объяснение: «этническая территория – это основной ареал расселения народа, с которым связаны важные этапы этнической истории, его исторические судьбы, культурная и хозяйственная преемственность» (Гладкий, 2003: 16). В изучении отношений этноса и географической среды И.Ю. Гладкий поднимает вопросы ландшафт и культурно-хозяйственный тип, которые обоснованно являются важными моментами в исследовании формирования «этнической территории». Действительно,

хозяйство, а именно способ производства, является важнейшим фактором для любого этноса, возникщий в последствии приспособления к окружающей среде, т. е. «этнической территории». Следовательно, нам нужно рассмотреть корреляцию понятии ландшафт и этнос, а также теорию культурно-хозяйственных типов, для более точного понимания взаимосвязи географических условий на способ производства.

Интерпретацию ландшафта и этноса сделал в своих трудах выдающийся ученый, знаток вопросов этногенеза центрально-азиатских кочевых народов Л.Н. Гумилев. В статье «Этноландшафтные регионы в Евразии за исторический период» он приводит определение понятию «ландшафт» выдвинутый Л.С. Бергом «Географический ландшафт воздействует на организмы принудительно, заставляя все особи варьировать в определенном направлении, насколько это допускает организация вида. Тундра, лес, степь, пустыня, горы, водная среда, жизнь на остравах и т. д. – все это накладывает особый отпечаток на организмы. Те виды, которые не в состоянии приспособиться, должны переселиться в другой географический ландшафт или вымереть», дальше он уточняет, что «под ландшафтом поднимается – участок земной поверхности, качественно отличающийся от других участков, окаймленный естественными границами и представляющий собой целостную и взаимно обусловленную закономерную совокупность предметов и явлений, которая типически выражена на значительном пространстве и неразрывно связана во всех отношениях с ландшафтной оболочкой» (Берг, 1947: 7). Ссылаясь на то, что Л.С. Берг использовал данный тезис слишком в широком понимании, он решил проверить его правильность на более подходящем по виду, модификации, ландшафту и другим параметрам материале, которыми оказались степняки Евразии – кочевых скотоводов. Анализируя полную ситуацию на территории Евразии, Л.Н. Гумилев приходит к выводу, что кочевые этнические коллективы были приспособлены к определенным условиям географических ландшафтов и полностью подтверждает тезис Л.С. Берга (Гумилев, 1968: 119).

В книге «Географические зоны Советского союза» Л.С. Берг говорит о 12 ландшафтных зонах, на территория современного Казахстана существуют четыре из них. Подробнее мы ознакомились с ними в трудах Н.Э. Масанова, это: лесостепная, степная, полупустынная и пустынная зоны. По словам ученого «географические условия Казахстана характеризуются повышенной величиной солнечной радиации, засушливостью и резко выраженной аридностью, континентальностью, посезонной дифференциацией климата, его многолетней изменчивостью, бедностью его почвенных и водных ресурсов, дефицитом атмосферных осадков, что в свою очередь, обуславливает крайне скудный растительный покров, резкие колебания его урожайности, посезонно-зональные особенности вегетации, разреженность и низкую кормовую продуктивность пастбищного травостоя. В следствии этого данная зона представляет собой очень хрупкую экосистему, обладающую повышенной чувствительностью к внешним воздействиям и хозяйственной деятельности». (Масанов и др., 2001: 17). Н.Э. Масанов считает, чтобы приспособиться и выжить на этой эко-системе людьми была выработана особая форма природопользования и социокультурная адаптация, название которой – кочевое скотоводческое хозяйство. Конечно же в науке существует не мало версий возникновения кочевого хозяйства. Например, Д.Е. Еремеев считает, что кочевое скотоводство возникло в результате нехватки пастбищ большому количеству скота знати (Еремеев, 1971: 77). Более обоснованную версию излагает Л.В. Гумилев, в своей статье «Люди и природа Великой степи» он утверждает, что кочевничество возникло в результате аридизации в I тысячелетии до н. э. и разъясняет причины: в результате «жестокой засухи в середине I тыс. до н. э. случилась дефляция около водопоев нарушившего почвенный слой, прикрывавший песок, выветренный песок сделал непригодным земледельческие участки, вследствии случился переход на скотоводство, а нехватка травы принудило искать траву кочуя с места на место (Гумилев, 2005: 591). Из этого следует, что зарождению кочевого хозяйства, действительно, послужило причиной недостаток корма для скота, однако нужно учесть, что для существования данного хозяйства на протяжении тысячелетий нужны особые природно-климатические условия. Как говорит Л.Н. Гумилев в своем труде «Ландшафт и этнос» кочевники «составляли неотъемлемую часть степи вместе с растительностью и животным миром» (Гумилев, 2005: 591). Из этого можно заключить – география обитания очень важна для этноса и оно, в большинстве случаев, определяет способ производства. Это значит, что одним из важных особенностей образования этнической территории у кочевых народов является в первую очередь хозяйство. Связь хозяйства и ландшафта является предметом исследования идеи хозяйственно-

культурных типов, которая стала популярной в середине прошлого века и нашла место в исследованиях ряда советских ученых.

Автором идеи культурно-хозяйственных типов принято считать М.Г. Левина, однако известно, что над этой теорией работало не мало ученых, таких как С.П. Толстов, Н.Н. Чебоксаров, А.П. Окладников и др. В 1955 году в Советской этнографии была опубликована статья М.Г. Левина и Н.Н. Чебоксарова «Хозяйственно-культурные типы и историко-этнографические области», где два автора дали определение этим понятиям: «Под хозяйственно культурными типами следует понимать исторически сложившиеся комплексы особенностей хозяйства и культуры, характерные для народов, обитающих в определенных естественно-географических условиях, при определенном уровне их социально-экономического развития» (Левин, Чебоксаров, 1955: 4). Данное определение тесно связано с определением понятия «историко-этнографическая область»: это – территория, на которой в результате длительных связей, взаимного влияния и общности исторических судеб народов, населяющих эту территорию, сложилась определенная культурная общность (Левин, Чебоксаров, 1955: 7). Как утверждают авторы, эти понятия позволяют различить уровень хозяйственного развития в «определенных естественно-географических условиях», следовательно, они являются исторической категорией и могут меняться в результате социально-экономических отношений. Так, в книге «Народы Средней Азии и Казахстана», опубликованной 1962 году под редакцией С.П. Толстова и др., приведены примеры хозяйственно-культурных типов на протяжении всей истории, на исследуемой территории, на примере археологических и этнографических данных; где к казахам присуждены полуоседлый и кочевническо-скотоводческие хозяйственно-культурные типы. Однако это случилось не сразу, как отмечается в книге, это является результатом взаимосвязи хозяйственной деятельности населения и географической среды, который зависит от развития экономики и культуры (Народы Средней..., 1962: 33). Позже в статье Б.В. Андрианова с Н.Н. Чебоксаровым было отмечено, что действительно хозяйственно-культурные типы в своем развитии тесно связаны с географической средой: «Современные хозяйственно-культурное многообразие – результат исторического развития хозяйственно-культурных типов в конкретных географических условиях» (Андрианов, Чебоксаров, 1972: 9). Однако Я.В. Чеснов говорит: нельзя смотреть «на взаимоотношение между географической средой и обществом только как на процесс приспособления человека к этой среде», он считает, что «эти типы исторически развиваются на основе территориально-зонального разделения труда и представляют собой особые формы взаимодействия общества с природной средой» (Чеснов, 1970: 24).

Еще один момент по Я.В. Чеснову, что «единый хозяйственно-культурный тип может развиваться на основе географически различающихся форм одного вида хозяйства, как, например, это случилось у кочевников-скотоводов степей и полупустынь (казахов авт.)» (Чеснов, 1970: 23). Однако хозяйственно-культурные типы не связаны с этнической спецификой в культуре, это значит, что один этнос не принадлежал только к одному хозяйственно-культурному типу или же каким-либо хозяйственно-культурным типом могут заниматься и другие народности. Из этого мы можем сделать следующий вывод: народы, проживающие на определенной территории, в истории своей могут менять культуру, а с ним и хозяйственно-культурный тип, и во время образования Казахского ханства казахский народ принадлежал к кочевникам-скотоводам. Мы считаем очень правильным заключение Я.В. Чеснова, что «природная среда являлась предпосылкой любой человеческой деятельности», только он зависит и может меняться под влиянием разных прогрессивных исторических эпох (Чеснов, 1970: 25). Ведь благодаря предрасполагающей географической среде казахи издревна кочевали и затем под действием «прогрессивного» исторического явления в лице Царского правительства и Советского Союза перешли к оседлому скотоводству и промышленному производству (Кшибеков, 1984: 220).

Итак, из всего рассмотренного материала мы можем резюмировать, что в степях Евразии в результате климатических перемен в I тысячелетии до н. э. возникло кочевое скотоводство, которое является хозяйственно-культурным типом казахов, а возникло оно от предрасположенности ландшафтных зон казахской земли к кочевому скотоводству. Итак, в какой мере среда обитания влияет на формирование и развитие этнических процессов у номадов? Этим вопросом задался Н.Э. Масанов в заключении своей монографии: «Он считал, что в вопросах этногенеза казахского народа важнейшим моментом является система материального производства и образ жизни кочевников. Ученый говорил, что «среда обитания как первичная субстанция всех

хозяйственно-культурных явлений влияло на формирование, развитие и специфику этнических процессов в среде казахских номадов (Масанов и др., 2001: 61). Кроме того, он говорил об особенностях ведения хозяйства и функционирования культуры в специфических условиях среды обитания, которые влекут за собой накопление особых черт, свойств и признаков, в конечном счете определяют неповторимую комбинацию этнических стереотипов и самосознания, обуславливающую этнос как историко-культурный феномен. Из этого следует, что мы можем смело полагать, что среда обитания на прямую влияла и способствовала формированию и развитию этногенетических процессов через способ производства, т. е. этничность, она являлась атрибутом хозяйственно-культурной обособленности казахов-номадов.

Изучая вопрос этногенеза казахского народа, тот же Н.Э. Масанов выделяет три этапа развития процесса этногенеза, в первом этапе происходило накопление этноинтегрирующих (общекочевых) черт культуры, во второй резко возрастает этнодифференцирующая роль различных элементов хозяйственно-культурного типа номадов (формируется одна из этнических особенностей язык (тюркский), на третьем этапе продолжается накопление однородных признаков номадов и завершается этот процесс после монгольского нашествия, когда различные этнокультурные группы и этносы набирают в себя комплекс социокультурных признаков и вливаются в один этнос: «таким образом, подытоживает Н.Э. Масанов, в середине II тысячелетия н. э. на карте Евразии в пустынно-степных районах континента появилась новая хозяйственно-культурная общность – казахи с четко выраженным групповым самосознанием и групповым самоназванием (казах)» (Масанов и др., 2001: 70).

Казахская родоплеменная структура, как и у остальных кочевых народов, – очень сложная, иерархически организованные племена между собой взаимосвязаны системой общественных отношений и традицией единого генеалогического древа. Основой этого деления стала специфика хозяйственно-культурного и исторического процесса, как это говорилось выше. В таком обществе система общественных отношений регулировалась социальной организацией, которая появилась вследствии существования разных форм социального взаимодействия. Ведущая роль социальной организации принадлежала территориально-общинной организации – основе всей системы материального производства, а также в целом жизнедеятельности всего кочевого общества (Масанов, 1995: 133). В историографии известно такое понятие как «кочевая община». По С.Е. Толыбекову «кочевая община была союзом аулов, родов и племен по владению пастбищем» (Толыбеков, 1971: 372).

В источниках разных времен много говорится о селениях-аулах, что семьи, связанные родством, кочуют в количестве 15-20 кибиток в расстоянии 10-15 км друг от друга. Кочевья распределялись по определенной системе землепользования, между родами и племенами делились пастбищные угодия, водные источники, кочевые маршруты. И.Г. Георги писал: «в степи установилось неписанное, но признаваемое всеми кочевниками право известных родов на определенные зимовки и на определенные направления летних кочеваний» (Георги, 1799: 131). В основе данного деления, конечно же, лежит сложная родовая структура казахского общества и соответственно это была закономерная традиция. Владение и пользование земельными угодьями регулировалось родовыми обычаями, которое сложилось в древности и передалось по наследству от предков-кочевников. Об этом в свое время писали И.И. Завалишин и А.Е. Алекторов, что на первый взгляд кажущиеся беспредельными, кочевья казахов регулировались неписанными правилами и имели свою систематичность (Шаяхметов, 2009: 83).

Итак, главный вопрос нашей статьи звучит так: как формировалась этническая территория у кочевников? Этот вопрос рассматривался номадоведами в контексте проблемы – территориальная организация кочевников. В данном вопросе следует уточнить разницу между владениями на определенную территорию и кочевья. Про территориальные деления между родами А. Букейханов пишет: «у кочевых народов, в том числе и казахов, было несколько условий для владения землями: это принадлежность кочевий предкам определенного рода; расположение на этих землях кладбищ их предков, принадлежность колодцев с питьевой водой данному роду» (Букейханов, 1995: 174). Однако на право владения пастбищами сохранялись условия первозахватчика (Левшин, 1832: 23), как правильнее разъясняет Ж.О. Артыкбаев: «Территориальная организация возникает, таким образом, из факта временного владения землей и формируется на основе исторической идентификации человека с владениями предков, т.е. по линиям существующих родственных связей» (Артыкбаев, 2005: 200). Это значит, что первозахватчики

пастбищ – это члены одного большого рода, которому принадлежит определенная территория, законные владения, захватчики земель могут занимать пастбища только в надлежащей им границе. Очень точно это описывает Б.А. Ахмедов: «кто первым занял место в степи, тому оно на время и принадлежала. Но собственниками пастбищ и находящихся на них колодцев были ханы, члены их семей и предводители племен – бии, бахадуры... » (Ахмедов, 1965: 90). Из этого следует: кочевые племена во главе с предводителем в лице биев, бахадуров и ханов, т. е. белой кости, управляли территорией своих предков, передаваемой им из поколения в поколение по наследству, границы оных чертились по наличию кладбищ и колодцев, веками им принадлежавших.

Когда образовалось Казахское ханство, за очень короткий срок его земельные границы и численность увеличились в разы. Ученые считают, что образование Казахского ханства стало следствием объединения кочевых племен, обитавших на территории Центральной Азии. Это объясняет интенсивное увеличение численности казахов за очень короткий срок. Как нам известно из источника Мухаммеда Хайдара «Тарих-и Рашиди», в 1509/1510 году казахское войско составляло более 200 тысяч человек, но уже в 1515/1516 году численность воинов хана достигает миллиона человек (МИКХ, 1969: 217-222), что соответствует историческому факту присоединения ногайских племен в состав Казахского ханства и увеличения западных территорий.

Таким образом, кочевые племена, имеющие свои наследственные территории, объединившись под руководством следующей династии чингизидов, образовали новое государство. Так, в книге С.Г. Кляшторного и Т.И. Султанова говорится: «в начале 70-х годов XV столетия на части огромной территории Узбекского улуса, в результате захвата власти в государстве кочевых узбеков появилось политическое образование, управляемое ханами из потомков Урус-хана – Гиреем и Джанибеком, приверженцы которых носили название «узбеки-казахи» или просто «казахи». Падение государства Абул-Хайр-хана и образование нового ханства произошли по обычной для этой эпохи формуле, согласно которой в средние века государства возникали и падали вместе с той или другой династией» (Кляшторный, Султанов, 1992: 240). Очень четко цитирует Л.Н. Гумилев: «кочевая цивилизация дала миру систему государственного управления на громадной территории Евразии. Она прошла апробацию в Тюркском каганате, в государстве кипчаков, Монгольском улусе и Казахском ханстве» (Искакова, 2013: 2).

Заключение

В заключении своего исследования нам хочется резюмировать: исторически сложилось, что Казахстан имеет внутриконтинентальное расположение вдали от всех океанов, на перепутье различных географических зон и природно-климатических условий. Четыре основные природно-ландшафтные зоны, в совокупности с остальными климатическими отличиями, определили хозяйственную деятельность обитателей его. Вследствии этого населением была выработана «особая стратегия природопользования и социокультурная адаптация – кочевое скотоводство», породившее уникальную цивилизацию. Кочевая цивилизация имеет свои законы существования, малой частью его являются закономерности формирования этнической территории народов. Именно хозяйство определило этническую особенность кочевников в лице родоплеменной структуры и дальше установило правила территориального деления и собственности на землю, продиктованные хозяйственными принципами. В результате тысячелетнего опыта существования кочевничества на данной территории она сформулировала свои собственные обычаи деления пастбищ, кочевий, лугов и т.д., давшие начало возникновению кочевых государств и империй на протяжении сотни веков, определившие состояние политической карты мира на рубеже третьего тысячелетия.

Литература

Андрианов Б. В., Чебоксаров Н. Н. (1972). Хозяйственно-культурные типы и проблемы их картографирования // Советская этнография. № 2, С. 3-16.

Артыкбаев Ж. О. (2005). Кочевники Евразии (в калейдоскопе веков и тысячелетий). – СПб. : Мажор.

Ахмедов Б. А. (1965). Государство кочевых узбеков. Москва.

Букейханов А. (1995). Овцеводство в степном крае// Избранное. Алматы.

Берг Л. С. (1947). Географические зоны Советского союза. Москва.

Георги И. Г. (1995). Описание всех обитающих в Российском государстве народов и их житейских обрядов, обыкновений, одежд, жилищ, вероисповеданий и прочих достопамятностей. — Ч. 2. — О народах татарского племени. Санкт-Петербург.

Гладкий И. Ю. (2003). Этнические кризисы глазами географа. Санкт-Петербург.

Гумилев Л. Н. (2005). Ландшафт и этнос. Статьи и работы (1949-1990). Старобурятская живопись. Приложения. Санкт-Петербург .

Гумилев Л. Н. (1968). Этно-ландшафтные регионы Евразии за исторический период//Доклады на ежегодных чтениях памяти Л. С. Берга, VIII-XIV. Ленинград, С. 118-134.

Еремеев Д. Е. (1974). Этногенез турок. Москва.

Искакова К. И. (2013). Л. Н. Гумилев: К вопросу о происхождении казахов// URI: http://repository. enu. kz/handle/123456789/8380. Дата: 2013-06-04

Кляшторный С. Г., Султанов Т. И. (1992). Казахстан: Летопись трех тысячелетий. Алматы.

Кушнер (Кнышев) П. И. (1951). Этнические территории и этнические границы. Москва. Козлов В. И. (1971). Этнос и территория // Советская этнография. №6. С. 89-100.

Кшибеков Д. (1984). Кочевое общество:генезис, развитие, упадок. Алматы.

Левин М. Г., Чебоксаров Н. Н. (1955). Хозяйственно-культурные типы и историко-этнографические области // Советская этнография, № 4. С. 3–17.

Левшин А. И. (1832). Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. Ч. III. – Этнографические известия. Санкт-Петербург.

Масанов Н. Э. (1995). Кочевая цивилизация казахов: основы жизнедеятельности номадного общества. Алматы-Москва.

Масанов Э. Н., Абылхожин Ж. Б., Ерофеева И. В., Алексеенко А. Н., Баратова Г. С. (2001). История Казахстана:народы и культуры. Алматы, 2001.

Марков Г. Е. (1979). Кочевники Азии: Структура хозяйства и общественной организации. Москва.

Материалы по истории Казахских ханств XV-XVIII веков. (1969). Алма-Ата.

Народы Средней Азии и Казахстана. (1962). Т. I / Под ред. С. П. Толстова (и др.). Москва. Издательство АН СССР, 1962. ил. – (Народы мира. Этнографические очерки / Под общ. ред. С. П. Толстова).

Толыбеков С. Е. (1971). Кочевое общество казахов в XVII-начале XX века. (Политико-экономический анализ). Алма-Ата.

Чеснов Я. В. (1970). О социально-экономических и природных условиях возникновения хозяйственно-культурных типов (в связи с работами М. Г. Левина) // Советская этнография. № 6, С. 15-26.

Шаяхметов Н. У. (2009). Қазақ қоғамындағы рулық жер иелену мен пайдаланудың ерекшеліктері // Қоғам. Тарих. Мәдениет. №3(23). С. 82-90.

References

Andrianov B. V., Cheboksarov N. N. (1972). Hozyaistvenno-kulturnye tipy i problemy ih kartografirovaniya [Economic and cultural types and problems of their mapping]. Sovetskaya etnografiya. Nr 2, pp. 3-16

Artykbaev Zh. O. (2005). Kochevniki Evrazii (v koleidoskope vekov i tysyachaleti) [Nomads of Eurasia (in the kaleidoscope of centuries and millennia)]. Sankt Peterburg.

Akhmedov B. A. (1965). Gosudarstvo kochevyh uzbekov [State of nomadic Uzbeks]. Moscow. 1965.

Bukeikhanov A. (1995). Ovcevodstvo v stepmom kraye [Sheep breeding in the steppe region]. Favorites. Almaty.

Berg L. S. (1947). Geograficheskiye zony Sovetskogo souza [Geographical zones of the Soviet Union]. Moscow.

Georgi I. G. (1799). Opisanie vseh obitaushih v Rossiskom gosudarstve narodov i ih zhiteiskih obryadov, obyknoveni, odezhd, zhilish, veroispovedani i prochih dostoprimechatel'nostei. Chast' 2. O narodah tatarskogo plemeni [Description of all the peoples living in the Russian state and their everyday rituals, customs, clothing, dwellings, religions and other monuments. Part II 2. On the peoples of the Tatar tribe]. Sankt Peterburg.

Gladkiy I. U. (2003). Etnicheskiye krizisy glazami geografa [Ethnic crises through the eyes of a geographer]. Moscow.

Gumilyov L. N. (2005). Landshaft i etnos. Stat'i i raboty. (1949-1990). Staroburyatskaya zhivopis. Prilozheniya [Landscape and ethnos. Articles and Works (1949-1990). Staroburyatsk painting. Applications]. Sankt Peterburg.

Gumilyov L. N. (1968). Etno-landshaftnye regiony Evrazii za istoricheskiy period [Ethno-landscape regions of Europe for the historical period]. Doklady na ezhegodnyh chteniyah pamyati L. S. Berga, VIII-XIV. Leningrad, pp. 118-134.

Yeremeyev D. E. (1974). Etnogenez turok [Turk Ethnogenesis]. Moscow.

Iskakova K. I. (2013). Gumilyov L. N. K voprosu o proishozhdeniyi kazahov [Gumilyov: On the issue of the origin of the Kazakhs]. URI: http://repository. enu. kz/handle/123456789/8380. Date: 2013-06-04

Klyashtorny, Sultanov, 1992 – Klyashtorny S. G., Sultanov T. I. (1992). Kazahstan: letopis' tryeh tysyachaleti [Kazakhstan: Chronicle of three thousand years]. Almaty.

Kushner (Knyshev) P. I. (1951). Etnicheskiye territoriyi i etnicheskiye granicy [Ethnic territories and ethnic borders]. Moscow.

Kozlov V. I. (1971). Etnos i territoriya [Ethnos and territory]. Sovetskaya etnografiya. Nr 6. pp. 89-100

Kshibekov, 1984 – Kshibekov D. (1984). Kochevoye obshestvo: genesis, razvitiye, upadok [Nomadic society: genesis, development, decline]. Almaty.

Levin M. G., Cheboksarov N. N. (1955). Hozyaistvenno-kulturnye tipy i istoriko-etnograficheskiye oblasti [Economic and cultural types and historical and ethnographic areas]. Sovetskaya etnografiya. Nr 4, pp. 3-17

Levshin A. I. (1832). Opisaniye Kirgiz –kaisachih ili Kirgiz-kaisackih ord i stepei. Chast' 3. Etnograficheskiye izvestiya [Description of the Kirghiz-Cossack or Kirghiz-Kaysak hordes and steppes. Part III. – Ethnographic news]. Sankt Peterburg.

Masanov N. E. (1995). Kochevaya civilizaciya kazahov: osnovy zhiznedeyateel'nosti nomadnogo obshestva [The nomadic civilization of the Kazakhs: the foundations of vital activity of a nomad society]. Almaty-Moskva.

Masanov N. E., Abylhozhin Zh. B., Yerofeeva I. V., Alekseyenko A. N., Baratova G. C. (2001). Istoriya Kazahstana: narody i kultury [History of Kazakhstan: peoples and cultures]. Almaty, 600 p.

Markov G. E. (1979). Kochevniki Aziyi: Struktura hozyaistva i obshestvennoi organizaciyi [Nomads of Asia: The structure of the economy and public organization]. Moscow.

Materialy po istorii kazahskih hanstv XV-XVIII vekov (1969). [Materials on the history of the Kazakh Khanates of the XV-XVIII centuries]. Alma-Ata.

Narody Srednei Azii i Kazakhstana. (1962). T. I. Pod. red. Tolstov C. P. (and others) [Peoples of Central Asia and Kazakhstan. T. I / Ed. S. P. Tolstov (and others)]. Moscow

Tolybekov, 1971 – Tolybekov S. E. (1971). Kochevoye obshestvo kazahov v XVII-nachale XX veka. (Politiko-ekonomicheski analiz) [The nomadic Kazakh society in the 17th and early 20th centuries. (Political and Economic Analysis)]. Alma-Ata.

Chesnov Y. V. (1970). O social'no-ekonomicheskih i prirodnyh usloviyah vozniknoveniya hozyaistvenno-kulturnyh tipov (v svyazi c rabotami Levina M. G.) [On the socio-economic and natural conditions of the emergence of economic and cultural types (in connection with works of M. G. Levin)]. Sovetskaya etnografiya. Nr 6, pp. 15-26.

Shayahmetov N. U. (2009). Qazaq qogamyndagy rulyq zher iyelenu men paidalanudyn yerekshelikteri [Peculiarities of the possession and use of the tribal land in Kazakh society]. Qogam. Tarih. Madeniyet. Nr 3 (23), pp. 82-90

МРНТИ 03.20.00

Жунисбекова Ж.М.

к. и. н., доцент кафедры «История Казахстана и общественных дисциплин»,
Региональный социально-инновационный университет,
Казахстан, г. Шымкент, e-mail: zhan-not@mail. ru

ПРАКТИКА РЕШЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОГО ПРОЦЕССА В 20-Е ГОДЫ XX ВЕКА

Статья посвящена синтезу практики решения этнического вопроса в Казахстане в двадцатые годы. В статье рассматривается история и историография проблемы межэтнических процессов в Казахстане в 20-е годы XX века. Делая ретроспективную оценку опубликованной литературе по историографии советского общества, в том числе по историографии международных отношений, следует отметить негативное влияние партийных и государственных документов на концепцию национальной политики, что, несомненно, привело к неправильным концепциям и идеологические догмам. Поэтому все перечисленное привело к неадекватному отражению исторической реальности, тенденциозности суждений, практике сокрытия и искажений. В статье рассмотрены основные проблемы историографии становления советской власти в регионе и советизация казахского аула, а также формирование Казахской автономной ССР и Казахской ССР. Анализ публикаций этого периода показал усиление внимания исследователей к этнической перспективе. В основном изучались изменения социально-классовой структуры населения Казахстана, социально-экономические преобразования в казахском ауле и в русской деревне, народное крестьянство, демографические характеристики населения.

Ключевые слова: историография, межэтнические процессы, национальная интеллигенция, толерантность.

Zhunisbekova Zh.M.

Candidate of historical sciences, associate professor of the department
«History of Kazakhstan and social disceplines»Regional social-innovational university,
Kazakhstan, Shymkent, e-mail: zhan-not@mail. ru

Practica of the decision of the national procress in the 20th XX century

Article is devoted to synthesis of practice of the solution of an ethnic question in Kazakhstan in the twenties. In article the history and a historiography of a problem of interethnic processes in Kazakhstan in the 20th years of the XX century are considered. Giving a retrospective assessment to the published literature on a historiography of the Soviet society, including on an historiography of the international relations, it should be noted negative impact of the party and state documents for the concept of national policy that undoubtedly led to wrong concepts and ideological dogmas. Therefore everything listed led to inadequate reflection of historical reality, tendentiousness of judgments, practice of concealing and distortions In article the main problems of a historiography of establishment of the Soviet power in the region and Sovietization of the Kazakh aul, formation of the Kazakh Autonomous SSR and the Kazakh SSR are also considered. The analysis of publications of this period showed strengthening of attention of researchers to an ethnic perspective. Changes in social-class structure of the population of Kazakhstan, social and economic transformations in the Kazakh aul and in the Russian village, the national peasantry, demographic characteristics of the population were mainly studied.

Key words: historiography. interethnic processes, national intelligentsia, tolerance.

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

Жунисбекова Ж. М.
т. ғ. к., доцент, Аймақтық әлеуметтік-инновациялық университеті,
Қазақстан, Шымкент қ., e-mail: zhan-not@mail. ru

XX ғасырдың 20-жылдарындағы ұлттық үдерісті шешу тәжірибесі

Мақаланың зерттеу тақырыбы жиырмасыншы жылдары Қазақстандағы этникалық мәселені шешу тәжірибесін синтездеуге арналған. Мақалада Қазақстанның тарихы мен тарихнамасы мәселелері этносаралық процестердің Қазақстанда 20-шы жылдары XX ғасырдағы кеңес қоғамының тарихнамасы бойынша, соның ішінде халықаралық қатынастар тарихнамасы бойынша жарияланған әдебиетке ретроспективті баға бере отырып, партиялық және мемлекеттік құжаттардың ұлттық саясат тұжырымдамасына теріс әсері болғандығын атап өткен жөн, бұл сөзсіз, дұрыс емес тұжырымдамалар мен идеологиялық догмаларға алып келді. Сондықтан, жоғарыда айтылғандардың барлығы тарихи шындықты, пайымдаулардың үрдістерін, жасыру және бұрмалау тәжірибесін барабар бейнелеуге әкеп соқтырды. Мақалада қаралған негізгі мәселелер тарихнамалық тұрғыда кеңес өкіметінің қалыптасуы қазақ өңіріндегі және қазақ зиялыларының Түркістан өлкесіндегі ауылдарды қалыптастыру және Қазақ автономиялық КСР және Қазақ КСР тарихы пайымдалады.

Түйін сөздер: тарихнама, этникааралық үрдістер, ұлттық интеллигенция, толеранттылық.

Введение

Приступая к анализу советской историографии проблемы, есть настоятельная необходимость остановиться на ее предыстории.

С момента присоединения земель казахских жузов и включения Казахстана в состав Российской империи этнические вопросы края стали изучаться русскими и европейскими исследователями. Следует подчеркнуть, что практически все русские авторы (этнографы, чиновники, военные, путешественники и другие – Ж.Ж.) изучали этнические процессы в Казахстане преимущественно под углом зрения его дальнейшей колонизации и русификации. В этой связи объектами их работ являлись отношения, главным образом, между переселенцами, казаками и коренным населением казахских степей, которых обозначали латинским словом «аборигены», греческим – «автохтоны», русским – «туземцы», «дикие степняки», «киргизы».

Кроме русской дореволюционной литературы по межэтническим отношениям в крае, существуют многочисленные публикации на эту тему, которые принадлежат представителям национальной демократической интеллигенции. Авторы многих статей в «Дала уалаяты», «Киргизской степной газете», журналах «Айкап», «Қазақ» и других периодических изданиях заинтересованно рассматривали национальную проблематику «изнутри», поднимали жизненно важные вопросы нации и именно с этих позиций описывали взаимоотношения казахов с другими народами. В целом данным работам было присуще духовное противостояние имперской идеологии и стремление пробудить национальное самосознание, приобщить казахский народ к знаниям и передовой культуре, достижениям мировой цивилизации.

Вместе с тем, следует дифференцировать воззрения представителей передовой казахской интеллигенции второй половины XIX – начала XX веков, которые были обусловлены конкретной исторической обстановкой.

Методология проблемы

Исследование проблем национального развития и родных языков казахов, проживающих в условиях провинциально полиэтничного города, представляющего существенный аспект их культуры, является актуальным для перспективного развития изучаемых социально-этнических групп. Поэтому в настоящее время, когда сложные социально-экономические и политические процессы повлияли на современное состояние представителей казахского населения, необходимо переосмыслить их место и роль в общественном развитии, разработать механизм дальнейшего сохранения и развития культуры казахов, учитывающей особенности их этнокультур. Механизм должен быть направлен не только на развитие национальных культур переселенцев, но и на понимание жителями провинциального города специфики другой национальной культуры.

Приоритет в изучении проблем развития казахов принадлежит историкам и этнографам. Среди имеющихся исследований следует выделить работы Аристова Н.А., Броневского С.Б.,

Завалишина И.И., Красовского М., Крафта И.И., Словцова И.Я., Шнэ В. Их работы посвящены описанию особенностей быта казахов, мифологии и языка, их материальной и духовной культуре. Казахский фактор в жизни Сибирского ханства отражен в трудах Жигарева С., Карамзина Н.М., Карновича, Миллера Г.Ф., Семенова В.П., Фишера И.Э. Так, на начальных этапах колонизации края, когда местное население не до конца представляло его последствия, среди казахской интеллигенции преобладали прорусские настроения. По воспоминаниям современников Чокана Чингизовича Валиханова, последний отчетливо понимал, что «... только под могущественным покровительством России в состоянии выйти азиатские народы из своего векового застоя» (Валиханов, 1985: 309). Ибрай Алтынсарин находил, что у русских и казахов имеется «... некоторая сходственность нравственного их строя. И те и другие отличаются безыскусственностью в житейском быту, здравым, практическим умом, не развращенным религиозными или национальными предрассудками, добрым сердцем и полной веротерпимостью, которая основана на простом рассуждении, что всякому-де своя вера хороша. Не следует ли поэтому искать верного способа к сближению киргизского народа с русским в средствах нравственного влияния, а не внешнего? Этому поможет, между прочим, распространение среди киргизов видимых выгод от сближения...» (Алтынсарин, 1976: 104).

История и историография проблемы межэтнических процессов в Казахстане в 20-е годы XX столетия

Призывая казахов учиться лучшему в культуре и обычаях других народов, Абай Кунанбаев в двадцать пятом слове назиданий особо отмечал: «Духовные богатства, знания, искусство и другие несметные тайны хранит в себе русский язык. Чтобы избежать пороков русских, перенять их достижения, надо изучить их язык, постичь их науку... Русская наука, культура – ключ к мировым сокровищницам. Владеющему этим ключом все другое достанется без особых усилий» (Абай, 1992: 185-186).

Расширение масштабов колонизационной политики, особенно массовые изъятия земель, привели к изменению атмосферы межнациональных отношений в крае. По авторитетному свидетельству Турара Рыскулова, «после 1899 г. этнические конфликты между казахами и русскими стали характерной чертой жизни в степи» (Рыскулов, 1935: 134). Набиравший силу процесс насильственной русификации очень метко охарактеризовал Алихан Букейханов (Букейханов, 1995: 70-71): «обычные спутники обрусительной политики – грубость, произвол, бесцеремонное третирование всего того, что составляет святыню населения... все возрастающее переселение русских в степь, борьба за землю между киргизом и переселенцем и грубые формы, в которых эта борьба протекает, немало углубляют и обостряют установившийся и без того на почве беззакония, национальный антагонизм» (Букейханов, 1995: 71).

Несмотря на обострение межнациональных отношений, казахский народ подтвердил издревле присущее ему толерантное отношение к другим народам, религиозную терпимость. В этом и состоит великая заслуга казахской интеллигенции, которая по оценке Президента Республики Казахстан Нурсултана Абишевича Назарбаева «... выдержала экзамен на зрелость, устроенный волею судьбы на исходе столетия... Это отражение общей нормативной культуры казахов – взвешенности, терпимости и способности к диалогу» (Назарбаев, 1999: 151-152).

Краткий обзор опубликованных трудов и беспристрастный анализ деятельности элиты национальной интеллигенции подводит к мысли о том, что именно ими была выработана идеология межнационального мира и согласия в Казахстане. При этом национализм в лучшем понимании будущих лидеров алашского движения включал в себя западные ценности при сохранении традиционализма, идей просветительства и пробуждения национального самосознания.

Например, в годы первой российской революции национальная элита Казахстана солидаризировалась с такой политической силой как кадеты, убедив их в отсутствии претензий на создание самостоятельной националистической партии, а лишь на борьбу за религиозные и культурные права мусульманских народов России. Казахские просветители нового поколения приняли активное участие во всероссийских съездах мусульман, пытались создать национальную политическую партию, а после разгона Второй Государственной Думы (1907 год) их чаяния выразил известный татарский общественный деятель Юсуф Акчурин.

В своей работе «Печальное событие 3 июня» он писал: «В XIX веке самой действенной идеей мировой цивилизации была национальная идея. Национальной идее, этой великой силе, ничто не могло противостоять. Силой, которая сегодня

может победить национальную идею, нельзя назвать ни политическую тиранию, ни мощь артиллерии. Национальную идею, возможно, победят лишь идеи свободы и равенства, являющиеся прародителями национальной идеи... Социальные классы, являющиеся самым мощным источником социальных и политических революций, одновременно обеспечивают и истинное равновесие сил между господствующей и зависимой нациями, влияние же наблюдающихся неосновных факторов весьма незначительно. Мусульмане, или даже, в общем, все нерусские народы, насколько смогут проявить силу в своих отношениях с русскими, настолько и смогут добиться своих законных прав. Исходя из этого, угнетение нерусских, антидемократические изменения законов – все это происходит от слабости социальных сил. То есть, все недостатки и вина российских мусульман происходят от их слабости... Если мусульмане считают, что они спасут себя от ударов империи, используя политику покорности, мольб и заискивающих улыбок, то есть ту политику, к которой они уже давно привыкли, то они сильно ошибаются...» (Дулатов, 1991: 384).

Продолжая борьбу за эволюционную трансформацию политической системы самодержавия и разрешение национальных интересов в рамках единой России, алашские лидеры сосредоточили все усилия на пробуждении самосознания собственного народа, чему положил начало Миржакип Дулатов своим сборником стихов «Оян, қазақ!». Позже в передовой статье первого номера общенациональной газеты «Қазақ» Ахмет Байтурсынов писал: «История учит нас тому, что когда пришлые народы в культурном плане оказываются сильнее коренного населения, происходит поглощение последнего... Сама проблема существования киргизского народа принимает обостренный характер. Чтобы сохранить нашу автономию, мы должны в первую очередь развивать национальную литературу...» (Кудабаева, 1993: 156).

По современной трактовке казахстанских историков, вершиной национально-освободительной борьбы в период до 1917 года явилась национально-освободительная революция 1916 года, носившая общенациональный характер и ознаменовавшаяся восстановлением былых атрибутов национальной государственности. Последовавшая за этим февральская революция 1917 года была восторженно встречена казахским народом как предвестница свободы. Повсеместно в крае создаются казахские комитеты как органы национального самоуправления, многие представители Алаш становятся сотрудниками местных органов Временного правительства.

В течение 1917 года наблюдается эволюция взглядов Алаш и отмежевание от линии кадетской и большевистской партий. Уже в июле месяце Оренбургский съезд высказывается за территориально-национальную автономию в рамках федеративной демократической России, создание самостоятельной национальной партии. Примечательно, что накануне съезда на страницах газеты «Қазақ» обсуждалось видение автономии: территориальная или культурная, независимое государство или составная часть Российской Федерации, следует ли добиваться независимости одним либо совместно с другими народами (Нурпеисов, 1995: 16-17).

Следует отметить, что казахские автономисты не исключали возможности вхождения территорий, населенных казахами, в состав автономной Сибири. Так, на Первом Сибирском областном съезде (октябрь 1917 года, Томск) Алихан Букейханов заявлял: «Счастье народов будет только в федерации и самоопределение мы хотим получить вместе с Сибирью. *Я* представляю себе Россию федеративными штатами не по губерниям, а по областям: район озерный – один штат, московский промышленный – другой, приволжские губернии – третий, северный край Европейской России – четвертый, приуральский край – пятый и т.д. Вся сибирская степная область (Акмолинская и Тургайская области) должна быть выделена в отдельный подрайон Сибирского региона... Здесь нам говорят о федерации и об автономии, мы же требуем себе самоопределения, предоставления нам права самим решать, как нам управляться и жить. Нельзя управлять страной из Петрограда, то же можно сказать и про Сибирь – нельзя ею управлять из одного места... Нужно предоставить народам жить не по Марксу, не по готовым формулам, а так, как они захотят» (Нам, 1999: 160).

Без сомнения, самые важные решения в плане межнациональных отношений в Казахстане принял общеказахский съезд в декабре 1917 года. Наряду с образованием территориально-национальной автономии, протоколы съезда включали такие пункты:

1. Конституция автономии Алаш утверждается Всероссийским Учредительным собранием.

2. Всем, кто живет среди кыргыз-казак (казахов – Ж. Ж.), гарантируются права меньшинства. Во всех учреждениях автономии Алаш представители всех наций должны быть представлены пропорционально. Представляется также экс-

тратерриториальная и культурная автономия тем, кто без территории окажется в пределах автономии Алаш.

3. В целях спасения области Алаш от общего развала анархии организовать Временный Народный Совет «Алаш-Орда», состоящий из 25 членов, 10 мест, из которых предоставить русским и другим народам, живущим среди казак-кыргыз...» (Нам, 1999: 160).

4. Сказанное выше убедительно характеризует разумность национальной политики Алаш, направленной на консолидацию населения края и удовлетворение специфических запросов разных этнических групп, а также опровергает утверждения об ее сугубо националистической направленности. Отсюда же становится понятным дальнейшее поведение Алаш, не принявшей Октябрьский переворот 1917 года и, в конце концов, разошедшейся и с идейными противниками большевиков все по тем же вопросам национальной государственности, о чем подробно написано в крупных монографических работах К.Н. Нурпеисова, М.К. Койгельдиева, Д.А. Аманжоловой.

Тем не менее, алашевцы были вынуждены выбирать компромиссный вариант и притягательней оказались лозунговые обещания Советской власти. По существу, в разгар гражданской войны алашевцы первыми пошли на национальное примирение, национальный диалог.

Практики решения этнического вопроса в Казахстане в двадцатые годы

Лидеры Алаш искренне надеялись, что все программные цели Российской Коммунистической партии (большевиков) по национальному вопросу будут обязательно воплощены в жизнь. Судя по письму А. Байтурсынова В.И. Ленину от 17 мая 1920 года, он считал возникающие трудности по созданию Казахской автономии результатом недостаточной теоретической подготовленности местных большевиков.

2. Интересно отметить, что деятельность того же А. Байтурсынова в 1919-1920 годы характеризовалась одинаково положительно как его близкими соратниками, так и классовым противником Сакеном Сейфуллиным. Так, побывавший в белогвардейских застенках по наводке алаш-ордынцев С. Сейфуллин писал: «А. Байтурсынов всей душой любит свою нацию, он настоящий поборник национальных интересов. Когда произошла революция, эта большая любовь к своему народу привела образованных казахов... таких, как он в ряды партии «Алаш» и «сделала их националистами»... Чистосердечный Ахмет ради любимой нации мог бы вступить в какую угодно партию. Забота об интересах той самой нации, побудила Ахмета покончить с националистами и перейти в ряды Коммунистической партии...» (Бурабаев, 1991: 34-35).

Эти и позднейшие взгляды и публикации А. Байтурсынова, других его единомышленников по Алаш, наряду с постановкой отдельных проблем развития и удовлетворения этнических потребностей в области образования, языка и культуры, ставили вопрос более широко – в плане национального возрождения казахов.

Новый строй, установившийся после жесткого колониального режима царизма, должен был, по их мнению, служить делу этнического возрождения, которое будет строиться на основе собственной же этнической культуры и образа жизни. Мысли Байтурсынова были отражением настроений национальной интеллигенции, осознавшей потребность нации в самосохранении и выживании при новом строе. Возможно, они предвидели становление административно-командной системы и ее тяжелые последствия для казахского народа. Поэтому они торопились сделать все возможное для развития и самоутверждения языка, культуры, традиций своей нации. Несмотря на все старания противопоставить алашордынцев своему народу, А. Байтурсынов, А. Букейханов и их сторонники были и остались истинными патриотами, чисто национальными деятелями. Это ясно видно из их печатных выступлений и практических действий. Их нравственными и политическими принципами были преданность своему народу, гордость и боль за его прошлое и настоящее, стремление служить ему до конца, защищать его, открыть перспективы для его светлого будущего.

Однако непоследовательность в решении этнических проблем Советской властью, вернее, ее «редисочный характер», по образному выражению М. Койгельдиева (красное – снаружи, белое – изнутри), отмечались не только ее вчерашними врагами.

Одним из первых это сделал известный деятель большевистской партии Георгий Сафаров (Сафаров, 1996: 86) в книге «Колониальная революция (Опыт Туркестана)», изданной Государственным издательством в Москве в 1921 году.

Книга Георгия Сафарова развивала положения его идей, изложенных ранее на страницах газеты «Правда», где он утверждал: «С первых дней революции Советская власть утвердилась

в Туркестане, как власть тонкого слоя русских рабочих по линии железной дороги. Еще до сих пор здесь широко распространен тот взгляд, что единственным носителем пролетарской диктатуры в Туркестане может быть только русский... Национальное неравноправие в Туркестане, неравенство между европейцами и мусульманами, сказывается во всем и на каждом шагу» (Сафаров, 1996: 87).

Труд Г. Сафарова положил начало концепции о колониальном характере Советской власти в регионе Средней Азии и Казахстана, которая впоследствии постоянно подвергалась беспощадной критике советскими авторами. Интересно и то, что газетная статья не вызвала такой реакции только по причине ее восприятия как заметок коммуниста с поезда «Красный Восток» и начальных шагов деятельности Турккомиссии с особым заданием В. Ленина.

Упомянутая книга отличается обстоятельным подходом автора к изучению колониального положения дореволюционного Туркестана. На основе широкого круга статистических источников и дореволюционной литературы Георгий Сафаров пришел к выводу, что «большинство пришлого русского населения (в Туркестане – Ж.Ж.) принадлежало к эксплуататорским группам разных степеней и рангов. Это и была живая сила колонизационного аппарата российского самодержавия и великодержавного капитала: она «смещала» киргиз с их земель, командовала угнетенными нациями Туркестана, брала взятки, обмеривала, обвешивала, торговала, ссужала деньги, скупала хлопок, грабила, душила и усмиряла. Она непосредственно опиралась на штыки русской оккупационной армии.

Ей принадлежало управление краем и руководство его экономической жизнью. Она группировала вокруг себя отбросы туземного общества – переводчиков, подпольных адвокатов, спекулянтов, туземных полицейских. Ее опорными стратегическими пунктами были новые города, состоявшие почти сплошь из казарм, чиновничьих канцелярий, казенных квартир и лавок, железная дорога, русские поселки и казачьи владения, врезавшиеся клином «на прусский манер» во владения коренного населения. Такова была общественная основа колониального гнета и колониальной эксплуатации в Туркестане».

В трактовке предпосылок Октябрьской революции в Туркестане взгляды Сафарова оказались созвучны точке зрения А. Байтурсынова в рассмотренной выше статье «Революция и киргизы»: в Казахстане и Туркестане к 1917 году не было, и не могли возникнуть социально-экономические и политические предпосылки социалистической революции, Октябрь для Востока является привнесенным извне, чисто «русским явлением». Следует отметить объективное освещение Сафаровым межэтнических отношений в Семиречье в 1917 году, а именно зверства и жестокость казачества, переселенцев по отношению коренных народов.

Автор точно подмечает такую черту менталитета русского населения в крае: «Русское национально-привилегированное меньшинство десятками лет здесь воспитывалось в сознании своего национального превосходства, в обстановке колониального грабежа и разбоя. Убеждение, что у «туземца» можно брать силой все, что потребуется, здесь получило прочность «обычноправового» предрассудка». В книге справедливо написано о стремлении казахского, узбекского и других народов к национальной свободе, а не к социальной революции, подмечены противоречия национальных интересов: русскому меньшинству в лице рабочих и солдатских масс были нужны «хлеб и свобода, хотя бы за счет старого города и кишлака», национальной интеллигенции и буржуазии, как хлеб, была нужна национальная свобода.

К началу двадцатых годов относится появление первых газетных и журнальных статей казахстанских авторов по национальной проблематике, различающихся друг от друга кругом поднимаемых вопросов, научно-теоретическим уровнем, наличием (отсутствием) авторской трактовки.

Периодической печати отводилась тогда функция наиболее действенного канала воздействия на общественное сознание, формирования его в коммунистическом, интернационалистском духе. Так, большинство местных публикаций к революционным юбилейным датам не отличались от тезисов статьи партийного публициста П. Ходырева «Киргизская степь до Октября и теперь» (1922 год), где, прежде всего, подчеркивалось: «Главное внимание было обращено на ликвидацию того проклятого наследия самодержавия, иначе говоря, на урегулирование взаимоотношений коренного киргизского (казахского – Ж. Ж.) населения с пришлым казачеством и русским крестьянством» (Ходырев, 1922: 4).

Заключение

Приступая к анализу советской историографии проблемы, есть настоятельная необходимость остановиться на ее предыстории.

С момента присоединения земель казахских жузов и включения Казахстана в состав Российской империи этнические вопросы края стали изучаться русскими и европейскими исследователями (Массонов, 1966: 4). Следует подчеркнуть, что практически все русские авторы (этнографы, чиновники, военные, путешественники и другие) изучали этнические процессы в Казахстане преимущественно под углом зрения его дальнейшей колонизации и русификации. В этой связи объектами их работ являлись отношения, главным образом, между переселенцами, казаками и коренным населением казахских степей, которых обозначали латинским словом «аборигены», греческим «автохтоны», русским – «туземцы», «дикие степняки», «киргизы».

Кроме русской дореволюционной литературы по межэтническим отношениям в крае, существуют многочисленные публикации на эту тему, которые принадлежат представителям национальной демократической интеллигенции. Авторы многих статей в «Дала уалаяты», «Киргизской степной газете», журналах «Айкап», «Қазақ» и других периодических изданиях заинтересованно рассматривали национальную проблематику «изнутри», поднимали жизненно важные вопросы нации и именно с этих позиций описывали взаимоотношения казахов с другими народами (Субханбердина, 1999: 834). В целом данным работам было присуще духовное противостояние имперской идеологии и стремление пробудить национальное самосознание, приобщить казахский народ к знаниям и передовой культуре, достижениям мировой цивилизации.

Вместе с тем, следует дифференцировать воззрения представителей передовой казахской интеллигенции второй половины XIX – начала XX веков, которые были обусловлены конкретной исторической обстановкой.

Нельзя отрицать того, что публикации прессы с разъяснением положений национальной политики партии и Советской власти, сущности марксистского учения о нациях в определенной мере сыграли свою роль в гармонизации межнациональных отношений в республике. В публиковавшихся корреспонденциях и статьях освещались вопросы достижения равенства в землепользовании трудящихся разных национальностей, равноправия национальных языков, обличались часто встречавшиеся факты проявлений шовинизма и национализма.

Тем не менее, двадцатые годы вошли в историю науки как время выдвижения плюралистических подходов к проблемам истории Казахстана, зарождения и развития оригинальной исторической публицистики, начало разработки проблем истории и культуры народов республики, межэтнических отношений. В этот период проходил процесс накопления исторических знаний, без которого было бы невозможно представить развитие исторической мысли и современный уровень разработки истории национальных отношений в Казахстане.

Литература

Абай. (1992). Книга слов. Алма-Ата: Ел.

Алтынсарин Ы. (1976). По поводу голода в киргизской степи // Собрание сочинений в трех томах. Т. 2. Алма-Ата: Наука.

Букейханов А. (1995). Избранное. Алматы: Казак Энциклопедиясы, С. 70-71.

Бурабаев М. С. (1991). Общественная мысль Казахстана в 1917-1940 гг. Алма-Ата: Гылым.

Валиханов Ч. Ч. (1985). Собрание сочинений в пяти томах. Т. 5. Алма-Ата: Главная редакция КСЭ.

Дулатов М. (1991). Шығармалары. Алматы: Жазушы.

Сафаров Г. (1920). В Туркестане // Правда. № 133. С. 2.

Сафаров Г. (1996). Колониальная революция (Опыт Туркестана). Алматы: Жалын.

Субханбердина У. (1999). «Қазақ халқының атамұралары: Мазмұндалған библиографиялық көрсеткіш». Алматы: Орталық Ғылыми кітапхана.

Назарбаев Н. А. (1999). В потоке истории. Алматы: Атамұра.

Нурпеисов К. (1995). Алаш һәм Алашорда. Алматы: Ататек.

Нам И. В. (1999). Казахские автономисты на 1 Сибирском областном съезде // Идеи и реальности евразийства: Материалы Валихановских чтений «Исторические корни и перспективы евразийства как социокультурного и социополитического феномена». Алматы: Дайк-Пресс.

Масанов Э. А. (1966). Очерк истории этнографического изучения казахского народа в СССР. Алма-Ата.

Кудабаева Р. (1993). Газета «Казах» как исторический источник // Казахстан в начале XX века: методология, историография, источниковедение. Сборник статей. Алматы: Институт истории и этнологии.

Ходырев П. (1922). Киргизская степь до Октября и теперь// Советская степь. С. 4.

References

Abaı. (1992). Knıga slov. Alma-Ata: El.
Altynsarın Y. (1976)I. Po povody goloda v kırgızskoı stepı // Sobranıe sochınenıı v treh tomah. -T. 2. Alma-Ata: Nayka.
Bykeıhanov A. (1995). Izbrannoe. Almaty: Kazak Ensıklopedıasy.
Byrabaev M. S. (1991). Obshshestvennaıa mysl Kazahstana v 1917-1940 gg. Alma-Ata : Gylym.
Valıhanov Ch. Ch. (1985). Sobranıe sochınenıı v pıatı tomah. T. 5. Alma-Ata: Glavnaıa redaksıa KSE.
Dylatov M. (1991). Shygarmalary. Almaty: Jazyshy.
Safarov G. (1920). V Tyrkestane // Pravda. № 133. S. 2.
Safarov G. (1996). Kolonıalnaıa revolıysıa (Opyt Tyrkestana). Almaty: Jalyn.
Sybhanberdına Y. (1999). «Qazaq halqynyn atamyralary: Mazmundalgan bıblıografıalyq kkrsetkish». Almaty: Ortalyq Gylymı kitaphana.
Nazarbaev N. A. (1999). V potoke ıstorıı. Almaty: Atamyra, S. 296.
Nyrpeısov K. (1995). Alash hám Alashorda. Almaty: Atatek.
Nam I. V. (1999). Kazahskıe avtonomısty na 1 Sıbırskom oblastnom sezde // Ideı ı realnostı evrazııstva: Materıaly Valıhanovskıh chtenıı «Istorıcheskıe kornı ı perspektıvy evrazııstva kak sosıokyltyrnogo ı sosıopolıtıcheskogo fenomena». Almaty: Daık- Press.
Masanov E. A. (1966). Ocherk ıstorıı etnografıcheskogo ızychenıa kazahskogo naroda v SSSR. Alma-Ata.
Kydabaeva R. (1993). Gazeta «Kazah» kak ıstorıcheskıı ıstochnık // Kazahstan v nachale XX veka: metodologıa, ıstorıografıa, ıstochnıkovedenıe. Sbornık statei. Almaty: Instıtyt ıstorıı ı etnologıı.
Hodyrev P. (1922). Kırgızskaıa step do Oktıabrıa ı teper// Sovetskaıa step. S. 4.

ҒТАМР 03.41.91

Мұсырманқұл П.Б.[1], Үмітқалиев Ұ.Ұ.[2]

[1]2 курс PhD докторанты, e-mail: pmusilmankul@bk.ru
[2]т.ғ.к., доцент, e-mail: uumitkaliev@bk.ru
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Астана қ.

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҚОЛА ДӘУІРІНДЕГІ ӨРТЕП ЖЕРЛЕУ ДӘСТҮРІ: ГЕНЕЗИСІ МЕН ИНТЕРПРЕТАЦИЯСЫ

Мақалада авторлар Шығыс Қазақстанның қола дәуірі мәселелерін қарастыра отырып, оның ішінде осы кезеңдегі өңірдегі қола дәуірі ескерткіштерінің қалыптасу мен таралу ерекшеліктері, миграциялық үдерістер, жерлеу дәстүрлеріндегі ерекшеліктер сынды мәселелерге кеңінен тоқталады. Федоров мәдениетінің өзіндік белгісі саналатын өртеп жерлеу дәстүрлерінің қалыптасуы мен аймақтық белгілерін ашып көрсеткен. Сонымен қатар, мақалада қола дәуіріндегі жерлеу салттарының жергілікті халыққа тиістілігі немесе оған сырттан келген халықтардың ықпалы болды ма, деген түйткілді сұрақтарға жауаптар ізделді. Бүгінгі күнге дейін ғалымдар Шығыс Қазақстанның қола дәуірін қарастырғанда өлкені жапсарлас аймақтардан оқшау, бөлек зерттеп қарастырған. Мақалада ресейлік және отандық ғалымдардың ғылыми тұжырымдары салыстырыла талданды. Сондай-ақ, авторлар тарапынан археологиялық қазба жұмыстары жүргізілген Шыңғыстау өңіріндегі тың зерттеулер негізінде ғылыми қорытындылар ұсынылды.

Түйін сөздер: қола дәуірі, өртеп жерлеу, миграция, кезеңдеме, Федоров, Алакөл.

Mussyrmankul P.B.[1] Umitkaliyev U.U.[2]

[1]doctoral candidate, e-mail: pmusilmankul@bk.ru
[2]Candidate of historical sciences, associate professor, e-mail: uumitkaliev@bk.ru
L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Astana

Ritual burning in the age Eastern Kazakhstan: genesis and interpetation

The article tells about theissues of the epoch of the Bronze Age of East Kazakhstan, including the peculiarities of formation and spreading of the memorials of that period, issues of migration processes and peculiarities of burial rituals. As well as, a distinctive feature of the Fedorov culture – rituals of burning during the burial are described.Also the belonging of aburial ritual of the Bronze Age to the local population and the influence of the other peoples on it is discussed. Till now the scholars consider the issues of the Bronze Age of East Kazakhstan separately from the neighboring regions. As well as, the scientific analysis of the local and foreign researchers are given in the article. At the same time, the authors showed the final results of the archaeological excavations, carried out in Shyngystau.

Key words: Bronze Age, rituals of burning during the burial, migration, periodization, Fedorov, Alakolγ.

Мусырманкул П.Б.[1], Умиткалиев У.У.[2]

[1]PhD докторант, e-mail: pmusilmankul@bk.ru
[2]к.и.н., доцент, e-mail: uumitkaliev@bk.ru
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Казахстан, г. Астана

Обряд сожжения в эпоху бронзы Восточного Казахстана: генезис и интерпретация

В статье рассматриваются вопросы эпохи бронзового века Восточного Казахстана, в том числе особенности формирования и распространения памятников этого периода, особенности миграционных процессов и погребального обряда. Также описывается отличительная черта

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

Федоровской культуры – ритуалы сожжения при погребении. Также обсуждается принадлежность ритуала погребения эпохи бронзы местному населению и влияние на него других народов. До сегодняшних дней ученые рассматривали вопросы эпохи бронзы Восточного Казахстана отдельно от соседних регионов. Также в статье приводятся научные анализы отечественных и зарубежных исследователей. Вместе с тем, авторы показали итоговые результаты археологических раскопок, проведенных в Шынгыстау.

Ключевые слова: бронзовый век, ритуал сожжения при погребении, миграция, периодизация, Федоров, Алаколь.

Кіріспе

Шығыс Қазақстанның қола дәуірі кезеңін зерттеуде ең түйткілді мәлелелердің бірі жерлеу салтындығы әркелкі дәстүрлердің кездесуі болып табылады. Олар мәденигенез тұрғысынан терең зерттеуді қажет ететін құбылыс. Жалпы алғанда, отандық тарихнамада Қазақстанның шығыс аймағының қола дәуірін зерттеу нәтижесінде ғалымдар арасында біржақты пікір болмаған. Оған себеп өлкенің қола дәуірі ескерткіштерінің әралуандығы. Екінші жағынан аталған аймақ көне дәуірлерден мәдениеттердің бастауы және таралу процестерін басынан өткізгендігімен айқындалады.

Шығыс Қазақстанның қола дәуіріне қатысты негізгі тұжырымдар

Шығыс Қазақстан өңірінің қола дәуірін зерттеу Орталық немесе Солтүстік Қазақстан аймақтарын зерттеу мәселесінен оқшау қарастырылды. Мәселен, С.С. Черников, А.Г. Максимовалардың негізгі зерттеулері қоныстық материалдарға басымдық бере зерттелді. Өйткені, Қанай, Малокрасноярск, Трушникова секілді тұрақтардың барлығы Ертіс өзенінің екі жақ жағалауында диаметрі шамамен елу шақырым аймақты ғана қамтыған материалдар негізінде жасалған С.С. Черниковтың кезеңдемесі дербес тұрғыда, өзінше бөлек жасалды да, – Орталық, Солтүстік Қазақстанның үш сатылы үйлесімділікке негізделген Федоров, Алакөл, Замараев (Сарғара-Алексеев) немесе Федоров, Алакөл, Беғазы-Дәндібай мәдени кезеңдеуінен өзгеше, оқшау зерттеліп, дамыды. Осылайша, Шығыс Қазақстанның қола дәуірі мәселесі бөлек қарастырылып келді.

Шығыс Қазақстан қола дәуірін нақты территориялық тұрғыдан зерттеу бір жүйеге негізделмеген. Кейінгі жылдардағы А.А. Ткачев, Н.А. Ткачевалар Ертістің жоғары ағысы аймағындағы зерттеулері нәтижесінде Шығыс Қазақстанның қола дәуірінің тағы бір кезеңдемесін қалыптастырды (Ткачев А.А., Ткачева Н.А., 2008). Ондағы бір ерекшелігі жерлеу ескерткіштерінің қоныс материалдарымен қоса қарастыруында еді. Сондай-ақ, олар қола дәуіріндегі Шығыс Қазақстан тұрғындарының Ертіс өңірінің тұрғылықты халықтары екендігін айтып, олардың жапсарлас өлке тұрғындарымен тығыз байланыста болғандығын атап өтеді. Осылайша, Шығыс Қазақстан тұрғындарының батыс пен шығысқа қарай бірнеше мәрте миграцияның болғандығын айтады. Алайда, оның да қола дәуіріне қатысты негізгі тұжырымдары территориялық тұрғыдан кішкентай алқапты қамтығандықтан, өңірдің қола дәуірі мәселесін түбегейлі шешудің мүмкін еместігін көрсетті.

Археолог-ғалымдар Ә. Оразбаев пен Ә.Т. Төлеубаевтың Шығыс Қазақстанның Тарбағатай теріскейіндегі Масалы, Ескеалмас, Сабындыкөл ескерткіштеріндегі зерттеулерімен аумағының кеңейе түсуі және ғалымдардың қорытындысы бойынша бұл ескерткіштердегі материалдары негізінде Орталық Қазақстанның қола дәуіріне жақындатып және үш сатылы кезеңдеуге ұқсас деп қарастырады (Төлеубаев А.Т., 1998).

Соңғы жылдардағы авторлардың зерттеулеріндегі Шыңғыстау өңіріндегі үздіксіз қазба жұмыстарын жүргізу нәтижесінде анықталғандай Қырықүңгір қорымындағы ескерткіштерде өртеп жерлеу дәстүрінің кездеспеуі, тиісінше алакөл кезеңімен мерзімделетін ескерткіштердің көптеп кездесетіндігі белгілі болды. Бұл өлке ескерткіштері негізінен Орталық Қазақстанның Қарқаралы аймағы жақын болып келгендіктен А.З. Бейсенов тұжырымдары төменде көрестілгендей өртеп жерлеу дәстүрі федоровтық үлгідегі ескерткіштердің болуы деген түйткілді сұрақтар туындап отыр.

Өйткені, Шығыс Қазақстанның батыс аймағымен шектесетін Қарқаралы өңірінің көне тарихы сипатталған «Шығыс Сарыарқа: Қарқаралы өңірінің өткені мен бүгіні» атты ұжымдық монографияда өңірдің орта қола дәуірі кезеңі бойынша: «Қарқаралы-Кент өңірінің федоровтық-нұралық жерлеулерінің ерекшелігі сол, мұнда федоровтықтарға тән өртеп жерлеу дәстүрі көптеп кездеспейді. Бұл өңірдің зерт-

телген қорымдары федоровтықтар мүрделерді өртемей қою дәстүрімен алмастырған кезінен қалса керек» делінген [Алдажұманов Қ.С., Бейсенов А.З., 2004: 178).

Соңғы онжылдықта ғылыми-іздестіру және зерттеу жұмыстарының ауқымдылығының арқасында Андронов тайпаларының материалдық мәдениеті жеткілікті түрде зерттеле бастады. Ол мәселелер қатарында Андронов халқының шығу тегі мен этникалық тиістілігі, қола дәуірі ескерткіштерінің салыстырмалы және абсолюттік хронологиясы туралы гипотезалар ұсынылған. Бірте-бірте пікірталас өткірлігі «Андронов» мәдениеті туралы біздің түсінігімізді кеңейте отырып, жаңа материалдардың жиналуы аталған сұрақтардың бір жақты шешілмегенін, бірақ расталмаған ғылыми гипотезалардың алуан түрлілігімен ерекшеленді.

Андроновтанудың негізгі мәселелерінің бірі андронов мәдени-тарихи қауымдастығының генезисі болып табылады. Қазіргі уақытта қарама-қайшы келетін бұл тарихи-мәдени феноменнің шығу тегі туралы автохтондық және көші-қонның болуы туралы гипотезалар ашық талқылануда.

Өткен XX ғасырдың жетпісінші жылдарынан бастап зерттеу материалдары толыға түсті. Жерлеу ескерткіштерімен қатар қоныстардағы зерттеу жұмыстарының көбеюі нәтижесінде, жерлеу ескерткіштеріндегі алакөлдік ыдыстардың федоровтық ыдыстармен қатар кездесуі секілді жағдайлар мәселені қайта қарастырып, екі этностың қатар өмір сүруі туралы тұжырымдарға келе бастады.

Қазіргі уақытта федоров тайпаларының шыққан отанын анықтау мәселесі жаңа тұжырымдармен толығуда. Өткен ғасырдың соңынан бастап федоров мәдениетінің қыш ыдыстарындағы ерекшеліктерге және жерлеу ғұрпында азиялық ықпалдар бар деген тұжырымдар қалыптасып, ғылыми ортада кең талқыға түсе бастады. Бұл тұжырымдар бойынша, федоровтықтар Алдыңғы Азиядан көшіп Орта Азия арқылы Ертіс бойына келіп қоныс тепкен дейді.

Миграциялық үдерістер туралы жоғарыдағы пікірлер тұрғысынан, феодоровтық мәдениеттің шығыстан батысқа жылжу теориясын қолдаушы қазақстандық археолог И.А. Кукушкин болатын. Ол өз ойын: «б.з.д XVII ғ. – XVI ғ. басында ертеандроновтық тайпалар Орталық Азия арқылы Қазақстан жеріне келді. Оңтүстіктен солтүстікке қарай жылжу барысында олар оңтүстік, оңтүстік-шығыс (Таутары, Жетісулық ескерткіштер), Орталық (атасулық ескерткіштер) және (амангелді және бескөлдік ескерткіштер) Солтүстік Қазақстанның далалық және Оңтүстік Оралдың орманды даласында (қожамберді типтес) араласу арқылы өтті» – деп түйіндейді (Кукушкин И.А., 2002). Осы қорытындылар негізінде қола дәуірі тайпалары мәдениетіндегі түрлі салт-дәстүрлер мен көшіп-қону кезіндегі халықтардың араласуы арқылы қалыптасқан жерлеу ескерткіштеріндегі өзгерістер және ерекшеліктер пайда болғандығын көруімізге болады.

Қола дәуіріндегі жерлеу дәстүрінде кездесетін адамды өртеп жерлеу салтын И.А. Кукушкин, Қазақстан жері мен Орал маңына Орталық Азия арқылы келген халықтар салтымен байланыстырады. Ғалым андрондықтардағы «арийлік» негіздер туралы үнді мәдениетінің көне діни-әдеби ескерткіші Ригведада, Авеста мәтіндерінде көрсетілген әлеуметтік-тұрмыстық және діни дүниетанымдық деректердің протоандрондық және андрондық мәдениеттерде көрініс табатындығымен түсіндіреді. Археолог И.А. Кукушкин: «...миграциялық үдерістер нәтижесінде үнді-арийлік типтік бейнесі Орал өңірі мен Солтүстік Қазақстанда орналасқан сынташты-петров мәдениеті ескерткіштерінде неғұрлым айқын көрсетілген. Бұл мәдениеттерде арба мен дөңгелекті жылқымен жерлеу дәстүрі бар. Сонымен қатар, бай әскери құралжабдықтар айқын дәлел болады. Керісінше, қайтыс болған адамды өртеу дәстүрі үнді-арийлердің әдеттегі жерлеу рәсімі ретінде саналса, біздің жағдайда неғұрлым кейінгі федоров мәдениетінің қорымдарында байқалады» – деп ойын қорытындылайды (Кукушкин И.А., 2010). Аталған деректемелерді негізге алсақ, ұсынылған пікірлердің өз шындығы бар.

Ә.М. Оразбаев ғылыми зерттеу өмірінің соңғы жылдарында әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің археологиялық экспедициясына жетекшілік жасап Шығыс Қазақстан облысы аумағында қола дәуірінің Баймұрат, Қойтас, Черновая, Сарыкөл ескерткіштеріне қазба жұмыстарын жүргізді. Осы Черновая ескерткіштері арасында екі қоршау жерлеу дәстүрі мен салт жоралғысына қарай энеолит дәуірі деп мерзімделіп, Оңтүстік Сібірдің Афанасьев мәдениеті ескерткіштерімен ұқсастығын ашып көрсеткен болатын. Алайда, ғалымның бұл ғылыми қорытындылары көзі тірісінде ғылыми айналымға енбей, қайтыс болғаннан кейін 1998 жылы ғалымға арналған ғылыми жинақта кеңінен жарияланған (Оразбаев А.М., Омаров Г.К.,

1998). Аталған зерттеулерінің қорытындысында ғалым Шығыс Қазақстандағы өмір сүрген қола дәуіріндегі халықтардың этникалық тарихы, андронов мәдениетінің жергілікті ерекшелігі және қалыптасуы немесе тарих сахнасынан жоғалуы жөнінде мәселелер қарастырылды. Расында қола дәуірі тайпалары жергілікті шеңберде ғана дамыды ма немесе сырттан келген халықтар жергілікті мәдениеттерді ығыстырып шығарды ма, олай болмаса қола дәуіріндегі экономикалық даму көрсеткіші саналатын металл өндірісінің нәтижесінде андроновтықтар жаңа мәдени-экономикалық дамудың деңгейіне көтерілді ме? – деген заңды сұрақтар туындайды. Сондай-ақ, Ә.М. Оразбаев өмірінің соңына дейін Қазақстан жерінде мекендеген көне тайпалар неолит дәуірлерінен бастап-ақ автахтонды болғандығын айтып кетті. Ғалым зерттеулері бүгінгі таңда да өз маңыздылығын жоймай, керісінше жаңа тұжырымдарға тамыздық болып келеді.

Қола дәуіріндегі өртеп жерлеу дәстүрі

Шығыс Қазақстан өңіріндегі андрондық жерлеу дәстүріндегі ерекшелігі ретінде қарастыратын жәйт – өртке табыну дәстүрінің кездесуі. Өртеп жерлеу дәстүрі кең таралмаса да, оның негізгі атрибуттары сақталып, жерлеу орындарының ішіне жаңған күл қалдықтарын қоса жерлеу немесе мәйітті жерлегеннен кейін бетіне өртеу дәстүрлері алмастырған. Өлікті өртеу дәстүрі әрдайым қабір сыртында жасалып, өрттен қалған күл мен сүйек қалдықтары қабірге салынатын болған. Бұл дәстүр ішінара кездесуі адамның әлеуметтік мәртебесіне қарай жасалуы мүмкін және Шығыс Қазақстан аумағындағы қола дәуірі тайпалары ішіндегі сырттан келген дәстүр қалдығы болуы ықтимал.

Оттың іздері мен охраның қалдықтарының кездесуі қола дәуіріндегі жерлеу салтының маңызды элементтерінің бірі болып табылады. И.В. Мерц өз зерттеулерінде Шығыс Қазақстан халқының жерлеу тәжірибесінде от іздері 7 ескерткіште 10 нысанды анықтап көрсетеді (Мерц И.В., 2017). От бірнеше түрде қолданылды: 1) жерлеу алдында қабір шұңқырының күйдірілуі, қайтыс болған адамның сүйектері оттың әсеріне ұшырамаған: Шідерті 10, Григорьевка 2, Мичурино I; 2) қайтыс болған адамның қабірде өрт жерлеу камерасының жабындысында: Ақ-Чий I; 3) қабірде күл қалдығының болуы: Қанай, Григорьевка; 4) қорған үйінділеріндегі күл дақтары: Измайловка,; 5) көмуде күлмен бірге күйдірілген жануарлардың сүйектерінің болуы: Шауке. Охра болуы 6 нысанда кездесті. Жалпы Шығыс Қазақстан үшін ерте қола дәуіріндегі халықтың жерлеу тәжірибесінде охраны пайдалану жиі емес құбылыс болып табылады.

Э.Р. Усманова мен В.В. Варфоломеев өлікті өртеп жерлеу дәстүрін федоровтықтар салты үшін классикалық тәсіл ретінде, ал ингумация дәстүрін балаларға қолданылатын балама әдіс ретінде қарастырады (Усманова Э.Р., Варфоломеев В.В., 1998).

Жаңа зерттеулер шеңберіндегі ғылыми тұжырым саналатын Н.А. Ткачева, А.А. Ткачев өздерінің бірлескен «Эпоха Верхнего Прииртышья» еңбегінде Шығыс Қазақстан аумағында қазба жұмыстары жүргізілген қола дәуірі жерлеу ескерткіштерінің тізбесін көрсетеді. Қорытынды кестесінде біздің көтеріп отырған мәселеміздегі өртеп жерлеу орындары ретінде 10 қоршауды және отқа табыну дәстүрлері кездесетін 29 ескерткішті бөліп көрсетеді (Ткачева Н.А., Ткачев А.А., 2008). Бұл дәстүр ежелгі кезеңде өте кең тарады. Адамдар ағашпен өртеу кезіндегі түтін белгілі бір сиқырлы күшке ие, жаман күштерден тазалаушы деп түсінді. Андроновтықтардағы өртеп жерлеу тек рәсім ғана емес, сондай-ақ өрт қалдықтарын қабір шұңқырына бірге көму секілді жоралғылар қатар орындалып отырған. Өртенген күл қалдықтары жерлеу камерасының түбінде орталық немесе шығыс бөлігінде шағын көлемде кездескен, сондай-ақ, батыс қабырға тұсында әдетте жануарлардың сүйектері мен ыдыстар болған.

Әлемдік ежелгі діни үдерістерді зерттеуші С.А. Токаревтің анықтауы бойынша, қабір іші әлемі осы өмірдің жалғасы іспеттес болады. Адам өлгеннен кейін де әлеуметтік ерекшеліктері жалғасады, сондай-ақ екі дүниеде де өмір сүру жағдайларының ұқсастығын меңзейді (Токарев А.С. 1990).

Сөзсіз андроновтықтарда да осындай дүниетанымдық түсініктердің өзіне тән ерекшеліктері болды. Жалпы қабылданған ғылыми көзқарас бойынша, андроновтықтардың кейбір дәстүрлерінің түп-тамыры үнді-ирандық мәдени құндылықтармен астасып жатқандығы және аталған тұжырымдардың негізінде қола дәуіріндегі мәдени сабақтастықтарды қайта қалпына келтіруге мүмкіндік береді.

Өлікті өртеп жерлеу дәстүрі дүниетанымдық негіздерге сүйене атқарылатын шара болып саналады. М.Ф. Косаревтың пікірі бойынша, өртеп жерлеу рәсімі қайтыс болған адамның екі өмірлік ортасын байланыстыратын негізгі бекет, яғни жан мен дененің байланысын ажыратады.

Әр жан мен рухтың өз жолы болды. Өлмейтін жан өртеу дәстүрі арқылы аспанға көтерілген түтінмен келесі жанға барып қонады, сол арқылы сәби дүниеге келеді деп сенген. Жанның рухы әр түрлі ғұрыптар негізінде төменгі әлемге бағытталатындығын айтады. Ғалым мұндай жерлеу дәстүрлерінің энеолит дәуірлерінен бастап Сібір аймағанда кең таралған, әсіресе оралбатыс сібір аумағына тән, – дейді (Косарев М.Ф., 2003: 158-159).

Орталық Қазақстан аумағы мен Батыс Сібір өлкелеріндегі зерттеу жұмыстары нәтижесінде А.А. Ткачев қола дәуіріндегі тарихи-мәдени үдерістер туралы өзіндік пікірін ұсынады (Ткачева Н.А., Ткачев А.А., 2008). Ол бойынша, Батыс Сібір өлкелерінде екі көшпелі тайпалардың қосылу нәтижесінде Еуразияның далалық аймақтарында алқашқы көшпелі қауым пайда болды. Олардың көшу бағыты солтүстік-шығыстан оңтүстік батысқа қарай бағытталып Шығыс, Солтүстік Қазақстан территориялары арқылы өтіп оңтүстік-батысқа қарай жылжыған. Көші-қон үдерістері кезінде олар өздерінің жерлеу кезіндегі ғұрыптары мен салт-жоралғыларын жергілікті тайпалардың дәстүрлеріне қалдырып отырған.

Археолог-ғалым Ұ. Үмітқалиев зерттеулерінде «Федоров мәдениетінің өзіндік ерекшелігі саналатын қыш ыдыстарының аздаған ерекшелігі мен өртеп жерлеу салты аз да болса алакөл мәдениетінде де кездесетіндіктен, бұл дәстүр жоралғылардың бір мәдениет ішіндегі белгілі бір салтты орындау барысында жасалған шаралар болуы мүмкін бе деген ойлар бар», – дейді (Үмітқалиев Ұ., 2013: 135).

Федоров мәдениетінің ерекшеліктері мен таралу бағыттары туралы айта келе, Е.Е. Кузьмина «Классификация и периодизация памятников Андроновской культурной общности» атты еңбегінде Шығыс Қазақстан жеріндегі федоровтықтар батыс сібірлік мәдениетті ұстанушы жергілікті халықты өздеріне сіңіріп алғандығын айтады (Кузьмина Е.Е., 2008: 207-208). Оның ойынша, Шығыс Қазақстан тайпалары генетикалық жағынан Батыс сібір халықтарына жақын.

Қорытынды

Қорыта келе, қола дәуірі кезеңін зерттеуде ең түйткілді мәлелелердің бірі жерлеу салтындығы әркелкі салттардың кездесуі және олардың қалыптасуы мен дамуы туралы ғылыми тұжырымдардың әркелкілігін көріп отырмыз. Федоров мәдениеті таралған негізгі аймақтардың бірі саналатын Шығыс Қазақстан өлкесі де жоғарыда аталған мәселелерден тыс қалмақ емес. Керісінше, қола дәуіріндегі миграциялық үдерістер тұрғысынан жерлеу ескерткіштерінде кездесетін кейбір дәстүрлер жергілікті халыққа тиесілі ме, әлде көші-қон үрдістері кезінде сырттан келген халықтармен бірге келген дүниетанымдық жоралғылар негізінде сіңісіп отырды ма? Сондай-ақ, зерттеуімізде қарастырып отырған кейбір қорытындылар негізінде, қола дәуірі халықтарының шығу тегі мен миграциялық үрдістерге қатысты жаңа тұжырымдар жасауға мүмкіндік аламыз.

Әдебиеттер

Ткачев Н.А. Ткачев А.А. (2008) Эпоха бронзы Верхнего Прииртышья. Новосибирск: «Наука».

Толеубаев А.Т. (1998) Памятники эпохи бронзы Ескеалмас и Масалы в северных склонах Тарбагатая // Проблемы изучения и сохранения исторического наследия. Алматы. С. 83-104.

Алдажұманов Қ.С., Бейсенов А.З. Шығыс Сарыарқа. Қарқаралы өңірінің өткені мен бүгіні. (2014). Алматы: Эверо.

Кукушкин И.А. (2002). К проблеме андроновского «арийства». Северная Евразия в эпоху бронзы: пространство, время, культура: Сборник научныхтрудов / Под ред. Ю.Ф. Кирюшина иА.А. Тишкина. Барнаул: Изд-во Алт. ун-та.

Кукушкин И.А. (2010) О происхождении андроновской культурно-исторической общности. Вестник КарГУ. Сер. Истоия.Философия. Право. №2(58).

Оразбаев А.М., Омаров Г.К. (1998). Некоторые итоги археологического исследования Восточного Казахстана. Проблемы изучения и сохранения исторического наследия. Алматы.

Мерц И.В. (2017) Культура населения Восточного Казахстана в эпоху ранней бронзы // Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук /Специальность 07.00.06 – Археология. Барнаул.

Усманова Э.Р., Варфоломеев В.В. (1998) Уйтас-Айдос – новый могильник эпохи бронзы // Вопросы археологии Казахстана. Вып. 2. Алматы.

Токарев С.А. (1990) Ранние формы религии. Москва.

Косарев М.Ф. (2003) Основы языческого миропонимания: по сибирским археолого-этнографическим материалам. Москва.

Үмітқалиев Ұ. Ә.М. (2013) Оразбаев және Қазақстанның қола дәуірі. Далалық Еуразияның беғазы-дәндібай мәдениеті. Ж. Құрманқұловтың 65 жылдық мерейтойына арналған ғылыми мақалалар жинағы. Алматы.

Кузьмина Е.Е. (2008) Классификация и периодизация памятников Андроновской культурной общности. Актобе.

References

Tkachev N.A. Tkachev A.A. (2008) Epokha bronzy Verkhnego Priirtyshia [The bronze Age of the Upper Irtysh]. Novosibirsk: «Nauka».

Toleubayev A.T. (1998). Pamyatniki epokhi bronzy Eskealmas i Masaly v severnykh sklonakh Tarbagataya [Monuments of the bronze age Escalas Masala in the Northern slopes of the Tarbagatay] // Problemy izucheniya i sokhraneniya istoricheskogo naslediya. Almaty.

Aldazhumanov K.S., Beysenov A.Z. (2014) Shygys Saryarka. Karkaraly onirinin otkeni men bugini. [East of Saryarka. Karkarala region in the past and present]. Almaty: Evero.

Kukushkin I.A. (2002) K probleme andronovskogo «ariystva» [The problem Andronovo «Aryan»] // Severnaya Evraziya v epokhu bronzy: prostranstvo. vremya. kultura: Sbornik nauchnykhtrudov / Pod red. Yu.F. Kiryushina i A.A. Tishkina. Barnaul: Izd-vo Alt. un-ta.

Kukushkin I.A. (2010) O proiskhozhdenii andronovskoy kulturno-istoricheskoy obshchnosti [On the origin of the Andronovo cultural and historical community]. Vestnik KarGU.. Ser. Istoiya.Filosofiya. Pravo. №2(58).

Orazbayev A.M.. Omarov G.K. (1998). Nekotoryye itogi arkheologicheskogo issledovaniya Vostochnogo Kazakhstana [Some results of archaeological research of East Kazakhstan]. Problemy izucheniya i sokhraneniya istoricheskogo naslediya. Almaty. S. 9-71.

Merts I.V. (2017) Kultura naseleniya Vostochnogo Kazakhstana v epokhu ranney bronzy [Culture of the population of East Kazakhstan in the early bronze age]. Dissertatsiya na soiskaniye uchenoy stepeni kandidata istoricheskikh nauk /Spetsialnost 07.00.06 – Arkheologiya. Barnaul. 2017.

Usmanova E.R.. Varfolomeyev V.V. (1998) Uytas-Aydos – novyy mogilnik epokhi bronzy [Uytas-Aydos – new bronze age burial site]. Voprosy arkheologii Kazakhstana. Vyp. 2. Almaty.

Tokarev S.A. (1990) Ranniye formy religii. Moskva [Early forms of religion].

Kosarev M.F. (2003) Osnovy yazycheskogo miroponimaniya: po sibirskim arkheologo-etnograficheskim materialam [The foundations of the pagan worldview: the Siberian archaeological and ethnographic materials]. Moskva.

Umitkaliyev U.U. (2013) Orazbayev zhane Kazakstannyn kola dauiri [Orazbaev and the bronze age of Kazakhstan]. Dalalyk Euraziyanyn begazy-dandibay madeniyeti. Zh. Kurrmankulovtyn 65 zhyldyk mereytoyyna arnalgan gylymi makalalar zhinagy. Almaty.

Kuzmina E.E. (2008) Klassifikatsiya i periodizatsiya pamyatnikov Andronovskoy kulturnoy obshchnosti [Classification and periodization of monuments of the Andronovo cultural community] Aktobe.

Калыш А.Б. [1], Исаева А.И. [2]

[1]д.и.н., член-корреспондент НАН ВШ РК, профессор, e-mail: kalyshamanzhol@mail.ru
[2]к.и.н., ассоциир. профессор, e-mail: aliyaissaevna@gmail.com
Казахский национальный педагогический университет, Казахстан, г. Алматы

НАУЧНО-ЭТНОГРАФИЧЕСКАЯ ЭНЦИКЛОПЕДИЯ ЦЕНТРАЛЬНОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО МУЗЕЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Последнее дополненное переиздание классической научно-этнографической энциклопедии «Традиционная система этнографических категорий, понятий и названий казахского народа» в пяти томах (Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 1-том: А-В; 2-том: Г-З; 3-том: З-Қ; 4-том: Қ-Ө; 5-том: П-Я. Алматы: ТОО «Алем Даму Интеграция», 2017. иллюстрацияланған), опубликованное в 2017 г., равно как и предыдущее, имеет знаковое значение не только для отечественной историко-этнографической науки, но и для всей социально-гуманитарной, включая культурологию, искусствоведение, фольклор, лингвистику, философию, социологию, педагогику, правоведение и пр.

Энциклопедия подготовлена силами 11 научных сотрудников Центрального Государственного музея Республики Казахстан (далее ЦГМ РК) – одного из старейших и крупнейших музеев не только нашей республики, но и всей Центральной Азии. Нельзя не отметить и тот фактор, что главным научным редактором и руководителем этого уникального пятитомного проекта является директор ЦГМ РК профессор Нурсан Алимбай, известный казахстанской общественности не только как крупный теоретик-этнограф, кочевниковед, но и как первый директор и основатель Президентского Центра культуры в г. Астане, Заслуженный деятель Казахстана, обладатель множества медалей и орденов нашей республики. Значимый вклад в это издание внесли крупные ученые, доктора филологических наук, профессора Нургелды Уали и Рустембек Шойбеков, авторы статей и художники Бейбиткали Какабаев и Жалаледин Шайкен. В целом были задействованы и другие исполнители из числа среднего и молодого поколений музейных сотрудников.

Как было сказано ранее, идейный вдохновитель рассматриваемой многотомной энциклопедии Нурсан Алимбай задумался о выпуске такой энциклопедии еще в 1990-е годы, будучи участником и руководителем полевых этнографических экспедиций в различных регионах Казахстана, а также в Баян-Улгийском аймаке Монгольской Народной Республики, населенной преимущественно этническими казахами. Непосредственно к исполнению данного проекта авторский коллектив приступил в 2005 г., который вполне согласовывался с поэтапной реализацией Национальной программы «Культурное наследие», инициированной Президентом РК Н.А. Назарбаевым.

В 2011-2014 гг. были опубликованы пять томов искомой научной энциклопедии, посвященной традиционной системе казахских этнографических категорий, понятий и названий, состоящей из 3 784 страниц. Официальная презентация этого уникального издания состоялась 25 декабря 2014 г. на Пленарном заседании Международной научно-практической конференции «II–Аргынбаевские чтения», посвященной 90-летию выдающегося ученого-этнографа, доктора исторических наук, профессора Халела Аргынбаева [6]. На этой конференции ведущим ученым, как отечественным, так и иностранным, из стран ближнего (Россия, Кыргызстан) и дальнего зарубежья (Турция, Монголия) Нурсаном Алимбаем было вручено искомое издание этой популярной энциклопедии. Позже аналогичные экземпляры были преподнесены известным ака-

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

демическим и вузовским коллегам, общественным деятелям и крупным библиотекам республики; они же нашли достойное отражение в средствах массовой информации. Эта энциклопедия, вышедшая тиражом 2 000 экземпляров, всего через два года стала библиографической редкостью и настала необходимость ее повторного, переработанного варианта.

Новое второе пятитомное издание 2017 года, выполненное как и прежде на высоком научно-теоретическом уровне и богато иллюстрированное, содержит 5 846 статей и свыше 10 000 различных терминов на 4 208 страницах (441,84 печатных листов), расположенных в алфавитном порядке. Каждая из статей представляет собой самостоятельный текст с заглавным словом и пояснением названного объекта с конкретными сведениями и понятиями, для которых характерны наличие как кратких, так и больших по объему комплексных статей. Во-вторых, оно выпущено в большом ($84x108^{1}/_{16}$) формате и по сравнению с общепринятым ($60x48^{1}/_{16}$) форматом, могло бы составить более 8 томов. В-третьих, на наш взгляд, рассматриваемая этнографическая энциклопедия является примером успешного выполнения завершенного и востребованного научного проекта для аналогичных исследований классических академических институтов (Истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, Археологии им. А.Х. Маргулана, Востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, Философии, политологии и религиоведения, Литературы и искусства им. М.О. Ауэзова) Комитета науки Министерства образования и науки РК, а также Казахского научно-исследовательского института культуры Министерства культуры и спорта РК. Это же касается таких ведущих высших учебных заведений республики, как КазНУ им. аль-Фараби, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, КазНПУ имени Абая, КарГУ им. Е.А. Букетова, МКТУ им. Х.А. Яссави, Казахская национальная академия искусств им. Т.К. Жургенева и др., готовящих будущих профессиональных специалистов-бакалавров, магистров и PhD-докторов в области тех знаний, которые востребованы по рассматриваемой нами междисциплинарной научной тематике.

Следует отметить и то, что многие использованные в рассматриваемом издании дореволюционные источники, включая редкие иллюстрации, стали востребованными благодаря поистине

титанической поисковой работе ведущих исполнителей во главе с Нурсаном Алимбаем в ходе многолетних краткосрочных командировок, потребовавших значительные финансовые расходы в ведущих библиотеках и архивах Российской Федерации (Москва, Санкт-Петербург, Омск, Оренбург) и Узбекистана (Ташкент), не говоря о казахстанских. Ими приобретались не только необходимые сопоставительные материалы и специальная литература, но и сканировалось множество дореволюционных источников, а также первой половины прошлого столетия. Вместе с тем, они, одновременно с иными публикациями последних трех десятилетий, как отечественных, так и стран ближнего и дальнего зарубежья, позволили творческому коллективу музея квалифицированно подойти к реализации искомого научного проекта. И это при том, что многие научно-образовательные учреждения Казахстана, включая музеи после распада бывшего СССР и образования независимых и суверенных государств, испытывают затруднения с приобретением необходимой новейшей российской литературы, равно как и других постсоветских республик.

В отличие от прежних энциклопедий: тематических (универсальных, исторических, этнографических, культурологических, искусствоведческих, мифологических, социологических, юридических, психологических, географических и пр.), малых и больших, анализируемое нами издание отличается от них следующими аспектами:

– теоретико-методологический, учитывающий значимость всеобщей связи, историчности, всесторонности, целостности, комплексности, обусловленности, единства деятельности и личности, объективности, субъективности и пр.

– концептуальный, семантический и институциональный, опирающиеся вокруг такой универсальной когнитивной триады, как «Человек↔Общество↔Природа».

В издании излагаемые категории, понятия или названия изложены на основе антропологического принципа, учитывающего отношения субъекта-объекта. Второй принцип в выявлении и изучении необходимых материалов заключен в ритуальном аспекте. Следующим третьим фундаментальным принципом, широко используемым в труде, является когнитивный научный контекст, так как любая этнографическая когнитивная единица обязательно изучается в причинно-следственной связи с традиционной этнокультурной средой.

Наибольший интерес в энциклопедии, особенно в ее первом томе, представляет объемная концептуальная статья «Категориально-концептуальная основа казахской исторической этнографии», написанная Нурсаном Алимбаем, в которой автором всесторонне раскрыты: а) постановка проблемы; 2) историографическое описание и особенности данной этнографической энциклопедии; 3) антропологический принцип типологической классификации этнографических когнитивных образований; 4) онтологические аспекты; 5) емкий дискурс о пространственных и временных моделях «Пути предков» («Ата-баба жолы») как наиболее важной когнитивной формулировки; 6) основные принципы создания этнографической энциклопедии; 7) источники издания (устное народное творчество, произведения известных казахских поэтов и писателей, труды дореволюционных исследователей, полевые этнографические материалы авторов, картины и рисунки европейских, российских и казахстанских художников, архивные и музейные данные, труды ведущих отечественных этнографов и пр.).

Онтологической основой уникального издания является также взаимодействие всех составляющих традиционного кочевого общества, которое полностью отражает данную систему причинно-следственных связей, обеспечивающих необходимый механизм адекватного функционирования. Имеющиеся в энциклопедии историко-этнографические, хозяйственно-культурные и пр. термины, представленные с когнитивной точки зрения, опираются на систему традиционных положений многовекового опыта казахского народа в институциональной, социальной, культурной, хозяйственной и других сферах как кочевого, так и оседло-земледельческого сообществ, имевших многовековую историю, корни которых уходят в глубь веков, так как именно этот народ является носителем традиций и социально-политических институтов прошлого, насчитывающего несколько тысячелетий, а Республика Казахстан – продолжателем и наследником предыдущих более чем двадцати государств древности, средневековья и последующего времени, функционировавших на территории нашей страны.

Преимущество данного издания заключается и в том, что имеющиеся оригинальные данные, отражающие традиционный опыт жизнедеятельности казахского народа, выполнены профессионально, отличаясь полнотой и объективностью, текстовой материал которых колеблется от 0,3

до нескольких десятков страниц, основанных как на источниках, данных архивов, специальной литературы, экспонатах, коллекциях и артефактах отечественных, главным образом ЦГМ РК и зарубежных музеев. Это же относится к сопровождающим их для лучшего восприятия и понимания тщательно подобранным иллюстративным материалам – средневековым восточным миниатюрам, картинам и зарисовкам известных в прошлом и настоящем художников XVII–XX вв., редким фотографиям XIX – середины XX столетий, красочным рисункам и диаграммам, картами, символам, удачно дополняющим текст статей, становясь одновременно самостоятельным источником информации.

Привлекает в энциклопедии профессионально выполненный научно-технический аппарат (список сокращенных слов, список информаторов, показатель категорий, понятий и названий, библиография), предназначенный для поиска нужных сведений разнообразного характера, что во много раз повышает информационный потенциал издания, сделав его поиск наиболее оптимальным. Специалист и читатель получает необходимый ответ, обращаясь тем или иным способом к конкретному разделу научно-технического аппарата каждого из пяти томов энциклопедии. Например, каждый ее том содержит список около двухсот информаторов как отечественных, так и из стран ближнего и дальнего зарубежья; более тысячи литературы – исследований, источников (архивных, историко-этнографических, устного народного творчества), художественной, энциклопедической, справочной, библиографической, средств массовой информации.

Заканчивая обзор пятитомной научно-этнографической энциклопедии «Традиционная система этнографических категорий, понятий и названий казахского народа», выполненной под научным руководством Нурсана Алимбая, следует сказать, что она представляет большой интерес не только для историков, этнографов, лингвистов, культурологов, но и для более широкой казахстанской общественности. Содержащая интересные сведения, выполненная хорошим казахским литературным языком, прекрасным иллюстративным материалом, она, несомненно, является образцом для таких изданий научно-популярного направления.

THE 50TH ANNIVERSARY OF BAIGUNAKOV DOSBOL

The doctor of historical sciences, professor of the department of archeology, ethnology and museology in Kazakh National University named after al-Farabi, the famous scientist Dosbol Suleimenovich Baigunakov turned 50 years old.

Dosbol Baigunakov was born on January 1, 1969 in Turkestan, South Kazakhstan region, in a family of rural intelligence. His father, Suleimen Baigunakov, worked in various institutions, taught at the Special Technical Vocational School in the village of Turtkul, Ordabasy district, Turkestan, and later was the head of the «Mambet» farm. Mother – Galiya Naushabaeva, taught «Russian language and literature» in the Turtkul's High School. The environment of the rural intelligence had a great influence on Dosbol Baigunakov's formation as a scientist and a person.

In 1986 he graduated from Turtkul's High School. In 1994 he graduated with honors from the Faculty of History of the Kazakh National University named after al-Farabi. In 1998-1999 he was an intern researcher, and in 1999-2002 graduate student at the department of archeology and ethnology of this university. In 2003-2004 he worked as a teacher at the department. Then in 2003-2010 he held the position of teacher, senior teacher and associate professor at the history department of KazNPU named after Abay. In 2011-2013 he took place of an associate professor at the Department of Archeology, Ethnology and Museology of the Kazakh National University named after al-Farabi. He combined the post of deputy director at the Eurasian Research Institute of the International Kazakh-Turkish University named after K. A. Yasawi. In 2013-2016, he was a rector at the Academy of Economics and Law named after U. A. Dzholdasbekov in Taldykorgan. In the 2016-2017 academic year, he worked as the head of the department of magistracy and doctoral studies at the Central Asian University. Since 2017, he has been working as a professor at the department of archeology, ethnology and museology of the Kazakh National University named after al-Farabi.

The name of the hero of the anniversary is widely known in scientific world of Kazakhstan. The works of Dosbol Baigunakov that devoted to ancient history,have been the main part of his career, and he is one of the leading experts in this field. In 2003, he defended his PhD thesis (led by Professor Zhaken Taymagambetov) under the title of «Stone Age of Kazakhstan: history of studying and the main problems». In his dissertation, Dosbol Baigunakov systematized researches on the Stone Age of Kazakhstan, outlined the main features of the Kazakhstan's paleolithic, mesolithic and neolithic periods. He considered the origins of the Stone Age periods' formation, drew attention to the genetic relationships of archaeological cultures, revealed trends, new conceptual approaches and general patterns of evolution of the stone tools. The author raised a question of the initial settlement of Kazakhstan, the problems of paleo-economics and the worldview of ancient people and summed up the studies of the Stone Age of Kazakhstan.

In 2010, Dosbol Baigunakov defended his doctoral dissertation (scientific consultant, Professor Koshim Esmagambetov). His dissertation «Historiography of ancient Kazakhstan (from the paleolithic era to the early middle ages)» was devoted to the ancient history of Kazakhstan. The author conducted a historiographical analysis on various issues of antiquity. In this work he systematized all the scientific approaches, concepts and points of

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

domestic and foreign historical and archaeological science. The author for the first time carried out a comprehensive study and comparative analysis of problems related to the history of ancient Kazakhstan. Dosbol Baigunakov uncovered and determined theoretical and methodological aspects of the ancient history in the context of cultural and historical periods, summed up the fundamental works and gave a substantive description of field studies in archaeological expeditions on problems of the history of ancient Kazakhstan. He analyzed the periodization and chronological attribution of archaeological monuments, characterized ideology, worldviews, social order and power of ancient societies, and ethnonyms of the early Iron Age, the resettlement of ethnic groups, the localization of the ancient cities, and so on. In his work, Dosbol Baigunakov analyzed the main points of the ancient history of Kazakhstan and highlighted the problems where other specialists should do further researches.

He is the author of more than 150 scientific works, including 15 books (photo albums, textbooks and monographs). His monographs that related to the problems of ancient Kazakhstan, have valuable contribution to the development of antiquity of Central Asia. With excellent knowledge of the field research methodology, he considers this ability as his duty to train beginner students. Dosbol Baigunakov is the author of such textbooks as «Excursion Business» (2013), «Museum Business in Kazakhstan» (2018) and several publications on museology. Moreover, he is the author of the textbooks such as «The Stone Age» (2018), «The Prehistoric Evolution of Humanity» (2018), etc. All his textbooks are in great demand among students. The range of issues reflected in his works covers a wide spectrum of the problems of national history and archeology from the ancient stone age to the present. In addition to the problems of ancient history, Dosbol Baigunakov published several works on the Middle Ages, studied gravestones (qulpytas) of the new time (XIX-XX centuries), which were located in South Kazakhstan. A large place in his writings is also occupied by studies on rock paintings in Karatau Ridge. According to the materials of rock paintings, he singled out the worldview of ancient and medieval nomads, and systematized ancient cults as well as rituals.

In 2010, Dosbol Baigunakov became a fellow of the Bolashak International Program of the Republic of Kazakhstan. Under this program, he completed a scientific fellowship at the University of Siena (Italy), andgot a great experience. His supervisor was Professor Lucia Sarti and by her recommendation, Dosbol Baigunakov established scientific contacts with European scientists and received good field practices. Under the guidance of Professor Fabio Martini (Florence) in 2011, he took an active part in the excavation of the «Grotta del Romito». He also worked as a member of the archaeological expedition of the University of Turin, Professor Alessandro Mandolezi in Doganacci, where he studied the monuments of Etruscan civilization.

As an archaeologist, he participated in the work of about twenty archaeological expeditions. Among them are the following: Joint Russian-Kazakhstan Archeological Expedition (led by A. Derevyanko), Archaeological Expedition to study the Stone Age of Kazakhstan (led by J. K. Taimagambetov), Central-Kazakhstan Archaeological Expedition (led by Zh. Kurmankulov), Kazakh-Italian archaeological expedition (led by Zh. Kurmankulov), Chilikta archeological expedition (head A. T. Toleubaev), Ulzhan archaeological group (Z. Samashev), North-Kazakhstan archeological Kaya expedition (led by V. F. Zaibert) and others. Some archaeological expeditions were led by him. For example, the archaeological expedition of KazNPU named after Abay, the Archeological and Ethnographic Expedition of the Institute of Culture, and so on.

Of great importance is the editorial activity of Dosbol Baigunakov. In addition to his scientific and pedagogical experience he worked closely with publishing houses. He translated several archaeological books used by university students. He was an editor, an author and a compiler of several encyclopedic publications. Among the encyclopedic publications are following: «Kazakhstan. National Encyclopedia «(10 volumes), «Kazakhstan. Short encyclopedia», «Taraz», «Otrar», «Zhetysu», «Sacred Kazakhstan» (1st volume).

For his works on archeology and history, Dosbol Baigunakov in 2009 was awarded the Certificate of Honor by Almaty mayor, in 2013 became the «The Best University Teacher», in 2016 he was awarded with the Medal of «Noble Worker of Education» by Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan.

Honesty, integrity and humanity – those are the main qualities of our hero of the day. He is always ready to help any person; his openness and kindness have earned him the love and respect of his colleagues, friends and students.

We sincerely congratulate Baigunakov Dosbol Suleimenovich on his anniversary, and wish him health as well as new creative successes!

Gani Omarov,
Candidate of Historical Sciences,
Head of the Department of Archeology,
ethnology and museology KazNU al-Farabi

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ

Karatayev O.
Kyrgyz from Heilongjiang (Fu-yu) of the People's Republic of China.....4

Kumekov B.E., Kartova Z.K.
The source study analysis and classification of the tarkhan type khan yarlyks.....17

Zhumagulov K.T., Sadykova R.O.
Problems on some theoretical bases of eurasian integration 24

Tishkin A.A., Besetayev B.B.
To the study of the saddle-horse harness from the saka time on the territory of Kazakhstan.....31

Ksenzhik G.N.
History of development of the conventional signs «old maps» (XVIII – the early XX centuries) 40

Galiev A.A., Batkalova K.M., Yugay M.R.
Traditional mechanisms of ethno-cultural identity construction in japan: life cycle customs and rituals.....48

Larin M.V., Mukhatova O.Kh.
Functional requirements for information systems electronic document circulation.....55

Abdukadyrov N.M., Yerkenkyzy A.
Integration processes in the financial sphere between the Ottoman empire and France (the second half of the XIX century) 62

Jemeney Islam, Behruz Bikbabai, Begalieva A.K.
Translations and manuscripts of the work «Tarih-i-Rashidi».....70

Karibayev B.
The relationships between the Kazakh khanate during the reign of khaknazar khan and the shaibanid state in Muerennakhr.....77

Shaimerdenova M.D.
History of the country within the framework of activities of the assembly of people of Kazakhstan in modern study materials and youth education.....82

Zhanbosinova A.S., Zhandybaeva S.S.
Repressive policy of the soviet union during the period of economic modernization of the late 1920s and early 1930s of the Last Century.....88

Кәрібаев Б.Б.
XVI ғасыр соңындағы Қазақ хандығы мен шибанилық Мауереннахр арасындағы саяси қарым-қатынастар мәселелері ..104

Сайлан Б.С.
Ауған соғысы қалай аяқталды? 113

Тохтабаева Ш.
Символика казахских гребней 120

Муканова Г.К.
«Иманыңыз болсын жолдас»: архивные источники о неизвестном И. Алтынсарине 133

Мұхатова О.Х.
Өмірлік ұстанымы – ұрпақ тәрбиесі (Бәшен Баймұратқызының жеке қор құжаттары бойынша) 146

Зайберт В.Ф., Байгунаков Д.С., Сабденова Г.Е.
Современное понятие «сакральный» и реконструкции его контекстов в материалах ботайской культуры.....160

Мийманбаева Ф.Н., Башенов Д.Ш.
История парламентаризма Кыргызстана с 1991 года *167*

Мустафаева Н.
Парадигма «кавказского дома» в эмигрантской печати Азербайджана.....177

Жаркынбаева Р.С., Уразбаева А.М.
Соғыс әйелдер көзқарасымен: Хиуаз Доспанова естеліктері.....182

Искаков Қ.А.
Археология ғылымындағы трепанацияның зерттелу тарихы 189

Коптилеуова А.Б.
Особенности формирования этнической территории кочевых народов на примере казахов (историографический анализ).....195

Жунисбекова Ж.М.
Практика решения национального процесса в 20-е годы XX века 204

Мұсырманқұл П.Б., Үмітқалиев Ұ.Ү.
Шығыс Қазақстанның қола дәуіріндегі өртеп жерлеу дәстүрі: генезисі мен интерпретациясы.....212

Ғылыми өмір – Научная жизнь

Калыш А.Б., Исаева А.И.
Научно-этнографическая энциклопедия Центрального Государственного Музея Республики Казахстан.....218

Omarov G.
The 50th anniversary of Baigunakov Dosbol 222

CONTENTS

Karatayev O.
Kyrgyz from Heilongjiang (Fu-yu) of the People's Republic of China....4

Kumekov B.E., Kartova Z.K.
The source study analysis and classification of the tarkhan type khan yarlyks....17

Zhumagulov K.T., Sadykova R.O.
Problems on some theoretical bases of eurasian integration....24

Tishkin A.A., Besetayev B.B.
To the study of the Saddle-horse Harness From the Saka Time on the territory of Kazakhstan....31

Ksenzhik G.N.
History Of Development Of The Conventional Signs «Old Maps» (XVIII – The Early XX Centuries)....40

Galiev A.A., Batkalova K.M., Yugay M.R.
Traditional mechanisms of ethno-cultural identity construction in japan: life cycle customs and rituals....48

Larin M.V., Mukhatova o.Kh.
Functional Requirements For Information Systems Electronic Document Circulation....55

Abdukadyrov N.M., Yerkenkyzy A.
Integration processes in the financial sphere between the ottoman empire and france (the second half of the XIX century)....62

Jemeney I., Behruz Bikbabai, Begalieva A.K.
Translations and manuscripts of the work «Tarih-i-Rashidi»....70

Karibayev B.
The relationships between the Kazakh khanate during the reign of khaknazar khan and the shaibanid state in Muerennakhr....77

Shaimerdenova M.D.
History of the country within the framework of activities of the assembly of people of Kazakhstan in modern study materials and youth education....82

Zhanbosinova A. S., Zhandybaeva S.S.
Repressive Policy of the Soviet Union During the Period of Economic Modernization of the Late 1920s and early 1930s of the last century....88

Karibaev B.B.
The problems of political relations between the Kazakh Khanate and the Shabanid Maverrennakhr at the end of the XVI century....104

Sailan B.S.
How did the Afghan war end?....113

Tokhtabayeva Sh.
The symbols of kazakh trophes....120

Mukanova G.K.
«Live with faith»: archive sources About unknown I. Altynsarin....133

Mukhatova O.
Life credo-education of the younger generation (Documents from the personal Fund of the towers Baimuratova)....146

Zaibert V.F., Baigunakov D.S., Sabdenova G.E.
Modern concept of «Sacred» and reconstruction of its contexts in the materials of Botai culture....160

Mimanbayeva F., Bashenov D.
History of parliamentarism of kyrgyzstan since 1991....167

Mustafayeva N.
Paradigm of the «caucasian house» in the emigrant press of Azerbaijan....177

Zharkynbaeva R.S., Urazbayeva A.M.
War Through the Eyes of Women: memories of Dospanova Hiuaz 182

Iskakov K.
History of the study of trepanation in archaeology.....189

Koptileuova A.Б.
Features of formation of the ethnic territory by nomadic peoples on the example of the Kazakhs (historiographic analysis).....195

Zhunisbekova Zh.M.
Practica of the decision of the national procress in the 20th XX century.....204

Mussyrmankul P.B., Umitkaliyev U.U.
Ritual burning in the age Eastern Kazakhstan: genesis and interpetation 212

Scientific life

Kalysh A.B., Isaeva A.I.
Scientific and ethnographic encyclopedia of the Central state Museum of the Republic of Kazakhstan.....218

Omarov G.
The 50th anniversary of Baigunakov Dosbol 222